СЕРДЕЧНО ВІТАЄМО

ДЕЛЕГАТІВ III З'ЇЗДУ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ

З ПОЧАТКОМ РОБОТИ ЦЬОГО ПОВАЖНОГО ФОРУМУ!

Його відкриття – свідчення високої ролі краєзнавства у розбудові незалежної України, вихованні патріотизму і поваги до Батьківщини. Впевнені, що рішення, які будуть прийняті на третьому з'їзді, послужать справі консолідації краєзнавчих сил, гуртування їх навколо таких пріоритетів, як повага до власної історії, культурної спадщини, рідної мови, безмежної любові до своєї землі!

Редколегія журналу "Краєзнавство"

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

1-4 2003

Заснований 1927 року Українським комітетом краєзнавства, репресований у 1930 році. Відроджений 1993 року з ініціативи Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Засновники:
Всеукраїнська спілка краєзнавців.
Інститут історії України НАН України

Поштова адреса:
01001, Київ,1, вул. Грушевського, 4,
тел. 228-53-05, 229-13-88

1-4
2003

Зміст

Журнал видруковано за фінансової підтримки ректора Кам'янець-Подільського державного університету професора Завальнюка О.М. та Кам'янець-Подільського територіального сектору головної редколегії "Реабілітовані історією"

Журнал зареєстровано 6.12.1995.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 1722.

КРАЕВЕДЕНИЕ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

1-4 2003

Основан в 1927 году Украинским комитетом краеведения, репрессирован в 1930 году. Возрождён в 1993 году по инициативе Всеукраинского союза краеведов.

Учредители:
Всеукраинский союз краеведов.
Институт истории Украины НАН Украины

Почтовый адрес:
01001, Киев,1, ул. Грушевского, 4, тел. 228-53-05, 229-13-88

1-4 2003

Содержание

Журнал издано при финансовой поддержке ректора Каменец-Подольского государственного университета профессора Завальнюка О.М. и Каменец-Подольского территориального сектора главной редколлегии "Реабилитованы историей"

Журнал зарегестрирован 6.12.1995.

Свидетельство о государственной регистрации КВ № 1722.

REGIONAL ETHNOGRAPHY

SCIENCE MAGAZINE

1-4 2003

Founded in 1927 by Ukrainian Committee of Regional Studies, closed in 1930. Restored in 1993 on the initiative of All-Ukrainian Society of Regional Studies Researchers.

Founders:
All-Ukrainian Society of regional Studies Researchers.
Institute of Ukrainian History NAN of Ukraine.

Address:
01001, Kyiv, 1,
Hrushevskiy St. 4,
t. 228-53-05
229-13-88

1-4
2003

Contents

The journal is printed with the assistance of Professor Zavalniuk O.M., Rector of Kamianets-Podilsky State University, territorial sector of the Main Editorial Board "Rehabilitated by History"

The magazine registered in 1995, on the 6th of December.

Certificate of State Registration KV № 1722.

Тронько П.Т., академік НАН України

КРАЄЗНАВСТВО УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ III З'ЇЗДУ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ

Початок XXI століття відкрив нові можливості й перспективи у діяльності та розвитку українського краєзнавства й підвищення його ролі в розбудові національної освіти, науки і культури України засобами регіоналістики. Всі проблеми його розвитку, невирішені й невідкладні завдання знайдуть широке обговорення на III-му з'їзду ВСК, що незабаром відбудеться у м. Києві.

Нині в Україні активно діє ряд науково-громадських і науково-просвітніх організацій і товариств, що очолили всенародний краєзнавчий рух ("Просвіта" імені Тараса Шевченка, "Меморіал" імені Василя Стуса, Українське географічне товариство й інші). Авангардну роль у перебудовчому процесі вітчизняного краєзнавства по праву займає Всеукраїнська спілка краєзнавців, утворена в 1991 році. Показником ренесансу стало те, що в Україні за 12 років незалежності проведено понад 400 міжнародних, всеукраїнських, регіональних і обласних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів, котрі як правило закінчилися виданням наукових збірників, що сьогодні складають величезну енциклопедію, літопис "малої історії", неосяжних знань місцевої географії, природи, де викладена регіоналістика, краєзнавство з позицій історичної правди, достовірності й об'єктивності, заповнено чимало "білих лакун" невідомих досі подій і фактів минувшини України, повернуто із забуття, науково реабілітовано десятки тисяч її репресованих різними режимами її вірних синів і дочок, подвижників і діячів.

Регіональна та краєзнавча тематика практична присутня у всіх наукових форумах гуманітарного і природничого профілю. Наприклад, третина доповідей і повідомлень з історико-краєзнавчої тематики була представлена на першому Міжнародному Науковому Конгресі "Українська історична наука на порозі XXI століття", який відбувся у 2000 році в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. На V-му Міжнародному Конгресі Асоціації Україністів, що проходив у 2002 році в тих же Чернівцях чверть доповідей у кількості 180 також носила краєзнавчий характер. Понад третину таких же доповідей містила Програма II-го Міжнародного Конгресу українських істориків "Українська історична наука на сучасному етапі", що проходив 17-18 вересня 2003 року в Кам'янець-Подільському державному університеті. Все це підкреслює актуальність і вагомість історико-краєзнавчих та регіональних досліджень в українській історичній науці.

Загалом бурхливий розвиток краєзнавчого руху спричинив до його подальшої демократизації та появи нових організаційних засад і форм діяльності, консолідації, координації і вдосконалення, увібрав в себе набутий досвід за минули десятиріччя наукової, пошукової і популяризаторської роботи, вийшов за межі заполітизованості й формалізму.

Проте, що краєзнавство стало в авангарді національно-культурного відродження в суверенній Україні, опорою її державності, свідчить та увага, з якою до його розвою ставиться суспільство та влада. Свідченням цього є Указ Президента України від 23 січня 2001 року "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні", який накреслив принципово нові шляхи його розвитку. Згідно з вимогою Указу Кабінет Міністрів України ухвалив постанову від 10 червня 2002 року "Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року". Важливою рисою суті обох доленосних для краєзнавства документів є те, що роль його організатора, координатора і керманича покладена в першу чергу на Всеукраїнську спілку краєзнавців. В цьому ми вбачаємо визнання ваги і авторитету Спілки в краєзнавчому русі й того факту, що вона є спадкоємцем і правонаступником всеукраїнських краєзнавчих інституцій XX століття. Практично в усіх областях й, насамперед у Хмельницькій, у розвиток названих урядових документів створені й затверджені "Концепції діяльності правління обласних організацій ВСК по розвитку краєзнавства на період до 2010 року" та "Програми розвитку краєзнавства на період до 2002 року". Ці документи, безперечно, будуть покладені в основу роботи III-го з'їзду ВСК, що відбудеться в Києві у жовтні 2003 року та у подальшу діяльність Спілки.

Державна програма розвитку краєзнавства в Україні до 2010 року спрямовує ВСК на розбудову Спілки, на створення у всіх районах і містах краєзнавчих осередків та їх організаційне зміцнення, на залучення в їх лави талановиту молодь, на вміле поєднання величезного накопиченого досвіду діяльності попередніх поколінь краєзнавців з новаторськими методами праці згідно вимог часу. Ми глибоко переконані, що відповідно до Указу Президента питання віднесення Всеукраїнської спілки краєзнавців до числа творчих спілок, безумовно, буде в перспективі вирішене позитивно і значно сприятиме подальшому притоку до неї нових творчих сил, спроможних на основі сучасних історичних, економічних та інших наукових досягнень розв'язувати актуальні й перспективні завдання краєзнавчого руху. В зв'язку з цим нині постала нагальна потреба привести Статут Спілки

на всеукраїнському і регіональному рівнях у відповідність до статутів творчих спілок, здійснити перереєстрацію членів краєзнавчих об'єднань, подбати про створення надійної матеріальної бази для краєзнавства, визначитися з випуском регіональних періодичних видань.

За роки незалежності України накопичено досвід створення і діяльності центрів регіональних досліджень. Так, Інститутом історії України НАН України та Інститутом археології НАН України засновано у 1995-1996 роках понад 10 таких центрів у головних регіонах України. Найбільш успішно в науковому плані працюють і узгоджують також плани своєї роботи з обласними організаціями ВСК Буковинський центр археологічних досліджень у Чернівцях, Центр дослідження історії Середнього Подніпров'я у Черкасах, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України в Кам'янці-Подільському та ін. У м. Хмельницькому діє Подільське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнології НАН України імені Максима Рильського. Зокрема, за вісім років роботи Центру дослідження історії Поділля (керівник – доктор історичних наук, професор Л.В. Баженов) ним видано 28 монографій, книг, навчальних посібників з регіональної історії, він залучений як організатор або співорганізатор до проведення на терені Хмельниччини 16 міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів та круглих столів поділлєзнавчого спрямування і видання наукових збірників за їх матеріалами, став координатором регіональних досліджень у Хмельницькій області, створив у смт Теофіполі свою філію (керівник – почесний член ВСК, почесний професор І.А. Стасюк). Значний науковий доробок по археологічному та історико-краєзнавчому дослідженню Чернівеччини здійснює з 1996 року Буковинських центр археологічних досліджень (керівник – доцент С.В. Пивоваров). Він налагодив систематичний випуск "Археологічних студій", видав понад 20 монографій, книг, 6 підручників і посібників краєзнавчого характеру для потреб освіти, опублікував понад 120 наукових статей про минуле Буковини. Тому Програма розвитку краєзнавства в Україні до 2010 року передбачає утворення нових наукових центрів регіональних досліджень в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві і Севастополі, які б стали по суті академічними установами на місцях, надійною опорою Всеукраїнської спілки краєзнавців і краєзнавчого руху загалом.

Прикметною стороною діяльності ВСК та розвитку регіоналістики в Україні є формування і утвердження в 90-ті рр. XX – на початку XXI ст. науково-краєзнавчих шкіл. Їх започаткували і продовжують об'єднувати навколо себе послідовників у регіональних дослідженнях відомі вчені на Донеччині З.В. Лихолобова, В.Пірко, на Дніпропетровщині Г.К. Швидько, В.С. Савчук, В.Ю. Пушкін, на Запоріжжі Ф.Г. Турченко, на Харківщині С.І. Посохов, С.М. Куделко, В.О. Ярошик, в Кримській автономії А.А. Непомнящий, Ж.М. Мона, на Житомирщині М.Ю.Кострица, на Хмельниччині І.С. Винонкур, Л.В. Баженов, І.А. Стасюк, В.С. Прокопчук, В.О. Савчук, на Чернігівщині О.Б. Коваленко, на Черкащині А.Ю. Чабан, на Закарпатті Д.Д. Данилюк, на Чернівеччині В.М. Ботушанський, на Івано-Франківщині В.В. Грабовський, на Волині Г.В. Бондаренко, на Тернопільщині М.М. Алексієвець, на Миколаївщині М.М. Тригуб та ін.

Згідно з Програмою розвитку краєзнавства передбачено поглибити і поширити виховання молоді засобами краєзнавства і підготовки кадрів з краєзнавчих дисциплін в системі освіти. З цією метою сьогодні необхідно розробити наближені до вимог часу програми з курсу "Краєзнавство" для вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, загальноосвітніх шкіл, удосконалення підготовки та перепідготовки фахівців з краєзнавчої роботи. Про конкретну реалізацію в практику життя цих завдань мова йшла на представницькій всеукраїнській науково-методичній конференції "Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи", що відбулася 18-19 жовтня 2002 року в Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті на базі Центру дослідження історії Поділля. Відрадно, що викладачі Львівського національного університету імені Івана Франка в 2002 році упорядкували для студентів історичного факультету навчальну програму "Історичне краєзнавство", в якій враховані новації в краєзнавчому русі.

Уважного вивчення і використання в усіх регіонах України вартує досвід створення в 2001-2002 роках авторським колективом викладачів Запорізького державного університету під головуванням і за редакцією доктора історичних наук, професора Ф.Г. Турченка комплекту з 8-ми підручників "Історія рідного краю" для 3 – 11-х класів загальноосвітніх шкіл своєї області. Кожний з цих підручників адаптований до навчальної програми і підручників з історії України, до вікової категорії учнів, забезпечений методичними, дидактичними та ілюстративними настановами і матеріалами з краєзнавства Запорізької області, виконаний на високому фаховому і поліграфічному рівні, виданий тиражем кожний від 20 до 25 тисяч примірників. Хоча ці підручники піддаються нині серйозній критиці, варто визнати, що таке серійне і масове навчальне краєзнавче видання в межах однієї області – є першим в Україні і відповідає вимогам Програми розвитку краєзнавства, вимагає вивчення і узагальнення досвіду створення та його наслідування в інших регіонах і областях України. Важливим внеском у впровадженнях сучасних інноваційних технологій в шкільне краєзнавство став вихід у світ 2002 року посібника на допомогу вчителям Ярослава Треф'яка "Методика краєзнавчої роботи в національній школі". В ньому викладені теоретичні основи краєзнавства, методичні рекомендації краєзнавчої роботи на уроках історії України та в позакласний час, а також в додатках подані "Програма спецкурсу "Історія рідного краю", "Анкета з питань поглибленого

вивчення історії рідного краю для учнів" та інші матеріали. Урядова Програма розвитку краєзнавства націлює авторів на створення не тільки регіональних краєзнавчих посібників, але й централізованих підручників з історичного краєзнавства України для вузів і школи.

Варто наголосити, що тенденцією розвитку краєзнавства і регіональних досліджень на сучасному етапі є все більша його професіоналізація і відокремлення його в особливу наукову галузь. За роки державної незалежності України з регіональних тем дослідження захищено з гуманітарного напряму понад 300 кандидатських дисертацій. Захист у 1996 році в Інституті історії України НАН України Левом Баженовим з Кам'янця-Подільського докторської дисертації "Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст." поклало початок появи такого рівня фахових досліджень. У 2002 році в Національному педагогічному університеті імені Михайла Драгоманова Василь Обозний захистив докторську дисертацію "Краєзнавча освіта в системі професійної підготовки вчителя", у 2003 році в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича Світлана Гаврилюк захистила докторську дисертацію "Становлення і розвиток історичного пам'яткознавства Волині, Холмщини і Підляшшя у XIX – на початку XX ст." тощо. Все це дає підстави для ВАК України виділити окремі наукові спеціальності з історичного краєзнавства та краєзнавства інших наук.

Програма розвитку краєзнавства до 2010 року спрямовує вчених і краєзнавців-аматорів на виконання довгострокових державних наукових програм в галузі регіональних досліджень: продовження роботи авторського загалу над виданням і перевиданням в областях історико-меморіальних книг "Книга пам'яті України", томів "Реабілітовані історією", "Зводу пам'яток історії та культури України" та ін. У розпорядженні Президента України від 19 жовтня 2000 року "Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України" доручено Кабінету Міністрів "забезпечити підготовку за участю Національної Академії Наук України "Історії міст і сіл України" у новій редакції". Дане розпорядження червоним рядком зафіксоване також у Державній програмі розвитку краєзнавчого руху в Україні на період до 2010 року, є нині пріоритетним у діяльності ВСК.

Досвід показує, що такі довгострокові наукові програми регіональної історії об'єднують навколо себе тисячі науковців різних фахів, краєзнавців, інших зацікавлених громадян, вимагають значних організаційних, фінансових, авторських, редакційних і видавничих зусиль на різних адміністративних і науково-громадських рівнях від району, області, до Кабінету Міністрів України і Президента України, від краєзнавчого осередку на місцях до Всеукраїнської спілки краєзнавців, від школи, вузу, науково-дослідних установ до Національної Академії Наук України тощо. Зрозуміло, що створення таких програм сприяє розгортанню і поглибленню регіональних досліджень, розвитку масового краєзнавчого руху, є справжньою школою формування кадрів для науки і краєзнавства. України. Варто підкреслити, що в Україні накопичено унікальний досвід по створенню багатотомних регіональних видань, починаючи від видання 26-томної "Історії міст і сіл УРСР" у 60-ті – на початку 70-х років XX століття, якого не має в інших країнах світу.

Якщо сьогодні успішно реалізуються видання багатотомних "Книга пам'яті України", "Реабілітований історією", "Звід пам'яток історії та культури України" й інших, то до перевидання "Історії міст і сіл України" відповідно до вимог сучасної української історичної науки ми тільки приступаємо. У цьому контексті наш почесний обов'язок докласти всіх зусиль до видання багатотомної "Історії міст і сіл України". Це оновлена величезна праця повинна красномовно засвідчити перед усім світом, що ми – велика нація, що, незважаючи на жорстокі удари долі, впродовж багатьох тисячоліть український народ зберіг свою ментальність, культуру, традиції, зробив вагомий внесок у світову цивілізацію. Яскравим доказом цього повинен стати повнокровний літопис більш як 30 тисяч великих і малих міст і сіл, який би повною мірою відтворював багатовікову історію і культуру України на регіональному рівні. Поки розпочата підготовча робота. На останніх наукових конференціях Всеукраїнської спілки краєзнавців, на різних нарадах в її осередках детально розробляється програма, методологічні, методичні засади і принципи створення нарисів історії міст і сіл України у новій редакції, в стані дискусій проблема яким чином зробити так, щоб у нове видання "Історії міст і сіл України" ввійшли повнокровні нариси про всі населенні пункти й навіть ті, які з плином часу та за різних обставин зникли з карти України, як достовірно, правдиво, без кон'юктурних перекручень відтворити історію та культуру населених місць і т. д. При підготовці цього багатотомного видання нам потрібна допомога науковців і краєзнавців української діаспори, яка в XX столітті також активно розробляла і видавала численні книги про міста і села України, накопичила значну джерельну базу для регіональної історії.

Свідченням того, з яким ентузіазмом учені і краєзнавці беруться за дану відповідальну справу, є проведення 28-31 травня 2002 року у м. Коростені Всеукраїнської наукової конференції "Історія міст і сіл Великої Волині", яку організувало ВСК та Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині. Результатом роботи цього представницького форуму стало видання двотомника матеріалів та викладені в ньому теоретичні, наукові і методичні засади по створенню нарисів населених місць областей Волині у світлі нинішніх вимог української історичної науки. Подібні наукові конференції доцільно організувати і в інших регіонах та областях України, які б стали своєрідною

вивчення історії рідного краю для учнів" та інші матеріали. Урядова Програма розвитку краєзнавства націлює авторів на створення не тільки регіональних краєзнавчих посібників, але й централізованих підручників з історичного краєзнавства України для вузів і школи.

Варто наголосити, що тенденцією розвитку краєзнавства і регіональних досліджень на сучасному етапі є все більша його професіоналізація і відокремлення його в особливу наукову галузь. За роки державної незалежності України з регіональних тем дослідження захищено з гуманітарного напряму понад 300 кандидатських дисертацій. Захист у 1996 році в Інституті історії України НАН України Левом Баженовим з Кам'янця-Подільського докторської дисертації "Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст." поклало початок появи такого рівня фахових досліджень. У 2002 році в Національному педагогічному університеті імені Михайла Драгоманова Василь Обозний захистив докторську дисертацію "Краєзнавча освіта в системі професійної підготовки вчителя", у 2003 році в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича Світлана Гаврилюк захистила докторську дисертацію "Становлення і розвиток історичного пам'яткознавства Волині, Холмщини і Підляшшя у XIX – на початку XX ст." тощо. Все це дає підстави для ВАК України виділити окремі наукові спеціальності з історичного краєзнавства та краєзнавства інших наук.

Програма розвитку краєзнавства до 2010 року спрямовує вчених і краєзнавців-аматорів на виконання довгострокових державних наукових програм в галузі регіональних досліджень: продовження роботи авторського загалу над виданням і перевиданням в областях історико-меморіальних книг "Книга пам'яті України", томів "Реабілітовані історією", "Зводу пам'яток історії та культури України" та ін. У розпорядженні Президента України від 19 жовтня 2000 року "Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України" доручено Кабінету Міністрів "забезпечити підготовку за участю Національної Академії Наук України "Історії міст і сіл України" у новій редакції". Дане розпорядження червоним рядком зафіксоване також у Державній програмі розвитку краєзнавчого руху в Україні на період до 2010 року, є нині пріоритетним у діяльності ВСК.

Досвід показує, що такі довгострокові наукові програми регіональної історії об'єднують навколо себе тисячі науковців різних фахів, краєзнавців, інших зацікавлених громадян, вимагають значних організаційних, фінансових, авторських, редакційних і видавничих зусиль на різних адміністративних і науково-громадських рівнях від району, області, до Кабінету Міністрів України і Президента України, від краєзнавчого осередку на місцях до Всеукраїнської спілки краєзнавців, від школи, вузу, науково-дослідних установ до Національної Академії Наук України тощо. Зрозуміло, що створення таких програм сприяє розгортанню і поглибленню регіональних досліджень, розвитку масового краєзнавчого руху, є справжньою школою формування кадрів для науки і краєзнавства. України. Варто підкреслити, що в Україні накопичено унікальний досвід по створенню багатотомних регіональних видань, починаючи від видання 26-томної "Історії міст і сіл УРСР" у 60-ті – на початку 70-х років XX століття, якого не має в інших країнах світу.

Якщо сьогодні успішно реалізуються видання багатотомних "Книга пам'яті України", "Реабілітований історією", "Звід пам'яток історії та культури України" й інших, то до перевидання "Історії міст і сіл України" відповідно до вимог сучасної української історичної науки ми тільки приступаємо. У цьому контексті наш почесний обов'язок докласти всіх зусиль до видання багатотомної "Історії міст і сіл України". Це оновлена величезна праця повинна красномовно засвідчити перед усім світом, що ми – велика нація, що, незважаючи на жорстокі удари долі, впродовж багатьох тисячоліть український народ зберіг свою ментальність, культуру, традиції, зробив вагомий внесок у світову цивілізацію. Яскравим доказом цього повинен стати повнокровний літопис більш як 30 тисяч великих і малих міст і сіл, який би повною мірою відтворював багатовікову історію і культуру України на регіональному рівні. Поки розпочата підготовча робота. На останніх наукових конференціях Всеукраїнської спілки краєзнавців, на різних нарадах в її осередках детально розробляється програма, методологічні, методичні засади і принципи створення нарисів історії міст і сіл України у новій редакції, в стані дискусій проблема яким чином зробити так, щоб у нове видання "Історії міст і сіл України" ввійшли повнокровні нариси про всі населенні пункти й навіть ті, які з плином часу та за різних обставин зникли з карти України, як достовірно, правдиво, без кон'юктурних перекручень відтворити історію та культуру населених місць і т. д. При підготовці цього багатотомного видання нам потрібна допомога науковців і краєзнавців української діаспори, яка в XX столітті також активно розробляла і видавала численні книги про міста і села України, накопичила значну джерельну базу для регіональної історії.

Свідченням того, з яким ентузіазмом учені і краєзнавці беруться за дану відповідальну справу, є проведення 28-31 травня 2002 року у м. Коростені Всеукраїнської наукової конференції "Історія міст і сіл Великої Волині", яку організувало ВСК та Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині. Результатом роботи цього представницького форуму стало видання двотомника матеріалів та викладені в ньому теоретичні, наукові і методичні засади по створенню нарисів населених місць областей Волині у світлі нинішніх вимог української історичної науки. Подібні наукові конференції доцільно організувати і в інших регіонах та областях України, які б стали своєрідною

школою для авторських колективів по підготовці томів "Історія міст і сіл України" у новій редакції.

Вимогою часу на порозі XXI століття є створення біографічних довідників про видатних політичних, державних, церковних діячів, майстрів культури і мистецтв, учених, краєзнавців; путівників у новій редакції по національних і державних історико-культурних, історико-архітектурних та природних заповідниках, для потреб туризму й іншої такого типу друкованої продукції з "малої батьківщини". До створення цих серійних видань також залучені тисячі дослідників, які акумулюють колективну енергію і творчість мас на тлі краєзнавства. При цьому завдання вчених і краєзнавців, що стоять на позиціях реалізму, історичної правди, на засадах впровадження інноваційних та інформаційних технологій і методик, полягає у зваженому, неупередженому висвітленні історичного процесу у всій його складності і суперечливості. Науковий пошук має бути пошуком істини, і краєзнавству тут повинна належати особлива роль. Адже саме на місцях, крізь призму вже узагальненого і осмисленого історичного досвіду, твориться сьогодні картина минулого, в основу якої кладеться неприкрашена правда. Тому сьогодні дуже важливо, щоб названі й інші фундаментальні дослідження були здійснені на принципах об'єктивності та історизму, з позицій правди, щоб так відтворити складну, героїчну і багатостраждальну історію українського народу, щоб у майбутньому не було соромно за написане і видане нинішнім поколінням учених і краєзнавців.

Державна програма розвитку краєзнавства в Україні передбачає й інші напрями розвитку краєзнавчого руху і регіонального дослідництва, зокрема, залучення трудящих і їх авангард краєзнавців до проблем збереження історико-культурної спадщини 1400 міст і селищ та понад 8 тисяч сіл України, в тому числі 800 міст і селищ міського типу, яким минуло 300 років; організацію і проведення міжнародних і всеукраїнських наукових конгресів, конференцій, студентських і учнівських олімпіад з краєзнавчої тематики; випуск серії кінофільмів "Слава твоя, Україна", телевізійних і радіопередач про краєзнавство і краєзнавців; розробку тематичних туристсько-екскурсійних маршрутів рідним краєм; надання премії ВСК імені Дмитра Яворницького державного статусу; встановлення регіональних премій за вагомий внесок у дослідження рідного краю, тощо. Державна програма передбачає і підтримку журналу "Краєзнавство", який випускався Українським комітетом краєзнавства у 1927-1930 рр. і був відроджений Спілкою 1993 року.

Для реалізації Державної програми є всі можливості в Україні. Запорукою цього є те, що активно нині працюють більшість краєзнавчих організацій. З-поміж них значний внесок у розвиток українського краєзнавчого руху на сучасному етапі здійснюють такі обласні організації ВСК, як Волинська (голова – Геннадій Бондаренко), Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині (президент – Микола Костриця), Дніпропетровська (Ганна Швидько), Донецька (Роман Лях), Запорізька (Федір Турченко) Івано-Франківська (Богдан Гаврилів), Полтавська (Василь Лобурець), Рівненська (Іван Пащук), Харківська (Іван Саратов), Хмельницька (Володимир Войтенко, Іон Винокур), Черкаська (Василь Мельниченко), Чернігівська (Олександр Коваленко), Чернівецька (Василь Ботушанський) та інших осередків.

Незалежна Українська держава, її Президент високо цінують безкорисливу громадську діяльність дослідників рідного краю. Десятки членів Спілки отримали почесні звання "Заслужений діяч науки і техніки України", "Заслужений працівник культури України", "Заслужений вчитель України", "Заслужений працівник народної освіти України", "Заслужений журналіст України". Є серед подвижників краєзнавства і Герой України, і кавалери Президентських відзнак, а також відзначені Кабінетом Міністрів України, Міністерствами освіти і науки, культури і мистецтв, громадськими організаціями, місцевими держадміністраціями.

На сьогодні найвищою відзнакою Спілки є премія імені Дмитра Яворницького. Серед її лауреатів директор Інституту історії України НАНУ, академік Валерій Смолій, ректор Національної гірничої академії академік Геннадій Півняк, науковці Донецького національного (Олександр Буг і Петро Добров) та Волинського державного (Геннадій Бондаренко, Іван Кичій, Євген Франчук, Богдан Заброварний), доктор історичних наук Петро Панченко (Київ), директор Переяслав-Хмельницького заповідника Михайло Сікорський, директор Тернопільського краєзнавчого музею Венедикт Лавренюк та інші подвижники і колективи наукових установ, вузів, бібліотек, музеїв, які роблять вагомий внесок у розвиток краєзнавчого руху.

Нарешті, для втілення в життя Програми розвитку краєзнавства до 2010 року та з метою координації наукових досліджень з проблем краєзнавства Президія НАН України 7 листопада 2002 року постановила створити при Президії НАН України міжвідомчу координаційну раду з питань краєзнавства. Забезпечення діяльності ради покладено на Інститут історії України НАН України. До складу ради увійшли академіки НАН України, відповідальні працівники Міністерств освіти і науки, культури і мистецтв України, провідні наукові співробітники Інституту історії України НАН України, декани історичних факультетів національних і державних університетів України, відомі діячі краєзнавчого руху тощо.

Пріоритетними у найближчі роки для краєзнавчого руху та в організації регіональних й історико-краєзнавчих досліджень є широке відзначення проведеннями наукових сесій, конференцій, симпозіумів, створенням музеїв, виданням наукових і науково-популярних праць з нагоди 60-ти річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників (2003-2004 роки), 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній

війні та кінця Другої світової війни (2005 р.), 360-річчя національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. (з 2008 р.), 90-річчя української революції (з 2007 р.) та інших історичних знаменних дат України, її регіонів, областей, міст і сіл, визначних постатей.

Ми сподіваємось, що очікуваний III-й з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців підведе підсумки роботи організації за період з 1996 року і по сьогодення, глибоко проаналізує стан й висловить власне бачення на головні проблеми подальшого розвою вітчизняного краєзнавства і регіоналістики у контексті реалізації Державної програми розвитку краєзнавства в Україні на період до 2010 року. Сподіваємось, що на цьому з'їзді відбудеться принципова розмова по накресленню нових шляхів розбудови Спілки та її осередків на місцях з тим, щоб Спілка й надалі залишалась організатором і керманичем українського краєзнавчого руху.

Примітки

1. Указ Президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" від 23. 01. 2001 р.;
2. Розпорядження Президента України "Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України" від 19. 02. 2000 р.;
3. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року" від 10. 06. 2002 р.;
4. II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25. 12. 1996): Матеріали і документи. – К., 1997;
5. Тронько П. З любов'ю до України. – К., 1995;
6. Тронько П. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. – Кам'янець-Подільський, 1994;
7. Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000;
8. Тронько П. Українське краєзнавство в XX столітті. – К., 2002;
9. Тронько П. Історія міст і сіл в контексті регіональних досліджень. – К., 2001;
10. Баженов Л.В. Стан і проблеми створення та видання навчальних посібників з регіональної історії України для вузів і шкіл України //Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 37-42;
11. Баженов Л.В. Краєзнавчий поступ на Хмельниччині в роки незалежності України (1991-2001) //Хмельниччина в роки незалежності України: стан і перспективи: Матеріали науково-теоретичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.127-137;
12. Буковинський центр археологічних досліджень: Тематичний покажчик публікацій / Укл.: Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров та ін. – Чернівці, ЧНУ, 2003;
13. Історія міст і сіл Великої Волині: Науковий збірник "Велика Волинь", Т. 25. – Житомир, 2002. Ч. 1-2;
14. Прокопчук В.С. До питання про перевидання історії населених пунктів України в новій редакції //Історія міст і сіл Великої Волині. – Житомир, 2002. – Ч. !. – С. 10-14.

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

П О С Т А Н О В А

від 10 червня 2002 року №789

Київ

Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року

Відповідно до статті 1 Указу Президента України від 23 січня 2001 р. № 35 „Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" Кабінет Міністрів України постановляє:

1. Затвердити Програму розвитку краєзнавства на період до 2010 року (далі – Програма), що додається.
2. Установити, що виконання визначених Програмою заходів здійснюється в межах видатків Державного бюджету України, передбачених Міністерству освіти і науки, Міністерству культури і мистецтв, іншим центральним органам виконавчої влади та Національній академії наук у відповідних бюджетних програмах.
3. Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міські державним адміністраціям затвердити регіональні програми розвитку краєзнавства, залучивши кошти відповідних бюджетів до їх фінансування, сприяти діяльності місцевих осередків Всеукраїнської спілки краєзнавців, краєзнавчих музеїв, історико-культурних заповідників.
4. Міністерству освіти і науки, Міністерству фінансів, Національній академії наук внести пропозиції про видання енциклопедичного багатотомного зібрання „Історія міст і сіл України" у новій редакції.
5. Покласти координацію краєзнавчої роботи на Національну академію наук.
6. Національній академії наук разом із заінтересованими центральними органами виконавчої влади, громадськими організаціями утворити міжвідомчу координаційну раду з питань краєзнавства та у двомісячний термін подати Кабінетові Міністрів України пропозиції щодо положення про зазначену раду та її склад.
7. Міністерству культури і мистецтв, Міністерству юстиції України розглянути в установленому порядку питання щодо віднесення Всеукраїнської спілки краєзнавців до числа творчих спілок.

Прем'єр-міністр України
А. Кінах

ЗАТВЕРДЖЕНО
постановою Кабінету Міністрів України
від 10 червня 2002 р. №789

ПРОГРАМА РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА НА ПЕРІОД ДО 2010 РОКУ

І. Загальні положення

На сучасному етапі духовного відроджений незалежної України невід'ємною складовою громадського руху наукових досліджень є історичне краєзнавство, спрямоване на відродження духовності, історичної пам'яті, формування у громадян і передусім у молоді любові до рідного краю, національного патріотизму, поваги до людини, відповідальності за збереження історико-культурного надбання.

Краєзнавство як самодіяльний громадській рух українських учених краєзнавців виникло її кінці XIX – на початку XX століття. У 20-х роках XX століття українське краєзнавство починає розвиватися як наука. Цьому сприяє утворення при історичній секції Всеукраїнської Академії наук Українського комітету краєзнавства декількох краєзнавчих комісій порайонного дослідження історії України. Досягнення краєзнавства 20-30-х рр., національно-культурні ініціативи кінця 50-60-х років створили передумови для відновлення в 1990 році діяльності Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Останнім часом спостерігається активізація краєзнавчої роботи – з'явилися видання з різних проблем регіонального краєзнавства, посилено увагу до цих проблем з боку музеїв, окремих дослідників, академічних інститутів, проведено кілька загальноукраїнських конференцій з історичного краєзнавства та ряд регіональних конференцій тощо. Інститут історії України, Інститут археології, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського Національної академії наук ведуть велику науково-дослідницьку роботу в галузі краєзнавства. Велике значення для подальшого розвитку краєзнавства мав досвід видання багатотомного зібрання (26 томів) "Історія міст і сіл України", яке започаткувало новий напрямок вітчизняної історіографії.

МОН та Академією педагогічних наук проводиться робота л розроблення основ науково-методичного забезпечення викладання краєзнавства у вищих, професійно-технічних та загальноосвітніх навчальних закладах. На природничому, історичному, філологічному, музично-педагогічному факультетах педагогічних університетів ведеться підготовка педагогічних фахівців з набуттям одночасно спеціальності вчителя-предметника та педагога-організатора позакласної роботи за туристсько-краєзнавчими напрямами.

Водночас краєзнавство залишається недостатньо розвинутою галуззю науки, про що свідчить відсутність загальнотеоретичних розробок у цій сфері, а також узагальнюючих праць з окремих напрямів краєзнавства. Не відповідає сучасним вимогам інформаційне забезпечення. Не налагоджено належної координації діяльності осередків Всеукраїнської спілки краєзнавців, залучених до краєзнавчої роботи установ, окремих дослідників.

З метою сприяння розвиткові краєзнавчого руху необхідно забезпечити видання ґрунтовних дослідницьких робіт з історії українського краєзнавства,

розроблення термінології у цій сфері, визначення історико-культурних регіонів України; складання бібліографії краєзнавства тощо.

II. Мета та завдання Програми

Програма визначає шляхи поліпшення краєзнавчої роботи, координації діяльності всіх організацій, установ і закладів, залучених до цієї роботи.

Метою Програми є активізація наукової діяльності, спрямованої на забезпечення розвитку краєзнавства, популяризація краєзнавчих досліджень, залучення широких кіл громадськості до національно-культурної спадщини.

Завданнями Програми є:

- удосконалення науково-методичної бази краєзнавства, посилення наукової обґрунтованості, забезпечення неупередженості краєзнавчої літератури.
- сприяння формуванню у громадян усвідомлення своєї відповідальності за збереження і примноження духовних скарбів;
- перевидання багатотомної енциклопедії "Історія міст і сіл України", енциклопедичного довідника "Історичні міста України", інших довідників, путівників у цій сфері.

Виконання Програми передбачає здійснення науково-організаційних заходів, а також заходів у сфері видавничої діяльності.

III. Заходи щодо виконання програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року

	Відповідальні виконавці	Термін виконання	Фінансування заходів за рахунок коштів державного бюджету (орієнтовно)	
			Усього за програмою (тис. гривень)	Науково-дослідні роботи
Науково-організаційні заходи				
1. Розробити програми з курсу „Краєзнавство" та запровадити курс „Краєзнавство" у вищих навчальних закладах гуманітарного профілю загальноосвітніх навчальних закладах.	МОН Національна академія наук Всеукраїнська спілка краєзнавців (за згодою)	2003-2005		
2. Вивчити питання про відкриття кафедр краєзнавства у вищих навчальних закладах гуманітарного профілю.	МОН	2003-2005		
3. Розглянути питання про запровадження спеціальності „Регіональна історія" при присуджені наукових степенів.	Вища атестаційна комісія при Кабінеті Міністрів України	2002-2003		
4.Розглянути питання про створення наукових підрозділів регіональних досліджень з краєзнавства при історичних факультетах вищих навчальних закладів.	МОН Національна академія наук Академія педагогічних наук	2003-2005		

5. Запровадити курс „Краєзнавство" при перепідготовці вчителів на базі інститутів післядипломної педагогічної освіти системи МОН.	МОН Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації	2003-2010		
6. Забезпечити підвищення кваліфікації працівників закладів культури з курсу "Краєзнавство" в системі підвищення кваліфікації працівників культури і мистецтв.	Мінкультури Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації	2003-2010		
7. Включити питання з краєзнавчої тематики до завдань I-III етапів всеукраїнських олімпіад з історії, географії Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідних робіт учнів – членів Малої академії наук.	МОН Всеукраїнська спілка краєзнавців (за згодою)	2003-2010		
8. Проводити регіональні студентські та учнівські олімпіади за краєзнавчою тематикою.	Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації Регіональні осередки Всеукраїнської спілки краєзнавців (за згодою)	2003-2010		
9. Вивчити питання про утворення загальнонаціонального банку даних про історію населених пунктів України.	Національна академія наук	2003-2007		
10. Включити до планів науково-дослідної роботи створення каталогів з історії міст і сіл України, пам'яток музеєзнавства.	Держкомархів	2003-2010		
11. Вирішити питання щодо створення наукових підрозділів для науково-методичного керівництва і редагування „Історії міст і сіл України".	Національна академія наук Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації	2003-2005		
12. Розробити науково-обгрунтовану програму розвитку та діяльності громадських музеїв.	Мінкультури МОН Національна академія наук	2003-2005		
13. Провести маркетингово-аналітичні дослідження туристично-екскурсійних маршрутів та попиту на відвідування пам'яток.	Державна туристична адміністрація Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації Всеукраїнська спілка краєзнавців (за згодою) Акціонерне товариство "Укрпрофтур" (за згодою)	2003-2004		

14. Запровадити теле- та радіопрограми з краєзнавства.	Держкомінформ Національна академія наук Всеукраїнська спілка краєзнавців (за згодою)	2003-2010		
15. Включити до перспективного тематичного плану випуску знаків поштової оплати виготовлення поштових марок або художніх маркованих конвертів за замовленням Всеукраїнської спілки краєзнавців.	Держкомзв'язку Всеукраїнська спілка краєзнавців (за згодою)	2003-2010		
16. Заснувати премію ім. Д. Яворницького за особливий внесок у розвиток краєзнавства.	Національна академія наук Всеукраїнська спілка краєзнавців (за згодою)	2004		
17. Розглянути питання про заснування регіональних іменних премій за вагомий внесок у дослідження рідного краю.	Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації	2003-2010		
18. Вивчити питання про встановлення дипломів за кращу студентську роботу в галузі краєзнавства.	МОН Всеукраїнська спілка краєзнавців (за згодою)			
Видавнича діяльність				
19. Розробити перспективний план підготовки та видання краєзнавчої літератури на період до 2010 року, передбачивши зокрема видання:	Національна академія наук Держкомархів Держкомінформ Всеукраїнська спілка краєзнавців (за згодою)	2005-2010		
багатотомної енциклопедії "Історія міст і сіл України",	Національна академія наук	2003-2004 2005-2010	40 щороку 260 щороку	40 щороку 260 щороку
багатотомного Українського біографічного довідника, присвяченого видатним політичним, державним, церковним діячам, ученим, майстрам культури і мистецтв, а також краєзнавцям		2003-2010	60 щороку	60 щороку
енциклопедичного довідника "Історичні міста України",		2005-2010	25 щороку	25 щороку
путівників, буклетів, плакатів, листівок, іншої друкованої продукції з питань краєзнавства.	Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації	2005-2010	10 щороку	10 щороку
20. Підготувати довідник „Музеї та заповідники України" (українською, англійською мовами)	Мінкультури МОН Держкомінформ	2003-2006		
21. Підготувати навчальні посібники з курсу "Краєзнавство" для вищих та середніх навчальних закладів.	МОН Академія педагогічних наук Національна академія наук Всеукраїнська спілка краєзнавців (за згодою)	2003-2006		

I

Літопис українського краєзнавства

Кудряченко А.І. (м. Київ)

УТВЕРДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ ТА ЗАВДАННЯ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА

Ось вже більше десяти років розвивається Україна як суверенна держава. Незалежна хода нашої Вітчизни набирає сили. Засадами для більш потужного утвердження державної ходи й реалізації потенційних можливостей України постають не лише економічні перетворення, але й відродження історичної пам'яті, духовності всіх народів, які проживають у нашій державі. Для українського народу, що має багатовікову історію, цей період державотворення став третьою спробою з часів визвольної боротьби Богдана Хмельницького і, будемо сподіватися, найбільш успішною, увійти до сім'ї країн європейської та світової спільноти. Пройдений час, минулий період – це зовсім короткий відрізок розвитку на нових засадах за мірками світового історичного поступу. Однак вже нині є всі підстави стверджувати, що Україна як держава сталася, що її незалежна хода кардинальним чином змінила геополітичну карту світу. Адже поява в центрі Європи країни, що територіально, за кількістю населення та потенційними можливостями ставала в один ряд з провідними державами континенту, звичайно, не могла не позначитися на перебігу глобальних процесів.

В XX столітті, після розпаду Австро-Угорської імперії в 1918 році та розколу Європи внаслідок Другої світової війни на два антагоністичні табори, це стало третьою подією, що докорінно перекроювала стратегічні конструкції в прямому та переносному значенні Старого Світу. Не слід стверджувати, що це були зовсім немислимі конфігурація і розвиток складових континенту. Однак несподіваність реалізації і нові політичні виміри змушували світове співтовариство більш уважно та відповідально ставитися загалом до логіки і перебігу історичного процесу.

Історичним імперативом стало для нашого народу утвердження вищої справедливості, за якою за визначенням патріарха української державності Михайла Грушевського, "... повна самостійність та незалежність є послідовним, логічним завершенням запитів національного розвитку та самовизначення будь-якої народності, що посідає певну територію і має достатні задатки та енергію розвитку." І нині, з висоти понад десятирічного періоду сходження української державності, наша країна не є якимось феноменом чи викликом часу. Розвиток незалежної й суверенної України – це підтвердження історичної закономірності, це один із чинників без яких неможливо уявити нинішній світ та його поступ у третьому тисячолітті.

Для народів України існування та розвиток власної держави – це найвагоміший здобуток рубежа століть, це головна засада їх подальшого розвитку. Врахування власного історичного досвіду та закономірностей цивілізаційного поступу значною мірою сприяло державному будівництву, реформуванню всіх сфер суспільного життя. Звичайно, не слід забувати й про чималі помилки, упущення, а то й окремі збочення, тяжіння до авторитарних методів у розв'язанні тих чи інших проблем в ході першого й дещо романтичного етапу незалежного поступу держави. Адже на відмінну від Росії, країн Східної Європи – де існували сталі державні інститути, – Україні довелося їх розбудовувати так би мовити на ходу. Виходячи із традицій власного історичного поступу, а також, враховуючи закономірності та тенденції розвитку провідних країн світу, Україна визначила стратегічні орієнтири державотворення. До них належали: президентсько-парламентська модель організації державної влади, утвердження загальновизнаних засад ринкової економіки і розвинутої демократії, принципи соціального партнерства та формування складових громадянського суспільства.

Подальший перебіг подій підтвердив доцільність і ефективність обраного курсу державотворення та проведення глибоких соціально-економічних реформ в нашій країні. Звичайно, що поставало досить багато ускладнень, проблем як політичного, так і економічного порядку. Певно, що найскладнішим комплексом проблем було реформування економіки країни, приведення її структури до потреб розвитку самостійної держави, а головне – інтересам людини. Адже в роки державного соціалізму біля 60 відсотків промислового виробництва було пов'язане з індустрією озброєнь, повсюдно панувала державна форма власності та централізація управління, про купівлю-продаж землі не могло бути й мови. В перші роки незалежності за визначеності у загальних рисах в якому напрямку йти, практично з нуля розпочиналися кроки – як це робити. Світовий досвід, практика окремих країн були досить слабко з'ясовані, а ще менше адаптовувалися до національних особливостей.

Зазначимо, що докорінні зміни форм власності, структури виробництва та системи його управління відбувалися на тлі поглиблення кризових явищ: гіперінфляції, скорочення інвестицій, наростання страйкового руху та відповідних впливів фінансових азіатської та російської криз. Всі ці явища значно посилювали кризове становище економіки України. Звичайно, що більшість закидів щодо величезної ціни, яку платить українське суспільство в період радикальних реформ справедливі. Порівняння з практикою інших країн молодої демократії в

Східній Європі, а також окремих держав на пострадянському просторі, з темпами та наслідками перетворень дають для цього підстави.

Проте вже можна сказати, що після тривалого і глибокого економічного спаду нарешті з'явилися ознаки оздоровлення економіки країни. Проведені реформи починають приносити певні результати. З 2000-го року почала стабілізуватися макроекономічна ситуація, зростати обсяги виробництва в більшості галузей промисловості, особливо у тих, що зорієнтовані на задоволення запитів людей – у легкій та харчовій. У порівнянні з попереднім роком у нинішньому 2003 році є також позитивні зрушення в машинобудуванні, металообробці, на транспорті, хімічній та інших сферах. Протягом останніх трьох років, як свідчить статистика, зростає валовий внутрішній продукт, а приріст продукції промисловості перевищив десять відсотків. Показово, що більше половини національного валового продукту виробляється на підприємствах недержавної форми власності.

Протягом останніх років значно активніше і послідовніше здійснюються реформи в аграрному секторі. Відбулося розпаювання земельних угідь, сертифікати на право володіти землею отримали біля 6,5 млн. громадян. В минулому 2002-гому році хлібороби забезпечили зростання врожайності на 10 - 12 ц зернових з кожного гектара. Саме в 2002 році Україна потужно заявила себе як солідний експортер зерна на світовий ринок. Тим самим є більше підстав для того, щоб селяни повірили у ефективність реформ. Поряд з цим зміни на краще тією та іншою мірою відбуваються у інших сферах: кредитно-фінансовій, бюджетній та ін.

Оглядаючись назад, слід однозначно стверджити, що суттєві трансформаційні зрушення відбулися у державному будівництві та політико-правовій сферах, закладаються необхідні підвалини громадянського суспільства. Україна сповідує ідею побудови сильної держави з інститутом президентства, утвердженням засад парламентаризму і чітким функціонуванням судової влади. Доленосні політико-правові документи новітньої історії нашої держави вийшли із зали українського парламенту – Верховної Ради України. І серед них: Декларація про державний суверенітет (1990), Акт проголошення незалежності (1991) та Конституція України (1996). Підсумком десятирічної роботи парламенту є формування нового правового поля держави. Так, до прийняття Декларації про державний суверенітет в Україні було близько 40 власних законів, а нині діють понад 500 українських фундаментальних законодавчих актів. Лише в минулому році було розглянуто вісім проектів кодексів, з яких Кримінальний, Бюджетний і деякі інші ухвалено в цілому.

За сучасної історичної доби в Україні сформовані нові політичні партії, незалежні профспілки, інші громадські організації. На порядок денний постає питання сприяння подальшому політичному структуруванню суспільства та формуванню стійкої багатопартійної системи. Нас не повинна дивувати кількість політичних партій та громадських рухів (їх зараз більше 130), проте занепокоєння мають викликати відсутність справді народних, багаточисельних партій, а також радикалізм окремих політичних угруповань. Орієнтиром має стати утвердження партій парламентського типу, прихильних до конституційних принципів, захисту прав та свобод особистості, орієнтованих на парламентські методи завоювання влади через демократичні вибори.

Важливим напрямком державотворення в Україні стало забезпечення толерантності у міжнаціональних відносинах. Адже нині на теренах нашої держави проживають представники понад 200 національностей, 35 із них вже утворили свої національно-культурні об'єднання. Конституція України передбачає рівні політичні, соціальні, економічні права, інші можливості для всіх народів.

Однак не все гаразд у нашій багатонаціональній родині. Складна етнонаціональна ситуація зберігається у Криму. Сюди, на історичну батьківщину, повернулися понад 260 тисяч кримських татар. Їх облаштування, як і репатріантів-німців та інших народів, що постраждали за сталінських часів, потребує значних коштів та прогресивних підходів щодо вирішення питань громадянства, забезпечення житлом, роботою, землею, культурно-освітніми закладами тощо.

Суттєвою складовою політико-правової діяльності держави новітньої історії України постало духовне відродження суспільства, науки, культури і в тому числі релігії та церкви. За пройдені роки закладено солідну правову базу для розвитку освіти і науки, щодо реалізації принципів свободи слова, свободи совісті та права громадян на інформацію. Засадничі принципи щодо всіх цих сфер найшли відповідне відображення у окремих законах та положеннях Конституції. Скажімо, нині практично повністю відновлено релігійну мережу. Постають із руїн перлини культової архітектури, відновлюються храми. В столиці це – Михайлівський собор, Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври та ін. Аналогічна робота ведеться повсемісно. Держава піклується про те, щоб відроджувалися народні традиції, релігійні свята, щоб існуюча напруженість у релігійному середовищі зійшла на нівець. Цьому підпорядковуються різні заходи, міжконфесійні зустрічі. Безперечно, що цій справі має прислужитися й візит папи римського Іоганна Павла II до України, що відбувся у 2001 році. Візит понтифіка, його конструктивна налаштованість без перебільшення, справлять позитивний вплив на утвердження толерантності, кращого взаєморозуміння представників різних конфесій нашої країни. З іншого боку, чотирьохденне перебування папи римського в нашій країні, проведенні ним богослужіння мали значний міжнародний резонанс, вони сприяли зростанню позитивного іміджу держави в світі.

Суверенна Україна, проводячи власну зовнішню політику, відкрила себе світу, ствердила повноправним суб'єктом загальноєвропейського

та світового процесу. Україна розташована у центрі Європи, вона знаходиться на перетині політичних, економічних та навіть екологічних інтересів наших близьких та далеких сусідів. Виходячи із об'єктивних чинників та перспектив власного поступу, Україна, здобувши незалежність, прагне досягти відповідного становища в системі міжнародних відносин, вона сповідує наступні засади. По-перше, безперечним пріоритетом наша держава зробила свій європейський вибір. Це несе не лише політичне навантаження, але й має призвести до утвердження "європейськості" у способі життя нашої країни, цінностей західної демократії, організації та діяльності державних і громадських інституцій.

По-друге, різновекторність (раніше – наголошувалося на багатовекторності) зовнішньополітичної діяльності уможливлює поєднання курсу на європейську інтеграцію з ефективним співробітництвом з країнами пострадянського простору, насамперед з Росією шляхом удосконалення системи відносин та раціоналізації структури економічних взаємовідносин.

По-третє, зміцнення і подальший розвиток поглиблених відносин з США, які випливають із узятих зобов'язань та наданих Україні гарантій у відповідності з відмовою нашої держави від ядерної зброї. Масштабність та глибина співпраці з цією надпотугою світу, а також з провідними державами об'єднаної Європи, постає також і суттєвим чинником успішного здійснення економічних та політичних реформ.

Наголосимо, що нарощування двосторонньої співпраці з сусідніми державами є запорукою зняття всіх недоречностей та проблем на двосторонній основі та створення так би мовити безпосереднього сприятливого навколишнього середовища для подальшого сходження нашої держави.

Незалежна Україна є активним учасником міжнародних миротворчих акцій, безпосередньо прилучається до побудови нової системи європейської і світової системи безпеки, визначальними чинниками якої є розвиток та оновлення діяльності таких організацій та структур якто: ООН, Європейський Союз, ОБСЄ, НАТО тощо. Без співпраці з ними неможливо уявити ні сучасного, ні майбутнього нашого континенту, ні зміцнення ходи суверенної України. Особливо актуальними ці підходи стають у світлі здійснених у США терористичних актів 11 вересня 2001 року і відповідно війни проти Іраку у 2003 році.

Пройдені роки для утвердження України були непростими. Нашій державі довелося переживати чимало труднощів та невдач, нерідко загострювалося соціально – політичне та економічне становище. Ще й нині вдаються взнаки наслідки не лише кризових явищ, але й багатьох помилок та прорахунків перших років перехідного періоду. Почасти загострюються відносини поміж парламентом та президентом, часті зміни уряду не сприяли чіткому дотриманню стратегії та належних темпів у проведені реформ. Зловживання владними ресурсами з боку виконавчої влади, недотримання принципів свободи слова та інформації в той чи інший період викликали занепокоєння в Раді Європи, у державах розвинутої демократії, широкого загалу нашої країни.

Крокуючи в майбутнє, Україна має взяти на озброєння головні уроки пройденого етапу державного поступу про те, що простих і швидких рішень не існує, що утвердження демократії потребує неухильного дотримання відповідних принципів та свобод, зміцнення інститутів громадянського суспільства. Подальше утвердження нашої країни вимагає цілеспрямованої тривалої і напруженої праці всіх гілок влади, жорсткого прагматизму у виведені народногосподарського комплексу на траєкторію стійкого економічного розвитку. Подальша політична структуризація суспільства, проведення політичної реформи, удосконалення діяльності державних органів владно вимагають формування відповідного правового поля. Залучення все ширших верств населення до економічних та соціально-політичних перетворень на засадах західної демократії – це мета і засіб утвердження України, її зростання в третьому тисячолітті.

Поряд з цими завданнями все більш відчутними є й проблеми розвитку духовності, національно-патріотичного виховання, формування, особливо у молодої генерації, історичної пам'яті та гордості за свою Батьківщину. Власна історія нашого народу має стати зрозумілою і притягальною для кожної молодої людини, кожного громадянина України. Велике, якщо не провідне, значення у вирішенні цих проблем посідає краєзнавство, його історична складова та літературно-мистецька, духовна і пам'яткознавча робота. Любов до рідного краю, нашої Вітчизни – це ті святі почуття, які кожен проносить протягом всього свого життя у власному серці. Адже процес так би мовити соціалізації молодої людини, громадянина починається з його ставлення до рідної неньки, родини, наслідування кращих рис своїх батьків, з усвідомлення себе особистістю. Саме краєзнавство заторкує найтонші струни душі людської, відгукується на потяг до витоків рідоводу, органічно пов'язує знання минувшини та сучасності рідного краю. Тепле ставлення до рідного села, міста, країни ґрунтується, як правило, на добрих впливах та власних спогадах дитинства і юнацьких років.

Підкреслю, що краєзнавство як самодіяльний громадський рух українських учених-краєзнавців виникло в кінці XIX – на початку XX століття. У 20-х роках XX століття українське краєзнавство починає розвиватися як наука. Цьому сприяє утворення при історичній секції тогочасної Всеукраїнської Академії наук Українського комітету краєзнавства, декількох краєзнавчих комісій порайонного дослідження історії України. Досягнення краєзнавства 20 – 30-х років, національно-культурні ініціативи кінця 50 – 60-х років створили добрі передумови для

відновлення у 1990 році діяльності Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Зазначу, що краєзнавство має у нашій країні добрі традиції, гарні здобутки й воно все більше постає багатовимірним явищем. Маючи з глибинними витоками і багатостраждальну історію, український народ, інші народи нашої держави завжди дбали про збереження матеріального та духовного доробку попередніх етапів та епох. Багата не лише історія, а й культура, її духовна та матеріальна складові у народів, що населяють нашу Вітчизну. Вбачаючи у краєзнавстві велику силу й джерельну наснагу для подальшого розвитку України, наша держава піклується про те, щоб цю справу вести цілеспрямовано та плідно.

Останнім часом спостерігається активізація краєзнавчої роботи. Так, з'явилися солідні видання з різних проблем регіонального краєзнавства, зросла увага до цих проблем з боку музеїв, окремих дослідників, академічних інститутів, проведено декілька конференцій з історичного краєзнавства, а також ряд регіональних конференцій тощо. Інститут історії України, Інститут археології, Інститут мистецтвознавств, фольклористики та етнологія імені М.Т. Рильського Національної академії наук ведуть велику науково-дослідницьку роботу в сфері краєзнавства. Велике значення для подальшого розвитку мав досвід видання багатотомного зібрання (26 томів) «Історія міст і і сіл України», яке започаткувало новий напрямок вітчизняної історіографі.

Нині краєзнавство має досить солідну базу та надійний підмурок. Державні органи незалежної України взяли під опіку понад 160 тисяч пам'яток історії та культури, вони переймаються турботою про всі вітчизняні міста та села, яких нині понад 30 тисяч. Далеко не кожна нині значуща країна має таку кількість історичних міст, пам'яток культури. Скажімо, в Україні понад 800 міст, селищ міського типу та понад 5000 сіл, що почитають більш як трьохсотлітню історію. Біля 40 найстаровинніших міст взято під державну охорону згідно з урядовими рішеннями.

Варто наголосити, що на сучасному етапі до краєзнавчої роботи долучається молодь, юнаки та дівчата середніх шкіл, широкі загони студентства. Нині все більше відроджується краєзнавчих організацій, відповідних студій тощо. Цьому сприяє пильна увага державних органів та резонанс, якого набуло відзначення у 2001 році 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців.

З радістю відзначаю, що до цієї славної роботи має добру причетність Міжрегіональна Академія управління персоналом і наш Українсько-Азербайджанський інститут соціальних наук, кафедра історії України. Наш Інститут в 2003 році провів вже третю міжвузівську студентську науково-практичну конференцію з питань краєзнавства. Підготовлені доповіді не залишають байдужими нікого із учасників та гостей конференцій. Палка любов та добрі знання рідного краю, визначних пам'яток нашими студентами – це свідчення того, що історична пам'ять, спадкоємність у молодої генерації формується вже в ці роки. Промовистим є й той факт, що студенти різних спеціальностей та інститутів прагнуть підготуватися й взяти участь у роботі конференції. На порядку денному постало питання створення осередку краєзнавців в МАУП. Однак такий підхід має сповідувати кожний вуз нашої молодої незалежної держави.

В Україні за часів незалежності сформована солідна політико-правова база щодо розвитку краєзнавства. Верховна Рада 16 березня 2000 року прийняла Закон «Про охорону культурної спадщини», який відображає правові та організаційні засади діяльності у цій царині. Президент України Л.Д.Кучма видав указ від 23 серпня 1999 року, яким було встановлено День пам'яток історії та культури. Кабінет Міністрів України постановою від 10 червня 2002 року за № 789 затвердив Програму розвитку краєзнавства на період до 2010 року. В ній зокрема визначено, що до цієї справи залучаються Міністерство освіти і науки, Міністерство культури і мистецтв та інші міністерства й відомства.

Координацію роботи покладено на Національну Академію наук України. В числі заходів Програми є видання багатотомного зібрання «Історія міст і сіл України» у новій редакції. Всеукраїнська спілка краєзнавців віднесена до числа творчих спілок.

На сучасному етапі духовного відродження й подальшого поступу незалежної України вагомим надбанням має стати громадський рух та наукові дослідження історичного краєзнавства. Воно покликане сприяти відродженню духовності, історичної пам'яті, формування у громадян і передусім у молоді любові до рідного краю, національного патріотизму, високої поваги до людини та свідомого ставлення щодо збереження історико-культурного надбання.

Перед Міністерством освіти та науки, Академією педагогічних наук країни поставлено завдання впровадження викладання краєзнавства у вищих, професійно-технічних та загальноосвітніх навчальних закладах. На цілому ряді факультетів педагогічних університетів має вестися підготовка педагогічних фахівців з набуттям одночасно спеціальності вчителя-предметника та педагога-організатора позакласної роботи за туристсько-краєзнавчими напрямами.

Виходячи з того, що краєзнавство залишається ще недостатньо розвинутою галуззю науки, що покращення вимагає його інформаційне забезпечення, передбачається видання ґрунтовних дослідницьких робіт з історії українського краєзнавства, розроблення термінології у цій сфері, складання бібліографії краєзнавства тощо.

То ж до цієї великої й досить необхідної роботи маємо долучитися й ми – перш за все, професорсько-викладацький склад і студенти Інституту соціальних наук, а також й інші інститути Академії. Певно, слід і в подальшому передбачати у навчальному процесі та у позанавчальних заходах складові нашої краєзнавчої роботи.

Оскільки ми як вуз готуємо фахівців для нинішнього та для майбутнього розвитку України, варто домагатися впровадження краєзнавчої тематики до викладання різних дисциплін. Також слід більш ширше залучати до наших вже традиційних краєзнавчих конференцій все ширше коло учасників, а також студентів інших вузів та навчальних закладів.

Приємно відзначити, що нашим частим гостем є Герой України, відомий український учений-історик, державний, громадський діяч, академік НАНУ, Голова Всеукраїнської спілки краєзнавців Петро Тимофійович Тронько. Він був фундатором руху краєзнавців, натхненно й самовіддано працює у цьому напрямку, став неперевершеною постаттю вітчизняних краєзнавців. Думається, що наступним кроком нашої співпраці має також бути заснування дієвого осередку Всеукраїнської спілки краєзнавців МАУП та інститутів.

Вся ця діяльність наша незалежним чином спроможна прислужитися тому, щоб зміцнювалися почуття любові до України у студентської молоді, щоб побутувала глибока шаноблива повага до вікових славних традицій нашого народу. Знання рідного краю спроможне духовно збагатити кожного із нас, сприятиме вихованню та зміцненню нездоланної відданості Батьківщині, толерантності у відносинах з іншими народами та країнами.

Література:

1. Конституція (Основний Закон) України, прийнята 28 червня 1996 р. – К., 1996. – 80 с.
2. Кучма Л.Д. Європейський вибір України. – К., 2002. – 96 с.
3. Закон України від 16 березня 2000 року "Про охорону культурної спадщини" – К., 2000.
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 року № 789 про затвердження "Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року".
5. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство – невід'ємна складова сходження суверенної України //Трибуна – К., 2002. – № 5-6. – С.20-23.

Баженов Л.В., Блажевич Ю.І., Савчук В.О. (Хмельницька обл.)

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ: ЗДОБУТКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Хмельницька обласна організація Всеукраїнської Спілки краєзнавців пройшла значний шлях становлення і розвитку.

Ще в далекому 1964 році, вперше на теренах України, було засновано обласне історико-краєзнавче товариство, головою якого до 1991 р. обирався відомий краєзнавець, кандидат історичних наук Гуменюк С.К. (помер в жовтні 1991 р.).

За цей час було проведено VIII Подільських краєзнавчих конференцій, члени товариства взяли найактивнішу участь у створенні „Історії міст і сіл Хмельницької області", видрукували низку краєзнавчих матеріалів, буклетів, збірників тощо.

В 1990 р. було засновано обласну організацію Всеукраїнської спілки краєзнавців, її відділення створено в усіх 20 районах та 6 містах. Головою обласної організації Спілки постійно обирається начальник управління освіти та науки Хмельницької облдержадміністрації, заслужений працівник освіти України Войтенко Володимир Іванович.

Сьогодні регіональні дослідження, впровадження їх результатів у сучасну науку, в систему освіти, туризму, реставрації, збереження та охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області здійснюють понад 2 тисячі вчених і краєзнавців, вчителів, музейників, архівістів, бібліотекарів, студентів, учнів старших класів шкіл, ліцеїв, коледжів, з-поміж них 5 академіків, 4 члени-кореспонденти різних академій наук, 14 докторів наук, професорів, понад 50 кандидатів наук, доцентів, 22 магістрантів, 26 аспірантів тощо. Серед них: професори: Степанков В.С., Винокур І.С., Рибак І.В., Петров М.Б., Завальнюк О.М., доценти: Філінюк А.Г., Суровий А.Ф., Місінкевич Л.Л., молоді дослідники: Сушко О.В., Шевчук Ж.А., Комарніцький О.Б. та ін.Найбільш результативно працюють по залученню в лави Спілки молоді, по організації науково-краєзнавчих конференцій, виданню наукових збірників, монографій, навчальних посібників, путівників з краєзнавства на Хмельниччині Теофіпольська районна (голова почесний професор Стасюк І.А.), Дунаєвецька (доцент Прокопчук В.С.), Старосинявська районна (Козельський І.Д.), Кам'янець-Подільська міська (академік Винокур І.С.), Хмельницька міська (Ю.І. Блажевич) організації ВСК, її осередки Кам'янець-Подільського державного університету, Державного архіву Хмельницької області, обласної наукової універсальної бібліотеки імені Миколи Островського, сіл Кузьмин Красилівського, Коськів Шепетівського районів та ін.

Пріоритетними державними і обласними регіональними науковими програмами, над реалізацією яких працює ВСК на Хмельниччині, є: 1/ завершення видання історико-меморіальної "Книги Пам'яті" (до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні); 2/ підготовка багатотомного видання "Реабілітовані історією" (про репресії 20-х – 50-х рр. XX ст.); 3/ створення Зводу пам'яток історії та культури області; 4/ перевидання у новій редакції багатотомної "Історії міст і сіл України. Хмельницька область"; 5/ робота над комплексними темами "Культура Поділля", "Духовні витоки Поділля", "Історичні постаті Поділля" й ін.

За останні три роки обласна організація ВСК та її осередки підготували і провели 5 міжнародних, 12 всеукраїнських та регіональних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів та видали збірники наукових праць за матеріалами їх роботи. З-поміж них привернули особливу увагу науковців Міжнародний круглий стіл у дні проведення Міжнародного фестивалю в Хмельницькій області фестивалю національних культур "Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення" (Кам'янець-Подільський, 2001), Міжнародна науково-практична конференція "Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських культурних зв'язків" (Кам'янець-Подільський, 2003), Всеукраїнські наукові конференції "Історичне краєзнавство в системі освіти України", "Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині", Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля" (Кам'янець-Подільський, 2002), "Хмельниччина в роки незалежності України" (Хмельницький, 2001), "Пилявецька битва: погляд крізь віки" (Стара Синява, 2003), "Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій" (Дунаївці, 2000. 2003) та ін.

За період від ІІ-го до ІІІ-го з'їздів ВСК ученими і краєзнавцями Хмельниччини здійснено понад 120 видань монографій, книг, збірок документів, путівників, брошур, навчальних посібників, буклетів з різних галузей історичного краєзнавства і регіоналістики. З-поміж цих видань значним внеском у науку стали монографії І.С. Винокура "Черняхівська культура" (2000), В.І. Якубовського "Скарби Болохівської землі" (2001, 2003), колективу авторів на чолі з І.А. Стасюком "Трагічні долі репресованих теофіпольців" (т. 1-2, 2000) та "Історія Теофільщини" (т.1, 2003), В.С. Прокопчука "Два села – одна доля" (2001), І.В. Рибака, А.Ю. Матвєєва "Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині" (2001), М.П. Манкевича "Старокостянтинівщина: історичний формуляр" (1997), О.М. Завальнюка, О.Б. Комарніцького "Кам'янець-Подільський державний університет" (2003), С.Е. Баженової "Антоній Юзеф Роллє: життя, діяльність, творчість" (2002), А.В. Сваричевського "Проскурів ліітературний від давнини до сучасності" (1998) та чимало інших.

УКРАЇНА
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА

РІШЕННЯ
третьої сесії

від 26 вересня 2002 року №9

м. Хмельницький

Про обласну Програму розвитку краєзнавства на період до 2010 року

Відповідно до пункту 16 частини 1 статті 43 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" обласна рада ВИРІШИЛА:

1. Затвердити Програму розвитку краєзнавства до 2010 року (додається).
2. Рекомендувати районним, міським, селищним, сільським радам прийняти відповідні програми розвитку краєзнавства до 2010 року.
3. Обласній державній адміністрації щорічно, до затвердження обласного бюджету, звітувати на сесії обласної ради про хід виконання обласної програми розвитку краєзнавства до 2010 року.
4. Контроль за виконанням рішення покласти на заступника голови обласної ради Цица В.П. та постійну комісію з питань науки, освіти, культури, молоді та спорту (голова комісії Клюс І.П.)

Голова ради
А. Овчарук

ХАРАКТЕРИСТИКА ОБЛАСНОЇ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ ДО 2010 РОКУ

1. Загальна характеристика

На сучасному етапі відродження незалежної України невід'ємною складовою громадського духу та наукових досліджень є історичне краєзнавство, спрямоване на відродження духовності, історичної пам'яті, формування у громадян і передусім у молоді любові до рідного краю, національного патріотизму, поваги до людини, відповідальності за збереження історико-культурного надбання.

Важливою рисою сучасності у проведенні краєзнавчих наукових форумів, за кількістю яких Хмельниччина посідає одне з провідних місць серед областей України. За минуле десятиріччя ученими і краєзнавцями здійснено понад 150 видань монографій, книг, збірок документів, путівників, брошур, навчальних посібників, буклетів в галузях археології, археографії, історії, економіки, екології, культури та освіти, загальним обсягом майже 900 друкованих аркушів.

Найбільшим досягненням краєзнавчого руху стала багаторічна підготовка і видання фундаментальної історико-меморіальної книги "Книга пам'яті України. Хмельницька область", і праці "Репресоване краєзнавство 20-30 роки", "Поділля: історико-етнографічне дослідження", "Подільської землі сини", "Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля", "Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі" та інші.

Проте, не тільки наукові дослідження складають суть нинішнього краєзнавства. Воно покликано, насамперед засобами своєї роботи і на прикладах минувшини рідної землі, національних святинь історії та культури навчати й виховувати у громадян і молоді почуття патріотизму, активізувати їх суспільну діяльність, сприяти розбудові туризму, музейної справи. Тому популярна краєзнавча тематика широко представлена у програмах місцевого телебачення, радіо і часописах Хмельниччини.

Водночас, у розвитку краєзнавчого руху і наукових досліджень Хмельниччини простежуються певні прогалини, недоліки й наболілі проблеми. Зокрема, відсутній єдиний координаційний центр краєзнавства, який би узгоджував діяльність науково-громадських товариств і осередків, виробляв головну стратегію й комплексну програму регіональних досліджень. Вивчення краю здійснюється не рівномірно в територіальному розрізі. Не відповідає сучасним вимогам інформаційне забезпечення. Відсутня фінансова підтримка діяльності аматорів.

2. Мета і завдання Програми

Програма визначає шляхи поліпшення краєзнавчої роботи, координації діяльності всіх організацій, установ і закладів, залучених до цієї роботи.

Метою програми є активізація наукової діяльності, спрямованої на забезпечення розвитку краєзнавства, популяризація краєзнавчих досліджень, залучення широких кіл громадськості до національної культурної спадщини.

Завданнями Програми є :

- удосконалення науково-методичної бази краєзнавства, посилення наукової обґрунтованості, забезпечення неупередженості краєзнавчої літератури;
- сприяння формуванню у громадян усвідомлення своєї відповідальності за збереження і примноження духовних скарбів;
- перевидання багатотомної енциклопедії "Історія міст і сіл України", енциклопедичного довідника "Історичні міста України", інших довідників, путівників у цій сфері.

Виконання Програми передбачає здійснення науково-організаційних заходів, а також заходів у сфері видавничої діяльності.

III. Заходи щодо виконання програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року

№№	Зміст заходів	Відповідальні виконавці	Термін виконання	Всього	Орієнтовні джерела фінансування (тис.грн.)			
					Державний бюджет	Обласний бюджет	Районні (міські) бюджети	Позабюджетні кошти
1.	Розробити програму з курсу «Краєзнавство» та запровадити курс «Краєзнавство» у вищих навчальних закладах області гуманітарного профілю та загальноосвітніх навчальних закладах.	Управління освіти і науки облдержадміністрації, Кам'янець-Подільський педуніверситет, Хмельницький гуманітарний інститут	2003-2005					
2.	Запровадити курс «Краєзнавство» при підготовці вчителів на базі інституту післядипломної педагогічної освіти	Управління освіти і науки облдержадміністрації	2003-2010	15		15,0		
3.	Включити питання з краєзнавчої тематики до завдань 1-3 етапів обласних, районних та міських олімпіад з історії, географії Всеукраїнського конкурсу науково-дослідних робіт учнів, членів Малої академії наук України	Управління освіти і науки облдержадміністрації, обласна Спілка краєзнавців, інститут післядипломної педагогічної освіти	2003-2010					
4.	Проводити регіональні студентські та учнівські олімпіади за краєзнавчою тематикою	Управління і відділи освіти обласної і районних держадміністрацій, обласна та районні міські спілки краєзнавців	- « -					
5.	Створити банк даних про історію населених пунктів області	Обласна спілка краєзнавців, обласний, районні архіви	- « -					
6.	Запровадити практику відзначення дипломами авторів кращих студентських робіт в галузі краєзнавства	Вищі навчальні заклади області, обласна спілка краєзнавців	2005-2010					
7.	Створити науковий підрозділ для науково-методичного керівництва і редагування історії міст і сіл Хмельницької області	Управління освіти і науки облдержадміністрації	2003-2005	20				20,0
8.	Розробити програми розвитку та діяльності громадських музеїв, провести паспортизацію цих музеїв, впроваджувати новітні відповідно світовим стандартам форми і методи роботи музеїв	Управління культури облдержадміністрації, управління освіти і науки облдержадміністрації	- « -					

9.	Провести аналітичні дослідження туристсько-екскурсійних маршрутів, попиту на відвідування пам'яток історії і культури та створення туристичних центрів на базі музеїв і навчальних закладів	Обласна спілка краєзнавців	2003-2004					
10.	Поширювати зв'язки науковців вищих навчальних закладів з організаціями туристичного профілю, надавати їм наукову допомогу в розробці тематики нових туристичних маршрутів, у випуску літератури, підготовці кадрів екскурсоводів, проведення наукових конференцій, організації спільних комплексних пошукових експедицій, створення інформаційного банку даних з туристсько-екскурсійних і краєзнавчих ресурсів Хмельниччини; в загальноосвітніх навчальних закладах активізувати роботу гуртків юних краєзнавців, музейно, пам'ятко-охоронної та екскурсійної роботи серед школярів	Обласна спілка краєзнавців, управління освіти і науки облдержадміністрації	2003-2005					
11.	Вдосконалити систему заохочення на регіональному рівні краєзнавців за вагомий внесок дослідження рідного краю	Облдержадміністрація, райдержадміністрації, міськвиконкоми (міст обласного значення)	2003-2010					
12.	Створити цільові теле- та радіо програми з питань краєзнавства	Обласна державна теле - радіомовнакомпанія «Поділля-центр», обласна спілка краєзнавців	2003-2010					
13.	Провести на базі Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському педуніверситеті Всеукраїнську науково-методичну конференцію «Історичне краєзнавство в системі освіти України на порозі XXI століття: здобутки, проблеми, перспективи»	Обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, Центр дослідження історії Поділля	2002	3.0	1.5	1.5		

14.	В основу виховної роботи загальноосвітніх навчальних закладів покласти Рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу «Моя земля – земля моїх батьків»; активізувати роботу гуртків юних краєзнавців	Управління освіти і науки облдержадміністрації, і обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, рай(міськ)во	2002-2005					
15.	Розробити план підготовки та забезпечити видання краєзнавчої літератури на період до 2010 року. Передбачивши видання путівників, буклетів, плакатів, листівок, іншої друкованої продукції з краєзнавства	Райдержадміністрації, міськвиконкоми (міст обласного значення), обласна спілка краєзнавців, обласний архів	2005-2010	52.0			52.0	
16.	Активізувати роботу щодо створення літописів населених пунктів, трудових навчальних і творчих колективів, життєписів окремих осіб, з метою підготовки матеріалів для перевидання на принципово новій науковій основі фундаментальної історії міст і сіл України	Обласна спілка краєзнавців, обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, Центр туризму і краєзнавства в районах (містах)	2003-2005					
17.	Продовжити випуск серійних видань «Кам'янеччина: історія і сучасність» та «Освіта і культура на Поділлі» з метою надання науково-методичної допомоги вчителям, викладачам, науковцям з проблем Поділлєзнавства	Кам'янець-Подільський педуніверситет	2002-2005	6.0	6.0			
18.	На допомогу вчителям та учням шкіл видати навчально-методичні посібники: «Історія рідного краю з найдавніших часів до початку XX століття»; «Українська революція 1917-1 920 років на Хмельниччині» та інші.	Кам'янець-Подільський педуніверситет, обласний інститут післядипломної педагогічної освіти	2002-2010	30	15		15	
19.	Вивчати та узагальнювати передовий досвід туристсько-краєзнавчої роботи педколективів шкіл, музеїв районних та міських центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді. По результатах видати буклети та методичні розробки	Інститут післядипломної педагогічної освіти, обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді		15				15
			Всього:	141.0	22.5	16.5	52	50

Дунаєвецька районна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців Хмельницької області створена 23 квітня 1992 р. В установчій конференції взяв участь і вручив квитки першим 55 членам спілки голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік НАН України Тронько Петро Тимофійович.

На сьогодні в 51 первинній організації налічується 844 члени спілки. Правління і президія районної організації ВСК спрямовує їх діяльність на вивчення малодосліджених сторінок історії Дунаєвеччини, підготовку нарисів історії населених пунктів в новій редакції. За роки існування проведено 5 науково-краєзнавчих конференцій, видано 22 книги-брошури, 186 статей, тез опубліковано в збірниках регіональних, всеукраїнських, міжнародних науково-краєзнавчих конференцій.

Свої витоки краєзнавство Дунаєвеччини бере в XIX ст., коли перші дослідники, священики та викладачі 46 церковно-парафіяльних шкіл і 13 однокласних народних училищ – за програмою Подільського єпархіального історико-статистичного комітету почали збір матеріалів й опис своїх церков та парафій.

У 20-ті роки XX ст. цікаву роботу вели учителі, краєзнавці об'єднані в гуртки, Дунаєвецьке, Маківське, Смотрицьке районні краєзнавчі товариства, які діяли в тісному контакті з Кам'янець-Подільським округовим товариством. Їх досвід популяризувався на сторінках журналу "Краєзнавство", який виходив з 1927 по 1930 рік.

Після Великої Вітчизняної війни турботою краєзнавців цього регіону став збір і систематизація матеріалів про героїзм на фронті, опір у тилу. Добірку листів з фашистської неволі видрукував дунєвчанин, тоді молодий кандидат історичних наук Федір Павлович Шевченко.

Відродилось і набуло розмаху краєзнавство в 60–70-х рр., коли йшла підготовка друкування історії населених пунктів району. Ця робота пов'язана з іменами таких краєзнавців як І.Т. Буб'яков, І.С. Боловерсюк, М.Ф. Венгер, Г.Д. Гавінчук, В.І. Кліщ, П.В. Ковальчук, В.К.670 Мединський, С.С. Оліневич, І.К. Свинарчук, І.І. Сохатюк, Д.Д. Тондій. Велику допомогу в підготовці нарисів про Дунаївці, Маків, 32 довідки про села, центри сільрад підготовили викладач Кам'янець-Подільського пединституту П.Ф. Лаптін, заступник директор обласного державного архіву І.В. Гарнага, директор Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника Г.М. Хотюн.

З'явилися музеї суконної фабрики, сіл Макова, Підлісного Мукарова, Лисця, В.Жванчика, було споруджено 184 пам'ятники та меморіальні дошки, популяризацію яких здійснювала районна організація УТОПІК під керівництвом Л.Л. Калінчук.

Звітно-виборна конференція організації спілки краєзнавців 1996 року зібрала 106 делегатів із 40 первинних організацій, які представляли 530 членів.

За останні 5 років на Дунаєвеччині проведено чотири науково-краєзнавчі конференції "Поділля в роки визвольної війни під проводом Б.Хмельницького", "Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля", "Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій". Важливо що історико-краєзнавчі конференції проходять у великих організація сіл, зокрема Михайлівці, В.Жванчику, Лисці.

Велика увага районною організацією надається збору фольклору – колядок, гаївок, щедрівок, легенд і переказів краю. Турбота проявляється про відродження і розвиток прикладних видів народного мистецтва – гончарства в с.Смотричі, лозоплетіння в селах Гуті-Яцковецькій, Сиворогах, Мушкутинцях, М. Побіянці, роботи з соломою у с. Морозові, писанкарства у с. Балині. Результатом цілеспрямованої діяльності краєзнавців стало оновлення 14 музеїв, 24 залів Слави, 32 кутків та залів Пам'яті.

У 1999 році районна організація ВСК встановила премію ім. Ф.П. Шевченка, доктора історичних наук, член-кореспондента НАН України. Цією премією відзначено кращих краєзнавців району І.Т. Буб'якова, К.С. Корякіну, С.В. Олійник, Т.Й. Ткач, Л.Г. Семенчук, С.Т. Колісника, М.С. Васільєву. Лауреатами її стали почесні члени районної краєзнавчої організації академік Тронько П.Т., професори Винокур І.С., Копилов А.О.

Своїм позачерговим завданням районна організація вважає підготовку нової редакції нарисів з історії населених пунктів. З цією метою ствоені робочі групи, проведено пленум, семінар.

З метою активізації науково-дослідницької діяльності, популяризації краєзнавчих досліджень, залучення широких кіл громадськості до історико-культурної спадщини та на виконання Указу Президента України від 23 січня 2001 р. "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні", Постанови Кабінету Міністрів від 10 червня 2002 р. № 789 "Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року", рішення ІІІ сесії Хмельницької обласної ради від 26 вересня 2002 року "Про обласну програму розвитку краєзнавства", прийнято четвертою сесією Дунаєвецької районної ради 28 листопада 2002 року "Програму розвитку краєзнавства в Дунаєвецькому районі до 2010 року."

Вона передбачає активізацію роботи первинних організацій Всеукраїнської спілки краєзнавців, розширення їх кількісного і якісного складу, концентрацію зусиль на підготовку і видання історії населених пунктів району.

УКРАЇНА

ДУНАЄВЕЦЬКА РАЙОННА РАДА

Хмельницької області

Р І Ш Е Н Н Я

четвертої сесії районної ради IV скликання

від 28 листопада 2002 року №4

м. Дунаївці

Про обласну Програму розвитку краєзнавства в Дунаєвецькому районі до 2010 року

Відповідно статті 43 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні", з метою активізації діяльності, спрямованої на забезпечення розвитку краєзнавства, популяризації краєзнавчих досліджень в районі, сесія районної ради ВИРІШИЛА:

1. Затвердити районну Програму розвитку краєзнавства в Дунаєвецькому районі до 2010 року (додається).

2. Фінансовому управлінню РДА щорічно при формуванні районного бюджету передбачити кошти на фінансування програми за рахунок загальних асигнувань виходячи з наявності коштів.

4. Контроль за виконанням рішення покласти на постійну комісію з питань освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури та спорту (голова комісії – Блажеєв Є.П.)

Голова районної ради
С. Глуховатий

ПРОГРАМА РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА
в Дунаєвецькому районі до 2010 року

№	Зміст заходів	Відповідальні виконавці	Термін виконання	Всього (тис)	Орієнтовні джерела фінансування	
					бюджетні	позабюджетні
1.	Внести питання краєзнавства в плани методоб'єднань семінарів вчителів історії та географії	Відділ освіти райдержадміністрації	2003-2005			
2.	Включити питання з краєзнавчої тематики до завдань I-II етапів районних олімпіад з історії, географії, Всеукраїнського конкурсу науково-дослідницьких робіт учнів, членів МАН	Відділ освіти райдержадміністрації, райметодкабінет	2003-2010			
3.	Створити банк даних про історію населених пунктів району	Районна організація ВСК, ЦРБ	2003-2010			
4.	Ініціювати створення в районі редакційно-видавничого відділу, що займався б підготовкою і виданням історії населених пунктів району, інших матеріалів	Райдержадміністрація, районна Рада	2003-2005	15	15	
5.	Розробити програми розвитку та діяльності громадських музеїв, впроваджувати новітні форми і методи роботи музеїв. Провести капремонт та реконструкцію експозицій Дунаєвецького районного музею	Відділ освіти і культури районної держадміністрації	2003-2005	15	15	
6.	Провести аналітичні дослідження туристсько-екскурсійних маршрутів, попиту на відвідування пам'яток історії і культури	Районна організація ВСК, Станція юних туристів	2003-2005			
7.	Зміцнювати зв'язки з науковцями ВУЗів у питанні вивчення минулого Дунаєвеччини, проведення науково-краєзнавчих конференцій, випуску краєзнавчої літератури	Районна організація ВСК	2003-2005			
8.	Створити інформаційний банк даних з туристсько-екскурсійних і краєзнавчих ресурсів Дунаєвеччини	Районна організація ВСК	2003-2005			
9.	Активізувати роботу певних організацій Всеукраїнської спілки краєзнавців, розширення їх кількості і посилення якісного складу, посилити роботу гуртків краєзнавчого профілю	Відділ освіти райдержадміністрації Районна організація ВСК	2003-2005			
10.	Удосконалити систему заохочення краєзнавчого активу, ініціювати заснування для цього премій райдержадміністрацій ім. М. Смотрицького	Відділ освіти райдержадміністрації Районна організація ВСК	2003-2010	1	1	
11.	В основу виховної роботи в загальноосвітніх школах району покласти Рух учнівської молоді за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу „Моя земля – земля моїх батьків"	Відділ освіти райдержадміністрації	2002-2010			

12.	Розробити план підготовки та забезпечення видання краєзнавчих праць на період до 2010 року	Районна організація ВСК	2002-2010			
13.	Забезпечити розробку і видання путівників, буклетів, плакатів, листівок з краєзнавства	Відділ освіти і культури райдержадміністрації	2005-2010	6	5	1
14.	Активізувати роботу щодо створення літописів населених пунктів, трудових колективів, життєписів окремих осіб з метою підготовки матеріалів перевидання „Історії міст і сіл України"	Районна організація ВСК	2002-2005	15	15	
15.	На допомогу вчителям і учням шкіл видати навчально-методичний посібник „Історія рідного краю"	Відділ освіти райдержадміністрації	2005	3	2	1
16.	Вивчати та узагальнювати передовий досвід туристсько-краєзнавчої роботи шкіл, музеїв. Видавати буклети, методичні розробки	Відділ освіти і культури райдержадміністрації, Районна організація ВСК	2003-2010	8	6	2
17.	Взяти активну участь у відзначенні - 600-річчя м. Дунаєвець: – провести науково-краєзнавчу конференцію „Дунаївці на зламі тисячоліть: минуле і сучасність"; – видати збірник історичних матеріалів про Дунаївці; – відкрити пам'ятний знак; – видати книгу „літературна карта Дунаєвеччини".	Райдержадміністрація, Районна організація ВСК	2003	15	15	
			ВСЬОГО	78		

Прокопчук В.С. (м. Дунаївці)

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ (1921-1939 РР.)

В результаті польської інтервенції і перепетій братовбивчої громадянської війни значна частина Західної України після підписання 18 березня 1921 року Ризького договору відійшла до Польщі. Території нинішніх Рівненської, Волинської областей та Кременецького району Тернопільщини були об'єднані у Волинське воєводство з центром у Луцьку, до складу якого ввійшло 11 повітів, 125 гмін, 2743 громади й 1567 тис. населення.[1] У складі воєводства опинились великі міста – Рівне з населенням 70000 чол., Луцьк – 35600, Ковель – 32459, Володимир – 23463, Дубно – 15000, Острог – 15000, Кременець – 19648, Здолбунів – 13966 та менші – Берестечко – 6143 чол., Горохів – 5258, Костопіль – 5000, Любомль – 3848, Березно – 2800.[2]

Незважаючи на іноземну окупацію, у цьому регіоні Правобережної України мав місце краєзнавчий рух зі своїми особливостями. З'ясуймо його особливості.

Краєзнавчі процеси відбувалися в умовах окупації з усіма її наслідками. Уряд Польщі вважав анексію Волині природною і безповоротною, тому робив усе, щоби в короткі строки соціально-політичне, економічне й духовне життя інкорпорувати.

Це визначило курс на утиски й обмеження не тільки суспільно-політичного, а й національно-культурного характеру. Державною мовою на споконвічних українських землях стала польська, посади в державному апараті посіли в першу чергу поляки. 1937 року 80 війтів були поляками і лише 19 – з числа заможних і відданих Польщі українців.

Утисків зазнала освіта. 1936 року з 1732 початкових шкіл українськими залишилося всього 11.[3] Середніх українських шкіл не було окрім трьох українських приватних гімназій в Рівному, Луцьку, Кременці. Політика полонізації згубно відбилась на складі вчительства: вже 1927-1928 навчального року вчителів-поляків нараховувалось 2535, українців – лише 447.[4] Курс польського освітнього Міністерства був спрямований на ліквідацію українських навчальних закладів, бо, як пояснив міністр Грабовський, "...українці та білоруси при досягненні певного ступеня суспільної свідомості будуть вимагати національного возз'єднання зі своїми співвітчизниками в Радянській Україні і Білорусії". Цей курс досить швидко дав свої жахливі наслідки. Якщо 1930 року поза школою було 100 тис.дітей, то 1936-го – 141.957, 1938 року 77,4 відсотка українського населення Волині було неписьменним.[5]

Утисків зазнавала й українська православна церква. Особливо на території сусідної Холмщини. Українські церкви закривалися, священиків переслідували і, навіть, фізично знищували. 1937 року з 389 церквів українських залишилося тільки 51, 149 були перетворені на костьоли, 189 – зруйновано.[6] Ситуація на Волині була дещо поміркованою, але вектор церковної політики мав те ж спрямування.

Гонінь зазнавав просвітницький рух – чи не єдина форма українського національно-культурного життя.

Все це обумовило неоднозначні процеси в середовищі інтелігенції. З одного боку – звичайний конформізм і, навіть, - зрада національних інтересів. З іншого – відкритий чи поміркований, але все-таки опір політиці денаціоналізації. Краєзнавство в його різних формах і проявах використовувалось – як державною, так і протиборчою стороною – як засіб ідеологічного впливу, тому знаходило соціальну базу, підтримку і на різних етапах мало різний рівень інтенсивності.

Якщо в Радянській Україні 20-і роки були "зоряним десятиліттям" краєзнавства, то у Волинському воєводстві – етапом його зародження. Історико-краєзнавчі дослідження головним чином концентрувалися в небагатьох музеях, церковних давньосховищах. З кінця 20-х та в 30-і роки, у той час, коли в Україні центральні й периферійні краєзнавчі структури й краєзнавці зазнавали репресій й перестали функціонувати, у Волинському воєводстві з'явився ряд наукових, професійних, культурно-освітніх товариств, музеїв, які очолили й розгорнули краєзнавчий пошук і досягли очевидних результатів. Не зважаючи на ідеологічний тиск польської адміністрації, ідейну спрямованість діяльності цих товариств, вони – свідомо чи несвідомо – справляли значний вплив на національно-патріотичне виховання населення, підтримували національний дух, складали ідейну основу опору національному, релігійному поневоленню краю.

Краєзнавство західної частини Волині, що опинилася в 20-і-30-і роки під владою Польщі, мало давнє коріння й традиції. Ще в XIX ст. після приєднання краю до Росії, утверджуючись на цьому терені, православна церква ініціювала історичні студії, збір давніх актів, пам'яток церковної історії та мистецтва. Результатом історико-краєзнавчого, етнографічного, бібліографічного пошуку стали не тільки описи церквів і парафій, але й організація перших історико-мистецьких скарбниць-музеїв.

У грудні 1887 року у Володимирі-Волинському православним Святоволодимирським братством було засновано давньосховище, яке тривалий час очолював голова Ради братства О.М.Дверницький. 1889 року він видав книгу "Памятники древнего

православия в г. Владимире-Волынском" з ілюстраціями. При давньосховиці діяла бібліотека, було зібрано таку кількість пам'яток (окремих – по 2-3 примірники), які дозволили братству підтримати створення церковних музейних закладів у Житомирі та Луцьку.[7]

1890 року в зв'язку з відвідуванням Волині російського імператора в Луцькому кафедральному соборі була влаштована виставка церковних пам'яток Володимиро-Волинського Святоволодимирського і Луцького Хрестовоздвиженського братств. Так був започаткований музей старожитностей в Луцьку.[8] Спочатку він розташовувався у кімнатах за вівтарем Троїцького собору, потім – у будинку притулку. 1912 року в двох кімнатах зберігалися портрети священослужителів, ікони, предмети церковного культу, грамоти, листи, рукописи, стародруки, плани, малюнки.[9]

Результатом великої дослідницької праці барона Ф.Р.Штейнгеля (1870-1946) та, особливо, – М.Ф.Біляшівського (1867-1926) став краєзнавчий музей в родовому маєтку барона – Городку поблизу Рівного, заснований 1896 року. Він мав природничий, географічний, антропологічний, археологічний, етнографічний відділи, бібліотеку рідкісних книг та журналів.[10]

1910 року заснувано давньосховище члени братства імені князів Острозьких в Острозі.

1906 року при Рівненському сільськогосподарському товаристві створено музей Волині. Це був перший музей у Рівному, що мав спочатку чотири відділи – природи, археології, нумізматики та етнографії, а з 1910-го – п'ятий відділ стровинних книг, рукописів, гравюр.[11]

1910-1914 рр. був заснований перший меморіальний музей-пам'ятник "Козацькі могили" в Берестечку. Чимало зусиль доклав до цього архімандрит Почаївської лаври отець Віталій, який одним з перших взявся за вшанування героїв Берестецької битви[12]. 1912 року в Дубно був створений військово-історичний музей 41 Селінгівського піхотного полку.[13]

Таким чином, музеї, як результат краєзнавчого пошуку, надалі стали центрами його організації, продовжили кращі традиції дослідництва, пам'яткоохоронства в 20-і роки.

Перша світова війна, як і всі катаклізми, завдала чималого удару музейній справі. Але вже в 20-і роки на території Західної Волині діяв музей старовини в Берестечку, церковний музей у Володимирі-Волинському, Городецький музей Волині барона Ф.Штейнгеля, музеї Луцького Хрестовоздвиженського та Острозького братств.[14]

1927 року в Луцьку інженером Францом Ксенжопольським – керівником дирекції публічних робіт було засноване Волинське товариство краєзнавства та опіки над пам'ятниками минулого. Це була спроба Луцької інтелігенції, насамперед, організувати вивчення й збереження історико-культурної спадщини регіону, її популяризації. Цій меті був підпорядкований і музей, заснований Товариством у червні 1929 року.[15]

Деяку краєзнавчу роботу з початку 20-х років проводили й просвітницькі організації. Луцька "Просвіта" діяла ще 1918 року, її першим головою був Андрій Пащук – протягом 1922-1928 рр. посол польського сейму.[16] 17 травня 1921 р. "Просвіта" відкрила книгарню "Нива", створювала бібліотеки й популяризувала українську книгу, у тому числі – історичну. 1929 року в 48 філіях отримували українську літературу 574 особи, і прочитали вони 4774 книги.[17]

Активну участь у житті Луцької "Просвіти" та її філій відігравав Іван Власовський, історик, педагог, церковний та громадський діяч. Спочатку він – директор Луцької чоловічої гімназії очолював у "Просвіті" культурно-освітню секцію, 1921 року на першому просвітянському з'їзді був обраний головою Ради товариства "Луцька повітова Просвіта" і намагався поширити цей рух на інші населені пункти повіту. Як дослідник, вивчав історію освіти Волині, публікував краєзнавчі розвідки в пресі. Здобув авторитет, який 1928 року привів до обрання його послом польського Сейму.[18]

На 1 липня 1928 року луцька повітова "Просвіта" мала 57 філій, зібрала 8512 книг, організовувала вистави, колядки і в такий спосіб поширювала знання про рідний край, його історію, фольклор.[19]

Активну участь у діяльності луцької "Просвіти" брали М.Левицький, О.Левчанівський, В.Федоренко, С.Богуславський.

1932 року луцька повітова "Просвіта" разом з 134 філіалами була закрита польською владою.

Популяризацією минулого краю займалась рівненська "Просвіта". Один з її засновників і голова Антон Невинський (1890-1945) у луцькій газеті "Громада", рівненській – "Службовик", співредактором яких був, поміщав матеріали з історії, етнографії й фольклору, власні літературні твори. 1930 року був обраний депутатом Сейму.[20]

Активно діяла кременецька "Просвіта", опираючись на свій статут. 1920 року вона утворила секції, згодом відкрила в повіті 90 читалень, займалась видавництвом, регулярно відзначала Шевченківські дні. 1922 року видала й поширила "Малий Кобзар". Активну участь в її житті брали В.Біднов, М.Чиравський, П.Табінський, С.Скрипник, Р.Божевський, А.Животко та інші.[21]

1920 року "Просвіта" була заснована в Почаєві. Важливу роль у її діяльності відіграв Семен Антонович Жук (1893-1941), громадський і політичний діяч, публіцист, краєзнавець, опрацьовував архівні матеріали, написав і видав "Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври".[22]

1936 року були заборонені 170 просвітницьких організацій Кременеччини.[23]

У середині 30-х років польська влада посилила тиск на українство, намагалася відгородити інтелігенцію від краєзнавчих, пам'яткоохоронних занять, вшанування історичних подій та національних героїв. Відпусти на козацьких могилах кожної дев'ятої п'ятниці по Великодню перетворилися на боротьбу волинських хлопців та чоловіків з переодягнутою польською поліцією

і провокаторами, що намагалися недопустити зібрань. Це протистояння набрало яскравого національного характеру. 1935 року вже кілька кордонів поліції перепиняли люд, намагалися повернути додому.[24]

Велику роль у краєзнавчому русі Волинського воєводства відіграли заклади освіти та вчительство, яке брало участь у діяльності різних наукових, професійних, краєзнавчих, просвітницьких організацій. Деяку краєзнавчу працю проводив колектив Луцької української гімназії. Учні вивчали літературу краю, готували реферати. 1926-1927 навчального року були підготовлені реферати "Літературна творчість Словацького", "Літературна діяльність Родзевічувни". Для учнів проводились екскурсії по історичних місцях.[25] Вивчалась творчість Т.Г.Шевченка, його перебування на Волині. Школярі з учителями поставили п'єсу "Назар Стодоля".[26] 6 вересня 1928 року відбулася екскурсія вчителів та учнів на Волинську виставку в Луцьку, у жовтні – до Любартового замку.[27] 1933-1934 н.р. в гімназії навчалося 48 дівчаток і 81 хлопець, діяли гуртки, клуб "Пломінь", учасники якого вивчали й популяризували історію, традиції та обряди краю.[28] Особливо активізувались краєзнавчі студії в період роботи в гімназії М.П.Левицького, учителя й письменника та директора Білецького.

Прилучались до історії та народної творчості педагогічний та учнівський колективи Рівненської української гімназії. Цьому сприяв учитель та директор гімназії Федір Пекарський, освітній і громадський діяч Волині, який теж зазнав репресій з боку польської адміністрації.[29]

Кременецька гімназія відновлює роботу 1918 року. Після вбивства І.Стешенка носила його ім'я. З приходом поляків стала діяти як приватна, ім'я Генерального секретаря освіти України І.Стешенка було зняте. У літературному гуртку "Юнацтво" вивчалася історія літературного процесу на Волині, заслуховувались учнівські твори. З цього гуртка взяли старт у велику літературу гімназисти Улас Самчук, Оксана Лятуринська, Марія Цимбалюк, Кирило Кицюк. Життя гімназії пізніше знайшло відображення в романах У.Самчука "Юність Василя Шеремета". "На коні вороному".[30]

На цей період припадає діяльність історика, літературознавця, публіциста і журналіста Романа Бжеського. Він написав 125 книг, в яких знайшли відбиток особливості, минуле й сучасне Волині. Серед них – "Тим, що полягли під Базаром", "Легенда Крут". Він залучив до діяльності, спямованої проти польської окупації, багатьох кременецьких гімназистів. 1934 року було заарештовано 30 старшокласників, 6 із них ув'язнено. 1938 року гімназія була закрита.[31]

Наступ на українську школу посилювався. Перед війною на Волині залишилося 8 українських народних шкіл. Натомість відкрито 1459 польських і 520 утраквістичних.[32]

Активізувалося шкільне краєзнавство і, особливо, участь в історико-регіональних дослідженнях педагогів з утворенням на терені Спілки польських учителів Волинського округу, а також завдяки активній участі в її роботі Якуба Гофмана, який 1927 року очолив це професійне вчительське формування. 1930 року став редактором друкованого органу Спілки "Rocznika Wolynskiego".[33] Брав участь у заснуванні й роботі інших наукових краєзнавчих організацій і товариств.

1935 року був обраний до Сейму, де співпрацював з послами-українцями з Волині, відстоюючи справу освіти й науки в регіоні.[34] Вважав, що навчання чи то в українських, чи польських школах мало відбуватися в тісному зв'язку з краєм, його історією, культурою, звичаями, традиціями, обрядами. Тому й робив все можливе, щоби допомогти вчительству пізнати свій край, вивчати його особливості. Матеріали знаходили відображення в "Річнику Волинському". Особисто опублікував чимало краєзнавчих розвідок, статей, монографічних видань. Зокрема – "Історію міста Рівного", "Історичну довідку про Волинь".[35]

Польська влада приділяла велику увагу діяльності округового правління Спілки польських учителів з метою ідеологічного спрямування волинського вчительства й через нього – учнівської та батьківської громадськості воєводства. 20 травня 1934 року в IX окружному з'їзді СПУ брали участь воєвода Генріх Юзефський, куратор Ян Фіревич, виступали.[36]

У своїй праці завдяки чіткій структурній організації Спілка доходила практично до кожної школи. Наприклад, Дубенівський відділ мав 1929 року – 7 осередків і в них 127 членів, 1933-го – 11 осередків і 220 членів, 1934 року кількість членів досягала 241.[37] Найбільші – у Крупці, Малині, Млинові, Торговиці, Княгинині, Дубно.

Вчителі готували доповіді, лекції, статті, у тому числі – історико-краєзнавчого характеру.[38] Правління тісно співпрацювало із загальнопольськими та регіональними науковими інституціями, науково-громадськими товариствами. Центр доісторичних пам'яток 1938 року просив окружне правління СПУ допомогти зібрати дані про археологічні пам'ятки, городища, замчиська Волині.[39]

У фонді 184-му Державного архіву Рівненської області можна знайти чимало свідчень тісних зв'язків окружного правління СПУ, редакції "Річника Волинського" з учительством у сфері краєзнавчої праці. Зокрема – з питань збору гербів і печаток міст Волині, тощо.[40]

Засвідчують велику краєзнавчу працю спілчан видання "Річника Волинського". Перший його випуск побачив світ у 1930 році, останній – восьмий – у 1939. Якщо в першому номері вміщено 3 статті, то в другому – 17. Характер публікацій відображають статті: С.Заянчуковський "Волинь під пануванням Литви" (сс.1-25), Ядвіга Гофман "Участь Волині у повстанні Костюшківськім" (сс.67-87), М.Валіцького "Середньовічні церкви Волині" (сс.371-383), Назар Димнича "Обряди і вірування народні під

час Великодних свят" (сс.455-462), П.Каламай "Назви топографічні, зібрані в с.Городок Рівненського повіту" (сс.487-493), "Бібліографія Волині" – 249 джерел на сс.493-555. І хоч публікації польськомовні, все ж вони були доступні для пізнання і вчительства, і всієї краєзнавчої громадськості Волині.

Великим стимулом краєзнавчого пошуку волинян стала робота над польським біографічним словником, яка була започаткована 1931 року Польською академією мистецтв у Кракові. 28 січня 1931 року обрана рада видання, схвалено статут, затверджено редакційний комітет з 16 осіб на чолі з професором Владиславом Конопчинським.[41]

Діяли регіональні комітети в Кракові, Львові, Варшаві, Вільні, Познані, Катовіцах, Любліні, Гданську. Люблінську редакцію репрезентував Леон Бялковський. Він взяв участь в установчому засіданні Волинського комітету польського біографічного словника, яке відбулося 13 лютого 1932 року в Луцьку. У ньому брали участь 32 особи, у тому числі – віце-воєвода Юзеф Слічинський, луцький староста Єжи Бонкович, з Рівного – Я.Гофман і бібліотекар освітньої кураторії Фальсована. Професор Л.Бялківський інформував краєзнавчий актив про завдання Комітету, засади словникотворення.[42] Було обрано тимчасову президію з 5 осіб, головою – Ю.Слічинського, секретарем – Я.Гофмана, членами – Єловицького, Савчинського, Фальсовну.[43]

Тимчасовий регламент з 13 пунктів ставив метою роботи регіонального комітету збір матеріалів для Польського словника біографічного (ПСБ). Його дії розповсюджувались не лише на Волинь. Комітет мав збирати біографічні відомості про видатних поляків колишніх Подільської, Київської та Херсонської губерній за період XIX-XX ст., а з 1921 року тільки по Волинському воєводству. Регламент визначав основні категорії таких діячів, до яких відносились державці, дипломати, депутати (посли), духовенство, учасники боротьби за свободу (Речі Посполитої з її окраїнними землями, звичайно, – В.П.), політичні, громадські діячі, літератори, митці, правники, лікарі, науковці, освітні діячі, друкарі, відомі досягненнями представники сільськогосподарського виробництва, торгівлі, фінансів, техніки, спорту. Комітет діяв через актив, пресу, дані накопичував й опрацьовував секретаріат. Статутом передбачалося "деякі матеріали публікувати в "Річнику Волинському". Платню у Комітеті отримував лише один працівник, що систематизував матеріали, вів картотеку.[44]

20 січня 1932 року президія Волинського регіонального Комітету ПСБ прийняла звернення до державних і громадських організацій, всього населення з метою залучення його до цієї важливої краєзнавчої акції.

Так було започатковано роботи по вивченню життя й діяльності славетних волинян, подолян – вихідців з Київщини, Херсонщини, поляків за походженням, творці історії краю, роботі, у центрі якої опинився краєзнавець Якуб Гофман.

1934 року започатковано Волинське товариство приятелів наук (ВТПН), яке внесло великий вклад у вивчення Волині. 23 листопада 1934 року збори представників регіонів створили оргкомітет. А він у січні 1935 року відбулися чергові збори його членів.

Товариство очолила Наукова рада з 21 особи та управа – голова Ю.Слечинський, віце-голова Я.Гофман, секретар Ф.Мончак (пізніше – др.О.Яворчак), скарбник Ян Косцьолик, члени Ян Цялович з Варшави, полковник, др.Стефан Мацко та др. З.Опольський з Кременця. 23 лютого 1935 року на засіданні Наукової ради було засновано три комісії – гуманістичну, яка об'єднувала істориків, філологів, літераторів, етнографів, археологів, педагогів, природничу (географія, геологія, біологія, грунтознавство), господарську.[43] Пізніше було створено й музейно-бібліотечну секцію, господарську перетворено в економічну з підсекцією сільськогосподарською. Гуманістичну секцію спочатку очолював Я.Гофман, економічну – інженер Станіслав Борисович, сільськогосподарську підсекцію – Тадеуш Крижанівський, музейно-бібліотечну – Ян Ліщинський.[45]

На 1 січня 1938 року ВТПН мало 97 членів – 16 членів-фундаторів, 21 дійсних, 61 звичайних.[46] Товариство опиралося на членські внески та пожертви.1937 року поштова ощадкаса спонсорувала 1.500 злотих, воєвода – 300,[47] вступило в контакт з Географічним інститутом, Академією наук, науковими закладами Львова, Кракова, відділом державних архівів, Радою охорони природи, Спілкою польських ентомологів, Господарським інститутом Східних земель у Варшаві, Люблінським промислово-торговим домом. Зав'язалася плідна співпраця з Волинським відділенням Польського краєзнавчого товариства та Луцьким відділенням Товариства полоністів. ВТПН вступило, як колективний член, до Польського Товариства передісторичного в Познані, нумізматичного товариства в Кракові, брало участь в академії, присвяченій Марії Складовській-Кюрі (1 кітня 1935 р.), першому науковому з'їзді, присвяченому Східним землям (20-21 вересня 1936 р.), з'їзді Спілки музеїв у Польщі (8-10 червня 1937 р.).[48] У планах було видавництво звітів і наукових збірників, монографій.

Підтримане владою Товариство перебрало на себе ініціативу й створило ряд наукових закладів. Воно стало правонаступником Луцької публічної бібліотеки, заснованої 12 грудня 1922 р., яка на 1 січня 1938 року вона мала 15595 назв творів у 18729 томах, 499 часописів, 200 карт і планів.[49] Очолював бібліотеку Юліан Нець, краєзнавець-бібліограф. Йому належать статті "Друкарня монастиря отців Василіанів у Почаєві" (1935), "Друкарні на Волині", "Відділ рукописів у бібліотеці ВТПН у Луцьку", стаття "Ю.І.Крашевський – дослідник минулого Волині" до "Книги пам'яті Юзефа Крашевського" (1939).[50]

1935 року у підпорядкуванні Товариства перейшов музей, заснований 1929 року Волинським краєзнавчим товариством і охорони пам'ятників. На час передачі в чотирьох відділах (природничому, археологічному, історико-

мистецькому, етнографічному) він мав 4375 експонатів (864 музейних предмети передали доброчинці), крім того – понад 10.400 монет XYII-XX ст.[51] Музей став місцем не тільки вивчення та збереження рухомих пам'яток, а й центром популяризації знань про Волинь, користувався увагою відвідувачів. 1935 року його відвідало 2859 осіб, 1936-го – 2254, 1937 – 2279.[52]

Товариство налагодило археологічне вивчення регіону. Археологічні розвідки та розкопки вели З.Леський, Я.Фітцке, інколи – разом з Археологічним музеєм Варшави та Археологічним музеєм Польської академії мистецтв у Кракові. 1937 року, з 16 липня по 21 вересня, музей допомагав Габріелю Ленчику з Кракова обстежувати городища в Белові, Новоставі, Пересопниці.[53]

Товариство мало природничий кабінет, ентомологічну станцію, якими керували др. С.Мацко та інж. Є.Пронік.[54]

Велику роботу здійснювала музейно-бібліотечна комісія. Члени комісії реєстрували волинські архіви, іобстежували приватні збірки документів, а де в цьому була потреба, брали на збереження документальні пам'ятки.

Велика увага приділялася виявленню й бібліографічному описові літератури про Волинь. Протягом 1935-1938 рр. тільки економічна комісія опрацювала 28 різних джерел і зафіксувала 450 бібліографічних позицій з різних питань.[55]

Популяризували краєзнавчу тематику члени товариства й шляхом підготовки і читання наукових доповідей, науково-популярних лекцій.[56]

На Волинське воєводство поширило вплив Польське товариство краєзнавче (ПТК), створене у Варшаві 1906 року за активної участі Олександра Яновського, Миколая Вишницького, Казимира Кульвиця.[57] ПТК визначило метою збір і поширення краєзнавчих відомостей, організацію екскурсій у краї, створення регіональних відділів, проведення краєзнавчих виставок, охорону пам'яток історії і природи.[58] Товариство мало комісію і секції. 1910 року було започатковано орган "Ziemia" ("Земля"), 1920-го "Orli Lot".[59]

Волинське відділення ПТК особливо активно діяло в 30-і роки. 1938 року до нього влилося раніш створене Волинське товариство краєзнавства й охорони пам'ятників. У середині 30-х його очолив магістр Тадеуш Гумінський. Воно мало відділи в Луцьку, Рівному, Острозі, Дубно і Костополі.[60] Зв'язок з ними Рада підтримувала шляхом листування, заслуховування звітів, участі своїх членів у різних заходах відділень.

1929 року побачив світ путівник по Волині, що вмістив 101 ілюстрацію Мечислава Орловича[61], 1934 року – нарис про Волинь Йосипа Дуткевича. Історик з Варшави М.Малушинський на запрошення Т.Гумінського вивчав історію Луцька, опублікував ряд статей, брошуру "З історії Луцького замку", підготував рукопис нарису про воєводський центр.[62]

У січні 1938 року побачив світ перший номер щомісячного журналу "Земля Волинська", редакцію якого очолив др.Ю.Нець. До редколегії ввійшли мгр.Я.Фітцке, мгр.Т.Гумінський, мгр.С.Гергель, др.О.Яворчак, інж.Б.Манецький, мгр.Збігнев Ревський.[63] Тільки 1938 року редакція задіяла 35 авторів – 19 з Луцька, 9 – зі Львова, Кракова, Варшави, Познані. Журнал вмістив 49 статей, 38 рецензій, ряд повідомлень про туристсько-краєзнавчий рух, 63 замітки, 70 ілюстрацій. Окремими відбитками вийшло дві статті, а ще три праці- у додатку "Молодий краєзнавець".[64] За прикладом головної Ради ПТК Волинське відділення видало дві серії поштових листівок з краєвидами Волині, виконані художником-фотографом з Вільнюса Я.Булгаком.[65]

До своїх важливих справ Рада округу ПТК відносила також нагляд за музеями.

З 1937 року Музею землі Волинської в Луцьку добре прислужився член ВВПТК Ян Йозеф Фітцке (1909-1941). Родом він із Гдава на Краківщині, закінчив Ягеллонський університет, працював у Лодзі, Кракові. На Волині провів серію археологічних досліджень неолітичних стоянок у Луцьку. Матеріали розкопок поповнювали музей, а публікації знаходили місце як на сторінках "Річника Волинського", так і "Землі Волинської".[66]

Історико-краєзнавчий ухил мали дослідження ще одного наукового працівника музею, випускника Варшавського університету Анатолія Дублянського, який, маючи журналістський хист, популяризував минуле краю в часописах, видав друком коротку історію м.Луцька.[67]

1934 року в Дубенівській міській ратуші був відкритий археологічний музей під назвою "Регіональний музей землі Дубенівської". До його розбудови доклали сил І.Свенціков, М.Островський, Ю.Шумовський. Музей розташовувався у двох кімнатах та утримувався за рахунок членських вкладок, добродійних пожертв, мав археологічну, нумізматичну та етнографічну колекції. Ософливо багатою була археологічна експозиція. Вона й визначила характер музею на час заснування. Розкопки вів Михайло Островський – директор музею. З дозволу Головного археологічного музею у Варшаві археологічні дослідження в Дубенівському, Острозькому і Рівненському повітах здійснював учитель теології Дубенівської гімназії Юрій Федорович Шумовський. Знайдене поповнювало фонди Дубенського, а з 1936 року, часу утворення Рівненського краєзнавчого музею, і його фонди.[68] 1937 року Ю.Ф.Шумовський провів розкопки біля Острожця, виявив захоронення часів Київської Русі. Біля сіл Костянець та Листвин відкрив пам'ятки бронзової доби, залишки римської культури, слов'янські поховання.[69]

Рівненський музей започаткував свою діяльність 1930 року Люблінською торгово-промисловою палатою виставок. Вони розміщувались у павільйонах, побудованих на 3,5 гектарній площі, де експонувались корисні копалини (граніти, каоліни), сільськогосподарська продукція, зразки ділового лісу, вироби місцевої промисловості. Виникла потреба в постійнодіючій експозиції, а це привело до створення 1936 року "Господарського музею Волині". Над його розбудовою чимало потрудився

В.Ф.Кучинський, який 1933 року закінчив Варшавську трьохрічну краєзнавчу школу й впродовж 1936-1939 рр. очолював музей.[70] Велику допомогу подавав Я.Гофман. Музей експонував зразки залізної руди з м.Крешова, піриту – з с.Дроздова, аметису – з околиць сс.Морочне та Дубровиці, бурштину – з Ковельщини.[71]

Окружна рада ПТК подавала музеям і фінансову допомогу, 1939 року Острозькому і Лубенському музеям виділила 300 злотих.[72]

За її клопотанням влада с.Шацьк виділила землю під будівництво туристсичної бази біля о.Світязь.

Велика увага приділялась залученню молоді до краєзнавства. Діяла спеціальна Комісія шкільного краєзнавства. За домовленістю з освітньою кураторією в школах формувались краєзнавчі осередки. 1939 року було організовано табір на о.Світязь для українських та польських школярів.[73]

Краєзнавче товариство опікувалося охороною пам'яток. 29 січня 1938 року питання їх збереження розглядала Рада відділення, доповідав мгр. З.Раєвський. 1939 року на ремонт замку Любарта було виділено 500 злотих.[74]

19 березня 1939 року відбувся з'їзд делегатів Волинського відділення Польського товариства краєзнавчого. Було розглянуто 10 питань. Звіт про роботу Ради за 1938 рік оголосив віце-голова Т.Гумінський. Звітували також керівники Острозького, Рівненського, Дубенівського, Луцького, Костопільського відділів. Відмічалося, що рівненські краєзнавці ефективно використовували крамницю для поширення краєзнавчих видань, організовували молодіжну екскурсію.[75] Було обрано нову управу – у складі голови інж.Юліана Вожовського, заступника голови Т.Гумінського, секретаря Й.Романовського, скрабника В.Мацієвського, членів – В.Волянського, Т.Гурницького, Б.Глодга. З'їзд висловив подяку колишньому голові інж.Вацлаву Гордзяківському.[76] Був затверджений план на 1939 рік, яким передбачалося утворення відділів у Ковелі та Любомлі, популяризація історії краю та праці Волинського відділення ПТК шляхом читання лекцій. Мав бути виданий монографічний збірник, присвячений Любомлю та його окраїнам, брошура про озеро Світязь і край, путівники по Рівненському, Дубенському та Костопільському повітах.[77] Однак повністю втілити задумане не дала війна, що прийшла в край у вересні 1939 року.

Важливим центром Волинського краєзнавства в 1921-1939 рр. був повітовий Кременець.

У 20-30-х роках у Кременці діяли українська і польська гімназії, православна духовна семінарія, середня сільськогосподарська школа з агрохімічним та лісовими відділами, ряд інших закладів. Авторитет місту складали бібліотека і музей, що займав на Правобережжі помітне місце, мав багато "великих заль і кімнат, вщерть заповнених експонатами з місцевої флори, фавни, геологічних напластувань та мінералогічних багатств краю".[78]

Великий вклад у вивчення доісторичної Кременеччини вніс волинянин Олександр Цинкаловський, вихідець з Володимира-Волинського. Він закінчив богословський факультет Варшавського університету, де вивчав церковну історію, християнську археолгію, мистецтво, працював у Державному археологічному музеї у Варшаві. За завданням музейного керівництва не раз виїжджав на рідну Волинь, проводив археологічні розвідки, розкопки. 1936 року брав участь у створенні археологічного відділу Кременецького музею і, як свідчив сам, певний час очолював його. Дослідницька праця О.М.Цинкаловського широко відображена в статтях та нарисах "Готський гріб Римської доби в селі Рудка на Крем'янеччині" (1937), "Місто Шумськ: історичний нарис" (1938), "Волинська Швейцарія: опис околиць Крем'янця" (1938), "Земля Крем'янецька в світлі археології та історії до 1648 року" (1939)[79] та його двохтомному краєзнавчому словникові.[80]

1938 року при Кременецькому ліцеї було засновано Волинський науковий інститут, завданням якого було "нагромадження й опрацювання істотнішого наукового матеріалу про Волинь". Форми діяльності – опрацювання бібліографії про Волинь, видання праць, організація наукових з'їздів, конференцій, звітів, виставок, поширення знань про край різними засобами.[81] Особливо активно працювала його гуманітарна комісія. На неї була покладена бібліографічна робота. Тут зосереджувались найкращі сили Чарноцький, Данилевич, Гофман, Лясковська, Левак, Мончак, Бистронь, Михальський, Пекарський, Слечинський, Вірчинський, Воронецький – представник редакції "Науки польської".

Краєзнавчу роботу здійснював ряд інших наукових, культурно-освітніх, релігійних організацій.

Робила спробу організувати в Рівному роботу свого відділення Львівська управа Польського історичного товариства, яке займалося вивченням історії, популяризацією історичних знань, публікацією наукових матеріалів і,звичайно, потребувало участі наукових кадрів.

Будила український патріотичний дух православна церква Волині та її найяскравіші представники Полікарп Сікорський, Олексій Громадський, Никанор Абрамович, отці І.Теодорович, П.Табінський, Ф.Шумовський, викладачі української духовної семінарії, що 1936 року перебазувалася з Теофіполя до Кременця. У Кременці перед війною під керівництвом професора М.Кобрина працювала комісія від Варшавського наукового інституту, що займалася перекладом на українську мову богослужбових книг.[82]

Протягом 1931-1939 рр. у Луцьку діяло Товариство імені митрополита Петра Могили, яке ширило знання й православну віру серед українців краю.[83] У журналі "За соборність" (редактор І.Власовський), місячнику "Шлях" (редактор К.Богуславський) поміщалися матеріали з історії краю, православної церкви, освіти. У першому числі "Шляху" (1937 р.) вміщена хроніка діяльності Товариства, у четвертому – стаття "Про гетьмана Івана Степановича Мазепу"

Б.Богуславського. Серед авторів місячника – В.Островський, А.Дублянський, проф.Д.Дорошенко та інші.[84] Товариство мало відділення в Рівному. З 1932 року в його складі активно працював відповідальний секретар газети "Дзвін" відомий на Гайсинщині партизанський отаман Ананій Волинець, поет і журналіст.[85]

У 30-і роки в Луцьку діяло культурно-освітнє товариство імені Лесі Українки, яке своїм впливом охоплювало школи, гімназії, культосвітні товариства й гуртки.[86] Літературтно-мистецьке товариство імені Лесі Українки такого ж спрямування проводило роботу в Рівному.

Популяризував відомості про край Союз українок, його філія у Володимирі-Волинському, яка мала бібліотеку, збирала дані про видатних українських діячів, організовувала вшанування Т.Шевченка, Лесі Українки.[87]

Важливу роль у розвитку волинського краєзнавства відігравала преса і в першу чергу – україномовна. Останнім часом цій темі приділяють увагу багато дослідників.[88] Остаточні цифри українських часописів на Волині досліджуваного нами періоду ще не встановлено. Різні автори підходять по-своєму щодо вибору місця видання, території поширення і, взагалі, – визначення регіону. І.Мілясевич на терені Західної Волині в 1921-1939 рр. індетифікувала близько 300 назв газет і журналів, що видавались різними мовами, з них – 104 україномовних[89], І.Павлюк – дав анотацію 107 різним виданням, з яких 36 виходили в Луцьку, 17 – в Рівному, 8 – у Володимирі-Волинському, 7 – Кременці, 3 – у Здолбунові, 1-у Дубно.[90] Майже всі вони відображали минуле Волині, друкували праці багатьох краєзнавців і цим стимулювали дослідницьку діяльність.

Отже історичне краєзнавство на приєднаній до Польщі території західної Волині в 20-30-і роки на відміну від східної Волині та інших територій Радянської України йшло своїм шляхом.

Позитивну роль відіграли краєзнавчі традиції Волині, досвід попередників, деяка державна підтримка. Але головним стимулом краєзнавчого руху стала боротьба волинської інтелігенції з курсом польських властей на денаціоналізацію українського життя, полонізацію й окатоличення населення. Не дивлячись на утиски поляків, вивчення й поширення знань з історії і культури краю, охорона і збереження пам'яток історії та мистецтва, видавнича справа розвивались на висхідній.

У той же час у Радянській Україні краєзнавство, зазнавши нищівних репресій, ледь жевріло. Амплітуда коливання краєзнавчого життя падала ледь не до прямої, то раптово – по окремих напрямах і періодах – пробивалося до помітної відмітки. Процес історико-регіонального дослідництва хоч і хвилеподібно, але торував шлях у напрямку відродження й розвитку масового краєзнавчого руху, що намітився з середини 50-х і набрав більш яскравого вираження в 60-х роках.

Примітки

1. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – К., 1970. – С.24.
2. Валентин Литвинюк. Зміни в соціальній і національній структурі населення Волинського воєводства в міжвоєнний період /1921-1939 рр./ //Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали IX наук.історично-краєзнавчої міжнародної конференції. 20-23 січня 1998 р. Наук.збірник. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С.263
3. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська обл. – С.25.
4. Валентин Литвинюк. Вказ.стаття. – С.264.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська обл. – С.25.
6. І.З.Павлюк. Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя (1917-1939). Анотований покажчик. – Львів-Луцьк, 1997. – С.4.
7. Світлана Василевська. Історія православного святоволодимирського братства за матеріалами фондів Волинського краєзнавчого музею //Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. – С.93.
8. Василевська С.І. Волинське древнехранилище //Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. Тези доповідей та повідомлень II регіональної "Велика Волинь" у YI обласної іст.-краєзнавчої конференції. 8-10 жовтня 1992 р. – Луцьк, 1992. – С.80.
9. Олена Бірюліна. Братське давньосховище – перший громадський музейний заклад в Луцьку //Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. – С.198.
10. Степан Шевчук. Дослідники волинських скарбів //Волинські дзвони. Краєзнавчий альманах. Випуск перший. – Рівне: Ліста, 1995. – С.20.
11. Б.А.Прищепа. З історії рівненських музеїв / /Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993.- С.337.
12. Клим Поліщук. Український музей на Козацьких могилах під Берестечком // Волинські дзвони. Випуск перший. – С.40.
13. Хведась Анатолій Олексійович. Розвиток краєзнавчих музеїв у західній Україні в кінці XIX- першій половині 40-х рр. XX ст. Джерела і література. Автореферат дисертації на здобуття наук.ступеня канд.іст.наук. – Дніпропетровськ, 1997. – С.12.
14. Ярослав Булка. З минулого Волині //Літопис Волині/ далі – ЛВ/. Ч.12. – Вінніпег, 1977-1978. – С.95.

15. В.Є.П'ясецький. Видавнича діяльність волинського відділення польського краєзнавчого товариства в 1927-1939 роках // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. – С.10.
16. Енциклопедія українознавства (далі – ЕУ). Том 5.- Л., 1996. – С.1968. Енциклопедія повідомляє, що Андрій Пащук 1928 року виїхав на територію УСРР, 1933 року був арештований і засланий.
17. Ярослав Мартинюк. Товариство "Луцька повітова "Просвіта" та українська книга // Минуле і сучане Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. – С.221.
18. М.Я.Миць. Іван Власовський – громадський і церковний діяч //Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю. Тези доповідей та повідомлень V-Волинської іст.-краєзнавчої конференції 11-13 жовтня 1991. – Луцьк, 1991. – С.89.
19. ЕУ. Том 5.-Л., 1996. – С.1759.
20. Г.І.Чернихівський. Крем'янеччина. Історичне та літературне краєзнавство. – Крем'янець, 1992. – С.78.
21. 1986 року вихідець з Почаєва Іван Дубилко видав у Вінніпезі "Почаївський монастир в історії нашого народу" /115 с./, використавши доробок А.Жука й часто посилаючись на нього.
22. Там само. – С.68.
23. ЛВ.Ч.16. – В., 1990. – С.110-112.
24. Державний архів Волинської області (далі – ДАВолО). – Ф.73, оп.1, спр.7, арк.1.
25. Там само. – Арк.3.
26. Там само. – Арк.7.
27. Там само. – Спр.50, арк.1 зв.
28. ЕУ.Том.5. – Л., 1996. – С.1977.
29. Г.І.Чернихівський. Вказ.праця. – С.88.
30. Олександр Соловей. Імміграція з підрадянської України на Кременеччині в міжвоєнний період та її роль в активізації національного руху /1921-1939 рр./ // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. – С.277.
31. ЕУ.Том І. – Л., 1993. – С.308.
32. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.160, оп.1, спр.1, арк.7.
33. Бусленко В.В. Якоб Гофман – посол до сейму //Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. Том ІІ. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – С.272.
34. Там само. – С.273.
35. ДАРО. – Ф.184, оп.1, спр.30, арк.286.
36. Там само. – Арк.45.
37. Там само. – Арк.90.
38. Там само. – Спр.3, арк.1,10.
39. Там само. – Спр.58, арк.1.
40. ДАРО. – Ф.160, оп.1, спр.66, арк.10.
41. Там само. – Арк.1.
42. Там само. – Арк.1 зв.
43. Там само. – Арк.8-8 зв.
44. Там само. – Ф.202, оп.1, спр.1, арк.12.
45. Sprawozdanie z dzialalnosci Wolynskiego Towarzystwa przyjaciol nauk za lata 1935-1937. – Luck, 1938. – S.6.
46. Там само. – С.8.
47. Там само. – С.4.
48. Там само. – С.5.
49. Там само. – С.41.
50. Валерій Дмитрук. Юліан Нець – науковець, дослідник Волині міжвоєнного часу //Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський. – С.63.
51. А.О.Хведась. До історії музейної справи на Волині в 1921-1939 роки //М-ли Y наук.-краєзн.конференції "Остріг на порозі 900-річчя". – Остріг, 1994. – С.144.
52. Sprawozdanie ... С.52.
53. ДАРО. – Ф.160, оп.1, спр.78, арк.1.
54. Sprawozdanie ...С.7.
55. Sprawozdanie ... – С.36.
56. ДАРО. – Ф.160, оп.1, спр.70, прк. 1-3.
57. Poznaj swoj kraj. – 1996. - № 1 – С.5.
58. Там само. – С.7.
59. Maria Wojecka – Baranowska. Turystyka i Wyjazdy wypoczynkowe// Polska Akademia Nayk, Instytut Historii kultury Materialnej Polski. Tom YI / Pod red. B.Baranowskiego. – Wroclaw, 1979. – S.484.
60. ДАРО. – Ф.193, оп.1, спр.80, арк.3.
61. Мечислав Орлович. Ілюстрований путівник по Волині. – Луцьк, 1929.
62. В.Е.П'ясецький. Вказ.стаття. – С.12.
63. ДАРО. – Ф.193, оп.1, спр.80, арк.3 зв.
64. Там само. – Арк.4-4 зв.
65. В.Е.П'ясецький. Вказ.стаття. – С.11.
66. Г.В.Охріменко. Ян Фіцке і вивчення культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині //М-ли І-ІІІ наук.-краєзн. конференції "Острог на порозі 900-річчя" /1990-1992/. Частина друга. – О., 1992. – С.6.
67. ЛВ.Ч. Х-ХІ. – Вінніпег, 1972. – С.150.
68. Григорій Харчук. Юрій Шумовський – історик, археолог //Волинські дзвони. Випуск другий. – 1997. – С.19.
69. ДАРО. – Ф.562, оп.1, спр.1, арк.1-1 зв.
70. Там само. – Арк.2.
71. А.О.Хведась. До історії музейної справи на Волині в 1921-1939 рр.- С.143.
72. ДАРО. – Ф.193, оп.1, спр.80, арк. 6 зв.
73. Там само. – Арк.4.
74. Там само. – Арк. 6 зв.
75. Там само. – Арк. 1 зв.
76. Там само. – Арк. 2.
77. Там само. – Арк. 6
78. ЛВ.Ч.Y. – Вінніпег, 1961. – С.68.
79. Володимир Мазурок. Олександр Цинкаловський як дослідник Південної Волині // Минуле і сучасне Волині: О-др Цинкалоський і Волинь. – С.52.
80. Проф.Олександер Цинкаловський. Стара Волинь і Волинське Полісся / Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року/ Під.ред.: М.Подворняка і Ф.Онуфрійчука. Том

перший – Вінніпег, 1984. – 600 с.; Том другий. – Вінніпег, 1986. – 578 с.

81. ДАРО. – Ф.160, оп.1, спр.69, арк.1.
82. ЛВ.Ч.V. – Вінніпег, 1961. – С.69.
83. ЛВ.Ч.VI. – Вінніпег, 1962. – С.99.
84. І.З.Павлюк. Вказ.праця. – С.148.
85. Дем'янчук Григорій. Ананій Волинець: "Тільки віра, тільки сила"...//Воскресіння життя: Літературні силуети. – Рівне, 1998. – С.83-88.
86. Володимир Дмитрук. Генерал-хорунжий армії УНР О.Алмазов і Волинь //Минуле і сучасне Волині: О-др Цинкаловський і Волинь. – С.64.
87. Тамара Раєвич. Союз українок Володимира-Волинського: минуле і сучасне //Там само. – С.118.
88. Див.І.З.Павлюк. Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляшша (1917-1939)... – С.152-153. Зокрема – Е.Місило "Бібліографія української преси в Польщі (1918-1939) і Західно-Українській Народній Республіці (1918-1919); А.Животко "Історія української преси";О.Назарчук "преса. Перша міжнародна виставка світової преси в Кельні. Думки і враження українця"; С.Кость "Західноукраїнська преса 1900 – початку 50-х років: особливості функціонування, періодізація, структура (короткий нарис); Бібліографічний список Ю.Лашука, Г.Бухала, Щ.Шеркевич "Періодичні видання Волині, Полісся, Підляшшя та Холмщини (1836-1994).
89. Ірина Мілясевич. Українські часописи Західної Волині (1921-1939 рр.) //Волинські дзвони. Випуск перший. – С.4.
90. І.З.Павлюк. Вказ.праця. – С.152-153.

Савчук В.О. (м. Кам'янець-Подільський)

КРАЄЗНАВСТВО ПОДІЛЛЯ В ІСТОРІЇ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ УКРАЇНИ 20-30-Х РР. ХХ СТ.

Краєзнавство кінця XIX – XX ст. було активним учасником історичного процесу на Поділлі, яке відігравало помітну роль у соціально-культурній сфері, насамперед у формуванні історичної пам'яті суспільства, приверненні уваги широких верств до самобутньої культурної спадщини у вигляді пісенної творчості, рухомих і нерухомих пам'яток, традицій побуту тощо. Звідси, краєзнавство ставало предметом зацікавленості дослідників як у минулому, так і сучасних. Однак, зазначимо, що й досі історіографія з історії краєзнавства Поділля 20-30-х рр. XX ст. має ще незначну кількість праць.

Очевидно, це пов'язано з тим, що історія України 20-30-х рр. XX ст. оцінюється неоднозначно. У цьому зв'язку відомий сучасний історик Юрій Шаповал підкреслював: „За умов відсутності у суспільстві мінімального консенсусу щодо інтерпретації подій власної історії обговорення будь-якого питання перетворюється на черговий тур внутрішньої „холодної війни" з чисто механічним трактуванням минулого. Історія за таких умов ворогуючими таборами однозначно поділяється на добро і зло, тобто на „своїх" і „ворогів", а у трактуванні подій відсутні нюанси, сповідується примітивний, але надійний „чорно-білий" принцип"[1]. З іншого боку, на стан досліджень краєзнавства 20-30-х рр. XX ст. негативно впливає мозаїчність архівної бази, розпорошеність документальних масивів. Звідси, взаємозаперечуюча кодифікація найважливіших подій краєзнавчого руху. Скажімо по-різному трактується навіть дата І-ої Всеукраїнської конференції з краєзнавства, що проходила у Харкові у 1925 році з 28 по 31 травня.

Дискусійно оцінюється внесок окремих діячів у розвиток краєзнавчого руху, наукового доробку, окремих праць тощо.

Без сумніву, історіографами подільського краєзнавства 20-30-х рр. XX ст. були безпосередні його організатори. Серед праць того часу найбільш вагомою стала „Краєзнавство на Поділлі", що належала перу відомого в цьому регіоні організатора краєзнавчого руху, завідувача кабінету вивчування Поділля В.Д. Отомановського Вона побачила світ у 1926 році й містила велику кількість фактологічних даних, давала уяву про шляхи і напрями регіональних досліджень[2]. Не менш цінною була праця Миколи Бєлінського „Часописи Поділля (в межах УСРР). Історичний нарис з доби 1838-1927 рр." Вона розкривала етапи становлення місцевої преси, її вкладу у розгортання краєзнавчих досліджень. Окремі свідчення про краєзнавство на Поділлі несли повідомлення у місцевій пресі, наукових збірниках Ю. Сіцінського, В. Гериновича, Г. Зборовського, Г. Брілінга, В. Гагенмейстра, Г. Танцюри та ін. У цілому ці праці дають уяву про роль і місце краєзнавства Поділля в українському краєзнавчому русі.

Однак, найбільш ґрунтовні дослідження з історії краєзнавчого руху на Поділлі і особливо у 20-30-х роках XX ст. з'явилися у період незалежності України. На це вплинуло дві причини. Перша, дослідникам стали доступні нові корпуси документів. По-друге, сучасні історики поділлєзнавці, виходячи з потреб суспільства, намагалися дати свою оцінку складних неоднозначних проблем, що викликало підвищену увагу у широких колах громадськості.

Найбільш плідно працює на терені вивчення подільського краєзнавчого руху В.С. Прокопчук. Його монографія „Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність" стали новим баченням цієї проблеми, хронологічно вилаштувала перебіг основних віх краєзнавства Поділля, починаючи з кінця XIX-XX ст. Стосовно нашої проблеми то автор ґрунтовно розкриває зміст тогочасної краєзнавчої роботи, внесок десятків її організаторів.

Надзвичайно цінними стали праці Л.В. Баженова „Поділля у працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст." Кам'янець-Подільський, 1993., де в коротких біографічних довідках розкривається персональний внесок сотень поціновувачів подільської старовини, та „Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст. Становлення. Історіографія-Біобліографія." Хмельницький, „Доля", 1995. Оригінальними за своїй актуальністю та введенням нових документів стали роботи О.М. Завальнюка та М.Б. Петрова[3], Т.С. Бульби[4], С.І. Кота[5], К.В. Дегтяр[6] та ін. Вони вперше розкрили трагічні долі подільських краєзнавців.

Як бачимо, попри таку кількість праць проблема місця подільського краєзнавства у громадсько-політичному житті України 20-30-х рр. XX ст. залишається нез'ясованою. Між тим, як засвідчують документи, ми з переконаністю можемо констатувати наявність подільської школи краєзнавства у цей період, вагомий вплив її на пошук шляхів регіональних досліджень, формування постатей, які своїм внеском збагатили українську науку.

По-перше, зазначимо, що Поділля як своєрідний етнографічний та географічний регіон здавна стимулював регіональні дослідження. Згадаємо, що краєзнавчий рух на Поділлі починає зароджуватися у середині XIX століття. Найбільш характерною тогочасною його ознакою був етнографо-фольклорний напрямок. Примітно, що

саме у складі етнографічної експедиції знайомився із Поділлям великий Кобзар – Тарас Шевченко.

У Немирові працював фольклорист Опанас Маркович, який залишив у спадок безцінний скарб – десятки тисяч записів народних пісень, прислів'їв, приказок, балад.

Чимало подільських пісень подав у своїх відомих випусках видатний композитор Микола Лисенко. Серед його найбільш активних кореспондентів-подолян був Сергій Венгржиновський, який після закінчення Кам'янець-Подільської духовної семінарії вступив до Одеського університету, але через життєві обставини його не закінчив. Значний проміжок свого життя Венгржиновський провів у Гайсині. Звідси він адресував Миколі Лисенку багато пісень з Поділля[7]. Щедру фольклорну спадщину залишив також інший вихованець Кам'янець-Подільської духовної семінарії – Каленик Шейковський. Навчаючись на першому курсі історико-філологічного факультету університету св. Володимира у Києві, Каленик Васильович підготував етнографічні та фольклорні розвідки під назвою "Быт подолян". Під аналогічною назвою ці розвідки у двох томах були опубліковані у 1859-1860 роках. У них автор, на широкому фактичному матеріалі ознайомив читацький загал із життям подолян, навів тексти пісень, казок, приказок, повір'їв, загадок. У числі № 9 за 1860 рік журналу "Современник" зазначалося, що книга К. Шейковського має "слушні міркування філологічні, археологічні тощо", нею "покладено початок добрий".

У середині XIX століття на Поділлі починають формуватися краєзнавчі організації. Одним з перших осередків краєзнавства стало Товариство подільських лікарів, утворене 14 жовтня 1859 року у Кам'янці-Подільському. Очолив його відомий лікар-науковець Олександр Кремер, Діяльність цього товариства вже висвітлювалася сучасними дослідниками. У контексті цієї розвідки варто наголосити, що Товариство для того часу було чисельним. Серед 136 його членів переважно були лікарі, аптекарі, природодослідники, ветеринари, дантисти з Подільської, Волинської, Київської губерній, а також з Бессарабії, Прусії, міст Костроми, Вільно, Вологди, Архангельська, Варшави, Кракова, Парижа. У бібліотеці Товариства налічувалося 1130 книг, створеному ним музеї – 5040 експонатів[8].

Товариство мало розгалужену організаційну структуру і поділялося на 11 груп, серед яких археологічна та нумізматична. Засідання відбувалися 20-25 разів на рік. Крім спільних засідань Товариства, проводилися засідання комісій, що розглядали переважно питання стану медицини на Поділлі. Товариство розробило і затвердило програму медико-топографічних спостережень у краї. На виконання цієї програми у Варшаві було видано п'ять випусків "Матеріалів до топографії лікарської статистики Поділля". У них публікувалися статті, розвідки, повідомлення, документи з історії медицини регіону та про побутові умови Поділля тощо[9]".

На підставі доносів і висунення звинувачень у розповсюдженні національних ідей подільський губернатор на початку 1865 року вжив репресивних заходів до окремих учасників Товариства, а діяльність Товариства своїм рішенням врешті-решт заборонив. Відновити його вдалося лише 1878 року завдяки зусиллям К. Пшиборовського, О. Маркевича, доктора Ротте, Й. Ролле, А. Старцева[10].

У цей період активізує свою діяльність і інший осередок краєзнавчої роботи на Поділлі-Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, який було засновано 1865 року. Одним з його організаторів був відомий композитор М.Римський-Корсаков, який до 1900 року мешкав у с. Голоскові, поблизу Кам'янця-Подільського. Він зініціював написання у повітах нарисів про міста І села губернії, збирав документальні свідчення про життя регіону. Значну роботу у цьому напрямі вів колишній учитель Кам'янець-Подільської духовної семінарії Павло Глищинський, який Починаючи з 1850 року працював над складанням історичного опису Подільської єпархії.

Щодо праць, де досліджувалося б історичне минуле Поділля, то варто зазначити, що їх готували в основному вчені, які проживали поза межами губернії. Зокрема, археологічні дослідження тут проводив відомий історик В. Антонович. Історію краю частково розкривала праця М. Петрова-Батюшкова: "Подолия – историческое описание" (1891). Із фундаментальних праць можна виокремити: "Очерки известий о подольской земле до 1434 г." Н.Молчановського, "Барское староство" М. Грушевського з двома томами актів "Архива Юго-Западной России", "Историко-этнографический очерк Подолии" М.Сімашкевича. Значним внеском до археологічної науки того часу була "Археологічна карта Подільської губернії", складена Ю. Сіцінським та робота В. Гульдмана "Памятники старовины в Подолии".

Таким чином, на зламі XIX-XX століть краєзнавчі осередки, а саме Історико-статистичний Комітет (згодом церковне історико-археологічне товариство), заснований ним музей, Товариство подільських лікарів, хоча і проводили дослідження краю, однак вони мали специфічний характер, вирішували вузькі проблеми і питання у рамках своїх інтересів. Краєзнавство у цілому на Поділлі залишалося сферою інтересів окремих ентузіастів. Та й по-іншому бути не могло, тому що більшість населення Поділля було неписьменним, далеким від вирішення краєзнавчих проблем. На кінець XIX ст., наприклад, на Поділлі нараховувалося 687873 особи у віці від 10 до 19 років. Питома вага освіченості серед них становила 36,9%. Та й серед інтелігенції прошарок вихідців із Поділля був також малий. Це послужило основною причиною того, що досліджували комплексно Поділля переважно історики Києва, Вільно, Кременця, Херсона[11].

Початок XX ст. знаменувався розширенням тематики краєзнавчих пошуків. Краєзнавство стає більш векторним. Його тематична спрямованість, проблематика, викристалізованість щодо завдань і методів пов'язується з іменами Ю. Сіцінського, Г. Брілінга, П. Бучинського, Н. Григор'їва, письменників Л. Глібова, С. Руданського, Л. Українки. Кожен із цих ентузіастів привносить у краєзнавство свої уподобання, однак вони мали одну спільну рису – любов до Поділля, його історії, бережливе ставлення до традицій та культурної спадщини краю.

По-друге, в період української революції і в наступні роки краєзнавчий рух на Поділлі міцно опирається на наукове підґрунтя, чим отримує додаткове стимулювання і оформлення важливого чинника громадсько-культурного життя, що проявилося у появі низки формувань краєзнавчого характеру. Це пов'язане з відкриттям у 1918 році в Кам'янці Українського державного університету. Тут сформовано викладацький склад із числа знаних учених, більшість з яких були обізнані з методикою та практикою краєзнавчої роботи. Поява вищого навчального закладу на Поділлі знаменує початок наукових засад у краєзнавстві Поділля. Вчені, викладачі, студенти університету утворюють два наукових товариства, беруть участь у підготовці правничого словника та біографічного словника діячів Поділля. До історичного словника української мови ними були передані 26600 карток.

В університеті як праобраз майбутніх громадських формувань виникає товариство у складі двох секцій[12] та науковий гурток природознавців[13].

Поряд з Українським державним університетом певну роль у поширенні краєзнавчих знань, розвитку краєзнавства відіграє і Кам'янець-Подільський народний університет, відкритий 1 листопада 1919 року. Його метою було дати бажаючим системні знання з історії України, української мови та літератури, діалектології, церковнослов'янської мови, історії західноєвропейської і слов'янської літератур, мистецтва, естетики, музики, історії наукового соціалізму, статистики, біології, фізики, астрономії, географії, геології та ін. Навчання мало тривати два роки. Вже на самому початку існування у цьому навчальному закладі навчалося 99 осіб.

Щодо краєзнавчого вивчення економіки Поділля, виробництва і виробничого побуту, то у цій справі виключну роль відіграло Подільське земство. Воно сприяло підготовці праці "Кустарні промисли Поділля", заснувало часописи "Экономическая жизнь Подолии" та "Село". У розвитку краєзнавчих досліджень певну роль відіграло також Подільське сільськогосподарське товариство, центр якого був у Вінниці. Товариство зініціювало працю під керівництвом проф. Устьянцева "Матеріали по обстеженню тваринництва у Подільській губернії".

Все ж, для розгортання широкої краєзнавчої роботи на цьому етапі не було реальних можливостей. Насамперед через нестачу кваліфікованих кадрів і коштів. Треба враховувати і те, що Поділля було ще ареною бойових дій. Така ситуація у краєзнавстві залишається до початку 20-х років. Повоєнна розруха, політична нестабільність, близькість кордону і пов'язана з цим репресивна діяльність спеціальних органів як ВУЧК, прикордонні загони тощо, відсутність і гостра нестача кадрів справляють гальмуючий вплив на розвиток краєзнавства. Однак потяг до налагодження краєзнавчого життя усе ж спостерігається. Важливим його осередком починає виступати Комітет охорони пам'яток старовини, утворений у лютому 1921 року наказом Кам'янецького повітвиконкому. Згідно цього наказу, Комітету надавалися широкі права щодо охорони пам'яток історії та мистецтва, навіть право на реквізицію речей, що мали історичну цінність. До складу цього органу увійшли історики Є. Сташевський, Ю. Сіцінський, художник В. Гагенмейстер, ботанік Я. Регула. Очолив комітет професор Кам'янець-Подільського університету П. Клименко, а після його арешту П. Клепацький. Комітет проіснував півтора року, але за цей короткий проміжок часу його зусиллями було врятовано цінну нумізматичну колекцію, що містилася у музеї і була реквізована під час збору коштів на користь голодуючих Поволжя, проведено обстеження і реєстрацію архівів, що стало запорукою їхнього збереження, складено опис будинків, башт фортеці. Члени комітету провели 12 наукових експедицій, екскурсій (природничих, мистецько-етнографічних) у Стару Фортецю, Карвасари, Врублівці, Демшин. На жаль, таку активну роботу було припинено через ліквідацію комітету 8 червня 1922 року. Всі підпорядковані йому інституції, а саме: архіви, музеї, передавалися до різних установ[14].

На хвилі потягу до українського починає зростати авторитет "Просвіт". Нова влада намагається підпорядкувати їхню роботу на основі радянізації. З цією метою розробляється типовий статут цієї організації, положення якого забезпечують здійснення цього задуму. Цей статут давав підставу для перереєстрації "Просвіт". Коли до них потягнулися національно-свідомі елементи з метою об'єднати зусилля у розвої української культури, то владу це насторожило. І вона зробила все, щоб загальмувати цей процес. Коли ж цього не вдається досягти, влада застосовує репресії. І на кінець 1923 року "Просвіти" перестають існувати. Очевидно і боязнь старої інтелігенції призводить до закриття 1921 року Кам'янець-Подільського українського державного університету, на базі якого утворюються Інститут народної освіти і сільськогосподарський інститут.

В університеті, згодом в Інституті народної освіти, сільгоспінституті, Вінницькому ІНО (ліквідованому 1923 року) формується досить міцний кістяк учених-ентузіастів краєзнавчої роботи. Серед них: В. Геринович, Ю. Сіцінський, М. Білінський, П. Бучинський, В. Камінський,

О. Полонський, В. Храневич, П. Клименко та ін. Вони послідовно відстоюють ідею широкого розвитку краєзнавства, як основи економічного відродження краю, збереження його унікальної історико-культурної спадщини. Це сприяє зародженню різноманітних форм краєзнавчої роботи. Однією із перших в Україні, 19 серпня 1920 року у Кам'янці-Подільському починає діяти народна консерваторія. У задумі вона мала готувати вчителів музики та співу. які несли б музичну культуру широким верствам населення. Діяльність консерваторії як освітнього та краєзнавчого осередку пов'язується з іменами доктора музики В.Петра, співачки М. Литвиненко-Вольгемут, випускника Чехословацької Академії музики і співів З. Комінека і особливо фольклориста Миколи Грінченка (1888-1942)[15]. Навчаючись у Кам'янець-Подільському українському державному університеті на історико-філологічному факультеті 1921 року М. Грінченко захистив дипломну роботу: "Українська народна пісня як база художньої творчості". Після завершення навчання в університеті, працює у ньому викладачем історії музичної культури. У 1920-1922 роках - голова народної консерваторії. З 1922 року викладає у музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка у Києві. З 1934 року – професор Київської державної консерваторії, а з 1938 – науковий співробітник Інституту українського фольклору. Автор понад 60 наукових праць, присвячених українській народній творчості, видатним українським композиторам XIX-XX ст., першого підручника "Історія української музики", виданого 1922 року в Києві.

До середини 20-х років на Поділлі, завдяки зусиллям Всеукраїнської Академії наук, окремих ентузіастів-науковців, формується низка наукових установ, що стають осередками краєзнавчої роботи. На цей час діяли Кам'янець-Подільський ІНО, сільськогосподарський інститут, філія сільськогосподарського науково-дослідного комітету, подільський відділ Укрмету, Вінницька сільськогосподарська станція, Науково-дослідна кафедра народного господарства і культури. 1924 року при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки ВУАН відкривається Кабінет виучування Поділля, а з 1925 року розпочинають діяти Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН та Кам'янець-Подільська і Вінницька секції наукових робітників.

Тільки їх перелік показує, наскільки різнобічним стає краєзнавче життя на Поділлі і його наукові форми. Про їхню активність свідчать наукові записки Кам'янець-Подільського ІНО, зокрема, у першому томі, що вийшов 1926 року містяться ґрунтовні праці професорів В. Гериновича, Ф. Кондрацького, І. Любарського. Вони різнопланові і висвітлюють наукові пошуки у сфері геології, педагогіки, філології. 1927 року виходить другий том "Записок". У ньому вже містяться 9 великих матеріалів. Привертає увагу стаття В. Гериновича "До історії Кам'янець-Подільського ІНО". Фахово виважені, підготовлені на фактичному місцевому матеріалі статті професорів Л.Карети, О. Неселовського, І. Любарського, Т. Ганицького, викладача Ю. Філя. Том за обсягом має 24 друк.арк.[16]

Цілеспрямовану роботу вела науково-дослідна кафедра, що з 1922 року до 1927 переживала періоди значних реформувань. Зрештою 1927 року за постановою Укрнауки кафедра мала у своєму складі 29 співробітників, складалася із семи підсекцій і була підпорядкована сільськогосподарському інституту. У випуску праць №2 за 1927 р. ми простежуємо цікавий матеріал професора А. Неселовського: "Наймити і наймички на Поділлі у XVIII ст.", І. Любарського "До питання словотворення", О. Мельника "Суданська трава та її економічне значення", В. Гериновича "Географія і її місце в системі наук".

Своєрідним краєзнавчим осередком було наукове товариство при ВУАН, перші організаційні збори якого відбулися 2 червня 1925 року. На них було обрано президію у складі: В. Храневич – голова, Ю. Сіцінський – заступник голови, В. Зборовець – секретар. Керівниками секцій стали: краєзнавчої – Ю.Сіцінський, історико-філологічної – О.Неселовський, соціально-економічної – Т.Недужий, педагогічної – В.Зборовець, природничо-математичної – В. Храневич. Склад товариства у 1925 році нараховував 67 учасників. На 01.01.28 – вже – 97, із яких 62 члени товариства проживали у Кам'янці-Подільському, а поза межами міста – 35[17].

Основною формою роботи товариства стали доповіді, що проголошувалися на загальних засіданнях, і публікації у періодичній пресі. 1925 року було заслухано 12 доповідей, у 1926 – 15, у 1927 – тільки 10. Публікувати у збірниках ці праці товариство коштів не мало.

Серед найбільш змістовних доповідей, прочитаних членами товариства були: Т.Недужого – "Хлібна торгівля на Поділлі", К. Кржемінського – "Стінні розписи хат на Уманщині в порівнянні з стінними розписами на Поділлі", В. Зборівця – "Деякі підсумки Шевченкознавства за революційний період", В.Георгіївського – "З археологічних розшуків біля с. Кадиївці", К. Кржемінського – "Оздоби селянських будівель на Кам'янеччині", Ю.Філя – "Значення збірника М. Максимовича "Українські пісні", С. Дложевського –"Розкопки Ольвії".

Багато зробив для розгортання краєзнавства на Поділлі Кабінет виучування Поділля Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН. З перших днів свого існування Кабінет під орудою В.Отомановського повів енергійну роботу. З метою розширення сфери впливу при Кабінеті засновується Інститут наукових консультантів, яких було 20. Не маючи державної підтримки, він встановив зв'язки із 50 науковими установами Європи, Америки, Близького Сходу і майже із 150 установами на території України. Кабінет опублікував низку праць, що складали бібліотеку Поділлєзнавства. У перспективі передбачалося опублікувати 17-18 праць із різних галузей знань.

Важливим у діяльності Кабінету стала робота з розгортання краєзнавчого руху. Для цього Кабінет розробляє і публікує у своїх випусках примірний статут краєзнавчого товариства, випускає інформаційні огляди діяльності краєзнавців, дбає про збереження видатних пам'яток. За планами Кабінету, наприклад, досліджувалася діяльність відомого композитора П.Ніщинського. Кабінет взяв також під охорону будинок М.Коцюбинського, де проживала його родина у Вінниці, й за дорученням Укрнауки опікувався ним. Кабінет організував експедицію до села Хомутівці, де народився письменник С.Руданський. Під час експедиції були знайдені нові документальні свідчення, що розкривали віхи життя письменника. Завдяки клопотанням Кабінету виучування Поділля Укрнаука домоглася від Кримського комітету охорони пам'яток старовини взяття під охорону будинків у м. Ялті, де жили Леся Українка і С.Руданський. На них було встановлено меморіальні дошки. Кабінет опікувався також впорядкуванням могили письменника Д. Марковича, похороненого у Вінниці[18]. До початку 30-х рр. він здійснив більше 30 випусків краєзнавчих видань.

Наслідком зусиль багатьох активістів краєзнавства у середині 20-х років стало те, що на цей час як організатори краєзнавчої роботи починають діяти комітети краєзнавства і бюро краєзнавства. Їх активними поборниками були В. Геринович, Ю. Філь, В.Отомановський, Ю. Сіцінський, Л. Данилов, Ол. Красівський, Н. Гаморак та ін. Особливо помітний ріст таких структур у районах і містах Поділля спостерігається після проведення у Харкові Всеукраїнської краєзнавчої конференції наприкінці травня 1925 року. У ній від Поділля взяли участь завідувач кабінету виучування Поділля В. Отомановський, консультант кабінету Ол. Савостьянов, професори В. Геринович, Н. Гаморак.

Ріст краєзнавчих структур на Поділлі характеризується конкретними фактами. Так, наприкінці 1926 року засновується Вінницьке округове краєзнавче товариство, (голова В. Самутін) і Кам'янецьке округове товариство. На Проскурівщині розпочинає активну діяльність Бюро краєзнавства при педтехнікумі під керівництвом лекторів Л. Гайового, П. Альберта та Г.Кронберга. У середині 1926 року засновується Тульчинське краєзнавче товариство, фундаторами якого стало 20 місцевих працівників. Найближчим завданням товариства стало створення музею, для підтримки діяльності якого виконавчий комітет виділив 2000 крб. У вересні цього ж року засновані районні бюро краєзнавства у Дашеві, Липівцях, Лінцях, Межирові, Жмеринці, Літині, Тиврові, Калинівці, Вороновиці, Красному Вінницької округи.

У процесі розгортання краєзнавчого руху відбувається організаційне вдосконалення його структури. 1926 року, наприклад, у Кам'янці-Подільському створюється округовий комітет краєзнавства, що об'єднав навколо себе близько 200 краєзнавців[19]. Він мав секції геології, ґрунтознавства, сільського господарства, географії, ботаніки, зоології, народної освіти, статистики, мистецтва. На засіданні правління комітету 14 лютого 1927 року секретар комітету Савченко звітував, що на цей час проведено 12 районних конференцій, детально обстежено 2 села, вивчено бюджет селянських господарств, налагоджено досить широкі зв'язки з науковими установами УСРР, РСФРР, БСРР, ЗСФРР, а за кордоном – Товариством ім.Шевченка у Львові. Порушено питання про заснування густої мережі метеорологічних та гідрологічних станцій.

Оцінюючи ефективність діяльності краєзнавчих структур Поділля, зокрема Кам'янець-Подільського, Український комітет краєзнавства у своєму звіті на 1 січня 1929 року наголошував: "...слід зауважити своєрідну форму краєзнавчої праці на Кам'янеччині. Округовий комітет краєзнавства зв'язаний із краєзнавчим товариством у Кам'янці і дванадцятьма районними організаціями, які об'єднують і направляють працю численних гуртків при школах, сільбудах та клубах. Отже можна сказати, що Кам'янеччина перевела найповніше організаційні форми, спроектовані на першій краєзнавчій нараді, а робота краєзнавча на Кам'янеччині свідчить за цілковиту правильність цих організаційних форм"[20].

По-третє, краєзнавство Поділля виростило плеяду краєзнавців-активістів, науковців які отримали визнання у всеукраїнському масштабі. Це, Володимир Геринович – член Українського комітету краєзнавства, Юхим Сіцінський – член Львівського наукового товариства ім. Шевченка, Кость Копержинський – член Ленінградського товариства дослідників української історії, мови, літератури, Володимир Отомановський, що співпрацював з багатьма українськими виданнями та видавництвами, Володимир Герасименко, який згодом став секретарем Одеського наукового товариства та ін.

Як бачимо, краєзнавство Поділля пройшло складний шлях становлення та розвитку. Воно привнесло в краєзнавчий рух України оригінальні форми організації та напрями наукових пошуків, збагатило українську науку низкою оригінальних праць, про що засвідчили більше як 30 випусків бібліотеки Поділлєзнавства Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та Кабінету дослідження Поділля. У 20-х рр. на Поділлі було започатковано випуск інформаційних бюлетенів з досвіду краєзнавчої праці. Їх було 7, чого не вдалося зробити в інших регіонах України та Українському комітету краєзнавства. Краєзнавство Поділля дало українській науці і культурі у цілому низку постатей, котрі заявили про себе у загальнонаціональному масштабі. На жаль, більшість із них загинули в горнилі сталінських репресій 30-х рр. XX ст.

Примітки

1. Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Ґенеза, 2001.– С. 9
2. Отомановський В.Д. Краєзнавство на Поділлі. – Вінниця, 1926. – 68 с.
3. Завальнюк О.М., Петров М.Б. Винним себе не визнав...[В.О. Геринович]// Репресоване краєзнавство.– К., 1991. – С. 179-181
4. Бульба Т.С. Краєзнавець М. Білінський // Тези XI Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1992. – С. 53
5. Кот С.І. Честі своєї не зрадив [В.Д. Отомановський] // Репресоване краєзнавство.– К., 1991. – С. 134-135
6. Дегтяр К.Б. В.М. Гагенмейстер (1887-1938) – дослідник українського народного мистецтва // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доп. – Кам'янець-Подільський. – К., 1991 С. 192
7. Рутковська О. Європейська місія Ф.Вовка // Збірник музею діячів науки та мистецтва України.-Т. 1.-К., 1930.-С. 40.
8. Баженова С. Й. Ролле і Товариство подільських лікарів // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки визвольної війни українського народу середини XVII ст. Матер. Всеукр. істор. краєзн. наук.-практ. конф. Стара Синява, 1998.-С. 270.
9. Там само.-С. 271.
10. Там само.-С. 273.
11. Державний архів Вінницької області.-Ф.Р. 5257, оп. 1, спр. 8.-Арк. 4.
12. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – ф.Р–582, оп.1, спр.17а. –Арк.16
13. Там само.-Спр.72 .– Арк.3
14. Алещенко М.І., Романюк В.Г., Попович М.Д. Діяльність Петра Миколайовича Бучинського в Кам'янці-Подільському (1911-1927)// Духовні витоки Поділля: творці історії рідного краю.-Ч. І. Матер. міжнародн. наук.-практ. конфер. 9-11 вересня 1994 м.Кам'янець-Подільський-Хмельницький, 1994. – С. 36-37.
15. Нестеренко В.А. Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи//Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Матер. Всеукр. істор.-красзн. наук.-практ. конфер. 19 вересня 998 р.– Стара Синява.– С. 229-230.
16. Наше життя. – 1920. – №2.
17. Червоний кордон. – 1928. – 3 січня.
18. Філь Ю. До історії Кам'янець-Подільського Наукового при Українській Академії наук Товариства//Записки. – Т. І. – Кам'янець-Подільський, 1928.– С. 93.
19. Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі. – ч. 2. – 1926.– С. IV.
20. Краєзнавство.-1928. – №6 - 10. – С. 91-92.

Кашаба О.Ю. (м. Харків)

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ-КРАЄЗНАВЦІВ У 20-х р. XX ст. В УСРР

На сучасному етапі духовного відродження незалежної України невід'ємною складовою громадського руху та наукових досліджень є історичне краєзнавство, спрямоване на відродження духовності, історичної пам'яті, формування у громадян і передусім у молоді любові до рідного краю, національного патріотизму, поваги до людини, відповідальності за збереження історико-культурного надбання. З метою сприяння розвиткові краєзнавчого руху Президент України надав Указ "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" від 23 січня 2001 року, а Кабінет Міністрів розробив програму розвитку краєзнавства на період до 2010 року. Мета цих документів полягає в активізації наукової діяльності, спрямованої на забезпечення розвитку краєзнавства, популяризації краєзнавчих досліджень, залученні широких кіл громадськості до національної культурної спадщини. Велика увага приділяється досвіду минулих літ, коли в 20-ті роки XX ст. краєзнавство починає розвиватися як наука, спостерігається активізація краєзнавчого руху в школі.

Витоки шкільного краєзнавства пов'язані з загальною атмосферою національно-культурного відродження 20-х років XXст. в Україні. Шкільне краєзнавство відігравало важливу роль у освітньо-виховній діяльності школи. Центральною фігурою організації краєзнавчої справи у школі був учитель. Викладачі середніх навчальних закладів активно відгукнулися на заходи, які проводили комісії краєзнавства, наукові установи ВУАН. У складі позаштатних співробітників історичних секцій було чимало представників шкільного вчительства, тому вчителеві необхідні були спеціальні знання в галузі краєзнавства.

Питання підготовки вчителів-краєзнавців дискутувалося на сторінках періодичних видань – "Радянська освіта"(1. С. 49-59), "Шлях освіти"(2. С. 56-62), щомісячному часописі УКК – "Краєзнавство"(3. С. 16-19), перший номер якого побачив світ у 1927 році. В цьому журналі дискусія знайшла місце на шпальтах розділу "Шкільне краєзнавство".

Нові умови політичного, економічного, культурного життя суспільства України вимагали реформувань системи освіти. Тому автори статей дискутували, з одного боку, про організаційні форми самої школи і краєзнавства в ній, його зміст та статус у навчально-виховній роботі, а з другого – з питання підготовки вчителів-краєзнавців.

Окремі журнальні статті знайомили читачів з досвідом деяких навчальних закладів. Цікавими можуть бути здобутки Лубенського педагогічного технікуму. Викладач цього навчального закладу, І. Зеленський, у статті "Як ми готуємо вчителя-краєзнавця" поділився своїми враженнями(4. С. 6-11). Автор відзначав, що школа може бутиновою лише тоді, коли вона не тільки збагне краєзнавство теоретично, а і практично. Зробити це вчитель міг лише після доброї наукової та методичної підготовки. Такі знання могли дати педагогічні технікуми та інститути народної освіти.

Так, у педагогічних технікумах були розроблені спеціальні навчальні плани, де був окремий предмет – краєзнавство. Краєзнавча підготовка студентства, згідно з цим планом, розгорталась в декількох напрямках. Обов'язковим було вивчання методів краєзнавчої роботи, методів вивчення рідного краю.

Користуючись цим методом, студенти проводили дослідження, екскурсії, анкетування населення. Їх поділяли на групи, які займалися колективними дослідженнями, але обов'язково проводилась і індивідуальна пошукова робота: вивчалися першоджерела, відбувалося знайомство з об'єктом дослідження, розглядалась відповідна література, складався план. Наприкінці роботи, майбутній учитель повинен був написати звіт і виступити на фаховій конференції (5. С. 10-11).

Педагогічні технікуми для цієї роботи виділяли спеціальні години – приблизно два робочих дні на групові заняття і 10-12 днів на індивідуальні дослідження.

Якщо тема студента вимагала незначних матеріальних затрат, то тоді навчальний заклад намагався допомогти коштами.

У процесі проходження курсу проводилися екскурсії, мета яких полягала у здобутті екскурсійної техніки. Про наслідки своїх досліджень студенти доповідали на конференціях.

Існував ще і письмово-анкетний метод, але він був переповнений суб'єктивізмом заповнювача анкети, саме тому такий метод дослідження був не завжди ефективний, але і він мав свою цінність.

Обов'язковою в підготовці майбутнього вчителя-краєзнавця була педагогічна практика. Педпрактикум проводили наприкінці навчання. Студенти працювали безпосередньо в школах з учнями і намагалися застосовувати знання на практиці.

Заключним етапом навчання було написання дипломної роботи з краєзнавчої теми.

Таким чином, для дописувачів часописів краєзнавство було не тільки обов'язковим предметом у процесі підготовки вчителя, але й засновником для нових і традиційних навчальних курсів, комплексів дослідницької методики.

Автори тематичних статей вважали, що перш за все необхідно вивчати соціально-економічні аспекти краєзнавства, але вони не відкидали вивчення історії та географії рідного краю. Відзначаючи досягнення в організації підготовки вчителя-краєзнавця, не можна залишити поза увагою ряд негативних факторів. Слабка матеріальна база закладів народної освіти не завжди надавала можливість виконувати навчальні плани. Заважало навчальному процесу і недостатнє науково-методичне забезпечення краєзнавчих дисциплін, й ідеологічне втручання у зміст краєзнавчих досліджень.

Отже, в 20-ті роки педагогічні навчальні заклади намагалися розробити комплексні навчальні програми з підготовки вчителів-краєзнавців.

З початком 30-х років краєзнавчий рух поступово почав занепадати. В умовах культу особи демократичне за своїм характером краєзнавство вже не вписувалось у структуру командно-адміністративної системи. Саме тому звинувачені "в націоналізмі, ідеалізації патріархальщини, зв'язку з існуючими і неіснуючими контрреволюційними організаціями" краєзнавчі осередки були розпущені, а підготовка вчителів-крєзнавців зведена нанівець, найбільш активні діячі краєзнавчого руху стали жертвами репресій.

Список літератури:

1. Лазаріс А. Українське краєзнавство і перспективи його розвитку //Радянська освіта. – 1925. – №5. – С. 49-51., Галюн І. Краєзнавство і школа //Радянська освіта. – 1925. – №5. – С. 51-58.
2. Музиченко О. Українське краєзнавство і його перспективи розвитку //Шлях освіти. – 1925. – №5-6.
3. Курило-КримчакА. Про краєзнавчу роботу в школі //Краєзнавство. – 1928. – № 6-10. – С. 16-19.
4. Зеленський І. Як ми готуємо вчителя-краєзнавця //Краєзнавство. – 1927. – №3. – С. 6-11.
5. Зеленський І. Як ми готуємо вчителя-краєзнавця //Там само. – С. 10-11.
6. Бабенко Л. Л. Школа і краєзнавство в Україні в 20х-на поч. 30х років//VII Всеукраїнська наукова конференція. Історичне краєзнавство і культура. – Ч. І. – Х., 1997. – С. 81-84.
7. Бездрабко В. Дослід історіографії з актуальних питань краєзнавчої педагогіки //Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Х., 1998. – С. 12-17.
8. Тронько П. 70-річчя Українського комітету Краєзнавства //Краєзнавство:"ЛУК";Річник VII;. – К., 1995. – С. 5– 8.
9. Рябченко О. Л. Краєзнавство в ХІНО. //Тези Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Х., 1995. – С. 50-51.

Непомнящий А. А. (м. Сімферополь)

ПОЧАТОК НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ КРИМУ

Коло проблем, пов'язаних із вивченням історії, етнографії, економіки Криму в другій пол. XVIII ст., все більше й більше викликало інтерес у Європі не тільки серед науковців, але й у широких колах проінформованої інтелігенції. Посилення уваги до Криму було пов'язане з низкою об'єктивних причин. Передусім, це занепад раніше могутнього Кримського ханства та безпосередньо пов'язаний із цим процес поступового розширення Російської імперії на південь; інтерес до насиченої історії Криму, який ніколи не згасав; спроби осмислити політичний і соціально-економічний устрій Кримського ханства, який все ще залишався загадкою для європейців у зв'язку з інформаційним вакуумом, що довгий час існував навколо цієї держави. Інтерес до регіону привертали й постійні в XVIII ст. російсько-турецькі війни. У Росії ініціатива вивчення Криму в 1870-х рр. виходила, передусім, з урядових кіл, увага яких давно була прикована до півдня, насамперед у зв'язку з питанням про покращення умов російської зовнішньої торгівлі на Чорному морі. Цьому на даному етапі сприяли правильна організація ПАН практичного вивчення регіону та паломництво сюди численних вітчизняних і зарубіжних мандрівників, що не примусило себе чекати.

У науковому житті Російської імперії в цей період визначальне місце займала Петербурзька Академія наук (ПАН), де концентрувалися кращі наукові сили країни. За дорученням уряду ця наукова організація провела ряд комплексних експедицій до Криму. У зв'язку з поставленими перед ними завданнями ці вчені мандрівки можна розділити на 2 групи: а) експедиції астрономічні та географічні; б) так звані "фізичні" наукові подорожі. Зміст останніх охоплював досить широке коло досліджень, починаючи від біологічних і фізико-географічних спостережень до вивчення історії, етнографії, лінгвістики, економіки [1, с. 9].

Опубліковані матеріали "фізичних" експедицій Академії наук є цінним першоджерелом для збирання різних краєзнавчих відомостей. Головними завданнями цих експедицій були визначені дослідження продуктивних сил регіону, вивчення місцевих народів, з'ясування можливостей використання "творів природи" населенням. Типова інструкція пропонувала учасникам експедиції описувати населені місцевості, їх визначні пам'ятки; природні та історичні пам'ятники, які зустрічаються на шляху; фізичний стан, побут і заняття населення; промислові підприємства; природу краю, а також шляхи сполучення та їх придатність для комерційних цілей. Виконувати цю енциклопедичну програму потрібно було у щоденниковій формі. Такі праці відправлялися в С.-Петербург по мірі накопичення матеріалів.

Хоч така загальна програма і наклала певний відбиток одноманітності на звіти "фізичних" експедицій, все-таки кожна з них має свою "особистість". Адже ці праці своїм походженням зобов'язані безпосереднім спостереженням їх авторів. Так, щоденники учасників "фізичних" експедицій містять описи копалин, тваринного і рослинного світа; змальовують загальні картини природи; повідомляють статистичні й історичні відомості про міста та містечки, зупиняються на описах звичаїв, побуту, релігії різних народностей, їх спільною рисою є те, що майже всі вони базуються виключно на особистих спостереженнях, враженнях, підрахунках. Як правило, ми маємо справу з працями описового характеру, з присутністю особистих авторських оцінок і припущень. Характерною рисою для всіх звітів експедицій є нерівномірність опису населених пунктів – від короткої згадки до детальної розповіді. Разом із тим, цінність будь-якого зі звітів експедицій Академії наук надзвичайно велика.

Перша спроба організації наукової подорожі до Криму відноситься на початок 1770-х рр., коли складався план поїздки по Північному Причорномор'ї академіка ПАН, натураліста, доктора медицини Іоганна Антона Гільденштедта (1745-1781) [2]. Свої ідеї та плани з огляду регіону Іоганн Гільденштедт виклав у листі від 2 грудня 1773 р. до відомого воєначальника та громадського діяча Росії Василя Михайловича Долгорукова (1722-1782) [3]. Маршрут експедиції І.А.Гільденштедта (1773-1775) передбачав проїзд через Перекоп, огляд і опис усього півострова. Планувалось звернути особливу увагу на можливості розвитку тут російської торгівлі. Однак до Криму вчений не потрапив, оскільки експедиція була відкликана у зв'язку з матеріальними труднощами Академії наук [4].

Уже навесні 1775 р. після повернення до С.-Петербурга І.А.Гільденштедт активно обговорював питання про необхідність організації нової експедиції до Криму. На засіданнях ПАН він виголосив кілька публічних промов про користь, яку принесе державі економічне вивчення Причорномор'я та Криму. Визначаючи у своїх доповідях області, куди, передусім, необхідно направляти експедиції, І.Гільденштедт виділив Кримський півострів, указавши, що інтерес представляє природа Кримських гір, історія народності, що населяє цей край [5, с. 78-82].

Уже після смерті І.Гільденштедта в березні 1781 р. з ініціативи директора Академії наук С.Г.Домашнєва (1742(6)-1796) знову була організована експедиція до Північного Причорномор'я. З травня 1781 року С.Г.Домашнєв визначив також її керівника. Ним став ад'юнкт Василь Федорович Зуєв (1752-1794), який одним

із перших в історіографії запропонував опис минулого та сучасного Таврії.

Датою народження вченого прийнято вважати 1 січня 1754 р. Саме вона зафіксована всіма енциклопедичними словниками [6; 7]. Уперше вона була наведена академіком В.М.Севергіним у єдиному з відомих некрологів В.Ф.Зуєва [8]. Більш достовірними потрібно вважати дані "Генерального списку учнів, прийнятих до гімназії Санкт-Петербурзької Академії наук по 1765 рік", де вказано, що 16 січня 1764 р. вступив до гімназії Василь Зуєв 12 років від народження. Батько В.Ф.Зуєва був вихідцем із родини селянина Тверської губернії, служив солдатом у Семенівському полку. Тому Василь навчався за рахунок державної скарбниці [9, с. 67; 10]. Після закінчення гімназії В.Ф.Зуєв у 1764 р. був призначений в експедицію фізичної подорожі по Росії (1768-1774 рр.), якою керував П.С.Паллас. Отримавши хорошу практичну підготовку, В.Ф.Зуєв згодом був відправлений у Лейден і Страсбург для вдосконалення в теоретичних науках. Із 12 жовтня 1779 р. він був оформлений в ад'юнкти Академії наук із фізичного класу та направлений для подальшої наукової підготовки до академіка П.С.Палласа [11, с. 234].

В.Ф.Зуєв і три помічники виїхали з С.-Петербурга 20 травня 1781 р. [12]. Відношення до цієї дослідницької поїздки В.Ф.Зуєва в Академії наук із самого початку було неоднозначним. У 1782 р. похитнувся авторитет С.Г.Домашнєва й у керівництві Академією верх взяли люди, які негативно відносилися до самої ідеї експедиції на південь (Я.Я.Штелін, С.Я.Румовський). Тому задовго до прибуття В.Ф.Зуєва до Херсона почалися перебої з фінансуванням експедиції, а потім надходження грошей і зовсім припинилося. В.Ф.Зуєв зміг викрутитися з такого складного становища лише завдяки допомозі, наданій йому будівником Херсона І.А.Ганнібалом. Не бажаючи залишитися на зимівлю в Херсоні, вчений "на благо розсудив здійснити подорож Чорним морем у Константинополь" [13], хоч це й не передбачалося інструкцією ПАН. Таким чином, можна передбачити, що відвідування Туреччини, а потім і Криму було особистою ініціативою вченого, оскільки первинний план цієї експедиції обмежувався тільки Херсоном. У цей же час Академія наук на прохання й на кошти кримського хана Шагін-Гірея спорядила експедицію ад'юнкта мінералогії Ф.П.Мойсеєнкова, що отримав завдання дослідити корисні копалини Криму. Однак Ф.П.Мойсеєнков помер по дорозі до Криму. На думку В.Ф.Гнучевої, внаслідок смерті Мойсеєнкова, В.Ф.Зуєву було доручено об'їхати Крим [1, с. 119]. Цілком імовірно, що, вже приїхавши до Херсона, В.Ф.Зуєв перестав звертати увагу на вказівки ПАН, через припинення нею фінансування, й вирішив діяти самостійно.

Після відвідування Туреччини В.Ф.Зуєв виїхав до Криму. В одному із листів до С.-Петербурга Василь Федорович так планував свій маршрут подорожі по Криму: морем до Каффи, звідти в Керч і Єникале; переправившись через Босфор Кімерський, відвідати Тамань; потім знову Керч – Арабат – Судак; переїхавши через гори, Кавасбазар – Бахчисарай – Інкерман – Кезльов – Перекоп – Херсон [14, арк. 26]. В.Ф.Зуєв розраховував виїхати в січні 1782 р., провести в Криму весну та літо і восени повернутися до С.-Петербурга. Однак йому не вдалося здійснити задуманий план у повному обсязі. Він зміг виїхати тільки 12 квітня 1782 р., взявши з собою художника С. Бородуліна. Коштами його забезпечив І.А.Ганнібал. Відступаючи від свого первинного плану, В.Ф.Зуєв проїхав у Крим через Ор-Капі. Звідти в Карасубазар – Кафу – Єникале. В інших місцевостях йому не вдалося побувати. Учений описав їх із розповідей інших людей або літературних джерелах, які, на жаль, не вказав. Під час поїздки в Крим В.Ф.Зуєва цікавили можливості розвитку тут сільського господарства, якість земель, їх придатність для землеробства, садівництва, тютюнництва; вивчення стану скотарства, рибного та тваринного промислів; можливості розвитку фабричних та мануфактурних галузей господарства [15, с. 181-182]. Ці інтереси мандрівника легко пояснюються необхідністю з'ясування економічних можливостей південних районів, освоєння яких входило в першочергові завдання уряду.

Важливим джерелом про стан Криму в 80-х рр. XVIII століття є опублікована В.Ф.Зуєвим за результатами поїздки "Выписка из путешественных записок Василья Зуева, касающихся до полуострова Крыма, 1782 года" [16]. В.Ф.Зуєв представив загальний географічний опис краю, економічний огляд півострова, помістив опис найважливіших міст. Мандрівник детально знайомить читача зі змінами, що відбулися у внутрішньому житті Кримського ханства, які були пов'язані з реформами Шагін-Прея [16, с. 149-151]. Нарис закінчується досить детальним викладом основних моментів історії Кримського ханства, починаючи з моменту появи татар у Криму. Підкреслюючи значення мандрівних записок В.Ф.Зуєва, в науковій літературі справедливо зазначається велика різнобічність зібраних ним відомостей [17]. Особливо цікавими є його спостереження про заняття та побут населення Криму; детально описані оселі кримських татар, їх зовнішній та внутрішній вигляд, оздоблення, одяг татар, їх звичаї, процедура розгляду судових справ.

Ця одна з перших праць вітчизняних учених, присвячених Криму, була для кінця XVIII ст. значним внеском у розвиток історичного краєзнавства півострова. Не випадково звіти про перебування в Криму В.Ф.Зуєва були відразу ж опубліковані у провідних наукових виданнях Академії наук [18; 19].

Значущою в справі популяризації краєзнавчих знань стала астрономічна експедиція в Крим геодезиста Географічного департаменту Академії наук Федора Чорного в 1785 році. Ця наукова подорож була організована за особистою

вказівкою Катерини II і мала на меті визначення довготи та широти всіх кримських міст. Одночасно члени експедиційного загону звернули увагу на велику кількість археологічних пам'ятників у Криму. У службовому листуванні з ПАН ними були вказані місця розташування і детально описані археологічні комплекси [20; 21]. Ці відомості мають велику цінність у зв'язку з тим, що частина залишків старожитностей саме в перші роки після приєднання Криму до Росії, на жаль, була знищена або розібрана на новобудови. Результатом роботи експедиції стала нова "Генеральная карта Крыма, сочиненная по новейшим наблюдениям" [22]. Звіти про результати наукових розвідок загону Ф. Чорного, опубліковані в провідних наукових виданнях Росії, містять цікаві дані з археології та етнографії краю [23; 24].

Першочерговий внесок у вивчення Криму в кінці XVIII – на початку XIX ст. внесла експедиційна діяльність ученого-енциклопедиста, одного з найбільших дослідників доби, академіка ПАН Петра Симона Палласа (1741-1811). П.С.Паллас народився 22 вересня 1741 р. у Берліні в сім'ї медика, що служив полковим хірургом, а потім професором анатомії в Берлінської медичній академії. У 1758 р. після закінчення медико-хірургічного колегіуму юнак слухав лекції в університетах в Галлі, Геттінгені та Лейдені. Хоч коло навчальних інтересів П.С.Палласа було досить широке (медицина, філософія, логіка, фізика), він із великою увагою вивчав природничі науки. Спроби молодої людини отримати професорську посаду в європейських університетах не увінчалися успіхом. Навесні 1767 року П.С.Паллас прийняв рішення про переїзд до Росії.

Подорож П.С.Палласа в південні провінції імперії почалася 1 лютого 1793 р. (виїзд з С.-Петербурга) і тривала 2 роки. Учений збирав протягом усього шляху наукові дані з ботаніки, зоології, топографії, геології та етнографії. До 30 жовтня 1793 р. загін добрався до Сімферополя. Усю зиму 1793-1794 рр. Паллас через хворобу провів у Сімферополі та в маєтку К.І.Таблиця поблизу Севастополя, в долині рік Чорна та Бельбек. Тільки в лютому 1794 р. експедиція розпочала роботу. Об'єктом її уваги, передусім, став Південно-Західний Крим. Загін виступив із Сімферополя до Бахчисарая, звідки П.С.Паллас здійснив поїздку вздовж західного побережжя Криму до Балаклави; потім подорожуючі піднялися на Чатир-Даг, ознайомилися з гірською флорою. Наступним етапом поїздки стала східна частина Криму до Керчі. У червні 1794 р. огляд півострова був закінчений [25, с. 55].

Своєрідність кримської природи, а також загострення хвороби примусили дослідника прийняти рішення незабаром повернутися до Криму назавжди [26]. Прибувши в С.-Петербург у 1795 р. П.С.Паллас звернувся до Катерини II із проханням відшкодувати йому маєток в Шульській долині по ріці Айтодор. За наказом імператриці адміністрації Новоросійського краю були дані вказівки терміново сприяти якнайшвидшому вирішенню всіх організаційних питань, а П.С.Палласу було "наказано продовжувати там наукові праці" [26] із збереженням його академічної зарплатні.

П.С.Паллас постійно жив або в Шульському маєтку, або під Судаком. Тут ним були опрацьовані та підготовлені до друку наукові записки за результатами південної експедиції, їх правильна бібліографія є для нас принципово важливою. Перша спроба подати повний список праць ученого належить Федору Петровичу Кеппену. Покажчик Ф.П.Кеппена включає повний спектр різноманітної наукової спадщини П.С.Палласа: праці із зоології, ботаніки, мінералогії та гірництва, геології, фізичної географії, сільського господарства, лісоводства, медицини, етнографії, мовознавства, а також описи подорожей [27]. Це перший в історіографії і, разом з тим, найбільш повний досвід складання списку праць П.С.Палласа. Однак у ньому є невраховані публікації, вказані далеко не всі європейські видання кримознавчих праць академіка. Важливо зазначити, що перший російський переклад частини твору академіка про його кримську експедицію побачив світло завдяки подвижництву місцевих краєзнавців, передусім, М.О.Сосногорової-Славич і Г.Е.Караулова. Переклад був здійснений М.О.Славич у першій половині 1870-х рр. за лейпцизьким виданням 1803 р. [28, Всі. 2]. Виправленням перекладу, його редагуванням і складанням приміток займався Г. Е. Караулов, а загальну редакцію здійснював П. К. Брун. Перша частина перекладу побачила світ у 1881 році [29]. На її публікацію відгукнувся видатний представник місцевих наукових сил О.Л.Бертьє-Делагард. Він різко негативно оцінював опублікований переклад. Не випадково в березні-червні 1918 р. вже важкохворий історик зробив підготовку нової редакції перекладу твору П.С.Палласа про Крим. О.Л.Бертьє-Делагард надавав виняткове значення праці Палласа як історичному джерелу [30, с. 89, 94].

Обширна географія друку праць ученого, увага до них в Європі та на Батьківщині, звичайно, сприяли як популяризації вивчення Криму, так і зміцненню наукового авторитету П.С.Палласа. Його твори досі лежать в основі наших знань про природу та населення територій, що вивчалися ним. П.С.Паллас подав ґрунтовні етнографічні описи кримських татар, ногайців, інших народів Північного Причорномор'я та Криму. Дуже критично академік віднісся до заходів уряду щодо насадження поміщицького землеволодіння в степовій Україні. Скептично він оцінював і заходи для вирощування казенних виноград ників, справедливо вважаючи, що вони нічого не дадуть, крім розкрадання державних субсидій. Плодоносні землі Криму та Північного Причорномор'я вчений вважав більш за все придатними для організації господарств фермерського типу. П.С.Паллас обґрунтував користь, яку отримала б держава при залученні на південних територіях імперії зарубіжних колоністів, а також

вірмен і молдаван із наданням їм "колоністських прав". Так, він запропонував заселяти обезлюджені, в зв'язку з еміграцією кримських татар, райони Криму селянами-вихідцями з виноградних округів Швейцарії, що мали віковий досвід обробки виноградної лози [31, с. 73-74]. Особливе значення подорожі Палласа в тому, що він першим описав старожитності Криму, Тамані та ін. районів, висловив ряд достовірних припущень, зокрема, про локалізацію деяких античних центрів, зафіксував відомості про перші розкопки. Не випадково в сучасній історіографії його студії виділяються як такі, що мають найбільше значення для кінця XVIII ст. [32, с. 6].

Учений був добре знайомий з існуючою на той час кримознавчою літературою. У його творах ми знаходимо посилання на стародавніх авторів, представників першої хвилі іноземних мандрівників у Крим: барона де Тотта, леді Кравен тощо. Під час поїздок учений детально описав місця та предмети важливі в історико-археологічному відношенні, подав міркування з приводу їх походження, а також численні малюнки античних надгробків, написів і монет. У його роботах уміщені опис і план Перекопської фортеці, Бахчисарайського палацу, ханського кладовища, Чуфут-Кале, старожитностей Гераклійського півострова, Херсонеса (з аналізом повідомлень стародавніх авторів про його історію), Георгієвського монастиря, Балаклавської фортеці. Цінність складеного ним опису залишків старожитностей Херсонеса та зроблених припущень, відносно місцерозташування стародавнього міста, підкреслювали поважні дорадянські дослідники [33, с. 150].

Значення історичного джерела надали також і повідомлені П.С.Палласом відомості про тогочасний Крим, які не фіксуються в інших описах: спустошення Сімферополя після реорганізації Таврійської області Павлом I, відомості з історії розвитку Сімферополя й інших районів краю. Приведена ним таблиця чисельності різних національних груп населення Криму за даними перепису 1796 р. є найцікавішим джерелом, хоч і має певні неточності. Досить хороше знання вченим монгольської мови дало можливість П.С.Палласу знайти велику кількість монгольських слів у ногайців. Цікаво й інше лінгвістичне дослідження академіка: спроба виявлення в мові гірських татар слідів запозичення з генуезького діалекту й навпаки [34, с. 35]. При написанні творів про подорож у Південну Росію, П.С.Паллас вже добре володів кримськотатарською мовою. Він точно передає татарські назви всіх описаних ним дерев, фруктів, овочів, сортів винограду та багато ін. Цілі розділи його наукових розвідок містять ґрунтовний опис економіки Криму: кустарницької промисловості, торгівлі, сільського господарства. Окремий розділ присвячений розвитку виноградництва. Експериментами в цій галузі П.С.Паллас спеціально займався у своєму маєтку під Судаком [35, Vol. 2, p. 215; 36, Vol. 3, p. 118].

Кримський період життя та діяльності П.С.Палласа не можна відділяти від періоду його роботи в ПАН. Переїхавши в Крим на постійне місце проживання в 1795 р., учений продовжував активно співпрацювати з ПАН. Він підготував наукові праці про результати південної експедиції. П.С.Паллас продовжував і свої наукові поїздки по півострову, відправляв у С.-Петербург наукові звіти [37, с. 257-320]. Це дає нам підстави віднести Кримський період діяльності П.С.Палласа до етапу дослідження Криму ПАН.

Важливу роль у вивченні археологічних пам'ятників Криму відіграла й експедиція ПАН 1795-1798 рр., що проходила під керівництвом Фрідріха (Федора Кіндратовича) Маршала фон Біберштейна (1768-1826). Ця наукова подорож залишається незаслужено забутою в історії вивчення краєзнавство Криму. Ф.К.Маршал фон Біберштейн, ботанік за спеціальністю, з 1763 року до виходу у відставку в 1795 р. служив секретарем М.В.Каховського (1734-1800), який командував південним угрупуванням російської армії Неодноразово вчений разом із М.В.Каховським об'їжджали півострів, ще поклало початок працям Ф. К. Маршала фон Біберштейна з флори Криму. Не виключено, що саме секретар був автором опису півострова підготовленого М.В.Каховським [39]. У 1797 році Ф.К.Маршал фон Біберштейн отримав посаду головного інспектора шовководства Південної Росії. За фахом своє діяльності він багато подорожував, при цьому поєднував службові поїздки: виконанням, наукових завдань Академії наук [1, с. 127]. Ф.К.Маршалу фон Біберштейну належить заслуга першого опису численних епіграфічних пам'яток Боспора та спроба локалізації античних центрів, згадани: Страбоном на Керченському півострові й Тамані [40].

Набагато більший резонанс завдяки опублікованому звіту мала експедиція до Криму та на Кавказ в 1811-1815 рр. М.Ф.Енгельгардта й І.Ф.Паррота. Мориць Федорович фон Енгельгардт (1779-1842), вихідець і дворян Естляндської губернії. Після закінчення Домського училища в Ревел: юнак навчався в Лейпцізькому та Геттінгенському університетах, де слуха курси з юриспруденції. У 1798 р. у зв'язку з виданим Павлом I розпорядженням, за яким усі російськопіддані, які навчалися в європейських вузах, повинні були повернутися на батьківщину, він приїхав у Росію Служив у різних відомствах. У 1802 р., після скасування Олександром заборони на закордонні поїздки, відразу ж відправився в Німеччину Швейцарію, Італію та Францію. Свою освіту він закінчив у Дерптськом університеті, де з особливою пристрастю він вивчав фізику та хімію, й Фрейнбурзі, де він займався вивченням мінералогії [41, с. 258-259].

Іоганн-Якоб-Фрідріх-Вільгельм Паррот (1791-1841) первинну освіт отримав у Ризі та Дерпті. У 1807 р. вступив на медичний факультет Дерптського університету. У студентські роки активно займався наукою, що надалі зумовило його долю. (У 1814 р. І.Ф.Паррот був обраний членом кореспондентом ПАН. З 1830 р. він був проректором, а з 1833 р. ректором Дерптського університету [42, с. 322-323].

М.Ф.Енгельгардт і І.Ф.Паррот об'їхали Південний берег Крим; відвідали Бахчисарай, Карасубазар, Феодосію та Керч. Вони запропонували наукові описи географії, етнографічні характеристики народів, що населяли півостров, передусім кримських татар [43, ч. 1, с. 1-66]. У другій частині опублікованого звіту про поїздку вчені зосередили фізико-кліматичні спостереження, а в третій вмістили складені ними карти Криму, етнографічні малюнки і замальовки флори півострова [43].

Новим етапом у накопиченні історико-краєзнавчих знань про Крим стали археологічні експедиції ПАН, очолювані німецьким античнознавцем Є.Є.Келером (1765-1838), що працював у ПАН та в Ермітажі.

Генріх Карл Ернст (Єгор Єгорович) Келер народився 13 серпня 1765 р. у саксонському містечку Вехсельбурзі в сім'ї юриста. Після закінчення в 1783 р. юридичного факультету Віттенберзького університету, він протягом 3-х років займався приватною юридичною практикою. Ще в Віттенбурзі Г.К.Е.Келер захопився вивченням класичної філології й історії мистецтва. У 1787 р. він вирішив припинити заняття юриспруденцією та продовжити свою освіту в Лейпцизькому університеті [44, с. 78], де майбутній академік слухав курси з класичної філології й античної історії. Вирішивши більше не повертатися до юридичної практики, Келер прийняв пропозицію зайняти місце домашнього вчителя в сім'ї петербурзького купця Овандера. З 1791 р. Є.Є.Келер жив у С.-Петербурзі [45, с. 4]. Солідна класична освіта, отримана ним у Європі, дала можливість молодому німцеві швидко поміняти роботу. З 1795 р. Є.Є.Келер служив охоронцем колекції гем та медалей Ермітажу [46, с. 307], з 1797 р. він також працював бібліотекарем у Польській бібліотеці в Петербурзі, а з 1798 р. – бібліотекарем Ермітажу [44, с. 80-85]. З 1805 по 1837 рр. Є.Є.Келер служив начальником I відділення Ермітажу. У 1803 р. він був обраний членом-кореспондентом, а в 1817р. — ординарним академіком ПАН із літератури та старожитностей грецьких і римських [45, с. 5]. Є.Є.Келер був одним із найавторитетніших європейських учених у галузі стародавньої історії Північного Причорномор'я. Він був обраний дійсним членом Мюнхенської, Берлінської, Стокгольмської Академій наук, Римської Археологічної Академії й Інституту археологічних кореспонденцій у Римі, Курляндського товариства наук і мистецтва, почесним членом Петербурзької Академії мистецтв [45, с. 7-8].

Рішення про першу експедицію Є.Є.Келера в Крим було прийняте на засіданні Конференції ПАН у лютому 1804 р., де вчений виступив із рефератом "Лист про кілька медалей Європейської Сарматії і Херсонеса Таврійського", в якому йшлося про незадовільний стан вивчення російськими істориками минулого, етнографії, нумізматики античних центрів Північного Причорномор'я. Є.Є.Келер звернув увагу російських академіків, що їх західні колеги приділяють більше уваги цьому питанню [47]. У травні 1804 р. Є.Є.Келер звернувся до Президента Академії мистецтв А.С.Строганова з пропозицією послати в Тавриду разом з ним німецького живописця К.Кюгельхена з тим, щоб Є.Є.Келер описав "знамениті в стародавній історії положення", а К. Кюгельхен зробив малюнки старожитностей [46, с. 308]. У зв'язку з тим, що питання про необхідність каталогізації кримських археологічних пам'ятників все більше настирливо піднімалося вітчизняними вченими, пропозиція Є.Є.Келера була зустріта доброзичливо. Маршрут цієї експедиції, гроші на проведення якої виділив Олександр I, передбачав відвідування Ольвії, Херсонеса, Феодосії, Керчі й Тамані.

Під час подорожі (1804 р.) вчений особливу увагу приділив огляду й опису руїн Херсонеса. У Криму ним була зібрана колекція античних монет й інших примітних старожитностей, які потім Є.Є.Келер здав у Ермітаж [46, с. 308]. Однією з найбільш цікавих знахідок Є.Є.Келера став пам'ятник боспорської цариці Комосарії (дружини Перісада I). Ця та інші чудові археологічні знахідки вченого лягли в основу низки його досліджень, опублікованих у наступні роки [48; 49].

Повернувшись у С.-Петербург, Є.Є.Келер звернувся з листом у ПАН і особисто до Олександра I, де з гіркотою описав жалюгідний стан археологічних пам'ятників на півострові. Він звернув увагу вчених і влади на факти розкрадання найбільш цінних речей під час несанкціонованих розкопок, продаж цінних археологічних знахідок за кордон, навів приклади руйнування ряду середньовічних фортець на новобудови.

Передісторія другої експедиції в Крим Є.Є.Келера пов'язана з мандрівкою півостровом восени 1819 р. російського письменника та громадського діяча В.В.Капніста, який був здивований із однієї сторони незвичайно великою кількістю різноманітних старожитностей Тавриди, а з іншої – відсутністю заходів щодо їх охорони та вивчення. Повернувшись у С.-Петербург, В. В. Капніст звернувся 20 грудня 1819р. із листом до міністра духовних справ і народної освіти князя О.М.Голицина, де зосередив його увагу на швидкість, із якою руйнуються в Криму старовинні споруди та запропонував організувати нову експедицію [50, с. 527].

У результаті від Академії наук зажадали дати оцінку стану кримських старожитностей. На обговоренні Конференції ПАН було ухвалено рішення про підготовку нової експедиції в Крим. Опрацювання плану її дослідження та загальне керівництво нею було доручено Є.Є.Келеру. Академік зазначив, що сума, необхідна для збереження та відновлення стародавніх пам'ятників може бути визначена тільки на місці досвідченим архітектором. За рекомендацією Голови міського будівельного комітету С.-Петербурга О.О.Бетанкура й архітектора О.Монферана разом із Є.Є.Келером вирішено було відправити в Крим французького архітектора Є.Паскаля [46, с. 308].

Експедиція продовжувалася з 29 травня (виїзд Келера з С.-Петербурга) по жовтень 1821 р. Предметом особливої уваги академіка стали стародавні пам'ятники та написи, їх опис й аналіз. Повідомлення про них були поміщені вченим у виданнях Академії наук [51; 52]. У АДЕ збереглися також рукописні записки Є.Є.Келера про дослідження ним пам'ятників у районах Херсонеса, Балаклави [53], Керчі [54], Феодосії [55].

Після повернення в столицю Є.Є.Келер представив Академії наук і міністру духовних справ і народної освіти донесення "Про збереження та поновлення в Криму старожитностей та про видання опису й малюнків, а також записку "Опис пам'ятників, збереження яких повинно бути доручено нагляду губернаторам і місцевому керівництву в Криму". У цих матеріалах академік навів детальну характеристику кримських археологічних пам'ятників. Усі старожитності Криму Є.Є.Келер ділить на два класи. До першого він відніс споруди грецькі, генуезькі й татарсько-турецькі, відновлення яких не вимагало значних грошових і часових витрат. (Євпаторійска мечеть Джума-Джамі, мавзолей у Ескі-Юрті, мангупські, балаклавські укріплення, Судацьке укріплення, бані в Феодосії, укріплення та мечеть в Ескі-Сараї). До другого класу старожитностей академік відніс залишки грецької архітектури, які були руїнами: (гробниці в Керчі, основи храмів по всьому Південному узбережжі та в Південно-Західному Криму, гурзуфські укріплення, палац у Бахчисараї) [56, с. 251-252]. На думку Є.Є.Келера, для всіх пам'ятників другої групи, у зв'язку з їх важливим значенням для науки та стародавнім станом, необхідно видати детальні описи у вигляді 12-15 книжок із гарними ілюстраціями.

На жаль, розрахунки витрат на реставрацію пам'ятників у Криму, зроблені Є.Паскалем і Є.Є.Келером нікому не згодилися. Таврійський губернатор М.І.Перовський переконав керівника Міністерства внутрішніх справ в тому, що губернське керівництво буде піклуватися про те, щоб пам'ятники не руйнувалися, а кошти необхідні губернії для інших потреб [56, с. 255]. Однак важливим результатом експедиції стало прийняття 4 липня 1822 р. царського указу "Про кошти для збереження стародавніх пам'ятників Таврії" [56]. На це було виділено 10 тисяч карбованців. І це при тому, що за розрахунками Є.Паскаля така сума потрібна була тільки на ремонт бань у Феодосії [57, с. 31].

Підсумком вивчення пам'ятників матеріальної культури Криму стала низка монографічних досліджень Є.Є.Келера, написаних у наступні роки. В основі його наукових інтересів лежала нумізматика Північного Причорномор'я. Ця наука робила на початку XIX століття тільки перші кроки. Монети, як правило, тільки описували, не намагаючись ще їх серйозно вивчати. У праці "Medailles grecques" [58] Є.Є.Келер визначив 26 херсоно-візантійських і 14 трапезунских монет, хоч і невірно датував їх періодом правління візантійських імператорів [59, с. 87]. Зібраний у Криму матеріал ліг в основу й інших праць ученого, пов'язаних із класичними старожитностями [60]. Археологічні експедиції академіка та написані на підставі цих розвідок наукові праці Є.Є.Келера, можна назвати найбільш значним явищем у становленні історико-кримознавчих досліджень.

Таким чином, організовані ПАН експедиції з вивчення різних сторін життя півострова в кінці XVIII – на початку XIX ст. стали початковим етапом розвитку історичних досліджень Криму:

- уперше були представлені природно-географічні описи краю;
- була проведена каталогізація й опис найбільш примітних кримських старожитностей;
- завдяки діяльній участі вчених було поставлене питання про збереження археологічних пам'ятників у Криму й ухвалені відповідні урядові постанови, що дало можливість врятувати від руйнування велику кількість стародавніх монументів;
- керівники експедицій зробили спроби представити нариси історії Криму (В.Ф.Зуєв) або викласти окремі історичні сюжети, пов'язані з археологічними знахідками (Є.Є.Келер, П.С.Паллас);
- на підставі вивчення старожитностей з'явилися перші на Батьківщині кримознавчі історичні твори високого наукового рівня (Є.Є.Келер);
- видання праць-звітів про експедиції (В.Ф.Зуєв, П.С.Паллас. І.Я.Ф.Паррот, М.Ф.Енгельгардт) російською та іншими європейськими мовами сприяло поширенню наукової інформації про півострів, встановленню наукових контактів із зарубіжними науковими товариствами; ще в більшій мірі відкривало дорогу в Крим західноєвропейським дослідникам;
- під час експедицій були складені докладні карти Таврії. Значну роль у цьому відіграв Географічний департамент Академії наук [61; 62]. У зв'язку з цим експедиційну діяльність ПАН із вивчення Криму не можна обмежувати лише перерахованими великими науковими мандрівками. Були організовані також спеціальні поїздки для складання географічних карт, на які наносилися всі унікальні старожитності [63], що теж сприяло розвитку історичних досліджень;
- опубліковані рукописні праці експедицій є для нас цікавими джерелами про стан Криму в кінці XVIII – на початку XIX ст. Частина цих творів досі залишалася не введеною до наукового обігу й тому недоступною широкому колу дослідників;
- експедиційне вивчення Криму сприяло популяризації знань про край, завдяки чому Крим незабаром став місцем паломництва численних вітчизняних і зарубіжних мандрівників.

Примітки:

1. Материалы для истории экспедиций Академии наук в XVIII и XIX веках: Хронологические обзоры и описание архивных материалов / Сост. В. Ф. Гнучева // Труды Архива АН СССР. – 1940 – Вып. 4.-310 с.
2. Петербурзька філія архіву Російської Академії наук (ПФАРАН), ф. 21, оп. 1, спр. 44, арк. 6.
3. Письмо академика А. Гильденштедта князю Василию Михайловичу Долгорукову // ЗООИД. – 1877. – Т. 10, отд. 2. – С. 225-226.
4. Шугуров М. Дневник путешествия в Южную Россию академика С. – Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773-1774 г. / Пер. с нем. // ЗООИД. – 1879. – Т. 11, отд. 2. – С. 180-228.
5. Шебунин А. Н. Русское Черноморье 70-80-х гг. XVIII в. и Академия наук: ТрудыI А. И. Гильденштедта и В. Ф. Зуева // Труды Института истории науки и техники. Сер. 1: Архив истории науки и техники. – 1936 – Вып. 8. – С. 75-107.
6. Продолжение нового опыта исторического словаря о российских писателях //Друг просвещения. – 1906. – № 10. – С. 55-59; Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1894. – Т. 24. – С. 717-718.
7. Комарницкий Н. А. Зуев, Василий Федорович // Русские ботаники: ботаники России – СССР: Биографо-библиографический словарь. – М.: Изд-во Московского об-ва испытателей природы, 1950. – Т. 3. – С. 392-394.
8. Severguine. Precis de la vie de Monsieur Basile Zouyeff // Nova acta Academiae scientiarum Imperialis Petropolitanae.– 1801.– T.12, отд. ''Histoire''.– S. 4-7.
9. Кулябко Е. С. Замечательные питомцы Академического университета. – Л.: Наука, 1977.- 300 с.
10. Кулябко Е. С. Студенческие годы академика Василия Зуева: По неопубликованным материалам Архива Академии наук СССР // Труды Института истории естествознания и техники.— 1957. – Т. 16, вып. 3. – С. 49-60.
11. Евгений. Словарь русских светских писателей, соотечественников и иностранцев, писавших в России. – М., 1845. – Т. 1. – С. 233-236.
12. ПФАРАН, ф. 3, оп. 29, спр. 3; ф. 21, оп. 1, спр. 85.
13. Соловьев М. М. Академик В. Ф. Зуев, 1754 – 1794 // Вестник Академии наук СССР. – 1933. – № 7. – С. 26-30.
14. ПФАРАН, ф. 1, оп. 3, спр. 67, арк. 26.
15. Степанов Н. Н. Этнографические исследования Василия Федоровича Зуева // Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая сер. – 1956. – Т. 30, вып. 1. – С. 172-186.
16. Выписка из путешественных записок Василья Зуева, касающихся до полуострова Крыма, 1782 года // Месяцеслов исторический и географический на 1783 год. – СПб., Б. р. – С. 122-169; То же // Собрание соч., выбранных из Месяцесловов на разные годы. – СПб., 1790. – Ч. 5. – С. 265-303.
17. ПФАРАН, ф. 3, оп. 1, спр. 360, арк. 34-79; См. также: Любименко И. И. Письма Академика В. Ф. Зуева: Из его экспедиций на юг России, 1781-1782 // Вестник Академии наук СССР – 1934. – № 11/12. – С. 58-66.
18. Zujef. Nachrichten von der Krim // Neue Nordische Beytrage. –1783. – Bd. 4. – P. 249-270.
19. Zouyef. Reflexions sur le territoire Taurigue et ses les environs // Nova acta Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae, 1785.-1788. – T. 3, отд. "Historia". – S. 76-80.
20. Мурзакевич Н. Н. Астрономическое положение городов в Крыму // ЗООИД. – 1872. – Т. 8, отд. 2. – С. 257-264.
21. Курис Й. Астрономическое положение городов в Крыму // ЗООИД. – 1881. – Т. 12, отд. 2. – С. 427-433.
22. ПФАРАН, ф. 3, оп. 1, спр. 344, арк. 167-203.
23. Rumovski S. Observationes astronomical in Ctersenesо Taurica anno 1785 institutae a Theodoro Tchernoi // Acta Academiae scientiarum Imperialis Petropolitanae pro 1782: Pars Posterior: Ser. Astronomia. – 1786-P. 329 – 341.
24. Rumovski S. Determinatio Iatitudinis et longitudinis fortalitii Mosdok dedveta ex observatiouibus anno 1785 a Theodoro Tchernoi institutis // Nova Acia Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae: Ser. Astronomia, 1785. – 1788. – T. 3. – P. 298-301.
25. Окрокверцхова И. А. Путешествие Паллас по России. – Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 1962. – 76 с.
26. Ив. К. Памяти Палласа, 8-го сент. 1811 – 8-го сент. 1911// Правительственный вестник – 1911. – 8 (21) сент.
27. Кёппен Ф. П. Ученые труды П.С.Палласа // ЖМНП – 1895. – № 4. – С. 386-437.
28. Pallas P. Bemerkungen auf einer Reise in die sudlichen Statthalterschaften des Russischen: Reichs in den Jahren 1793 und 1794: In 2 bd. – Leipzig, 1803. – Bd. 1. – XVI, 463 p.; Bd. 2. – IV, 460 p.
29. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах / Пер. с нем. М. С.[лавич]; Ред. Ф. К. Бруна и Г. Э. Караулова // ЗООИД. – 1881. – Т. 12. – С. 62-208.
30. Непомнящий А. А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века – Симферополь: Таврида, 1998.-208с.
31. Бочарова Н. В., Бобылева С. И. Колонистские проекты академика П.С.Палласа // Заселення Півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку: Наук, доп.: Міжн. наук.-метод. конф.: В 2 ч – Херсон, 1997 – Ч. 1 – С. 72-74.

32. Тункина И. В. Становление классической археологии в России, XVIII — середина XIX вв.: Автореферат дисс... канд. ист. наук. – Л., 1989. – 16с.
33. Новосадский Н. И. Греческая эпиграфика. – 2-е изд. / Московск. Археологич. об-во. – М., 1915. – Ч. 1.
34. Пузанов И. И. Пребывание Палласа в Крыму в годы 1794-1810 //Бюллетень Московского общества испытателей природы. Новая сер., отдел биологический. – 1974. – Т. 79, вып. 5. – С. 22-40.
35. Pallas P. Travels through the southern provinces of the Russian Empire inп the years 1793 and 1794: Translated from the german: In 2 vol. – London, 1802. – Vol. 1. – XXIV, 552 p.; 1803. – Vol 2.- XXX, 523P.
36. Second voyage de Pallas ou voyages entrepris dans Ies gouvernemens meridionaux de l'empire de Russie, pendant les ann'ees 1793 et 1794: Traduit de l'allemand par de 1a Boulaye et Tonnelier: In 4 voI. – Paris, 1811. – VoI. 1. – XXVIII, 372p.; Vol. 2. – 383р.; Vol. 3.-387 p.;Vo1. 4.-376р.
37. Pallas P. S. Tableau physigue et topographigue de 1a Tauride // Nova acta Academiae scientiarum Imperialis Petropolitanae, 1792. – 1797. – Т. 10, отд. "Physica". – Р. 257-320.
38. Райков Б. Е. Русские биологи-эволюционисты до Дарвина: Материалы к истории эволюционной идеи в России. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. I. – 412с.
39. Каховский М. В. Краткое примечание о полуострове Таврическом и острове Тамани // РА. – 1873. – № 4. – Ст. 592-607.
40. Архів державного Ермітажу (АДЕ), ф. 11, оп. 1, спр. 20, арк. 1-17.
41. Конопасевич. Энтельгардт-фон Мориц Федорович // Русский биографический словарь. – СПб., 1912. – Т. Щапов-Юшневский.
42. Кульбин Н. Паррот фон-Иоганн-Якоб-Фридрих-Вильгельм // Русский биографический словарь. – СПб., 1902. – Т. Павел-Петр.
43. Reise in die Krym und den Kaukasus voN Moritz von Engelhardt und Fridrich Parrot: In 3 vol. – Berlin, 1815. – Vol. 1. – 7, XVI, 264 p.; Vol. 2. – 204 p.; Vol. 3. – [49 p.].
44. Morgenstern K. Henrich Karl-Ernst Kohler: Zurer innerung an den verewigten // Recueil des Actes de 1a seance publigue d'Academie Imperiale des sciences de Saint-Petersbourg tenue 1e 29 decembre 1838.— 1839. – P. 73-140.
45. Henri-Charles-Ernest Kohler // Recueil des Actes de 1a seance publigue d'Academie Imperiale des sciences de Saint-Petersbourg tenue 1e 29 decembre 1838. – 1839. – P. 3-8.
46. Тункина Й. В. Экспедиция Е. Е. Келера в Крым в 1804 и 1821 гг. //Тез. док. Крымской науч. конф.: "Проблемы античной культуры" / Симферопольский гос. ун-т: В 3 ч. – Симферополь, 1988. – Ч. 3.-С. 307-309.
47. Kohler H. K. E. Lettre sur plusieurs Medailles de 1a Sarmatie d'Europe et de 1a Chersonese Taurijue // Nova acta Academiae scientiarum Imperialis Petropolitanae. – 1805. – T. 14. – S. 99-130.
48. Kohler H. K. E. Dissertation sur 1e Monument de 1a Reine Comosarya. – St.-Ptb., 1805. – [10], 86, X p.; То же // H. K. E. Kohler's Gesamlteїie schriften. – 81, – Ptb., 1853. – Bd. 6. – P. 55-88.
49. Kohler H. K. E. Memoire sur guatre Medailles du Bospore Cimmerien-St.-Ptb., 1853. – Bd. 6. – P. 89-102.
50. Капнист В. В. Собрание сочинений: В 2 т. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 2: Переводы, статьи, письма. – 631 с.
51. Kohler H. K. E. Memoire sur les iles et 1a Course consacrees a Achille dans 1e Pont-Euxin // Memoires de l'Academie Imperiale des sciences de St.-Petersbourg. – 1826. – T. 10. – S. 531-819.
52. Kohler H. K. E. [О керченских древностях] / / Recueil des Actes de 1a seance publique de l'Academie Imperiale des sciences, 29.ХП.1828 – 1829. – P. 41.
53. АДЕ, ф. 11, оп. 1, спр. 16, арк. 1; спр. 26. арк. 1-2; спр. 112, арк. 1-267; спр. 127, арк. 1-31.
54. АДЕ, ф. 11, оп. 1,спр. 111, арк. 1-732.
55. АДЕ, ф. 11, оп. 1, спр. 120, арк. 1-12.
56. О средствах к сохранению достопамятностей Тавриды // Журнал Департамента народного просвещения. – 1822. – Ч. 6. – С. 249-261.
57. Григор'єва Т. Ф. Вивчення, охорона і спорудження пам'яток історії та культури в Криму як один з напрямків краєзнавчих досліджень // Охорона, використяння та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: 36. метод, матеріалів: В 6 ч. – Київ, 1989, – Ч. 5. – 89 с.
58. Koehler H. Medailles grecques. – St.-Ptb., 1822.
59. Гурулева В. В. Византийская нумизматика в Эрмитаже // Византиноведение в Эрмитаже: К XVIII международному конгрессу византинистов. – Л.: Изд-во гос. Эрмитажа, 1991. – С. 86-101.
60. H. E. E. Koehler'зы Gesammelte Scriften. Im auftrage der kaiserlichen Akademie der wissenschaften herausge-geben voN Ludolf Stefani: Iп 6 bd – Sr.-Ptb., 1850-1853.
61. Гнучева В. Ф. Географический департамент Академии наук XVIII века / Под. ред. А. И. Андреева // Труды Архива Академии наук СССР. – 1946. – С. 1-266.
62. Александров Б. В. Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в отделе рукописной книги Библиотеки Академии наук СССР // Труды Архива Академии наук СССР. – 1946. – С. 267-412.
63. Бібліотека Академії наук Російської Федерації, відділ рукописів, ф. "Собрание рукописных карт", р. 678; р. 679; №№ 396, 398, 400.

Петров М.Б. , (м. Кам'янець-Подільський)

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ КАМЯНЦЯ - ПОДІЛЬСЬКОГО ОЧИМА ХУДОЖНИКІВ 70-х рр. XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Для вивчення історичної топографії Кам'янця-Подільського неабияке значення мають гравюри і малюнки різних міських об'єктів, окремих його частин і передмість кінця XVII – середини XIX ст.

У числі іконографічних пам'яток кінця XVII ст. певний інтерес привертає гравюра 1673-1679 рр. (рис.1), виконана К.Томашевичем[1]. Писемні джерела засвідчують, що її автор деякий час займав посаду райці польської громади міста, а потім, з 1671 р. – війта. Мешкав гравер у будинку, що розміщувався поперек вул.Татарської,[2] саме у тому місці, де вона вливалася у північно-західний кут Польського ринку. Під час облоги Кам'янця військом Османської імперії у 1672 р. К.Томашевич керував обороною замку[3]. Після захоплення міста турками він його залишив й перебрався до Кракова, де і займався граверською діяльністю.

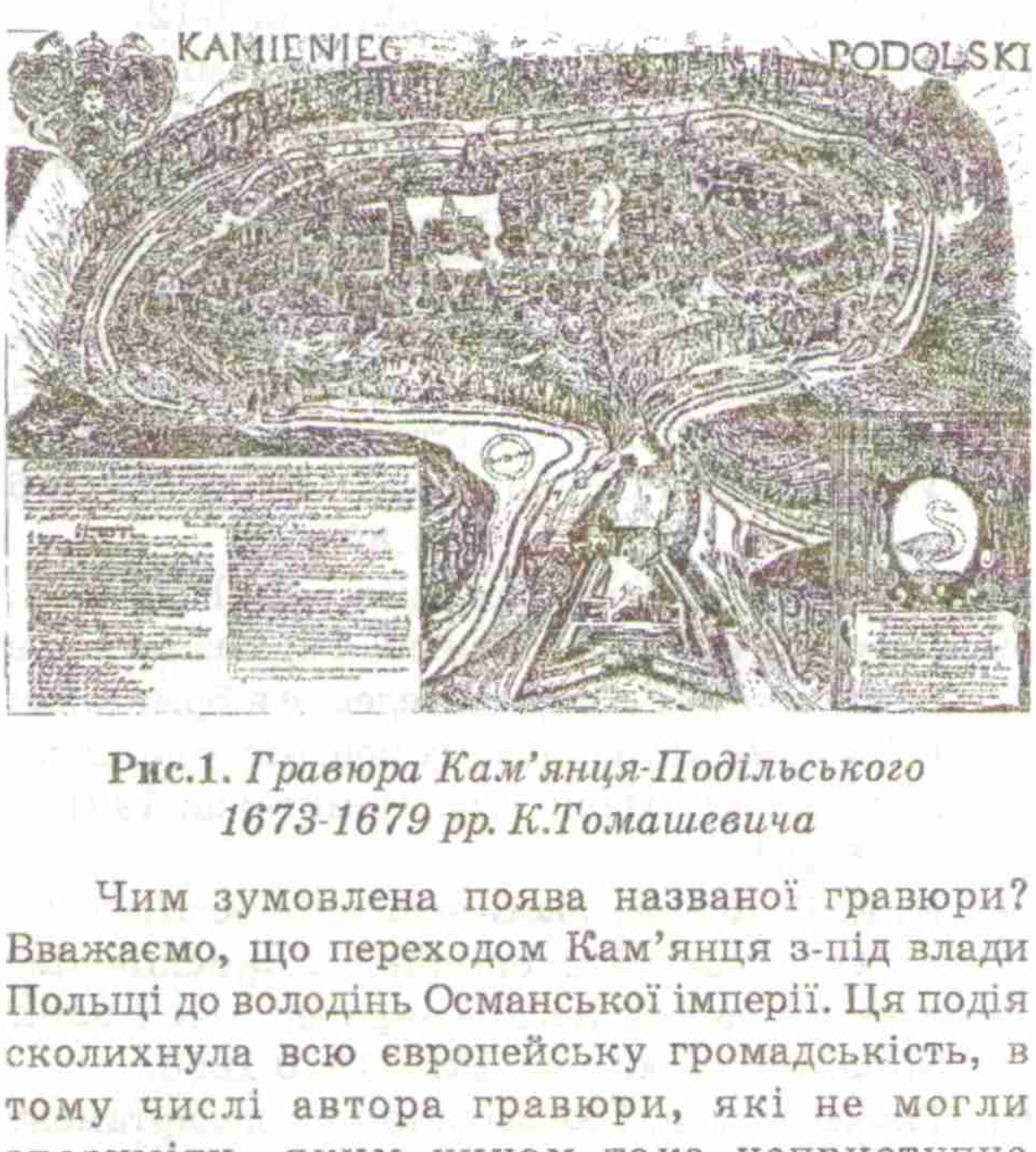

Рис.1. *Гравюра Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр. К.Томашевича*

Чим зумовлена поява названої гравюри? Вважаємо, що переходом Кам'янця з-під влади Польщі до володінь Османської імперії. Ця подія сколихнула всю європейську громадськість, в тому числі автора гравюри, які не могли зрозуміти, яким чином така неприступна фортеця, що відігравала провідну роль у воєнно-політичних подіях на Правобережній Україні протягом XV – першої половини XVII ст., на початку 70-х рр. XVII ст. була захоплена Туреччиною. Цю подію висвітлювало багато тогочасних європейських видань, численні брошури й "летючі листки", в яких були відбиті враження й свідчення очевидців, а також поміщені гравюри з видами міста. Найбільше уваги автори названих творів приділяли облозі турками Кам'янця-Подільського та його капітуляції у серпні 1672 р. Щодо цього, як засвідчує Д.Наливайко, виділяється "Розповідь" Мадлена, котрий був очевидцем подій і, очевидно, французьким резидентом при турецькому командуванні. Про вступ турків до Кам'янця він записав: "Назавтра (після підписання капітуляції) візир взяв мене з собою і двома іншими персонами, і після того, як були зайняті ворота, сторожові приміщення й склади, ми ввійшли у місто, щоб побачити церкви, і він розпорядився перетворити їх у мечеті. З боку турків умови капітуляції було порушено. Вони перетворили на мечеті в основному католицькі храми, а деякі православні церкви передали католикам, що викликало обурення українського населення"[4].

Облогу і захоплення Кам'янця докладно описав Шарль де Ля Круа (наприкінці 60-х і у 70-і рр. XVII ст. займав посаду секретаря французького посольства в Стамбулі), наводячи зміст листа великого візира з умовами Бучацької угоди до коменданта фортеці. Взяття Кам'янця, наголошував він, означало захоплення турками всього Поділля і відкривало їм шлях у глибини Польського королівства, що було трагедією для населення українських земель[5].

Війна між Туреччиною і Польщею за Поділля і Кам'янець у 1672 р. привернула увагу й француза Н. де Фера, який у 1691 р. видав у Франції (Париж) книгу „Vue de la ville Kamieniec-Podolski" (Вигляд міста Кам'янця-Подільського), у якій особливої уваги надано описові кам'янецької фортеці і поміщена гравюра міста[6].

Гравюра Кам'янця 1673-1679 рр. та легенда до неї привертала увагу дослідників ще у XIX ст. Зміст останньої опублікував у 1862 р. О.Сементовський[7], описуючи кам'янецькі старожитності. Філолог та історик М.Петров також вивчав гравюру[8], а М.Городецький – експлікацію до неї[9]. Гравюру з легендою поміщували у своїх працях Ю.Сіцінський[10], О.Прусевич[11], В.Січинський[12] та інші дослідники. У XX ст. гравюру, як істрико-топографічне джерело, досліджували Я.Дашкевич[13], О.Пламеницька[14], О.Халпачьян[15], Є.Пламеницька[16] та ін. Однак найбільш кваліфіковано її значення для вивчення територіальної еволюції Кам'янця останніх десятиліть XVII ст. з'ясував Я.Дашкевич. По-перше, він професійно продатував гравюру 1673-1799 рр., а по-друге – розробив критерії її цінності, які допомагають зрозуміти, чого можна, а чого не можна чекати від неї для вивчення історичної топографії міста. Найперше Я.Дашкевич аргументовано довів, що вид на місто автор гравюри відтворив „з лету птаха", тобто з такої висоти, з

якої однаково видно близькі і далекі об'єкти, а лінія обрію майже відсутня. Такий прийом (у європейській гравюрі вже майже не вживався) допоміг граверу подати не лише якусь окрему частину міста, а охопити його повністю: ринки, квартали, вулиці, оборонні укріплення, Долину, замки і т.д. Вибір високої точки зору в українській графіці нових часів був продиктований міркуваннями художників показати не лише планувальну структуру і забудову міста в системі ландшафту, а й розкрити матеріальну структуру речей[17].

Вивчення гравюри дає підстави стверджувати, що її автор мав певні навики у цьому виді мистецтва, а також знання у геофізичних і фортифікаційних справах. Разом з тим зауважимо, що гравюра – це лише умовне зображення міста, яке не могло відповідати реальності. Цілком слушно звернув увагу на цей аспект проблеми Я.Дашкевич, який стверджує, що художника привертали, в першу чергу, публічні будівлі і міські укріплення, які показано на гравюрі у збільшеному вигляді. Крім того, цікавіші об'єкти подані гравером набагато докладніше, а другорядні – відтворені стандартно[18]. Більш детально зображені оборонні споруди: Руські, Польські і Міські ворота, Вірменський бастіон, система фортифікацій Вітряних воріт, башти навколо Старого міста, замкові укріплення тощо. Крім того, гравер зумів відносно об'єктивно показати навіть архітектурні завершення таких башт як Рожанка, Тенченська, Папська та ін., які збереглися до наших днів.

Забудову міських кварталів К.Томашевич подав в основному як значне нагромадження будівель, яке начебто символізувало їх велику кількість. Житлові будинки і, особливо їх дахи на Польському ринку та й в інших міських дільницях, утворюють на гравюрі майже одноманітний фон. Насправді ж, у Кам'янці будинки та форми їх дахів в межах Польського ринку, а також в інших кварталах були різними в архітектурному відношенні. Це і кам'яниці патриціїв, і будинки представників поспільства, і халупи плебсу, і храми в різних кварталах, і численні укріплення, які формували досить строкату соціальну топографію Кам'янця. Ось чому до гравюри, як до соціотопографічного джерела, доцільно підходити досить критично. В першу чергу, це відноситься до співвідношення пропорцій зображення як самого міста, так і його окремих топографічних одиниць, садиб і будівель. Уважний читач відразу ж помітить, що ширина півострова на гравюрі значно збільшена по відношенню до його довжини. Не відповідають реальним пропорціям Польський (рис.2) та Вірменський (рис.3) ринки, довжина і ширина всіх вулиць, кварталів, садиб, житлова, культова і оборонна архітектура, замкові споруди тощо. І це не випадково, адже саме в тому і полягає особливість гравюри, яка виконувалася не за принципами топографічних (масштабних) планів та прямої перспективи, а на основі окомірного зображення міста. Про трактування простору в українській гравюрі досить влучно сказав Д.В.Степовик, коли доводив, що „в українській графіці XVI-XVIII ст. було порівняно мало творів, виконаних за правилами однієї перспективної системи в її чистому вигляді... Взаємозв'язок між двома просторами – тим, що був на зображенні, і тим – де знаходився глядач, – не ототожнювалися"[19].

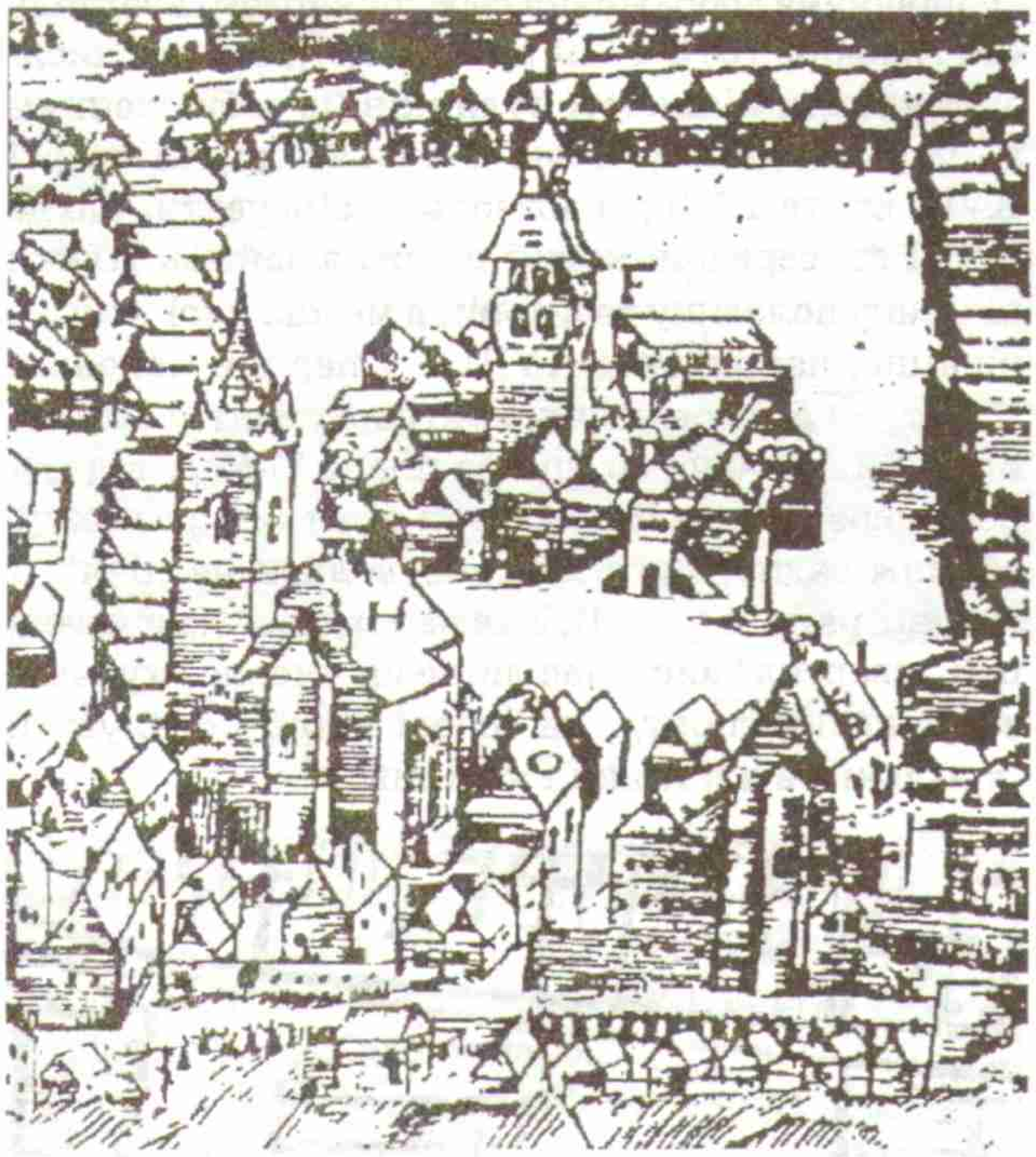

Рис.2. *Польський ринок. Фрагмент гравюра Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр. К.Томашевича*
F – ратуша; H – костел св. Петра і Павла; L – костел св. Катерини

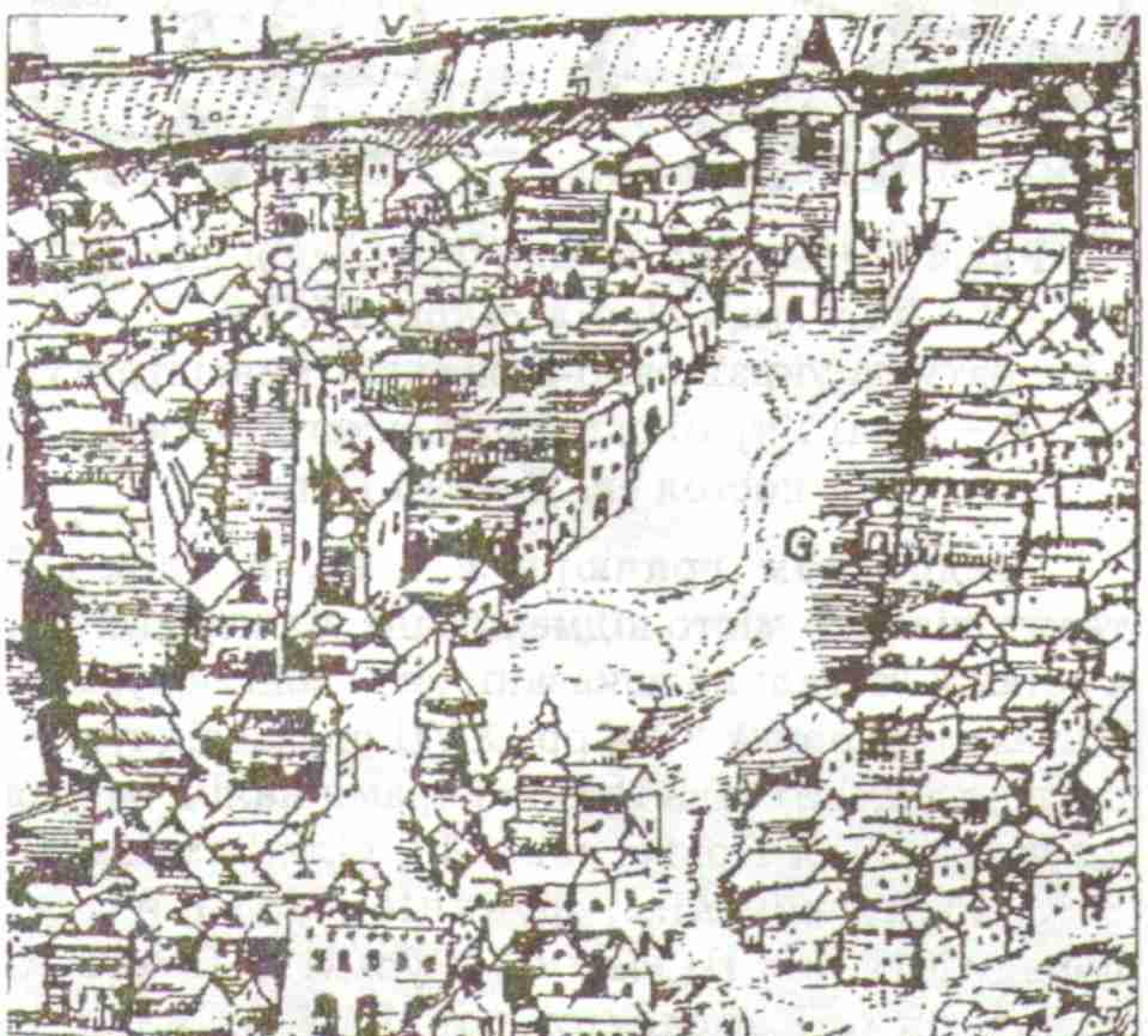

Рис.3. *Вірменський ринок. Фрагмент гравюра Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр. К.Томашевича*
G – ратуша вірменського магістрату; C – міське укріплення (Вірменський бастіон); Z – храм Різдва Христового; N – порохівні.

У зв'язку з висловленим постає запитання, як можна зрозуміти інтерпретацію тверджень О.Пламеницької щодо ідентичності зображення забудови Польського ринку на гравюрі 1673-1679 рр. та на плані Кам'янця 1773 р. Вона пише, що „порівняння зображення середринкового кварталу (на гравюрі 1673-1679 рр. – М.П.), в тому числі зіставлення кількості будинків (із зображенням на перших топографічних планах другої чверті XVIII ст. та 1773 р.) дозволили з'ясувати, що до XVIII ст. середринковий квартал займав тільки південну половину території, в межах якої існував пізніше, наприкінці XVIII – у першій половині XX ст."[20] Висловлюючи контраргумент О.Пламеницькій, зазначимо, що на плані 1773 р. відтворено середринковий квартал з чітким розмежуванням садиб, що розташовувалися на північ і схід від ратуші (рис.4), а не на південь. На гравюрі цей „квартал" виступає лише як умовне скупчене зображення споруд, на основі якого порахувати їх кількість аж ніяк неможливо.

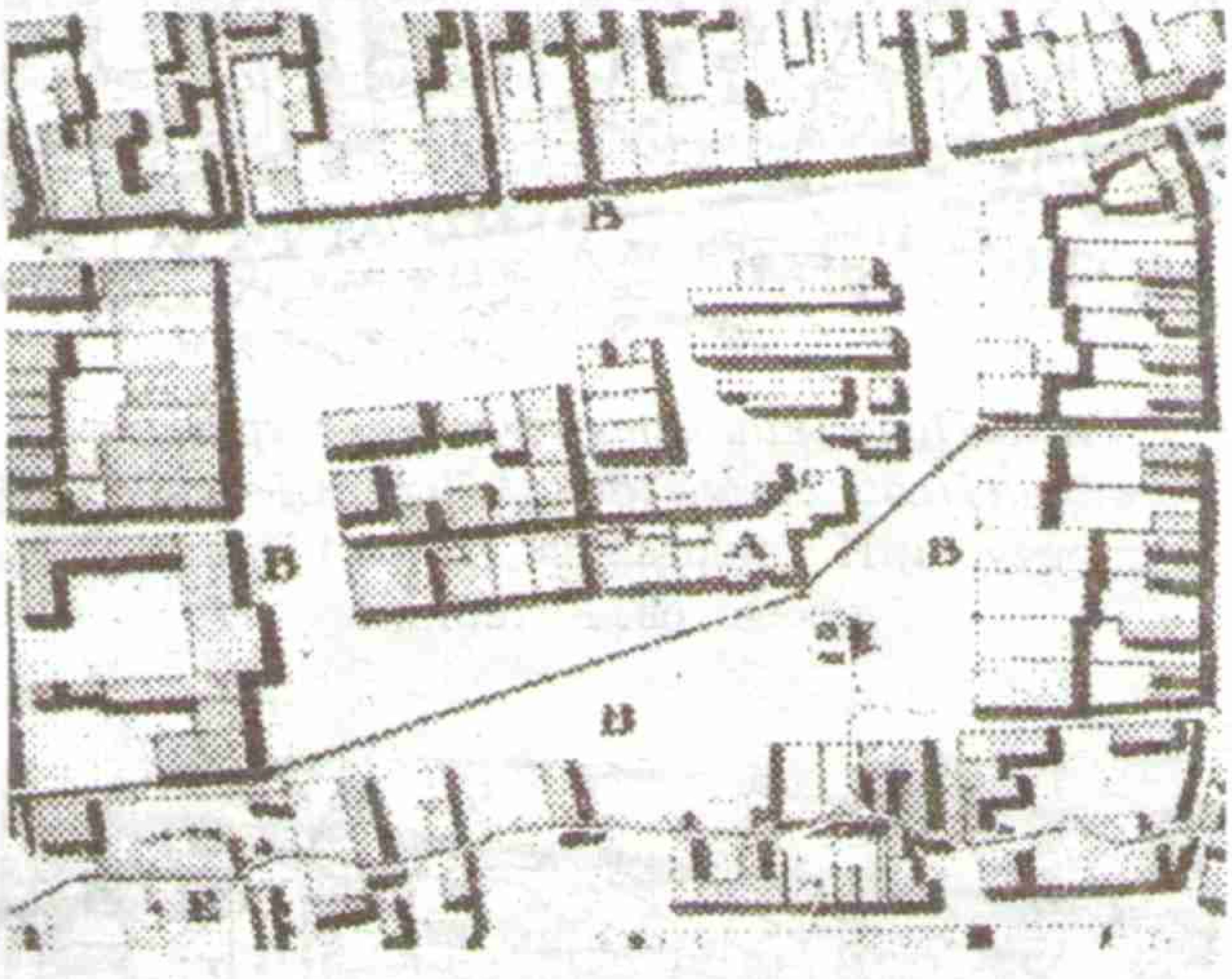

Рис.4 *Польський ринок. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1773 р.*
А – ратуша українсько-польського магістрату;
В – перії Українсько-польського ринку;
Е – костел св. Петра і Павла

Недоліком гравюри є і те, що на ній територіально місто відмежоване від передмість, а останні взагалі не показані, хоча вони існували. Писемні джерела 80-х рр. XVII ст. засвідчують, що в передмісті біля Руської брами налічувалося 23 двори, біля Польської – 38, біля Замкової – 8[21]. Крім названих, функціонували й такі передмістя як Підзамче, Руські і Польські фільварки, Карвасари тощо. У зв'язку із висловленим правомірною є думка Я.Дашкевича про необхідність перевидання гравюри К.Томашевича факсимільним способом разом із докладним й високопрофесійним джерелознавчим дослідженням[22]. Гравюра супроводжується великою легендою, яка допомагає відтворити досить специфічну соціальну топографію міста.

Незважаючи на наслідування і модифікації гравюри К.Томашевича, у європейських виданнях в останній третині XVII – на початку XVIII ст.[23] (їх було не менше 20), вони, за словами Я.Дашкевича, не мають „жодної вартості як історико-топографічне джерело чи джерело дослідження матеріальної культури міста"[24].

Цінним іконографічним джерелом для вивчення територіальної історії Кам'янця кінця XVII ст. є малюнок його замку 1652-1672 рр. (атрибуція Є.Пламеницької), виконаний невідомим художником[25] (рис.5). Він зберігається в одному із архівів Польщі. Вид на замок подано з північного боку. Рисувальник досить об'єктивно відтворив топографію розташування Старого замку на місцевості, зумів передати архітектурний стиль башт із специфічними завершеннями (перекриттям), взаємозв'язок їх з стінами та головним в'їздом на територію замку зі сходу і т.д.

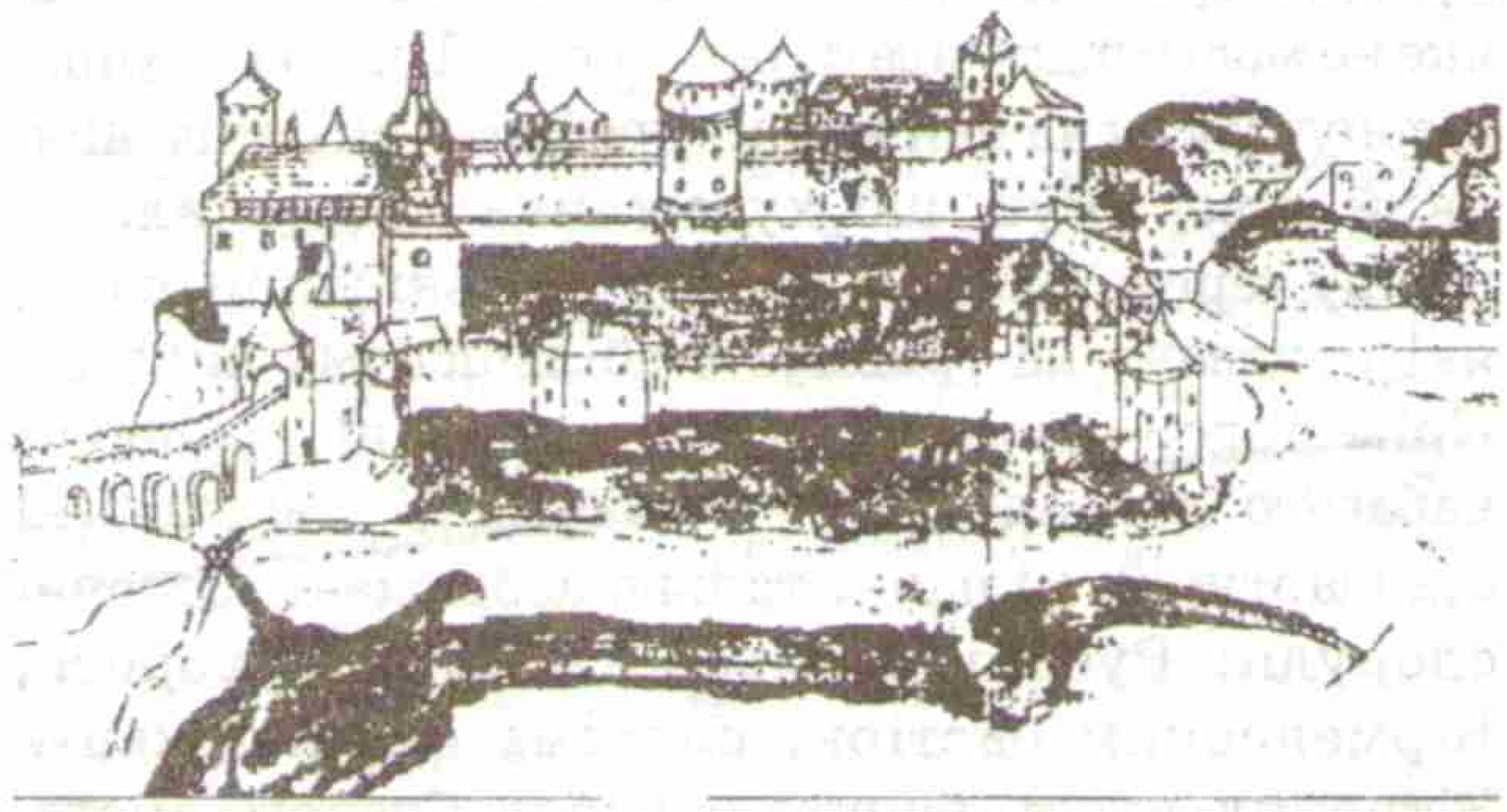

Рис.5. *Малюнок кам'янецького замку 1652-1672 рр. невідомого художника. Датування за Є.Пламеницькою.*

Малюнок свідчить, що північно-східну частину замкових укріплень формувало чотири башти, а південну – п'ять, назви яких автор малюнка не подав. Крім них, на території замку (недалеко Папської башти) художник розмістив храм, що в писемних тогочасних джерелах йменувався костелом св.Станіслава[26]. На основі малюнка дізнаємося, що до замку з північного сходу примикав великий двір, який з боку передмістя Підзамче відмежовувався ровом і ворітьми, до яких вів підйомний міст з боку Замкового мосту. З'ясовуємо і той факт, що біля Підзамкових воріт, з самої долини р.Смотрич, піднімалася башта Водна. Від неї і аж до башти св.Анни (така назва башти зафіксована на плані Кам'янця 1773 р.), що знаходилася перед мостом з боку замку, тягнувся кам'яний мур, який також піднімався з долини річки і обмежував двір з північно-східного боку. Чимала незабудована територія зафіксована на малюнку й перед головним в'їздом на територію замку (з боку передмістя Польські фільварки).

З містом Старий замок сполучався кам'яним мостом, який зафіксований на малюнку досить умовно. Із західного боку до Старого замку примикала кам'яно-земляна система укріплень Нового замку, що був зведений у 1617 р. і відтворений художником досить умовно.

Заслуговує на увагу й мистецька спадщина ельзаського художника Жана Анрі Мюнца (1727-1798), який на початку 80-х рр. відвідав Кам'янець, здійснив його топографічний опис та

залишив два малюнки[27]. На першому із них зафіксовано кам'яно-земляні укріплення Руських воріт (рис.6), а на іншому – башту (очевидно Кравецьку), що захищала місто і вірменські квартали з південно-східного боку. Інтерпретацію першого малюнка намагався здійснити польський дослідник Я.Чубинський[28], однак, як на нашу думку, вона виявилася невдалою. Річ у тім, що на малюнку зображено не замковий міст зі сходу (так стверджує Я.Чубинський), а Руську браму. Цінність малюнка полягає в тому, що на ньому відтворено ту частину системи укріплень Руських воріт, яка сформувалася у другій половині XVIII ст. Окрім кам'яних башт і стін, котрі тягнулися від великої Прибережної башти (у системі воріт) вздовж правого берега р.Смотрич у східному напрямі, у XVIII ст. військові інженери збудували біля неї ще й кам'яно-земляні фортифікації. Останні посилювали підступи до Руської брами як з боку міста, так і з боку Карвасар та Руських фільварків.

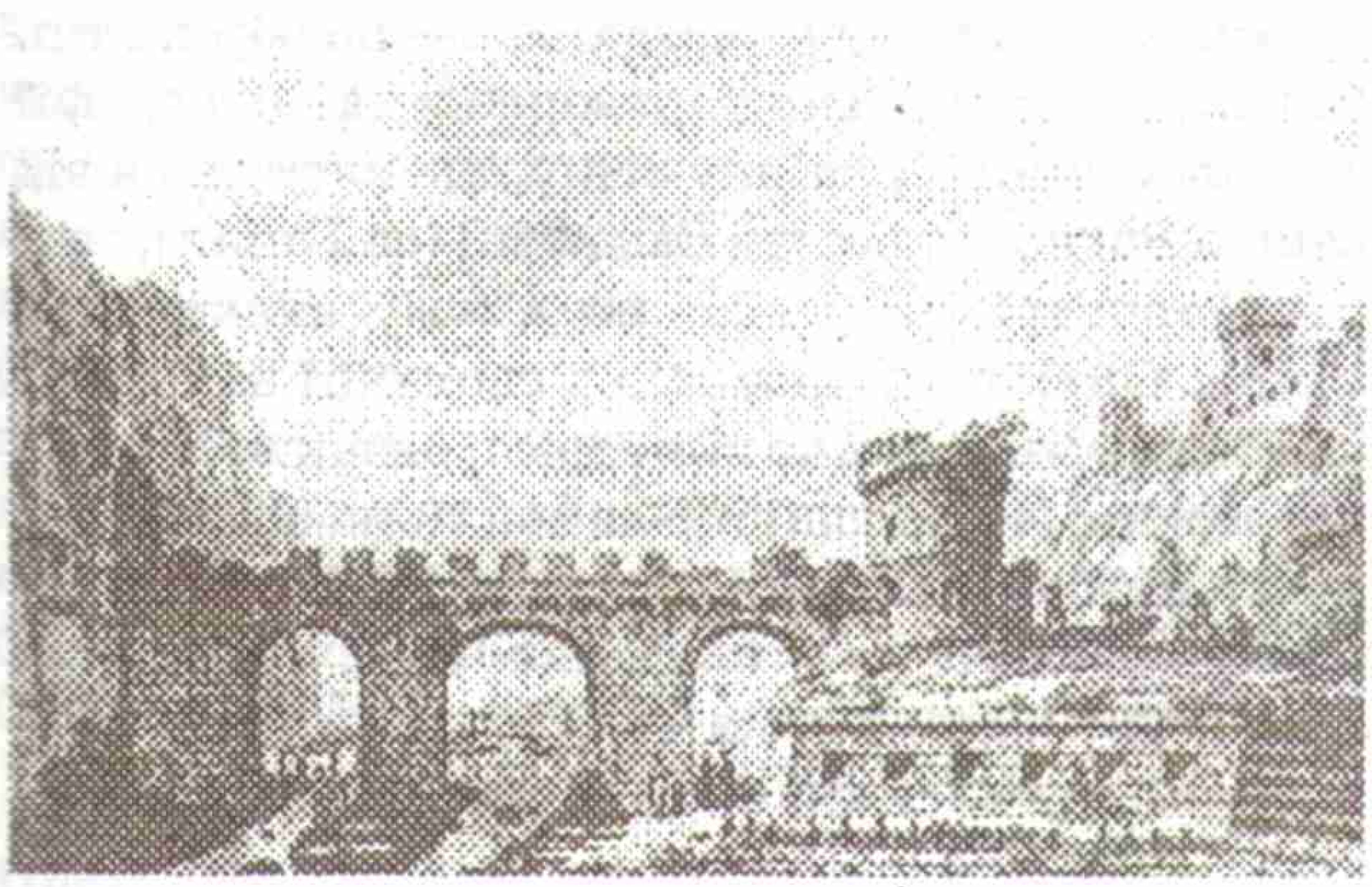

Рис.6. *Руська брама у 80-ті роки XVIII ст.* Художник Ж. Мюнц

Ведучи мову про другий малюнок, зауважимо, що, відтворюючи на папері каньйон р.Смотрич у його південно-східній частині, художник намагався показати й вулицю, що вела від Руських воріт до башти Гончарської долиною Смотрича, а потім тягнулася нижньою терасою зі східного боку півострова. В'їзд на вулицю* з боку Руських воріт прикривала кам'яна башта, яка на планах Кам'янця XVIII ст. йменувалася „Кравецькою". Між баштою та скелею, як засвідчує художник на малюнку, існували й інші кам'яні укріплення (не виключено, що там був барбакан), у яких знаходилася міська залога й зброя.

На другу половину XVIII – початок XIX ст. припадає діяльність російського художника Є.Кошкіна (1761-1836)[29], у мистецькій спадщині якого також виявляємо малюнок Кам'янця (рис.7). Він виконаний з північно-західного боку міста (з передмістя Польські фільварки). Охопивши власне Старий замок і Старе місто, Є.Кошкін не дотримувався при їх відтворенні на папері ніяких художніх принципів. Ведучи мову про Старий замок, зазначимо, що його зображення настільки примітивне, що не дає можливості об'єктивно відтворити архітектурно-просторовий ансамбль замку. Крім того, мис із замком у Є.Кошкіна показаний набагато нижче по відношенню до розміщення Старого замку на півострові, чого насправді в природі не було.

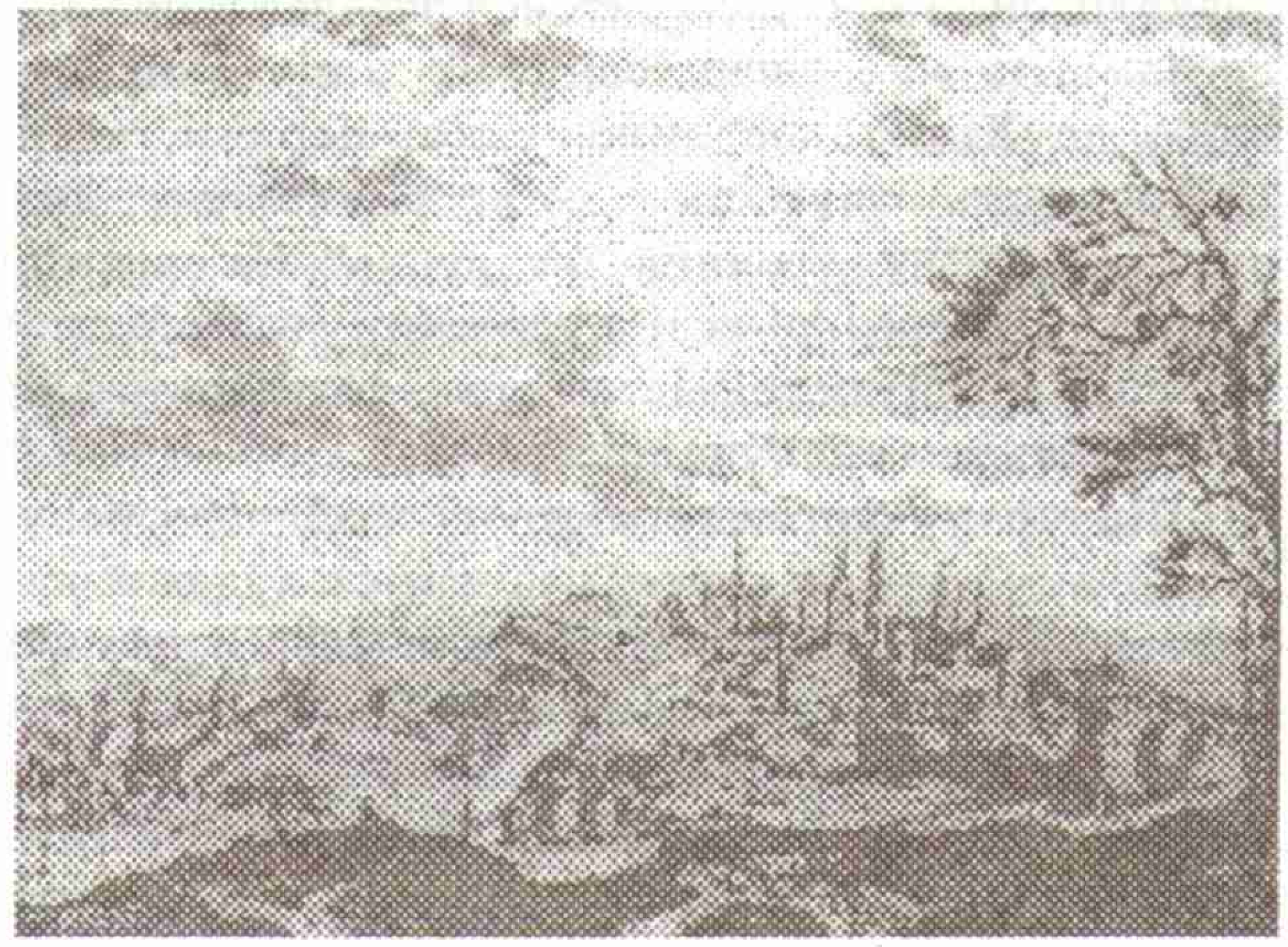

Рис.7. *Малюнок Кам'янця-Подільського кінця XVIII ст. Художник Є.Кошкін.*

Не зовсім вдало намалював художник і Старе місто. Деформованими є на малюнку замковий міст, планувальна структура та забудова міських дільниць тощо. Фантастичними виступають на малюнку Польська брама, батарея св.Трійці і т.д. Разом з тим, ближче до об'єктивності художник намагався відтворити Кушнірську башту з Вітряними воротами і так звані Турецькі бастіони, які у другій половині XVIII ст. зазнали значних реконструкцій.

Заслуговує на увагу й гравюра Кам'янця, виконана художником Г.Харитоновим[30] (рис.8). На відміну від малюнка Є.Кошкіна, зображення на гравюрі Г.Харитонова ближче до реальності, хоча також не позбавлене художніх домислів автора. Відтворивши панораму Старого замку, художник зумів передати й архітектурні особливості його башт, стін, замкових воріт тощо.

Рис.8. *Гравюра Кам'янця-Подільського кінця XVIII ст. Художник Г.Харитонов*

Об'єктивно відтворив гравер сполучення замку з містом (високим кам'яним мостом) та з передмістям Підзамче, показуючи роль рельєфа місцевості у формуванні історико-топографічних особливостей замку та передмість. Ведучи мову про Карвасари, підкреслимо, що автор гравюри

справедливо розмістив його в каньйоні р.Смотрич на її неширокому правому березі, який із заходу підступав до високого миса (40 м), на якому знаходився замок. Г.Харитонов передав забудову передмістя, яке тягнулося майже від Руських воріт до Христовоздвиженської церкви, а за Довжоцьким струмком – до високих скель, які отримали назву „урочище Татариска". На схід від Карвасар (через річку) художник відтворив і західну частину передмістя Руські фільварки, які з Карвасарами сполучалися мостом.

Панораму вигляду міста із західного боку зустрічаємо й на малюнку невідомого художника початку XIX ст. Його використали у своїх працях В.Марчинський[31] та О.Прусєвич[32]. Загалом, це малюнок не живописний, а графічний і виступає у формі повздовжньої панорамної композиції Старого міста по лінії південь-північ, де цифрами позначені головні архітектурні споруди міста, які зводилися в основному упродовж XV-XVIII ст.

До наших днів зберігся малюнок-літографія (автор невідомий) кам'янецького замку 1845 р., що знаходиться у державному музеї м.Кракова. Його опублікував Ф.Кірик (рис.9). Художник намагався передати стан замку та форми завершень його башт в такому архітектурному вигляді, який сформувався протягом XVI-XVIII ст.

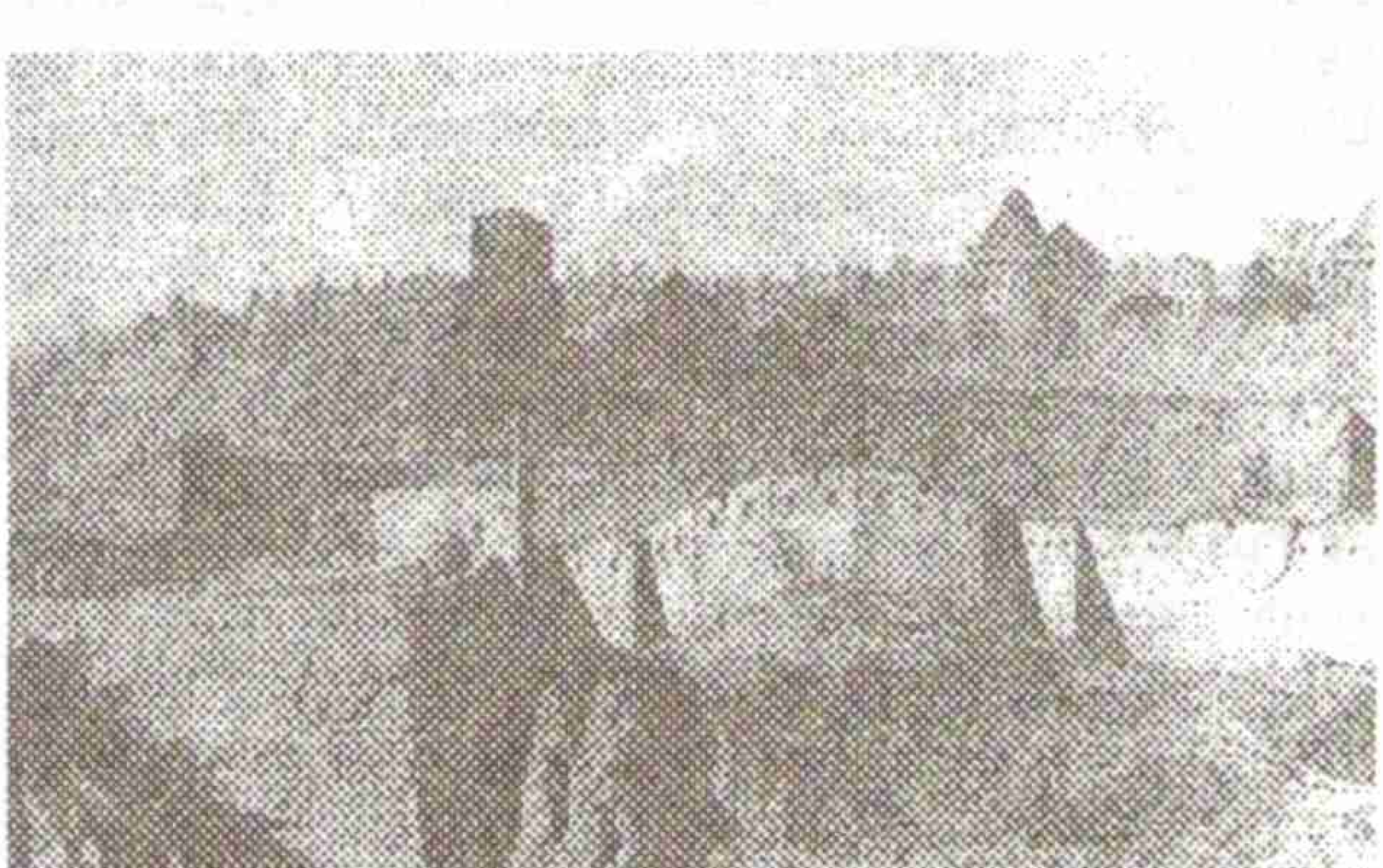

Рис.9. *Малюнок-літографія кам'янецького замку 1845 р. Художник невідомий.*

Звертаючи увагу на цей аспект проблеми, зазначимо, що особливості завершень башт кам'янецького та інших подільських замків вивчав польський архітектор О.Грушецький, який дійшов висновку, що в пізньому середньовіччі та у нові часи форми їх завершень організовувалися під впливом візантійських норм[34]. Не виключено, що саме цей фактор сприяв формуванню такого архітектурного образу кам'янецького замку і його башт, який зафіксували гравери останніх десятиріч XVII, художники XVIII і фотографи другої половини XIX – початку XX ст. Названий няпрям проблеми привернув увагу й іншого польського дослідника замкового будівництва В.Гуергуїна35, який відніс кам'янецькі замкові башти до специфічних укріплень і стверджує, що „з'ясувати (встановити), в якій мірі впроваджувалися архітектурні нововведення у замкові башти Кам'янця-Подільського неможливо, оскільки вони будувалися упродовж всієї першої половини XVI ст." Разом з тим у своїй праці він подає фотографії аналогічних завершень башт у таких польських замках як Гольчево (Щецінське воєводство), Голуб-Добржин (Торунське воєводство), Рава Мазовецька (Скернявіцьке воєводство) та інші, що були реконструйовані у XV – в першій половині XVI ст. Не виключено, що на формування архітектурного завершення замкових башт Кам'янця у XVI-XVII ст. мали вплив візантійські норми, а на його топографію (потовщення стін, розширення замкового двору, збільшення кількості башт і винесення їх за межі стін) – європейські, обумовлені значними досягненнями в еволюції вогнепальної зброї. У зв'язку з цим науково необґрунтованою є реконструкція Є.Пламеницькою завершень замкових кам'яних башт Рожанки і Тенченської, про що свідчать праці українських та польських дослідників[36].

Окрім башт і стін, на малюнку зафіксовані північний і південний двори, головні замкові ворота, башта, через яку можна було потрапити із замкового мосту на передзамкове подвір'я і т.п. Однак, дещо умовно відтворено на літографії замковий міст і кам'яну стіну, що тягнулася від башти Водної до башти Замкової (св.Ганни), та й саму топографію миса, на якому знаходився замок. Особливих нюансів в еволюції замкових укріплень малюнок не відтворює, однак засвідчує, що своєю оригінальністю замок привертав увагу художників і у першій половині XIX ст.

У середині XIX ст. з'являються малюнки Кам'янця художників М.Кулеші[37] (рис.10) і С.Фабіянського[38] (рис.11). Вони відтворили вид

Рис.10. *Малюнок Кам'янця-Подільського першої половини XIX ст. Художник М.Кулеша.*

на західну частину Старого міста з північного заходу. Причому, задум передати панорамну композицію міста найбільш вдало зумів здійснити М.Кулеша. На його малюнку менше умовностей, ніж у С.Фабіянського. Показуючи на передньому плані залишки системи укріплень Польських воріт, міст через р.Смотрич до Польських фільварків і частково їх пейзаж, М.Кулеша професійно передав й часткову забудову та планувальну структуру західної частини міста у перспективі. В техніці виконання малюнка простежується школа європейських художників.

Найбільш вдало М.Кулеша відтворив забудову вул. Від замку понад скелею. Її лівий бік,

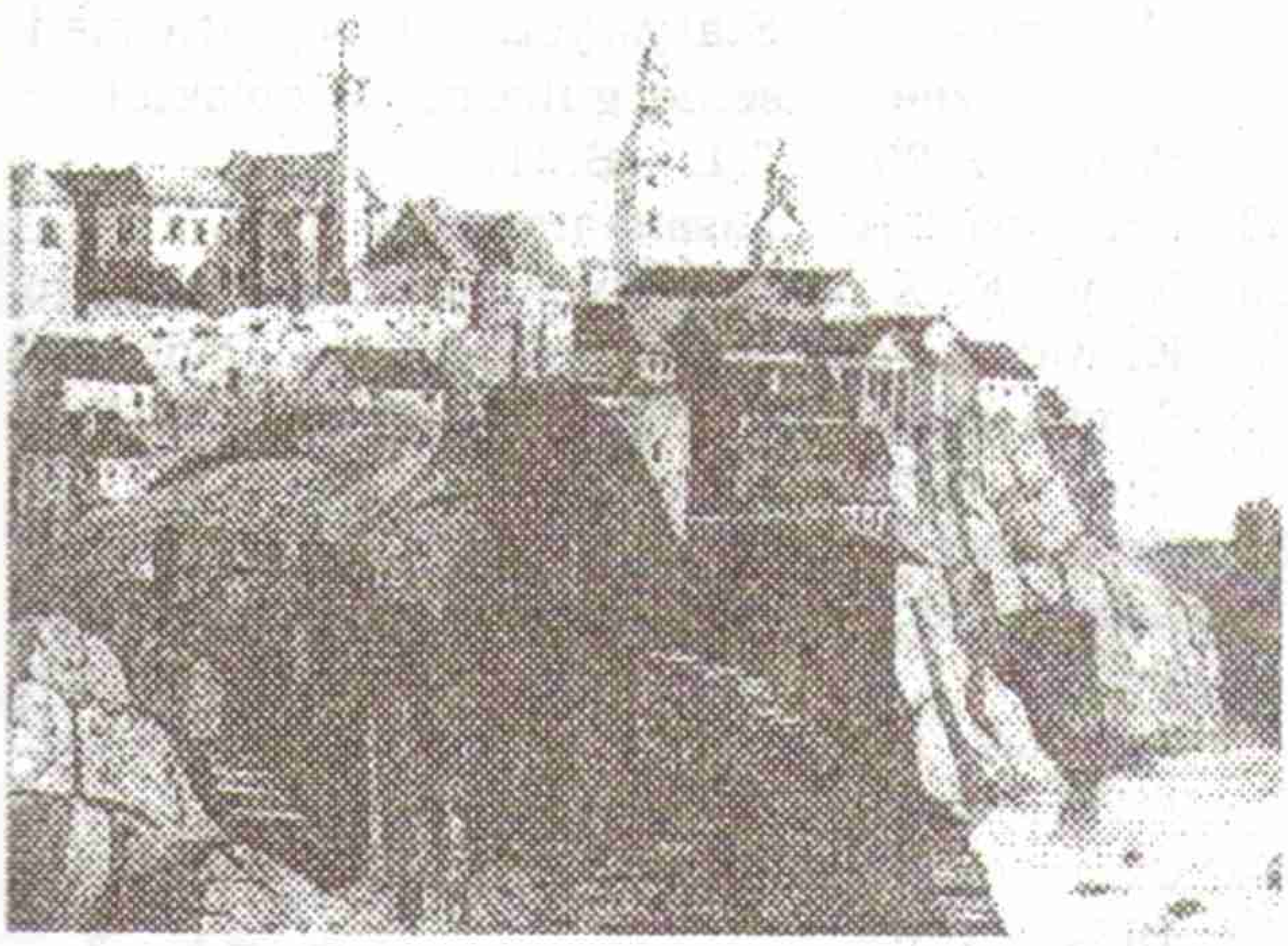

Рис.11. *Гравюра Кам'янця-Подільського першої половини XIX ст. Художник С.Фабіянський*

якщо направлятися вулицею від Кушнірської башти до Міських воріт (брами Підронделевої), зразу ж над Польськими воротами мав капітальну кам'яну житлову забудову. Вона підсилювалася кам'яною стіною, що підпирала із заходу батарею св.Трійці, двір єзуїтського колегіуму, зведеного в першій пополовині XVIII ст., садибу-палац католицького єпископа і т.д. Об'єктивно відтворена на малюнку забудова названої вулиці й південніше палацу єпископа, де зафіксована кам'яна житлова забудова, костел св.Катерини, монастирські служби францисканців з чудовими бароковими колонами, костел домініканок і т.д. Споруди житлового та військового призначення в цій частині малюнка формували наче суцільну укріплену стіну, що тягнулася від батареї св.Трійці і аж до Міських воріт, формуючи таким чином досить унікальну систему кам'яних укріплень з боку замку і Польських фільварків. Разом з тим художник не зовсім об'єктивно показав топографію і рельєф західного скелястого берега Старого міста, який був не пологим, а надто крутим і досить стрімко спускався до рівня берега р.Смотрич. На цій підставі досить невпевнено сприймається дорога, яка начебто тягнулася вулицею Від замку понад скелею (з боку Кушнірської башти) майже до Польських воріт, а потім плавно піднімалася доверху, до житлових будинків і вливалася знову у вулицю Від замку понад скелею. На малюнку безіменна дорога показана саме у тому місці, де сьогодні знаходяться так звані сходи Фаренгольца, споруджені у XIX ст. Щодо існування дороги в цій частині схилів Старого міста, то це чиста фантастика художника, оскільки її функціонуванню у тому місці не сприяв рельєф, а графічні джерела кінця XVIII ст. засвідчують, що саме у цьому місці в ті часи існували сходи[39], якими можна було підніматися від Польських воріт на вул. Від замку понад скелею і вийти біля колегіуму єзуїтів.

Таким чином, гравюри і малюнки Кам'янця-Подільського кінця XVII – першої половини XIX ст. виступають безцінними джерелами, які сприяють дослідженню різноманітних аспектів територіальної еволюції міста, а також відтворенню його історико-архітектурного образу тих часів.

Примітки:

1. Dachkevytch Ja. Materiaux pour l'histoire des colonies armeniennes en Ukraine, se trowant dans les Bibliothegues de Cracovie et de Wroclaw // Revue des Etudes Armeniennes. – №5. – Paris, 1970. – P.468.
2. Описание города Каменца, составленное комиссиею, наряженною каменецким старостою. 1770. Сентября 16 // АЮЗР. – К., 1886. – Ч.7. – Т.1. – С.560.
3. Wolicski J. Z dziejyw wojen Polsko-tureckich. – Warszawa, 1983. – S.38.
4. Наливайко Д.С. Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках // УІЖ. – №2. – 1972. – С.133.
5. Там само. – С.133.
6. Там само. – С.134.
7. Сементовский О. Город Каменец-Подольский. – Спб., 1862. – С.69-70.
8. Петров Н. Подолия Историческое описание. – К., 1891. – С.56.
9. Городецкий М.П. Общий вид города Каменца-Подольского во второй половине XVII в. и в настоящее время // Подолия. Историческое описание. – С.56-57.
10. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., 1895. – С.40-44; Його ж. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С.17-19.
11. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. – Kijow, Warszawa, 1915. – S.62, 63, 66, 67, 68.
12. Січинський В. Історія українського граверства XVI-XVIII ст. – Львів, 1939. – С.43.
13. Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII-XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України. – К., 1991. – С.46-51.
14. Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К.Томашевича 1673-1679рр.: до проблеми дослідження української ведути // АСУ.– 3. – Ч.1. – К., 1996. – С.82-105.
15. Халпачьян О.Х Сооружения армянской колонии в Каменце-Подольском // АН. – №28. – М., 1980. – С.134,136.
16. Пламеницька Є. Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. – 1975. – №16. – С.16.
17. Степовик Д.В. Українська графіка XVI-XVIII століть. Еволюція образної системи. – К., 1982. – С.260, 266-267, 272.
18. Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського...– С.49.
19. Степовик Д.В. Названа праця. – С.167.
20. Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом...– С.86.

21. Фішер В. Алан. Кам'янець-Подільський під турками // Подільське братство. Інформаційний вісник №3. – Кам'янець на Поділлю, 1993. – С.34-35.
22. Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського... – С.51.
23. Сіцінський Є. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Рукопис // КПМДА. – Ф.3333. – Оп.1. – Спр.24.
24. Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського...– С.21.
25. Пламеницька О., Пламеницька Є. Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії // Пам'ятки України. – К., 1999. – №4. – Спецвипуск. – С.31. Іл.33.
26. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский...– С.42.
27. Budzicska E. Jana Henryka Miintca podoroze malowniecze po Polsce, Ukraine (1781-1783). – Warszawa, 1982. – S.169-172; Мыцык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – С.38.
28. Czubicski J. Studia nad Historyczna ikonografia widokyw i panoram Kamiecca Podolski. // Kamieciec Podolski. Studia z dziejyw miasta i regionu. – T.1. – Krakow, 2000. – S.399.
29. Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. – 1975. – №16. – С.17, рис.1, 6; Czubinski J. Названа праця. – Рис.11.
30. Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського...– С.18, рис.2.
31. Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. – Wilno, 1820. – T.1. – S.21.
32. Prusiewicz A. Названа праця. – С.98.
33. Kiryk F. Z dziejyw pyцпоньredniowiecznego Kamiecca Podolskiego // Kamieciec Podolski. Studia z dziejyw miasta i regionu. – T.1. – Krakyow, 2000. – Ryc.7.
34. Gruszecki A. Uwagi na temat bastei tureckich (bizantyjska geneza bastejowych zamkyw na Podolu) // Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury. Stuki Politechniki Wroclawskiej. – Wroclaw, 1975. – №9. – S.131.
35. Guerguin B. Zamki w Polsce. – Warszawa, 1984. – S.61.
36. Винокур І., Петров М. Про час виникнення Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект // Краєзнавство. – К., 1999. – № 1-4. – С. ; Lotysz A. Zamek w Sutkowcach na tle refugialnych zaloïec obronnych na Podolu w poczatkach XVII wieku. Problemy rekonstrukcji // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. Pylrocznik VIII/1 (15). – Krakow, 2001. – S.163.
37. З української старовини. Альбом (Текст Д.І. Яворницького, малюнки М.Самокиша та С.Васильківського). – К., 1991. – С.209, рис.107.
38. Czubinski J. Studia nad historyczna...– Ruc.17.
39. План Каменец-Подольской крепости с замком и земляным Гонверком 1797 г. // Російський державний Архів Військово-Морського Флоту. – Ф. 3/Л. – Оп.24. – Спр.40. – Арк.1.

II

РЕГІОНАЛЬНІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Кострица М.Ю. (м. Житомир)

РОЛЬ ТОВАРИСТВА ДОСЛІДНИКІВ ВОЛИНІ У РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Протягом багатьох століть Волинь, перебуваючи під гнітом чужоземних поневолювачів, зазнавала постійних утисків не тільки в адміністративно-економічному, але й в національно-культурному відношенні. Особливо згубним для українців-волинян, як зрештою і для всієї України, виявилося XIX ст. з його нещадним наступом царизму на розвій української національної культури: офіційна заборона українського друкованого слова, викладати і навчати рідною мовою, "наукове" заперечення існування української нації як такої, значне цілеспрямоване посилення русифікації.

Початок XX ст. приніс ширші можливості для реалізації української національної ідеї. Внаслідок буремних революційних подій у 1 905 р. цар своїм Маніфестом від 1 7 жовтня дав деякі свободи для українського слова, що і спричинило появу на підросійській Україні ряду національно-культурних організацій. Пожвавлюється українська інтелігенція і на Волині. Найбільш свідомі члени ТДВ, які репрезентували собою цвіт місцевої української інтелігенції, стали ініціаторами та активними учасниками політичного і соціального оновлення України.

Серед національно-культурних громадських організацій початку XX ст. в Україні помітне місце посідало товариство "Просвіта". За почином Одеси з 1906 р. регіональні організації "Просвіти" почали виникати у багатьох містах України – Києві, Полтаві, Катеринославі, Чернігові та ін. В Житомирі "Просвіту" було офіційно зареєстровано губернською владою 26 лютого 1907 р.[1] 31 грудня 1908 р. Волинське губернське правління повідомляло начальнику жандармського управління, що серед товариств, зареєстрованих у Волинській губернії, є житомирська "Просвіта", яка поставила собі за мету розвивати культуру та освіченість українського народу, до того ж його рідною мовою.

Навколо "Просвіти" об'єдналися всі національне свідомі сили Волині, що бажали прислужитися справі пробудження в народі почуття українства. До складу товариства входили педагоги, лікарі, службовці, діячі науки і культури, члени Товариства дослідників Волині (ТДВ). Серед них були сестри поетеси Вероніка Морозівна та Людмила Волошка-Курек, поет Яків Савченко, письменник Клим Поліщук, літературознавець Микола Гладкий, члени ТДВ, голова губернської земської управи Іван Любинецький та етнограф Василь Кравченко. До речі, дружина Василя Григоровича Олімпіада Орловська деякий час очолювала житомирську "Просвіту". Згодом товариство очолювала поетеса Людмила Волошка.

Просвітяни влаштовували літературно-музичні вечори, драматичні вистави, щороку відзначали пам'ятні шевченківські дати. У 1910 р. рада товариства зверталася навіть до міської управи з пропозицією перейменувати вулицею Базарну в Житомирі на вулицю Шевченка. Одним з напрямів діяльності "Просвіти" було поширення серед народу українських книжок, організація колективної передплати українських часописів. Для цього товариство мало власну бібліотеку та книгарню на Михайлівській вулиці. Член товариства Микола Гладкий працював над створенням підручників з української мови. З документів товариства видно, що воно підтримувало тісні зв'язки з просвітянами інших осередків, жваво відгукувалося на всі політичні та громадські події в країні. Так, 24 липня 1911 р. від імені секретаря ради товариства до редакції київської газети "Рада" було надіслано телеграму з висловом жалю з приводу смерті української письменниці Ганни Барвінок. У тексті сповіщалося, що "житомирська "Просвіта" вплітає й свою квітку в жалібний вінок України на домовину кращої жінки-вкраїнки Ганни Кулішевої".[3]

Діяльність "Просвіти" викликала занепокоєння у місцевої влади. Спрямована на відродження національної свідомості і української культури, вона суперечила офіційному валуєвському циркуляру 1876р., який заперечував сам факт існування українців як нації. Тому за розпорядженням генерал-губернатора Південно-Західного краю від 11 травня 1912р. "Просвіта" змушена була припинити свою діяльність. Цьому розпорядженню передував обшук квартири В. Г. Кравченка в Житомирі на Великій Бердичівський, 101.

Стривожений таким перебігом справ В. Г. Кравченко звертається з листом до одного з почесних членів ТДВ, академіка Петербурзької Академії наук О. О. Шахматова: *"Разрешите обратиться к Вам в тяжелую минуту жизни моей... Я знаю, что Вы интересуетесь моими этнографическими роботами (...). Я, как Вам известно, состою председателем этнографической секции "Общества исследователей Волыни" и поместил в Т. V трудов этого общества собрание своих этнографических материалов, собранных из уст народа (...). Все изложенное послужило основанием для местных националистов (...) обвинять меня в "украинофильстве" (...). У моей жены, никогда в политику не вмешивающейся, сделан был (...) обыск. Подвергся обыску и я. У меня забрали все мои*

рукописи и дневники, результат моих многолетних работ (...). В жандармском управлений обратили, однако, внимание на найденную у меня брошюру проф. М. С. Грушевского, а также на попавшееся среди моих бумаг мое письмо к сыну, где я описываю мое посещение того же проф. Грушевского в Киеве

(...). Мне было объявлено, что я буду переведен в одну из отдаленных губерний России (...).

Завдяки клопотанню авторитетного "патрона" на певний час вдалося врятувати

Василя Григоровича від заслання. Та все ж у 1914 р. вченого відправили до м. Коврова Володимирської губернії, де він мусив пробути два роки. Відзначимо, що й у далекому Коврові Василь Григорович не сидів склавши руки. Тут ним було зібрано низку "частушок" фабричних робітників.[7]

Ще одного активного члена "Просвіти" письменника Клима Поліщука у 1915 р. було переведено на службу до Кременецької повітової земської управи.[6] Постраждав навіть волинський губернатор П. Кутайсов: за ліберальне ставлення до "Просвіти" його звільнили з посади.

Друге народження житомирської "Просвіти" відбулося в ході української національно-демократичної революції 1917 р. Вже 7 березня відбулося перше організаційне засідання, на якому було обрано раду товариства.[7] 14 березня організацію знову зареєстрували у міській думі. Відновлене товариство з новими силами розгорнуло свою діяльність. В умовах зрусифікованого Житомира "Просвіта" була єдиною інституцією, яка висловила підтримку Українській Центральній Раді і надіслала вітальну телеграму, товариство не стояло осторонь і від політичних питань. Так, на засіданні ради 15 березня було ухвалено послати до Києва на збори Товариства українських поступовців Самійла Підгірського. У червні 1917 р. загальні збори житомирської "Просвіти" підтримали І Універсал Центральної Ради і ухвалили відповідну резолюцію.[8]

Влітку 1917 р. "Просвіта" налічувала 450 членів, мала на території губернії шість філій, бібліотеку, товариство складалося з чотирьох секцій: книжкової, лекційної, артистичної, господарської. Діяльністю "Просвіти" керувала рада, до складу якої входили представники місцевої інтелігенції Євген Ненадкевич (голова), Петро Абрамович (секретар), Микола Хомичевський, Самійло Підгірський, Степан Кушко. Відроджене товариство містилося на Хлібній вулиці, спочатку в будинку № 3, а згодом в № 8. В останньому мешкала родина відомих житомирських культурних діячів, активних членів товариства Гайдаїв.

Як і раніше, в роботі "Просвіти" активну участь брали члени ТДВ: насамперед, В.Г. Кравченко, П.Н. Абрамович, І.І. Смірнов, відомий краєзнавець В.Я. Гнатюк та ін.

Повернувшись до Житомира із заслання, В.Г. Кравченко обіймав різні посади в місцевих органах влади. Сама ж влада в Житомирі протягом 1918–1920 рр. змінювалася немов в калейдоскопі: з рук в руки вона переходила за цей час 14 разів (!). Василь Григорович знаходив компроміс з радянською владою, але в той же час приймав у себе вдома й самого Симона Петлюру, про що згодом професору не забули нагадати.

Звичайно, буремні роки громадянської війни не сприяли повноцінній науковій діяльності. Але енергія Василя Григоровича не дозволяла йому чекати кращих часів. Про цей період життя і діяльності В. Г. Кравченка дуже яскраво і переконливо розповів його учень Н. К. Дмитрук. "*Він* (В. Кравченко – М. К.) *член міської ради, і член губпрофкому, і завідувач міського і земського самоврядування під час вигнання німців та гетьмана (...). Взагалі, до громадської праці, як і до наукової. В. Г. ставиться з властивим йому запалом, енергією і самовідданістю. Під час революції, коли ліквідовували приватні бібліотеки, коли взагалі гинула сила книг, В. Г., стоявши близько до бібліотечної роботи, разом з тодішнім ректором Волинського ІНО (в Житомирі – М. К.) П. Абрамовичем рятували книжки, переносили на власних спинах, бо засобів не було. У наслідок В. Г. дістав дві пахових варовини (грижі), після того переніс невдалу операцію*"..[9]

24 липня 1920 р. наказом завідуючого Волинською губнаросвітою П. Г. Постоєва В. Г. Кравченка було призначено завідувачем етнографічним відділом Волинського центрального музею. Тут на повну потужність розгортається діяльність Василя Григоровича як вченого, дослідника, краєзнавця.

Товариство дослідників Волині спільно з "Просвітою" та Педагогічним товариством за дорученням Волинського губернського земства брало активну участь у підготовці і відкритті першого у краї вищого учбового закладу – Волинського народного університету. Поряд з "Просвітою" та ТДВ, у 1917–1918 рр. Педагогічне товариство відігравало в Житомирі важливу роль у консолідації української ідеї. Його ядро складали члени ТДВ. Серед них такі відомі діячі національного відродження, як П.Н. Абрамович, Д.Ю. Антонов, В.Г. Вікторовський, С.С. Гамченко, В.Г. Кравченко, М. П. Кудрицький, О.О. Фотинський та ін. Всю роботу координували великі патріоти України, відомі вчені-краєзнавці Василь Григорович Кравченко та Орест Оксентійович Фотинський. Під їх керівництвом було розроблено структуру факультетів, навчальні плани, підшукано необхідне приміщення для занять. Російська публічна бібліотека надала аудиторії першим слухачам. Керівництво вузом здійснювала академічна рада, до складу якої увійшли Є.І. Істомін (голова ради), В.В. Пекаренко, В.І. Радивановський (товариш голови) та ін.

Перший вищий навчальний заклад у губернії було відкрито ще за Російської імперії – 3 жовтня 1917 р. Ще через 10 днів у місті відбулися урочистості, присвячені відкриттю Волинського народного університету. Заняття розпочалися на семи факультетах: історико-філологічному, соціально-економічному, юридичному, медичному, фізико-математичному, прикладних наук (політехнікум) та підготовчому.

Головним друкованим органом університету стала газета земства "Волынские народные известия". На її сторінках регулярно друкувалися оголошення і розпорядження навчальної частини, реклама, навчальні програми предметів, методичні матеріали на допомогу слухачам тощо.

До читання лекцій запросили найкращі професорсько-викладацькі сили. Зокрема, історію України і Волині читав О.О. Фотинський, археологію України – О.А. Івановський, етнографію України – В.Г. Кравченко, всесвітню історію – М.Л. Лятошинський, економіку України – О.О. Ржаніцин, українську літературу – В.І. Ілляшевич.[15]

На сторінках "Волынских народных известий" викладачі публікували як методичні, так і теоретичні статті. Так, професор О.О. Ржаніцин протягом першого семестру видрукував цикл статей з історії землеволодіння в Україні і на Волині з найдавніших часів до кінця XIX ст.

На початку 1918 р. на допомогу студентам і шкільній молоді, за сприяння губерніальної шкільної ради, вийшов посібник П. Антоновича "Коротенька історія Волині". Книжка складалась з чотирьох розділів ("Доба Староруська", "Доба Литовська", "Доба Польщі", "Нова доба") і 28 невеличких науково-популярних нарисів з різних аспектів минувшини краю. Книжка стала фактично першим краєзнавчим підручником для потреб освіти, виявилася першою спробою дати систематизовану історію Волині українською мовою. Своє кредо про значення вивчення історії рідного краю для молодого покоління автор висловив у передмові. Ці слова не втратили актуальності й сьогодні: *"Кожний чоловік повинен любити свій рідний край. Коли ж він хоче полюбити його щиро, він мусить не тільки знати свій край таким, яким він є тепер, але повинен знати й його минувшину. Для нас, волиняків, повинен бути милим увесь наш український край, де живуть люди, що говорять українською мовою. Але й з того великого милого для нас краю ми повинні виділити край Волинський, як найближчий до нашого серця, нашу рідну Волинь, на якій ми народилися, працюємо та думаємо скласти свої кістки, як склали їх тут наші батьки, діди та прадіди"*.

Тим часом політичні й військові події внесли суттєві корективи у мирний ритм життя краю, і Житомира зокрема. Навесні 1918р. Волинський народний університет припинив своє існування. Багато його викладачів 1919 р. зайняли провідні посади у Волинському інституті народної освіти.

Під впливом революційних подій розпочалося й церковне відродження. 23 січня 1918 р. в Житомирі було засновано українську організацію церковного відродження на Волині – "Братство Святого Спаса", серед засновників якого були й члени ТДВ. Членами ініціативної групи були відомі релігійні, громадські і культурні діячі. Серед них член Консисторії Петро Антонович, протоієрей Володимир Вишневський, священик Никанор Абрамович, пізніше митрополит УАПЦ на еміграції, викладачі Волинської духовної семінарії – Петро Абрамович, Євген Ненадкевич, Михайло Яневич, викладач жіночого єпархіального училища Орест Фотинський, голова земської управи Самійло Підгірський та інші.

Загальна мета братства визначалась у зверненні з нагоди його відкриття: "За звичаєм нашим стародавнім, від дідів наших нам заповіданому, в часи страшного лихоліття, знущання над Церквою нашою Православною, в часи людського недбальства про "єдине на потребу" – засновуємо "Братство Св. Спаса на Волині", – для з'єднання любов'ю духовною віруючих у Христа, для спільної релігійної та культурно-просвітницької праці на *рідній ниві...". До завдання Братства входили* охорона стародавніх церковних звичаїв, придбання власної братської церкви, заснування шпиталю для старих та немічних, братської школи, друкарні, хору, запровадження церковних відправ українською мовою.

Братство містилося у нижній Христовій церкві в архієрейському домі. Припинило своє існування у 1920 р. після захоплення Житомира поляками.

Таким чином можна констатувати, що частина членів Товариства дослідників Волині поряд з багатогранною науково-краєзнавчою діяльністю, спрямованою на всебічне вивчення історії, природи, етнографії Волині, разом з "Просвітою", іншими громадськими організаціями, на початку XX століття брали активну участь у розвої культурно-національного руху.

Примітки

1. Кострица М. Ю., Кондратюк Р. Ю. "Просвіта" в Житомирі: сторінки історії // Українська національна ідея: історія і сучасність: Науковий збірник / Відп. редактор М. Ю. Кострица. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 21–23.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІА України в м. Києві). – Ф. 1335. – Оп. 1 – Спр. 974. – Арк. 806 – 806 зв.
3. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 560. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 7 зв.
4. Цитуємо за: Захаревич Н. Емпіреї душі // Культура і життя. – 1990. – 17 черв.
5. ДАЖО. – Ф. Р. – 266. – Оп. 1. – Спр. 456. – Арк. 7.
6. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1599. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 3-3 зв.
7. ДАЖО. – Ф. 560. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 7.
8. Ibid. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 8.
9. Савинкова Л. Опальний професор // Голос громадянина (Житомир). – 1991. – № 9. – С. 8.

10. Дмитрук Н. К. 45 років етнографічної діяльності В. Г. Кравченка // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 3. – С. 65–66.
11. ДАЖО. – Ф. Р. – 266. – Оп. 1. – Спр. 456. – Арк. 6 зв.
12. Баженов Л. В. До історії Волинського народного університету в Житомирі // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Відп. редактор М. Ю. Кострица. – Житомир, 1996. – С. 118–119.
13. Волынские народные известия (далі – ВНИ). – Житомир. 1917. – 11 сентября (№ 18); 20 сентября (№ 20).
14. ВНИ. – 1917. – 11 сентября. – С. 2, 15.
15. ВНИ. 1917. – 18 сентября (№ 19). – С. 13; 16 октября (№ 23). – С. 8–9; 30 октября (№ 25). – С. 11–12.
16. Антонович П. Коротенька історія Волині. - Житомир: Волин. Губерн. шкільна рада, 1918.-64с.
17. Бурчак Н. Початки українського церковного відродження на Волині // Літопис Волині: Науково-популярний збірник волинознавства. – Ч. 17–18. – Вінніпег. – 1992. – С. 10–17.
18. ТОИВ. – Т. 1. – Житомир, 1902. – С. 19.
19. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 81.

Місостов Т.Ю. (м. Харків)

РОЛЬ ГРОМАДСЬКОСТІ У РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ХАРКІВЩИНІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧ. XX ст.)

Вивчення історії розвитку історичного краєзнавства має важливе значення для формування сучасного краєзнавчого руху в Україні. Одним з найважливіших завдань сучасних дослідників – краєзнавців, є популяризація краєзнавчої роботи серед нового покоління незалежної України. Саме залучення широких кіл громадськості до участі у заходах краєзнавчого характеру, є тим головним чинником, який не дає перетворитись історичному краєзнавству у, так би мовити, "науку для вузького кола фахівців". На відміну від інших окремих наук, історичне краєзнавство для свого розвитку потребує активної участі представників безпосередньо всіх кіл населення. Натомість, цей процес виконує роль підсилювача таких позитивних рис суспільства, як патріотизм, повага до минулого рідного краю, суспільно-громадська активність тощо. Треба відзначити, що завдяки плідній діяльності саме в цьому напрямку сучасних краєзнавчих структур, і, перш за все, Всеукраїнської спілки краєзнавців, в Україні популяризація краєзнавчих досліджень досягла значного рівню.

Аналізуючи результати популяризативної роботи за останнє десятиріччя, один з найавторитетніших сучасних українських дослідників – краєзнавців, академік НАН України П.Т.Тронько відзначив, що "...краєзнавчий рух, як явище громадсько-політичного, культурного і наукового життя, засіб глибокого пізнання і всебічного вивчення рідного краю, по праву став всенародним, авангардом національного відродження й національно-патріотичного виховання в країні" [цит. за 1, с. 26].

Для утримування такого рівню розвитку краєзнавчого руху, а також подальшого його підвищення, необхідно докорінно вивчити історію процесу розвитку краєзнавчої активності громадськості попередніх часів. Перш за все, потребують детального дослідження ті окремі періоди, за часи яких громадськість відігравала визначну роль у розвитку краєзнавчих досліджень. Одним з таких періодів, є період кінця XIX – початку XX ст. Цей період відзначався значним підвищенням впливу громадських кіл на розвиток історичного краєзнавства в Харківській губернії.

Треба визначити, наприкінці XIX – початку XX сторіччя, співчутливе відношення громадських кіл до процесу розвитку історичного краєзнавства грало досить важливу позитивну роль щодо існування та розвитку краєзнавчих установ Харкова. Перш за все, це знаходило відображення у підтримці та допомозі краєзнавчій діяльності харківських науковців. Насамперед, ця допомога була пожертвувального характеру. Пожертвувані речі, які мали краєзнавчу цінність, по-перше, були тим важливим матеріалом, який широко використовувався харківськими вченими у їх дослідженнях щодо краєзнавчого вивчення місцевого краю, по-друге, значно поповнювали фонди музеїв Харкова.

Важливу роль у формуванні фондів харківських музеїв відігравало пожертвування окремими представниками громадськості приватних колекцій. Сучасним харківським дослідником С.О.Стрельцовим було висвітлено питання щодо ролі приватного колекціювання на розвиток музейної справи на Харківщині XIX – початку XX ст. Він виділив пожертвувані приватні колекції від А.М.Краснова, А.М.Матушинського, І.П.Сокальського, М.Ф.Сумцова, Б.Г.Філонова та інших, які стали основою зібрань таких харківських музеїв, як художньо-промисловий і етнографічний [2]. Отже, такий прояв громадської краєзнавчої ініціативи, як колекційне пожертвування, має впливове позитивне значення щодо розвитку одного з важливих аспектів краєзнавчого руху, а саме розвитку музейної справи в Харкові. Більш того, за виразом С.О.Стрельцова "... саме приватні колекції відіграли значну роль у формуванні перших музейних зібрань Харкова та створенні цих закладів [2, с. 60]. Коло людей, які жертвували музеям та різним краєзнавчим товариствам свої речі та кошти, було досить широким. Серед них зустрічались як постійні особи, так звані меценати, так і випадкові. Пожертвування були досить різноманітними. Грошові пожертвування зустрічались, але рідко. Частіше це були різні предмети.

Крім приватних колекцій, спектр пожертвувань включав до себе як цілі сімейні архіви з дуже рідкісними документами, так і різні дрібні речі, які представляли в тому чи іншому ракурсі історичну цінність. Так, у 1885 році, за рік до відкриття художньо-промислового музею у Харкові, маючи за мету зробити свій внесок у розвиток цього музею, художник В.П.Карпов пожертвував бронзову ламку, знайдену при розкопках у місті Помпеї, а також бронзового божка Бахуса, виробленого у §IV сторіччі і знайденого в м. Неаполі [3]. У 1898 році у Харківський міський музей дворянином І.А.Новодворським були пожертвувані рідкісні монети численністю 75 штук, з яких 25 монет 1730-1749 років, 49 монет 1731 року і одна монета 1726 року [4]. Через декілька років, а саме у 1901 році, член Академії Мистецтв, художник К.П.Ямнієв пожертвував тому ж музеєві свою найкращу картину "Милостиня" [5].

Пожертвування до музеїв Харкова були не тільки від харків'ян, але й від мешканців інших міст і губерній. Наприклад, у 1894 році до Музею Витончених Мистецтв відійшло три картини та альбом фотокарток і гравюр з картин, статуй та видань, по заповіту дворянина Є.М.Жданова, який мешкав у Курській губернії [6]. Але не тільки харківські міські музеї придбали подарунки такого роду, не менш важливі пожертвування знаходили своє місце у Харківському архіві.

Зрозуміло, що найціннішим внеском у розвиток архівної справи у губернії було зібрання рідкісних документів. Тому пожертвування невідомих архівних справ Харківському архіву було одним з найважливіших заходів підтримки громадськістю краєзнавчої діяльності. Таблиця пожертвувань, складена з матеріалів звітів Харківського історичного архіву, свідчить про систематичність таких заходів харківської громадськості.

Пожертвування архівних справ і документів у Харківський історичний архів

Акад. рік	Пожертвувачі	
	представники громадськості	державні заклади
1888 - 1889	О.О.Андрієвський, студент Бобин, проф. Н.О.Куплеваський, студент Вязигін, П.С.Єфименко, проф. Д.І.Багалій, М.Л.Кропівницький, М.Д.Линда	
1889 - 1890	П.С.Єфименко, М.Д.Линда, Є.С.Гордієнко, В.Є.Савва, проф. І.П.Сокальський	Полтавське губернське правління
1890 - 1891	В.П.Фурдуєв, М.Д.Линда, Г.Федорович, проф. Д.І.Багалій	Новобєлгородське волосне правління
1891 - 1892	М.Є.Марчевський, М.Д.Линда, С.Л.Геєвський, Г.С.Чириков	Харківська губернська контрольна палата
1894 - 1895	проф. В.П.Бузескул, Є.С.Гордієнко, М.М.Тихонович	Харківсько-Полтавське управління державним майном
1897 - 1898	Ф.С.Абрамов	Вовчанське представництво дворянства, Охтирська міська управа
1898 - 1899	В.О.Соловйов, М.Ф.Леваковський, І.П.Хрущов, М.Д.Линда, М.М.Плохинський	Сенатський архів
1899 - 1900	П.В.Іванов, вчитель В.М.Іванов	Сенатський архів
1900 - 1901	Г.Бородаєвський, Г.Вольвачева, свящ. П.Мухін, М.М.Плохинський, О.М.Покровський	Сенатський архів
1901 - 1902	Н.Л.Морозова, проф. І.Т.Степанов, В.Г.Колокольцев	Сенатський архів
1902 - 1903	І.В.Іванов, проф. М.Ф.Сумцов, Є.Д.Школяренко	Зміївське повітове поліцейське правління, Ізюмське поліцейське правління.
1903 - 1904	вчитель М.О.Чеканов, Г.Петренко	Харківське губернське правління, Харківське повітове поліцейське правління
1904 – 1905	проф. Д.І.Багалій, Є.М.Іванов	Харківська духовна консисторія, Сумське повітове поліцейське правління

Складено на підставі: [7 – 17]

З наведеної нами таблиці також видно, що соціальний статус пожертвувачів був досить різноманітний. Серед них зустрічаються прізвища як відомих професорів Харківського університету, так і звичайних громадян. Останнє свідчить про співчутливе ставлення громадських кіл до розвитку архівної справи як одного з аспектів розвитку історичного краєзнавства у Харківській губернії.

Крім архіву, пожертвувані рідкісні документи надходили також до інших наукових краєзнавчих організацій. Так, у 1901 році інспектором народних училищ Білгородського повіту Г.Ільїнським було пожертвувано Харківському історико-філологічному товариству збірку документів середини XVII ст. До збірки входили: стародавній календар з планетником, "Снов истолкование" Майола, переклад з польської 1742 р. і збірка силабічних віршів, в якій містились популярні в середині XVII ст. українські народні пісні [18].

Як вже згадувалось раніше, інколи зустрічались пожертвування, які представляли собою цілі сімейні архіви з досить рідкісними фамільними документами. Так, у 1916 році графиня

В.В.Капніст (у дівочості Репніна) виказала бажання передати Харківському університету свої особисті фамільні документи і деякі старовинні речі. На засіданні Харківського історико-філологічного товариства від 29 квітня 1916 року, було постановлено доручити члену товариства С.А.Таранущенко, від'їжджаючого у Лебедин, розглянути ці давні документи і речі, скласти на них реєстр й одержати ці пам'ятники старовини задля передачі по призначенню – рукописи до історичного архіву, речі – до музею [19]. Це, зрозуміло, були досить рідкісні випадки, тому як більша частина сімейних архівів зберігалась у родових маєтках графів та князів.

Треба відзначити: пожертвування приходили не тільки з регіону Харківщини, а й навіть з усієї Російської імперії. Так, наприклад, Харківське історико-філологічне товариство у жовтні 1892 року розіслало 370 підписних листів. Метою цієї підписки було зібрання, завдяки пожертвуванням, коштів на премію імені видатного професора Харківського університету О.О.Потебні за найкращі твори з історії російської мови та літератури. Протягом трьох місяців (до 1 лютого 1893 року) було повернено 118 листів з пожертвуваннями, які складали у сумі 1366 крб.60 коп. [11, с. 17].

На цю підписку відгукнулись громадськість з багатьох регіонів Російської імперії, а саме з таких міст, як Ананьєв, Баку, Бахмут, Бихов, Благовєщенськ, Варшава, Вільно, Владикавказ, Вовчанськ, Вологда, Вороніж, Вольськ, Глухів, Дерпт, Динабург, Донецьк, Єйськ, Єкатеринодар, Єреван, Златополь, Казань, Калуга, Кам'янець-Подільський, Керч, Київ, Кишинів, Ковень, Кострома, Кременчук, Курськ, Кутаїсі, Лебедин, Лубни, Люблин, Мелітопіль, Мінськ, Могилів, Москва, Мстислав, Нижній Новгород, Ніжин, Новочеркаськ, Одеса, Оршанськ, Охтирка, Острог, Павлоград, Пенза, Петербург, Пинськ, Подольськ, Полоцьк, П'ятигорськ, Ромни, Рославль, Ростов, Рязань, Симбірськ, Ставрополь, Таганрог, Тамбов, Тифліс, Тула, Херсон, Черкаси, Ялта та ін. [11, с. 18].

Передусім, пожертвувані кошти надсилали окремі представники громадськості і різні міські заклади. Головним чином, заклади були навчальними, серед яких зустрічались університети, гімназії, вчительські інститути, міські та повітові училища, семінарії, тощо. Цими закладами представлена значна кількість міст Російської імперії. Це дає змогу стверджувати про широту кола регіонів, з яких надходили пожертвувані кошти. Не менш важливим фактором є те, що пожертвування були надіслані не тільки окремими представниками громадськості, а й цілими колективами учбових закладів, що значно збільшує коло громадян, які зробили свій внесок у розвиток історичного краєзнавства в Харківській губернії.

Досить значну підтримку щодо заходів краєзнавчого характеру здійснювали члени Попереднього комітету по улаштуванню XII археологічного з'їзду, який був проведений у Харкові в 1902-му році. Однією з основних сторін діяльності цього комітету було якраз асигнування грошей на здійснення різноманітних етнографічних експедицій по окремим повітам Харківської губернії. Одним із прикладів цього може бути етнографічна експедиція М.Ф.Сумцова влітку 1901 року до Охтирського і Лебединського повітів, метою якої було зібрання речей етнографічного напрямку до виставки XII археологічного з'їзду у Харкові. На цю поїздку комітетом було асигновано 400 карбованців [16, с.57].

Іншою формою діяльності громадських кіл у процесі розвитку історичного краєзнавства було заохочення широких верств населення до участі у заходах краєзнавчого напрямку. З кінця XIX ст. у міській пресі з'являються присвячені цьому статті. Вони містили в собі пропозиції окремих громадських діячів щодо створення у Харкові закладів краєзнавчого характеру. Наприклад, у 1881 році в газеті "Южный край" було надруковано пропозицію професора Ю.І.Морозова створити у Харкові археологічний музей та товариство для вивчення доісторичної стародавності. При цьому, Ю.І.Морозов пожертвував до майбутнього музею свою колекцію, яка містила 800 стародавніх предметів [20]. На сторінках тогочасної періодичної харківської преси міститься значна кількість прикладів такого прояву громадської краєзнавчої ініціативи.

Безумовно, багато в чому саме завдяки такій активності громадськості у Харкові після проведення XII археологічного з'їзду відбулося відкриття декількох краєзнавчих музеїв, а саме: археологічний та історичний відділ в Музеї старовини Харківського університету, церковний відділ слобідсько-української старовини у цьому ж музеї, Єпархіальний музей церковної слобідсько-української старовини та Етнографічний музей Слобожанщини при Харківському університеті [21].

Серед кіл громадськості, які грали позитивну роль у розвитку історичного краєзнавства, необхідно виділити церковні структури. Допомога представників церкви значно впливала на поширення краєзнавчої діяльності у Харківській губернії. Головним чином, це дослідницька діяльність окремих представників церкви, одним з прикладів якої є археологічні дослідження священика О.В.Спесивцева у 1902 року на Харківщині. Треба відзначити, ці дослідження були досить результативні. О.В.Спесивцевим було виявлені окремі невідомі до того часу могильники та місця поселень первісних людей, наприклад, селища неолітичної епохи біля Райгородку [22].

Таким чином, вплив громадськості на розвиток історичного краєзнавства у Харківській губернії в досліджуваний період був досить значний. Участь представників громадських кіл у проведенні заходів краєзнавчого характеру була систематичною й досить активною. Вона була виражена у пожертвуваннях, збиранні інформації краєзнавчого характеру, здійсненні археологічних та етнографічних досліджень, заохоченні до краєзнавчої діяльності, підтримці проведення

заходів краєзнавчого характеру, а також утворенні та розвитку краєзнавчих установ тощо. Проведення багатьох заходів щодо вивчення місцевого краю в значній мірі залежало від участі в них представників громадськості. Різноманітність соціальних станів, представники яких брали участь у краєзнавчій діяльності, а також широта регіонів, які вони представляли, свідчать про інтерес до цієї роботи серед широких верств населення не тільки Харківської а й інших губерній Російської імперії. Отже, одним з найважливіших факторів у досягненні значного рівню розвитку історичного краєзнавства у Харківській губернії наприкінці XIX – початку XX ст. є саме позитивний вплив на нього громадських кіл.

Література

1. Тронько П.Т. Краєзнавство незалежної України: на часі нові завдання // Краєзнавство 1-4, 2001 – С. 24-30.
2. Стрельцов С.О. Роль приватного колекціонування у процесі організації музеїв Харкова та формуванні їх фондів (XIX – початок XX ст.) // Збірник наукових праць. ХДПУ ім. Г.С.Сковороди. Серія "Історія та географія". Вип. 9.– Харків: ОВС, 2002 – С. 57–60.
3. Державний Архів Харківської області (ДАХО). Ф.45, оп. 1, спр. 965, арк. 78.
4. ДАХО. Ф.45, оп. 1, спр. 2366, арк. 10.
5. ДАХО. Ф.45, оп. 1, спр. 2685, арк. 2.
6. ДАХО. Ф.45, оп. 1, спр. 1944, арк. 2.
7. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т. –I, – Харьков: Издание Истор. –Филолог. Общ-ва, Типография К.П.Счасни, 1886. – 361 с.
8. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т. –II, – Харьков: Тип. К.П.Счасни, 1890. – 194 с.
9. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т. –III, – Харьков: Тип. К.П.Счасни, 1891. – 292 с.
10. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т. –IV, – Харьков: Тип. К.П.Счасни, 1892. – 292 с.
11. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т. –V, – Харьков: Тип. Губернского Правления, 1893. – 290 с.
12. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т. –VI, – Харьков: Тип. Губернского Правления, 1894. – 274 с.
13. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества.– Т. –VIII, – Харьков: Тип. Губернского Правления, 1896. – 319 с.
14. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т. –IX, – Харьков: Тип. Губернского Правления, 1897. – 243 с.
15. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т. –XI, – Харьков: Тип. Губернского Правления, 1899. – 360 с.
16. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества.– Т. –XIII, – Харьков: Печатное Дело, 1902. – 241 с.
17. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества.– Т. –XIV, – Харьков: Печатное Дело, 1905. – 174 с.
18. Южный край, 1902, № 7260.
19. Центральний Державний Історичний Архів України (ЦДІАУ). Ф. 2017, оп. 1, спр. 251, арк.2
20. Южный край, 1881, № 37.
21. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993.– С.228.
22. Труды XII археологического съезда в Харькове. 1902 г. – Т. III. Под ред. Графини П.С.Уваровой. – Москва, 1905 – С.273.

Колоней Д. В. (м. Харків)

РАЗВИТИЕ ЧАСТНОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА СЛОБОЖАНЩИНЕ В XVIII – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Важное место в жизнедеятельности общества занимают проблемы народного образования. Сегодня, когда возрастает интерес к истории нашего края, возрождается частное образование, мы обращаемся к его истории, изучаем это явление в минувшем и узнаем о накопленном опыте. Тем более необходимо серьезное изучение истории частного музыкального образования. В процессе становления и развития профессионального музыкального образования частным учебным заведениям историей было отведено одно из ключевых мест.

Преподавание музыки уходит корнями глубоко в прошлое. Уже в братских школах, возникновение которых относят к XVI веку [1, *с. 7*], обязательными дисциплинами были многоголосное церковное пение по нотам и музыкальная грамота. Отметим, что преподавание поручалось опытным братчикам – регентам хоров и музыкантам. Некоторые имена нам известны: Василий Бугаев, Константин Мазепери и др.[2, *с. 70*]

Своеобразным явлением в жизни украинских городов были цехи музыкантов, основанные на манер ремесленных. [3, *с. 33*] По данным переписи Хрущова (1732 год) известно, что в Харькове в начале XVII века насчитывалось 3 цеховых музыканта [4] и это можно считать первым упоминанием о профессиональной музыкальной жизни Харькова. В 1798 году было 6 цеховых музыкантов. [5, *с. 22*] Члены цеха имели право принимать к себе учеников, которых они в течение нескольких лет обязаны были учить на подмастерьев с последующим переходом последних в ранг мастеров. Отметим, что система индивидуальных занятий – одна из особенностей обучения музыке, ярко проявившаяся в этом, одном из первых проявлений общественного образования. Обучение было «платным». Например, по известным правилам львовского цеха «каждый из братьев музыкантов не имеет права принять в науку мальчика, пока его не представит братству и от него не заплатит в казну 12 грошей». [6, *с. 7*; 3, *с. 37*]

Шло время, город рос, и в первой половине XVIII века цехи уже не могли справиться с требованиями городской жизни.

Появляются певческие капеллы, магистратские и крепостные оркестры. При этом ощущается нехватка профессиональных музыкантов. Конечно, определенную роль сыграли начальные народные школы, которых в Харькове в первой половине XVIII века было пять. «С 3-го класса выбирали охотников до класса ирмолойного пения, чем занимались трижды в неделю. Из учеников складывался хор». [7, *с. 91*] С 1732 года в этих же школах учили пению.[4]

Говоря о музыкальном образовании, невозможно пройти мимо Харьковского Коллегиума, переведенного в 1726 году в Харьков кн. Голицыным – учебного заведения, появление которого является началом нового периода музыкального просвещения. [8, *с. 4*]

В Коллегиуме существовал нотный класс. Это была самая первая музыкальная школа в Харькове. Преподавал в ней регент Петр Крамаревский. [9, *с. 159*] Позднее прилив светских лиц в Харьковский Коллегиум заставил устроить особое отделение исключительно для дворянства, купечества и разночинцев, каковое и было учреждено 2 февраля 1768 года под название «прибавочные классы», о чем и гласит инструкция Императрицы Екатерины Второй 1765 года. [5, *с. 13*]

Через три года они были переименованы в Казенное училище, в котором в 1773 году открылись музыкальные классы. Тем не менее, есть основание считать, что музыка преподавалась и раньше – в 1771 году. [5, *с. 17*]

Студентов музыкальных классов не отягощали теоретическими знаниями. В «Инструкции» было сказано: «Учеников не мучить устным заучиванием правил и исключений и тем самым желание к учебе у них с самого начала и навсегда не отбивать». [5, *с. 20*]

Студенты имели право зарабатывать себе на жизнь игрой в оркестре по вечерам, сочинением и исполнением од и кантов. Отметим, что, согласно сохранившимся сведениям о часах и зарплате преподавателя музыкальных классов – учитель М. Концевич получал 300 рублей в год при занятости 24 часа в неделю – наибольшую плату в Коллегиуме получали педагоги иностранных языков и музыкальных классов. [10, *с. 235*] Таким образом, правительство стимулировало развитие светского образования.

Новым этапом в развитии музыкального, в том числе частного образования, стал период функционирования музыкальных классов при Харьковском университете.

К сожалению, изучение их деятельности усложнено отсутствием архивов университета, погибших в годы Великой Отечественной войны.

Идея создания пансиона при университете и преподавания изящных искусств появилась, по крайней мере, за три года до описываемых событий, в период подготовительных работ, предшествовавших открытию учебного заведения. Так, еще в 1802 году в шестом параграфе «Пред-

начертаний о Харьковском университете» говорилось: «Наряду с первым отделением может открыться второе, в котором в свободные часы, молодые люди для развлечения и пользы будут обучаться рисованию, музыке, танцованию, фехтованию, верховой езде и некоторым ручным работам, которые могут с целью укрепления здоровья и сил заинтересовать хорошо воспитанного человека. Оно, не входя в состав университета, но, принадлежа ему, может быть названо отделением или разрядом приятных искусств» [5, *с. 149*].

Согласно «Уставу» университета, в круг проходимых в университете предметов, помимо наук, входили также «новые языки», рисование, музыка и танцы. Для их преподавания полагалось три лектора «новых языков» – французского, немецкого и английского – и три учителя «приятных искусств» – рисования, музыки и танцев [11, *с. 10*].

Преподавание «приятных искусств» началось с первых дней существования университета [5, *с. 149*]. Учителем рисования был приглашен Яков Матес, танцев – Абрам Балашев, а музыки – Иван Витковский [11, *с. 11*]. Студенты получили возможность серьезно изучать вокальную и инструментальную музыку, дополняя свои знания музыкально-теоретическими занятиями. В вокальном классе певческие традиции воспитывались на материале не только духовной, но и светской музыки. Очевидно, это связано с приходом в университет прекрасного музыканта, ученика великого Й. Гайдна, Ивана Витковского, которого в состав профессоров университета рекомендовали Гете и Шиллер [4, *с. 3*].

Педагог музыкальных классов Иван Витковский, поляк по происхождению, учился в Вене, а по приезде в Харьков преподавал в музыкальных классах с момента основания университета и до 1830 года, с перерывом в 6 лет. Иван Матвеевич играл на скрипке, сочинял, был незаурядным организатором. В Харьков он был приглашен попечителем Харьковского учебного округа Северином Потоцким. С. О. Потоцкий, который был знаком с Гете и Шиллером, в то время пребывал за границей, приглашая в университет иностранных профессоров [12, *с. 18*].

Витковский был приглашен на работу учителем музыки на штатное жалование в 500 рублей в год для преподавания игры на фортепиано и на скрипке. В свободное время ему предоставлялось право заниматься частной музыкальной практикой, как у себя на квартире, так и в других домах. Зимой музыкант на два месяца освобождался от занятий в университете, для гастролей по губернии [5, *с. 66*].

Был в университете и танцевальный класс, где играли особо приглашенные музыканты. Сначала трое инструменталистов помещика Захаржевского с платой по 200 рублей в год, а затем некий Головенко с двумя товарищами [13, *с. 476*].

Музыкальные классы пансиона имели неплохую материальную базу. За 10 лет существования было сделано приобретений почти на 2 400 рублей. А также ноты (произведения Жировца, Плейеля, Гофмейстера, увертюры различных опер) [2, с. 152]. На содержание в порядке инструментов и починку их ежегодно отпускалось по 250 рублей [11, *с. 72*].

И. Витковский постоянно заботился о расширении состава воспитанников музыкальных классов. И результаты его деятельности были ощутимыми. Если на открытии университета в январе 1805 года среди оркестрантов не было ни одного студента, то уже весной того же года по заявке учителя музыки было привезено из Лейпцига 10 скрипок, 2 альта, 1 виолончель, 4 гобоя, 4 флейты, 2 кларнета, и в 1806 году на экзамене уже 14 студентов университета продемонстрировали хорошие навыки по музыке, а трое освоили сразу несколько специальностей. Сам Витковский создал хороший класс, многие студенты сдавали экзамены на «отлично».

С каждым годом увеличивалось число студентов, занимающихся музыкой. Так, если в 1825-1826 годах музыкой занималось 58 человек, то в 1828 году – уже 81 человек [5, *с. 89-90*].

По инициативе И. Витковского проводились симфонические концерты. К открытию Харьковского университета профессором И. Тимковским и И. Витковским была написана и исполнена 17 января 1805 года оратория. Она прославляла основателя этого учебного заведения В. Н. Каразина и передовую интеллигенцию, пожертвовавшую для открытия университета 400 000 рублей [5, *с. 4*]. С 1806 года устанавливается определенный церемониал университетских торжеств, проводившихся ежегодно 17 января – в день открытия университета и 30 августа, в день «Тезоименитства Императора». В них активное участие принимали воспитанники музыкальных классов.

Настоящим событием было исполнение в Харькове в 1810 году ораторий Й. Гайдна «Времена года» и «Сотворение мира». Исполнялись также увертюры Моцарта, Керубини, Вебера, Россини, симфония Бетховена, концерты Роде, Кальбреннера и другие сочинения.

Значительным фактом стала постановка в 1814 году силами университета оратории в честь освобождения Отечества от наполеоновских полчищ.

В периодической печати торжественные собрания университета, как и выпускные акты в различных учебных заведениях, а также концерты освещались подробно и регулярно. Так, в частности, «Харьковские известия» сообщали, что 5 января 1817 года на торжественном собрании звучала симфония, после каждой речи – музыка. Собрание окончилось концертом [14]. В июле 1820 года окончательный акт экзаменов в здании университета «был открыт симфониею» [15]. На сентябрьском празднике 1820 года звучали «увертюра, духовный концерт и концерт» [16]. А 9 сентября 1822 года «Харьковские известия» поместили обширный материал о торжественном собрании в университете, которое состоялось 30 августа 1822 года по поводу «Тезоименитства Императора». Открылось оно «увертюрою

сочинения Винтера, затем произнес речь ординарный профессор Рейш на немецком языке о происхождении русского народа, за которой последовал концертант, игранный студентами университета, потом произнес речь Робуш о военных науках, за коею был также концерт на кларнете» [17].

Такая форма собраний – чередование музыки и речей – способствовала улучшению восприятия как одного, так и другого. В подобных собраниях-концертах часто студенты выступали наравне с преподавателями.

В музыкальных классах университета преподавали незаурядные личности, одаренные, многогранно образованные люди. Отметим, что универсализм – отличительная черта многих образованных людей рассматриваемого периода.

Весьма значителен и вклад Ивана Александровича Лозинского. Прекрасный виолончелист, кларнетист и композитор, он занимался так же теоретическими и практическими проблемами скрипичной игры, создав школу игры на скрипке. Свою лепту в музыкальное образование внес и преемник Лозинского, В. Андреев, преподававший с 1837 г. по 1842 г. [11, *с. 115*].

Уроженец Волыни, Лозинский обучался в Варшаве, с 1799 г. по 1801 г. был учителем музыки в Уманском училище [18, *с. 367*], а с 1811 г. по 1815 г. – в Курской гимназии. В Харьковском университете Иван Александрович преподавал с 1815 г. по 1837 г. [5, *с. 87*].

Следует отметить и возглавлявшего кафедру философии профессора И. Шада. Преподававший логику, этику, метафизику, естественное право и психологию, Шад был также и хорошим музыкантом. Совет Университета высоко ценил его достаточно солидные музыкальные познания, неизменно поручая именно ему вместе с Витковским проводить наиболее ответственные экзамены по музыке. [11, *с. 106*]

Преподавательская и просветительская деятельность педагогов университета часто не ограничивалась только его стенами. Так, Витковский, Лозинский и Андреев преподавали в Институте благородных девиц. И. Лозинский преподавал также в пансионах А. де Роберти и П. Рейпольского. [19] Об этом упоминается и в Донесении со списками о пансионах. [20, ф. 266. *оп. 1, д. 9, л.7*]

Следует заметить, что, по воспоминаниям современников, на развитие музыкального просвещения среди студентов влияли университетские уставы. Так, если до 1826 года на соблюдение жесткой дисциплины в университете смотрели довольно либерально и с общением между студентами проблем не было, то после 1826 года ситуация резко изменилась. В частности, появились надзиратели, ведшие строгое наблюдение за студентами. В 30-х годах ситуация еще более усложнилась. Появился целый ряд ограничений. Запрещалось вступать в брак, ходить в театр, употреблять хмельные напитки. Ограничения общения между студентами, часть из которых была более, а часть – менее образованной и способной в музыкальном отношении, сказывались на занятиях искусством. Однако тяга к музыке и музицированию всегда была. [11, *с. 77*]

Не умаляя значения деятельности Витковского, Шумана, Шада и других, подчеркнем, что педагоги музыкальных классов, кроме Лозинского, не занимались теорией музыки. Однако этот пробел был восполнен теоретическими трудами других преподавателей университета.

С появлением музыкальных классов при Харьковском университете возрос интерес студентов и населения города в целом к музицированию, появлялась необходимость в обеспечении нотами. В 1812 году в Харькове открылся первый магазин, в котором можно было приобрести ноты и музыкальные инструменты. Владельцем магазина был И. Витковский, а точнее, его жена. [5, *с. 82*] В газетных объявлениях сообщалось об ассортименте и ценах, которые были на 10% ниже, чем в Москве и Петербурге.

Приведем отрывок такого объявления из газеты (с сокращениями):

«...красного дерева наилучшей обработки с полной клавиатурой пиано-форте. 460 рублей. Есть дешевле и дороже. Лучшей работы митервильская гардированная скрипка с черным грифом – 23 рубля. Хороший смычок – 3 рубля. Четыре колочка на скрипку – 50 копеек. Одна колодочка железных струн на пиано-форте – 22 копейки. Пара кларнетов настоящих саксонских – 85 рублей. Есть дешевле и дороже. Флейта очень хорошая – 20 рублей. Есть дешевле и дороже». [21, *с. 74*]

Далее следовало, как можно выписать определенные инструменты.

Из нот можно было приобрести самые различные «переложения опер, квинтеты, дуэты, соло для одного и двух инструментов, «школы» для всех инструментов и теоретические книги о музыке разных композиторов» [21, *с. 74*].

Чтобы составить представление о ценах на музыкальные инструменты в первые десятилетия XIX века, приведем расчеты И. Лозинского: «пара кларнетов – 175 рублей, пара флейтраверсов – 60 рублей, три скрипки со смычками – 120 рублей». [5, *с. 152*]

В своем объявлении И. Витковский приводит, кроме тех цен, по которым хочет продать имеющийся музыкальный товар, и цены (очень дорогие для студентов), по которым обычно предлагают инструменты: «неплохое фортепиано стоит от 1500 до 1800 рублей; пара кларнетов 200 рублей, найпростейшая флейта 30 рублей, плохонькая скрипка 20 рублей и т. д. ». [22, *с. 82*]

Конечно, инструменты стоили весьма дорого. При сравнении общепринятых цен с ценами, предлагаемыми И. Витковским, очевидно, что выгоднее было приобрести инструмент именно в его магазине.

Пытался И. Витковский заняться и нотопечатанием. Однако этот нужный для города проект, к сожалению, окончился неудачей. [5, *с. 148*]

Большой вклад в дело музыкального образования внес и Институт благородных девиц,

основанный в 1812 году. [23, *с. 10*] здесь преподавали Барцицкий, Хмелевский, Гильдебрант, Роде, Лозинский, Андреев, Витковский и др. Такое количество именитых педагогов дает основание предполагать наличие одаренных воспитанниц. Как и в других заведениях, без музыкальных номеров не обходились ни торжественные акты, ни вечера. [5, *с. 102*] «В Харькове воспитание девиц не имеет ни в чем недостатка. Для искусств изящных есть здесь виртуозы на всех почти инструментах. [24, *с. 370*] Экзамен включал обязательное исполнение фортепианных концертов. «Четыре концерта, разыгранные воспитанницами на фортепиано с редким искусством и волшебной приятностью, убедили присутствовавших, что и эта часть воспитания доведена тут до совершенства». [25]

Наряду с университетским, существовали пансионы, открывшиеся в 1820-х годах: А. де Роберти, Е. Прелат, А. Нагель, Е. фон Бирих, И. Ольденбергера, Е. Зимницкого и многие другие, начавшие свою деятельность позднее. В эти частные учебные заведения приглашались лучшие педагоги города.

Определенный вклад внесла действовавшая между 1865 и 1867 годами бесплатная музыкальная школа «для всех сословий» известного музыканта, композитора и дирижера К. Вильбоа, читавшего также лекции по истории и теории музыки в университете. [4]

В новую стадию развития вступило частное музыкальное образование в связи с открытием в 1871 году Харьковского отделения Императорское Русское Музыкальное Общество. Согласно Уставу РМО должно было "оказывать содействие распространению музыкального образования в России, поддерживать свободных российских художников (композиторов и исполнителей) и преподавателей музыкальных предметов". [26, *с. 2*]

Оно ставило своей целью "развитие музыкального вкуса публики благодаря устроению музыкальных собраний (концертов) и распространению музыкального образования путем создания музыкальных классов, училищ и т.п." [3, с. 3]. По сути, его задачи соответствовали словам известного научного и музыкального деятеля Д. В. Стасова «Сделать хорошую музыку доступной большим массам публики». [27, *с. 795*]

При этом местные отделения имели определенную автономию. Так, они могли распоряжаться "целиком самостоятельно средством и имуществом, которые принадлежали учреждению". [26, *с. 16, ст. 53*] Местное отделение могло учреждать, если это было нужно, музыкальные классы, музыкальные училища и консерватории, в соответствии с решением главной дирекции.

Через 2 года после создания Харьковского отделения, в 1873 г., при нем были открыты музыкальные классы – база для создания музыкального училища, одного из старейших учебных заведений в Украине.

Желающих учиться в музыкальных классах было достаточно. Так, в 1875-76 учебном году там занимались 76 учеников, а в 1876-77 учебном году – уже 99.

Материальное обеспечение музыкальных классов обычно состояло из взносов действительных членов, членов-посетителей, членов-исполнителей и постоянных гостей (тех, кто только посещал концерты, но в других мероприятиях не принимал участия). Вносились пожертвования. Средства также поступали от платных учеников.

29 марта 1880 г. музыкальные классы посетил Антон Рубинштейн. Он прослушал исполнение пьес некоторыми учениками всех классов, одобрил работу преподавателей и высказал дирекции свое пожелание дальнейших успехов. При этом он порекомендовал преобразовать музыкальные классы в специальное музыкальное училище. [28, *с. 5*]

Подготовительные работы к открытию музыкального училища шли на протяжении 1882-1883 учебного года [8, с. 6]. В 1883 году училище было создано. [18, *с. 335*]

Музыкальное училище с самого начала пользовалось большим авторитетом. Это позволяло надеяться, что вскоре, по словам директора учебного заведения И. И. Слатина, «город сделается единственным музыкальным центром всего юга». [29, *с. 34*] О работе училища высоко отзывался, прослушав его учеников, Антон Рубинштейн: «услышанное превзошло все ожидания» [30]

В музыкальном училище работали опытные педагоги: Р. Геника, А. Бенш, Ф. Фанненштиль, Ф. Акименко, А. Горовиц Е. Мясоедова. Работали в нем и польские, чешские, немецкие музыканты. [31, *с. 9*]

В 1883 году число учащихся по девяти специальностям достигло 140 человек, а в 1886-1887 учебном году оно увеличилось до 222 человек.

Наиболее популярным инструментом было фортепиано.

Как известно, еще в музыкальных классах в 1880-1881 уч. году была введена система комплектных и некомплектных учащихся. До этого 15% учащихся учились бесплатно. «Дирекция приняла предложение директора музыкальных классов об установлении комплекта учащихся по примеру существующих музыкальных заведений с платой за право учиться 75 рублей в год. Для всех сверхкомплектных плата возвышена до 100 рублей, для вольнослушателей – 120 руб. Подобная разность в плате за право учения ведет к уравнению затраты на каждого ученика в отдельности, простирающейся свыше 100 руб. в год. В комплект зачисляются преимущественно лица, посвящающие себя специально делу изучения музыкального искусства и уже заявившие в течение прежних лет своих занятий в музыкальных классах свои успехи и прилежание. Вторичною целью при установлении комплекта имелось развитие соревнования между учащимися и более серьезного отношения к изучаемому искусству». [32, *с.6-7*]

Эта же система сохранилась и в музыкальном училище.

В 1900-1901 уч. году плата составляла для комплектных учащихся (70 человек) 100 рублей в год, для сверхкомплектных (73 человека) – 150 рублей. Вольнослушатели подразделялись на тех: а) кто совмещает учение в музыкальном училище с другими учебными заведениями и б) кто платит только за обязательные предметы. Первые (42 человека) платили 100 рублей, вторые (32 человека) – 20 рублей в год. [33, *с. 36*]

В 1915-1916 уч. году комплектные учащиеся платили по 120 (37 человек) и 110 руб. (50 человек) в год; вольнослушатели (16 человек) – по 150 руб.; совмещавшие с другими учебными заведениями (110 человек) – по 110 руб.; только за обязательные предметы (38 человек) – по 20 руб. в год. [34, *с. 48*]

В 1900-1901 уч. году в I полугодии обучалось 270 человек, во II полугодии – 245 [12, с.36]. В 1915-1916 уч. году соответственно 542-512 человек [15, с.48], а в 1916-1917 уч. году всего обучалось 600 человек. [29, *с.35*]

Рекордное количество учащихся в 1916-1917 учебном году свидетельствовало о престиже учебного заведения, о естественном желании приобщиться к искусству, об определенном уровне развития культуры в городе. Возрастало и качество подготовки кадров.

В училище постоянно велась работа по совершенствованию программ, которые по своему уровню постепенно приблизились к консерваторским. Это и привело к организации в 1917 году на базе музыкального училища высшего учебного заведения – консерватории, ныне – Института искусств имени И. Котляревского. Созданием этого учебного заведения завершилось формирование системы профессионального музыкального образования на Слобожанщине.

Литература

1. Шреєр-Ткаченко О. Розвиток української музичної культури в XVI – XVIII сторіччах. // Українське музикознавство. – К., 1971. – Вип. 6 – С. 159-175.
2. Шреєр-Ткаченко О. Українська професійна музика до середини XVIII сторіччя. // Історія української дожовтневої музики. – К., 1969.
3. Фільц Б. Музичні цехи на Україні (XVI – XIX ст.) // Українське музикознавство. – М., 1982. – Вип. 17.
4. Щербінін Ю. Біля джерел музичної культури Харкова // Зб. матеріалів до Харківських ансамблей "Бароко XX ст.". – Х., 1992. – С. 3-7.
5. Миклашевський И. М. Музична і театральна культура Харкова XVIII-XIX ст. – К.: Наукова думка, 1967. – 160 с.
6. Лебедев А. Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения университета. – М., 1886.
7. Багалій Д. Історія Слобідської Украини. – Харків, 1990.
8. Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году. – Х., 1895.
9. Кук В. Нові документальні дані про життя А. А. Веделя у Харкові (1796 – 1798 рр.) // Українське музикознавство. – К., 1973. – Вип. 6.
10. Щербінін Ю. Біля джерел музичної освіти у Харкова // Українське музикознавство. – К., 1970. – Вип. 6.
11. Миклашевский Й. М. Харьковский университет и музыкальная культура Слободской Украины. – Харьков. 1958. – Рукопись.
12. Зайцев Б. П., Посохов С. И. Попечители Харьковского учебного округа. – Х., 2000.
13. Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета: В 2 т. – Х.: Тип. Зильберберга, 1893. – Т.1.
14. Харьковские известия. – 1817. – 5 января.
15. Харьковские известия. – 1820. – 10 июля.
16. Харьковские известия. – 1820. – 4 сентября.
17. Харьковские известия. – 1822. – 9 сентября.
18. Митці України / За ред. А. Кудрицького – К.: Укр. енціклопедія, 1992. – 846 с.
19. Харьковские известия. – 1817. – 9 ноября.
20. Государственный архив Харьковской области.
21. Харьковский еженедельник. – 1812. – «Известия» к №8.
22. Харьковский еженедельник. – 1812. – «Известия» к №9.
23. Жебылев Н. Исторический очерк деятельности харьковского института благородных девиц. – Х., 1913.
24. Украинский вестник. – 1818.
25. Вестник Европы. – 1827. – №9.
26. Устав Императорского Русского музыкального общества. – СПб., 1873.
27. Музыкальная энциклопедия в 6 т. – М., 1978. – Т. 4
28. Отчет Дирекции Харьковского отделения Русского музыкального общества за 1879-1880. – Харьков, 1880.
29. Кононова Е. В. Из истории Харьковского института искусств // Харьк. ин-т искусств им. И. П. Котляревского. 1917-1992. – Харьков, 1992.
30. Харьковские губернские ведомости. – 1892-1894.
31. Смоляга Н. Русско-украинские связи в фортепианном образовании и исполнительстве на Украине в XVIII – начале XX в. – Автореферат. диссертации – К., 1987.
32. Отчет Дирекции Харьковского отделения Русского музыкального общества за 1880-1881. – Харьков, 1881.
33. Отчет Дирекции Харьковского отделения Императорского Русского музыкального общества за 1900-1901. – Харьков, 1901.
34. Отчет Дирекции Харьковского отделения Императорского Русского музыкального общества за 1915-1916. – Харьков, 1917.

Куліков В.О. (м. Харків)

СЕЛЯНСЬКА ОБЩИНА В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

На розвиток селянського господарства в пореформений період як Харківської губернії, так і всієї України великий вплив чинила селянська община, яка охоплювала абсолютну більшість і селянських господарств і селянської землі.

Незважаючи на те, що історії селянської общини присвячено велику кількість праць, успіхи у її вивченні, навіть в межах Російської імперії, поки що не дуже значні [2, с. 22]. Робіт, присвячених історії селянської общини в межах України, наскільки нам відомо, немає зовсім. Отже, слід зазначити, що ця тема ще чекає на свого дослідника.

Завдання даної роботи – дати загальне уявлення про феномен селянської общини і з'ясувати особливості селянської общини в Харківській губернії в пореформений період (1861-1906 рр.).

В історичній літературі і джерелах з історії селянського господарства досить часто терміни "сільська громада" і "селянська община" використовуються, як синонімічні. Проте між цими поняттями є певна різниця.

Оскільки закон дозволяв розподіл сільської громади на кілька поземельних общин ("миров"), з яких кожна володіла своїм наділом по особливому акту земельного устрою, окремо і незалежно одна від одної, траплялися випадки, коли межі сільської громади і поземельної общини могли не співпадати. Тому слід відрізняти селянську общину від селянської громади. Община була лише земельним союзом, а сільська громада (рос. – сельское общество) відала справами по врядуванню сільськими жителями-селянами, тобто вона виступала як адміністративна одиниця.

Так, наприклад, Мараховська сільська громада Нижньо-Дуванської волості Куп'янського повіту Харківської губернії складалась з двох поземельних общин: одної при селі Мораховці, та іншої при хуторі Долі. Землі обох общин знаходились біля села й були відділені одна від одної землею поміщика Литошенко [11, с. 205].

Однак найчастіше межі сільської громади і поземельної общини співпадали, тому в подальшому ми будемо користуватися терміном "селянська община".

Як вже зазначалося, община мала дві основні функції – господарську й адміністративну. Господарська функція полягала у заходах по розподілу та експлуатації наділів, передусім ріллі. Як адміністративна одиниця община повинна була виконувати фіскальні та поліцейські функції.

Структура селянського врядування включала в себе сільські сходи та виборний селянський апарат врядування у складі сільського старости, збиральника податків, низших поліцейських та ін.

На сільських (мирських) сходах збирались передусім домогосподарі. На них й начислювались платежі й повинності за земельний наділ. Безземельні селяни не завжди були присутні на сходах й мали право голосу. Жінки користувались правом голосу тільки в незвичайній ситуації, наприклад, коли після смерті чоловіка вони залишались головою сім'ї [5, с.336].

Як органу адміністративної одниці, до компетенції сільського сходу належало: вибір сільських посадових осіб й призначення виборних на волосний сход; рішення про усунення з громади шкідливих і злочинних елементів; звільнення членів громади; дозвіл сімейних розділів; встановлення зборів на суспільні витрати і т.д. За положенням 1861 р., сільська громада відповідала круговою порукою за кожного з своїх членів в справному відбуванні казених, земських та мирських повинностей.

За законом, рішення сходу приймалось, якщо за нього проголосували 2/3 домогосподарів, але фактично рішення приймали, коли його підтримували 3/4, 4/5, або всі учасники сходу [5, с. 339].

Рішення сільського сходу мали юридичну силу й фіксувались у відповідних документах – в "вироках", які заносились до спеціальної книги [4, с. 36].

Сільський схід й виборний апарат врядування функціонували під керівництвом сільського старости. Ним міг стати лише приписаний до общини селянин-домогосподар, що користувався наділом. Найчастіше старостою обирали селянина середнього добробуту, не молодше 25 років, який відповідав кодексу моральних принципів: сувора поведінка в побуті, в родині, повага до старших, серйозне ставлення до роботи [4, с. 38].

Весь склад селянського врядування (офіційно і в нормах звичаєвого права) був підзвітний сільському сходу. На ньому заслуховували підсумки діяльності сільської адміністрації після закінчення термінів служби.

Звернемось тепер до господарських функцій селянської общини.

У Харківській губернії, як і у всій Україні, в пореформений період існувало переважно дві форми селянського землеволодіння, що різнились юридичною природою власності на землю. Це общинна і подвірна форми землеволодіння. Різниця між ними в юридичному плані заключалась в тому, що при общинному землеволодінні господарем і розпорядником землі була була сільська громада. При подвірному землеволодінні

власником землі було окреме господарство. Масові дані про поширення і співвідношення вказаних форм надільного землеволодіння були зібрані Центральним статистичним комітетом МВС під час земельних переписів 1877 і 1905рр. За цими даними в 1877р. общиною формою землеволодіння в Харківській губернії було охоплено 93,7% селянських господарств і 95,2% надільної землі. В 1905р. – 93,15% і 92,6% відповідно [13, с. 51].

Форми землекористування також поділялись на общинну і подвірну. Практична суть так званого общинно-зрівняльного користування полягала в тому, що певна частина общинних угідь (вигін, іноді лісоруб та ін.) була в суспільному, іноді вільному користуванні общинників. Обійстя, тобто місце під будівлями, двором, городом і т.п., переважно було в особистому володінні окремих домогосподарів. Основні ж угіддя – рілля й сінокаті, іноді ліс розподілялися між окремими господарями, які використовували частки, що їм дісталися, підпорядковуючись, проте, розпорядкам встановленим общиною. Зупинимось коротко на останній категорії общинних земель. Землі цієї категорії (в основному рілля) переділялися шляхом загального або корінного переділу.

Переділи землі взагалі мали на меті задоволення однієї з двох цілей: вони приводили земельні ділянки у відповідність або з економічною потужністю родини, або з її потребою в харчуванні. Між переділами земля знаходилась в постійному користуванні окремих господарів. За довгі роки механізм переділів дуже ускладнився. При трипільній сівозміні рілля розбивалася на 3 поля. Кожне таке поле складалося з різних за якістю (родючістю, віддаленістю і т.п.) земель. Згідно ознак якості поле поділялося на певну кількість ділянок. Далі йшла складна процедура жеребкування, яке було багатоетапним і в ході нього кожен господар одержував свої смуги землі. В результаті наділи селян складалися з багатьох смуг, які часто були розташовані далеко одна від одної. Після переділу індивідуальний характер користування землями був відносний, оскільки в умовах черезсмужжя всі землі залучалися до загальної примусової сівозміни, а також на час збирання врожаю і до нового посіву ці землі перетворювалися в загальне пасовисько. Терміни передеділів були різні, залежно від угідь та ін. умов. Але переважно земля переділялась кожні 10-15 років в зв'язку із зростанням селянського населення, яке поступово перевищувало кількість душових наділів, що були утворені в ході останнього переділу [8, с. 39].

Основною розверстальною одиницею при переділах ріллі в общинах Харківської губернії в другій половині XIXст. була ревізька душа – понад 50% випадків. Разом з тим зустрічалися й інші розверстальні одиниці – по наявних душах чоловічої статі, по робочій силі і т.п. [12, с. 76]. Новим явищем в житті общини став розподіл "по їдцям", що являло собою заміну виробничого принципу розверстання на споживчий. Це було свідченням кризи общини, затисненої в лещата малоземелля [2, с. 55].

Слід зазначити, що зрівняйлівка, як здається на перший погляд, зовсім не була для общини самоціллю, а була лише засобом досягнення іншої, дійсно головної для неї мети – колективного виживання в скрутних умовах боротьбі за існування [2, с.43].

Слід зазначити, що форми селянського землекористування – подвірна і общинна – не завжди співпадали з формами землеволодіння.

Велика кількість селянських общин не переділяла землю з самої реформи, а домогосподарі в таких общинах фактично постійно користувались землею подвірно. Такі общини знаходились переважно в західних повітах Харківської губернії. Так, наприклад, за свідченням податного інспектора Сумського повіту І.Н. Протасьєва, сумські селяни "користуються надільною землею як своєю власністю: вони заповідають і навіть дарують свій наділ співсільчанам, причому громада, юридичний власник землі, ставиться до подібних актів доволі байдуже. Таким чином, община в Сумському повіті існує тільки де-юре, й для цілковитого її скасування потрібно лише формальне рішення громади" [10, с. 297]. За свідченням інспектора сільського господарства Скворцова, селяни Рязанської волості Охтирського повіту "обходяться без переділів, маючи вигідні заробітки на стороні" [9, с. 66].

У центральних і східних повітах губернії переважала общинна форма землекористування, тобто відбувались регулярні переділи ріллі. Для передачі свого наділу сторонній особі, хоч і члену общини, була необхідною згода всього сільського сходу [7, с.233]. В Мараховській общині Куп'янського повіту, як повідомляв житель цього повіту М. Литошенко, "рілля періодично переділялась, причому робився корінний переділ, поєднаний іноді з новим переверстанням кількості смуг між господарями" [11, с. 209].

Таким чином, очевидно, що селяни самі обирали найбільш прийнятну для себе форму землекористування, незалежно від форми землеволодіння. Сполучення колективного володіння землею з індивідуально-приватним виробництвом на цій землі робило общину байдужою до пануючого способу ведення виробництва й не заважало розвитку капіталізму в селянському господарстві. Як свідчить сучасник І. Клінген, "Більш вправні, сильні й пронирливі мужики з оголошенням волі [реформа 1861 р. – авт.] досить швидко досягли значного добробуту й далеко випередили менш щасливих співсільчан. Володіючи значними участками власної землі, ведучи своє власне господарство незалежно від общини, ці глитаї, проте, навіть не думають з неї виділятися. Вони добре розуміють, що виходячи з общини, вони втрачають разом з тим право голосу на сході, могутньої зброї для задоволення власних інтересів, а тому випадки виділення з общини дуже рідкі" [3, с. 121]. Це свідчить про

те, що під прикриттям общини в селі відбувалось глибоке соціальне розшарування.

Наведені дані показують, що відображення общини в багатьох наукових працях й публіцистиці як гальма економічного розвитку і ледь не головної причини відсталості селянського господарства *не має під собою ніякої основи*. Правильно, звичайно, що община використовувалась самодержавством як адміністративний орган. Але також очевидно, що її роль не обмежувалась цим. Община була ще й власне селянським органом, що певною мірою задовольняв потребу селян в місцевому об'єднанні і самоврядуванні. Крім того, община була ще органом соціальної взаємодопомоги, селянський "мир" забезпечував догляд за недієздатними, допомогу людям, що постраждали від пожежі. Община була господарським знаряддям, формою організації місцевого економічного життя. Вона займалася облаштуванням й утриманням шляхів, пасовиськ, криниць, хлібозапасних магазинів, наймом пастухів і т. ін.[1, с. 120]. Не можна не погодитись з дослідником Л.І. Кучумовою, яка вважала пореформену селянську общину БАГАТОФУНКЦІОНАЛЬНИМ інститутом, який переважно визначав життя селян [4, с.63].

Таким чином, при оцінці історичної ролі селянської общини необхідно зважено підходити до її ролі в історії і уникати однобічності, що властиво, на жаль, більшості як публіцистичних, так і наукових робіт. Звичайно, певний негативний вплив на розвиток селянського господарства, особливо наприкінці XIX – на початку XX ст., община чинила, але ці вади урівноважувались великою кількістю того корисного, що робила община для селян.

Література:

1. Жидков Г.П. Крестьянская община в современной публицистике // Изучение и преподавание историографии в высшей школе. – Калининград, 1991. – С. 117-125.
2. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России 1907-1914 гг. – М., 1992.
3. Клинген И. Описание Волчанского уезда Харьковской губернии в сельскохозяйственно-статистическом отношении. – Х., 1882.
4. Кучумова Л.И. Сельская община в России (вторая половина XIX) в. – М., 1992.
5. Кучумова Л.И. Сельская поземельная община Европейской России в 60-70-е годы XIX в. //Историч. записки. – Т. 106. – М., 1981. – С. 323-347.
6. Лебедев Ю. Исторические судьбы крестьянской общины // Волга. – 1990. – № 4. – С. 141-158.
7. Литошенко Н. Община в Купянском уезде. Очерк Мараховской поземельной общины // Харьковский сборник 1888 г. – Х., 1888. – С. 232-249.
8. Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа. Дис. канд. іст. наук. – Х., 1997.
9. Материалы для изучения современного положения землевладения и сельской промышленности в России. Прил. к выпуску I. – СПб., 1880.
10. Протасьев И.Н. Экономическое положение и платёжная способность крестьян Сумского уезда // Харьковский сборник 1897 г. – Х., 1897. – С. 279-377.
11. Сборник материалов для изучения сельской поземельной общины. Т. 1. – СПб., 1880.
12. Семёнов Д.П. Статистический очерк крестьянского землевладения и землепользования в Европейской России. – СПб., 1904.
13. Статистика землевладения 1905г. Вып.33: Харьковская губерния СПб, 1906.

Яцина О.А. (м. Харків)

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЙ РУХ НА ХАРКІВЩИНІ У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ (1907-1914 рр).

Культурно-просвітний рух був однією з важливих складових процесу національно-культурного відродження. Він розвивався на базі так званої позашкільної освіти. Остання включала досить широке коло організацій від губернського товариства грамотності до сільського аматорського колективу. Не всі з них були українськими і працювали на користь національної справи. Потужня і цілеспрямована русифікаторська політика царизму давала свої плоди. Та незважаючи на перешкоди, на Харківщині створювалися нові українські культурно-просвітницькі організації, які працювали поряд зі старими. На їх діяльну роботу звернув увагу В.Фрадкін, підкресливши, що вони відіграли неабияку роль у справі підготовки ґрунту для практичного вирішення ідеї створення української держави [1, с.55].

Діяльність окремих організацій культурно-просвітнього спрямування у нашому краї вивчали В.Ярошик, Г.Єфросімова, О.Денисенко, зокрема звертаючись до роботи Харківської публічної бібліотеки, архітектурно–художнього гуртка [2,3,4]. Дисертаційне дослідження Т.Коломієць було присвячене довголітній діяльності Харківського товариства грамотності [5].

Культурно-просвітний рух як частину національного руху вивчали В.Кравченко, В. Бурмака, В. Головченко [6,7,8]. В роботах цих авторів український рух досліджувався головним чином в межах міста Харкова. Автори відзначили роль міста в процесі національно-культурного відродження народу, відмітили негативні тенденції в даному процесі і підкреслили необхідність подальшої праці.

Запропонований матеріал може бути певним внеском у вивчення складного процесу національно-культурного відродження в нашому краї, при цьому буде показана позиція української преси. З цією метою використано матеріали періодичних видань, що виходили в межах тієї частини України, яка була в складі Російської імперії. Це, зокрема, газета "Рада" (Київ, 1906-1917), тижневик "Сніп" (Харків, 1912), журнали "Літературно-науковий вісник" (київський період 1907-1914), "Світло" (Київ, 1910-1914), "Украинская жизнь" (Москва, 1912-1917). Останній часопис був створений українцями для російськомовного читача.

У цих виданнях працювали кращі представники українського руху: М.Грушевський, С.Єфремов, Д. Дорошенко, М.Гехтер, М.Міхновський, Ф.Матушевський, А.Ніковський, С.Русова, Г.Шерстюк, С.Черкасенко та інші.

Умови, що склалися після першої революції в Росії, для розвитку культурно-просвітнього руху були досить складними і неоднозначними. Згідно з царськими маніфестами, у державі були проголошені буржуазно-демократичні свободи. На практиці чиновники, на зразок сумнозвісного міністра внутрішніх справ П.Столипіна, намагалися будь-якими методами обмежити національно-культурний розвиток українців. Так, наприклад, в Харкові було декілька спроб відкрити просвітню установу. В 1906 р. планувалася робота товариства "Родина", згодом, у 1909р., було ще дві спроби відкрити спочатку "Харківське українське громадське зібрання" [9,10]. Справа увінчалася успіхом лише у 1912р., коли розпочало роботу товариство імені Г.Квітки-Основ'яненка. Причиною таких заборон була боязнь чиновників активізації українського руху в місті [11]. Безліч різноманітних перешкод створювали чиновники різних рангів. Так, причиною зриву українського вечора чи концерта могла бути афіша, яка не сподобалася ісправнику, відсутність в програмі російських номерів, "підозрілість" україномовних текстів пісень або віршів. Часом в пресі з'являлися повідомлення про звільнення зі службових посад людей, які брали участь у роботі українських громадських організацій, цікавилися і читали українську пресу, книги. Велике значення мав суб'єктивний фактор – міра схильності чи ворожості чиновника до української справи. В українській пресі друкувалася інформація про ріхні вияви культурно-просвітницького руху на Харківщині. Систематичними були повідомлення про проведення в місті та поза його межами народних читань українською мовою, які організовувалися під егідою товариства грамотності або комітету народної тверезості. В 1910 р., за повідомленням газети "Рада", такі читання проводилися у трьох місцях Харкова: Народному домі, першій ральній школі та москалівській школі. Середня відвідуваність читань коливалася в межах 100-300 чоловік. Крім цього, комісія народних читань товариства грамотності відкрила 19 філій по губернії, закупляла і поширювала україномовну літературу, правда відсоток її у порівнянні з російською був досить невеликим [12]. У 1912 р., за інформацією поданою журналом "Світло", у Харкові проводилися народні читання у чотирьох аудиторіях та на Основі. Серед творів, які цікавили слухачів, названо книги В.Грінченка, М.Гоголя, Т.Шевченка, Г.Квітки-Основ'яненка. Тут же автор підкреслив популярність серед народу україномовних читань [13, с.9]. Оцінюючи їх роль, українська преса цілком справедливо підкреслювала, що в умовах відсутності рідної

школи вони є одним із необхідних засобів національного пробудження демократичних верств населення [13, с.7].

Помітним в пресі культурно-просвітнім осередком була аматорська театральна трупа під керівництвом С.Хвороста і П.Зінченка, що розпочала свою роботу в Харкові у 1907р. Місто не мало українського стаціонарного професійного театру, тому щойно згаданий колектив певною мірою компенсував цей недолік. У своїй роботі трупа використовувала приміщення Народного дому. Наскільки харків'яни цінували роботу цього колективу свідчив допис Д.Пісочинця, вміщений у "Раді". Із п'ятирічним ювілеєм артистів привітали представники місцевих громадських установ та окремі діячі. У виступах відмічено їх важливу працю на користь України. У подарунок аматори отримали коштовні видання творів М.Грушевського, І.Карпенка-Карого, М.Лисенка [14].

У межах Харківської губернії культурно-просвітній рух розвивався не лише завдяки філіям товариства грамотності, а й народним бібліотекам, аматорським театрально-концертним колективам. Певну просвітницьку роль відігравали сільськогосподарські виставки, до яких прилучалася харківська "Українська книгарня", поширюючи через них відповідну літературу.

Огляд наявності української книги в народних бібліотеках кількох українських губерній зроблено журналом "Украинская жизнь". Згідно з даними по Харківщині їх кількість була незначною і коливалася в середньому від 4,4 у Зміївському до 19,3 у Харківському повітах [15, с.99]. Бібліотечний фонд таких книгозбірень становив близько 500 книг. Обнадійливим, як зазначено в часописі, було те, що читабельність української книги набагато перевищувала російську і при вільному доступі вона могла б зайняти вагоме місце. Тут слід зазначити, що за даними преси українську книгу читали переважно гуртом, тому її вплив набагато перевищував наявну кількість. Цей неадекватний вплив націотворчих засобів, з одного боку, і урядові репресії, з іншого, надали процесу поширення національної свідомості прихований характер. Цікаве спостереження з цього приводу висловив один із українофобів на шпальтах петербурзької газети "Новое время". Серед українців, на його думку, існує дві категорії людей: "діючі" – ті, що непомітно працюють на користь української справи, і "розмовляючі" – які у всіх на очах роблять більше ґвалту, аніж конкретної роботи. Перша категорія особливо небезпечна [16]. Очевидно, певна прихованість українського руху не завжди давала можливість царизму реально оцінити його масштаби.

Українська преса систематично звертала увагу на роботу самодіяльних театрально-концертних колективів. Вони, як правило, виникали стихійно, не мали чітких організаційних структур, їх діяльність було важко контролювати. Ставлення преси до таких колективів було позитивним. "Аматорство, – зазначала газета "Рада", – поважний стимул до пробудження національної свідомості серед народу"[17]. Журнал "Літературно-науковий вісник" писав з цього приводу, що значення українських вистав для розвитку національної свідомості досить велике, вони є першою сходинкою на шляху пробудження народу, не випадково влада намагається їх забороняти [18, с.572]. У нашому краї, як і по Україні, такі вистави проводилися переважно на селі. Часом зустрічається інформація про їх поширення серед робітників. Так, за повідомленням преси, гурт аматорів діяв серед залізничників ст. Люботин [19, с.140].

Звичайно, що сам факт існування культурно-просвітнього осередку не означав автоматично наявність у ньому національно-свідомого колективу, але це був перший ступінь національного прозріння, який рано чи пізно, більшу чи меншу частину його учасників приводив до цієї мети. Це підтверджували як матеріали кореспондентів, де вони таку думку відстоювали, так і сухий фактичний потік інформації. Ось, наприклад за повідомленням тижневика "Сніп", прибуток від проведеного українського вечора аматори Лебедина переказали на побудову в Києві пам'ятника Т.Шевченку [20]. Ця інформація без зайвих коментарів повідомила про наявність у колективі національно-свідомих елементів, адже власною працею зароблені гроші на непотрібну справу не кидають. Тут же підкреслимо, що проведення різноманітних ювілейних заходів – ще один важливий націотворчий засіб, який згуртовував, збуджував народ. Найбільш потужним був рух, пов'язаний з ім'ям Великого Кобзаря. Про його відображення в загальноукраїнській пресі, у тому числі й у Харкові, нами зазначалося окремо [21].

Українська преса не лише висвітлювала конкретні прояви культурно-просвітнього руху, а й критикувала наявні недоліки. Досить болючою була проблема розпорошеності, низької організованості представників культурно-просвітницького руху. Ось, наприклад, коротка цитата допису Д.Пісочинця з Харкова зі сторінок "Ради": "Все відбувається нарізно, окремими гуртками, нема закладу, що згуртував усіх" [22]. Крім цього, давалася в знаки політична різновекторність серед представників українського руху. Певний час українців Харкова об'єднувало товариство ім. Г.Квітки-Основ'яненка, але згодом в пресі з'явилася інформація про розкол серед його членів. Про розкол у товаристві на "демократів" та "буржуазію" доносив у місцеву жандармерію таємний агент "Львович" [23]. Цей розкол, а також недостатній рівень національної свідомості були одними із причин провалу ідеї заснування в Харкові професійного театру, – писалося на сторінках "Ради".

Наостанок слід зазначити, що чимало інформації про культурно-просвітній рух на Харківщині, особливо на шпальтах "Ради" та "Світла", подавав Д.Пісочинець. Справжнє прізвище цього харківського кореспондента Д.Ткаченко. Він перебував у родинних зв'язках

із Б.Грінченком, брав безпосередньо участь у роботі багатьох харківських просвітніх установ. На сьогодні його життєвий і творчий шлях несправедливо призабутий.

Таким чином, на початку XX ст. територія Харківщини була регіоном, де відносно активно розвивався культурно-просвітній рух, спрямований на пробудження національної свідомості народу. Осередками руху були досить різноманітні установи й організації переважно недержавного характеру. Для нього характерні такі риси, як поміркованість, демократичність, певна прихованість. На цей час процес пробудження національної свідомості охопив не лише середовище дрібної інтелігенції, а й селянство, робітництво. Стверджувати про його завершеність, а отже, і про закінчення культурницького етапу національного відродження не доводиться.

Українська преса була важливим, хоч і не самодостатнім джерелом вивчення культурно-просвітнього руху в нашому краї. Правдиво висвітлюючи існуючий стан справ, вона сприяла активізації процесу відродження культури та національної свідомості, подоланню існуючих проблем.

Література:

1. Фрадкін В.З. Про боротьбу громадських організацій за національно-культурне відродження України // Культура України: історія і сучасність. Респуб.наук. – теорет.конф. 26-28 жовт.1992р. Харків, 1992. – С.54-55.
2. Ярошик В.О. Історія розвитку краєзнавчої бібліографії Харківщини // Історія бібліотечної справи в Україні. Мат.регіон.наук.конф. Харків,1994. – С.78-86.
3. Ярошик В.О.,Єфросімова Г.Розвиток краєзнавчої бібліографії Харківщини //Культура України: історія і сучасність. Там само. С.274-276.
4. Денисенко О.І. Новоукраїнський стиль в архітектурі Харкова в 1900-1917рр. // Культура України: історія і сучасність. Там само. С.213-214.
5. Коломиєць Т. Харківське товариство поширення в народі грамотності. Автореф. Харків.1998.
6. Кравченко В. Український національний рух у Харкові XIX – початку XX ст. // Слово і час. – 1993. – №10 – С. 14-20.
7. Головченко В. Український національно-культурний рух у Харкові напередодні і під час першої світової війни // Березіль. –1995 – №9-10. – С.154-159.
8. Головченко В., Бурмака В. Харків і українське національне відродження к.XIX – поч. XX ст. // Березіль. – 1994. – №1-2. – С.161-168.
9. ДАХО. Ф.29,оп.1,спр.69,арк.1.
10. ДАХО. Ф.29,оп.1,спр.81,арк.2.
11. ДАХО. Ф.29,оп.1,спр.69,арк.3.
12. Г. Кв-ий. Українські читання в Харкові // Рада. 1911-10 верес.
13. Пісочинець Д. Народні читання українською мовою // Світло. – 1912. – Кн.6. С.6-14.
14. Пісочинець Д. Дай, боже, щоб робилося // Рада. – 1911. – 13 трав.
15. Серополко С. Народные библиотеки Харьковской губернии за 1911 год // Украинская жизнь. – 1913. – №6. – С.99-100.
16. Ренников Украинское движение // Новое время. – 1913. – 15авг.
17. М.Г. Українське аматорство // Рада. – 1914. – 11січ.
18. Гехтер М. Українське життя в 1911 році // Літературно-науковий вісник. – 1912. – Т.57. – Кн.3. – С.563-575.
19. Гехтер М. Українське життя в Росії в 1910 році // Літературно-науковий вісник. – 1911. – Т.53. – Кн.1. – С.123-148.
20. З нашого життя // Сніп. – 1912. – №33-34. – С.14.
21. Яцина О.А. Українська преса про шевченківський рух в Україні на початку XX ст. // Український засів. – 1998. – №1-3. – С.34-41.
22. Пісочинець Д. Лист з харкова // Рада. – 1909. – 19 листоп.
23. ЦДІАУ. Ф.336,оп.4,спр.4,арк.224.

III

Політична історія XX ст. в світлі регіональних досліджень

Куц О.Р. (м. Київ)

УКРАЇНА ТА ПОЛЬЩА НА КОНФЕРЕНЦІЇ В САН-ФРАНЦИСКО

Конференція в Сан-Франциско (25 квітня – 26 червня 1945 р.) увійшла в історію як конференція переможців над фашизмом у другій світовій війні. На ній було вирішено одне з найважливіших питань повоєнного устрою світу – закладено фундамент міжнародної організації безпеки – Організації Об'єднаних Націй. Україна і Польща стали членами-засновниками ООН, але шлях до цього виявився складним і нелегким.

Нова геополітична ситуація в результаті розпаду СРСР та відмови країн Східної Європи від політичних режимів радянського типу спричинила помітні зміни й на світовій арені – появу суверенних суб'єктів міжнародного права та життя. Звідти посилення уваги до зовнішньополітичних проблем наших держав в час, коли закладалися основи повоєнного устрою світу. В повідомленні здійснюється спроба висвітлити кроки української та польської дипломатії на міжнародній арені в переддень закінчення другої світової війни.

Принципові домовленості, що визначили загальні параметри майбутньої установчої конференції ООН, зокрема пов'язані з участю в її роботі України й Польщі, було схвалено на зустрічі керівників головних держав антигітлерівської коаліції в Криму. Вона відбулася 4-11 лютого 1945 р. в Ялті. Головним питанням, яке обговорили представники СРСР, США і Великобританії, стала проблема прискорення остаточного розгрому фашизму. Це змусило союзників прийняти принципові рішення щодо України як однієї з первинних членів Організації Об'єднаних Націй та створення польського уряду. Позиції головних держав антигітлерівської коаліції щодо представництва України та Польщі на установчій конференції ООН визначились вже в Криму.

Однак низка об'єктивних і суб'єктивних факторів, серед яких відзначимо дипломатичну рутину, посилювану політичними настроями впливових кіл західних країн перевірити міць і твердість свого союзника-суперника – СРСР, з одного боку, прагнення Москви швидко закріпити своє становище в Європі внаслідок перемоги над Німеччиною, – з другого, ускладнили й загальмували гармонійну реалізацію ялтинських домовленостей.

5 березня 1945 р. уряд США – країни, де мала відбутися установча конференція майбутньої організації миру й безпеки, запросив до Сан-Франциско представників урядів держав, що підписали Декларацію Об'єднаних Націй від 1 січня 1942 р. або приєдналися до неї до 1 березня 1945 р.[1] Йшлося про країни, які знаходились у стані війни хоча б з однією з держав осі та зобов'язувались не укладати сепаратного перемир'я чи миру з ворогом[2].

Для країн Європи, що зазнали небаченого лиха й руїни, вирішення проблем повоєнного мирного розвитку було життєво важливою справою – воно мало забезпечити умови, котрі усували б можливість виникнення нової світової війни. Від первинного складу конференції значною мірою залежали зміст і спрямованість Статуту майбутньої організації, напрями і спосіб її функціонування. Організація могла стати дієспроможною лише тоді, коли б в ній від самого початку були представлені країни, які винесли на собі основний тягар війни з фашизмом. Серед 10 запрошених європейських країн були всі учасники війни з фашистською Німеччиною та її сателітами – всі, крім України, Польщі та Білорусі[3].

Стосовно Польщі, зокрема, іронія долі полягала в тому, що вона була не тільки країною, нападом на яку розпочалася друга світова війна. Одним з перших документів воєнної доби щодо створення нової міжнародної організації безпеки була "Декларація Уряду Радянського Союзу та Уряду Польської Республіки про дружбу та взаємодопомогу" від 4 грудня 1941 р. "Після переможної війни та відповідного покарання гітлерівських злочинців завданням Союзних Держав буде забезпечення міцного та справедливого миру. Це може бути досягнуто лише новою організацією міжнародних відносин, в основі якої лежатиме об'єднання демократичних країн в міцний союз, – підкреслювалось в документі. – При створенні такої організації вирішальним моментом повинна бути повага до міжнародного права, підтриманому колективною збройною силою всіх Союзних Держав. Лише за цієї умови може бути відновлена Європа, зруйнована німецькими варварами, і може бути створена гарантія, що катастрофа, викликана гітлерівцями, ніколи не повториться"[4].

Питання про запрошення на конференцію в Сан-Франциско України та Польщі стало певним "випробуванням сил" головних держав антигітлерівської коаліції на міжнародній арені. В ході другої світової війни СРСР здобув статус великої світової держави, проте у боротьбі з Німеччиною зазнав величезних людських та матеріальних втрат, які суттєво вплинули на його економіку. В таких обставинах одним з першочергових завдань радянської зовнішньої політики стало створення, як наголошено в новітніх працях російських вчених, "поясу безпеки" антинімецького спрямування на західних кордонах СРСР[5]. Для країн Східної Європи така політика відповідала їх життєвим інтересам – німецький фактор об'єднував та обумовлював орієнтацію на Москву представників різних політичних течій.

Зокрема, польський соціаліст Я.Станьчик підкреслював: “Мова не йде в даному випадку про особливу любов до СРСР, але війна – це ліквідація нашої незалежності, а можливо, і фізичного існування. Адже до танцю буде запрошена Німеччина. Тут немає різниці у поглядах, і це потрібно сказати”[6].

Для України участь у конференції знаменувала вихід нашої держави на міжнародну арену після понад 20-річної перерви. Це стало можливим внаслідок конституційних змін (1 лютого 1944 р.), за якими радянські республіки отримали значні права в галузі зовнішньої політики, в тому числі право вступати в безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди, призначати й відкликати власних повноважних представників в інших державах, приймати вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників зарубіжних країн[7]. Як вже зазначалось, остаточно питання щодо первинних членів ООН було вирішено на Кримській конференції 1945 р., яка стала кульмінацією політичного, економічного й військового співробітництва головних держав антигітлерівської коаліції у війні. Саме там було узгоджено, що Україна та Білорусія, як радянські республіки, що внесли вагомий вклад в перемогу над фашизмом та зазнали величезних втрат у своїй боротьбі, будуть запрошені самою конференцією та візьмуть участь в її роботі[8].

Але Сполучені Штати, як зазначає Є.Є. Камінський, “зайняли спочатку жорстку позицію щодо окремого членства в ній (ООН– О.К.) УРСР[9]”. Після гострих дискусій, що тривали не тільки від Ялти до Сан-Франциско, але й після того, як конференція розпочала свою роботу, 30 квітня 1945 р. на п’ятому пленарному засіданні було прийнято резолюцію щодо запрошення як первинних членів міжнародної організації України та Білорусії, представники котрих мають якнайскоріше взяти участь у роботі конференції[10]. Негайно постановою уряду було остаточно затверджено склад української делегації “для участі в роботах Конференції Об’єднаних Націй в Сан-Франциско по виробленню Статуту загальної міжнародної організації для підтримання миру й безпеки”[11].

Головою делегації було призначено народного комісара закордонних справ УРСР Д.З.Мануїльського – відомого й на Заході авторитета в галузі міжнародної політики. Крім заступника голови Раднаркому УРСР І.С.Сеніна, у складі делегації була широко представлена українська наукова громадськість – віце-президент АН УРСР, директор Інституту біохімії АН УРСР О.В.Палладін, ректор Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка геолог В.Г.Бондарчук, вчений секретар Академії наук УРСР член-кореспондент АН УРСР лісівник та ґрунтознавець П.С. Погребняк, директор Інституту історії АН УРСР професор М.Н. Петровський. Організаційно фахову діяльність делегації мали забезпечити представники молодої української дипломатії, надалі – відомі історики – помічник наркома, секретар делегації О.Д.Война та помічник голови делегації, відповідальний референт Політичного відділу НКЗС УРСР, майбутній постійний представник України в Організації Об’єднаних Націй П.П.Удовиченко. Як спеціальний кореспондент центральних українських газет з делегацією поїхав відомий літературознавець й журналіст Л.М. Новиченко. Загалом до складу делегації входило 12 чоловік[12].

Історія засвідчила, що для української дипломатії участь у роботі конференції в Сан-Франциско була не тільки можливістю заявити на міжнародній арені про існування такої держави – України, але й спробою відстояти гідне місце у світовому співтоваристві, першим кроком для чого було створення ООН. Успішно під головуванням керівника зовнішньополітичного відомства України працював перший комітет першої комісії, що мав підготувати текст вступу й першого розділу Статуту – про цілі та принципи організації. Крім того, Д.З. Мануїльський входив до Керівного комітету та брав участь у роботі першого комітету третьої комісії, де розглядались структура й процедурні питання Ради Безпеки – головного органу майбутньої організації. Розподіл обов’язків між іншими членами української делегації був таким: О.В. Палладін працював у першому й другому комітетах першої комісії, в яких визначався склад ООН, вирішувались питання щодо членства держав в організації. М.Н. Петровський брав участь у роботі другого й третього, а В.Г.Бондарчук – першого та четвертого комітетів другої комісії, де розроблялись проблеми, пов’язані з діяльністю Генеральної асамблеї – її повноваженнями, економічним та соціальним співробітництвом, системою опіки. І.С.Сенін працював у комітетах третьої комісії, робота яких була пов’язана з структурою, процедурними питаннями, повноваженнями Ради Безпеки. П.С.Погрібняк став членом комітетів четвертої комісії, що розглядала положення про Міжнародний суд та правові питання[13].

Відзначимо й активну підтримку делегацією України справедливих вимог Польщі та її народу. 22 травня 1945 р. в Сан-Франциско на пресконференції голова української делегації нарком закордонних справ УРСР Д.З. Мануїльський виклав основні напрями зовнішньої політики України, її позицію з принципових питань повоєнного розвитку. Варта уваги заява Д.З. Мануїльського щодо політики УРСР стосовно свого найбільшого західного сусіда – Польщі: “Ми, українці, кровно зацікавлені… у незалежній Польщі, що проводить свою власну політику, яка відповідає інтересам її народу, дружньо співробітничає зо всіма Об’єднаними Націями… Ми, українці, в інтересах нашої безпеки зацікавлені у дружній Польщі”[14]. Ці слова керівника зовнішньополітичного відомства України ще раз засвідчують наступність і послідовність основних принципів української дипломатії.

Для Польщі шлях на конференцію був набагато складніший, ніж для України головним чином через боротьбу великих держав антигітле-

рівської коаліції за сфери впливу в повоєнній Європі. Гострота суперечностей щодо "польського питання", що перетворилися на початок "холодної війни" в Європі, пояснювалося геополітичним становищем Польщі між переможним СРСР та переможеною Німеччиною.

Не зважаючи на об'єктивну необхідність запрошення для участі в конференції діючого в Польщі Тимчасового уряду, в разі, якщо питання формування Уряду національної єдності не буде вирішено остаточно до початку роботи конференції, "як того, що здійснює владу на всій території Польщі та користується підтримкою польського народу"[15], західні держави не погодились з такою пропозицією. Курс СРСР, з одного боку, США та Великобританії, – з другого, на підтримку різних політичних сил Польщі і відповідно їх урядових структур, позначався на внутрішньому становищі в самій країні. Питання про принципи національно-державного відродження вирішувались у гострій політичній боротьбі, на яку не могла не вплинути позиція головних держав антигітлерівської коаліції. Як зазначав 10 травня 1945 р. в Москві генеральний секретар ЦК ППР В. Гомулка, факти відсутності Польщі на конференції в Сан-Франциско через невизнання західними державами Тимчасового уряду "...впливають, посилюють роботу реакції, сприяють формуванню ворожих настроїв... Особливо ж цей випадок вплинув на інтелігенцію, що чекає, які будуть зміни. Так що політичне становище не сприяє зміцненню позицій уряду в країні"[16].

Існування двох основних течій в польському русі Опору, кожна з яких мала власні збройні сили, призвели до своєрідного "двовладдя" в окремих районах під час визволення Польщі[17].

1 вересня 1944 р. у Москві відкрилось представництво Польського Комітету Національного Визволення (ПКНВ – тимчасового польського урядового органу, створеного на початку визволення Польщі від німецьких загарбників) – єдиного офіційного представництва звільненої Польщі на міжнародній арені. У Москві в серпні й жовтні 1944 р. проходили й переговори представників ПКНВ та лондонського уряду С. Миколайчика про створення уряду національної єдності[18].

З другого боку, після загарбання Польщі німцями Великобританія надала притулок її державним діячам. Створений ними уряд, відомий як лондонський еміграційний уряд, протягом війни керував досить впливовою гілкою польського руху Опору і Армією Крайовою. Офіційний Лондон, заперечуючи право ПКНВ представляти Польщу на міжнародній арені, в той же час активно не протидіяв створенню у Лондоні представництва ПКНВ, тим самим визнаючи існування у визволеній Польщі дієздатного органу влади – ПКНВ. Наприкінці жовтня 1944 р. розпочало свою діяльність – de facto – представництво ПКНВ у Лондоні[19].

31 грудня 1944 р. ПКНВ було перетворено на Тимчасовий уряд Польської Республіки[20], 2 січня 1945 р. Тимчасовий уряд Польської Республіки заявив про початок своєї діяльності та бажання встановити дипломатичні відносини з державами антигітлерівської коаліції (23 країнам були відправлені відповідні ноти)[21]. З головних держав антигітлерівської коаліції його визнав лише СРСР (5 січня 1945 р.). Надзвичайним і повноважним послом СРСР у Польщі був призначений В.З. Лєбєдєв, недавній (1943-1944 рр.) посол СРСР при союзницьких емігрантських урядах у Лондоні[22].

Підтримка західними державами польського еміграційного уряду після створення Тимчасового уряду Польської Республіки поставила країну на грань громадянської війни.

В Сан-Франциско ситуація склалась більш сприятливо для України, ніж для Польщі. 25 червня 1945 р. дев'яте пленарне засідання конференції у Сан-Франциско схвалило Статут Організації Об'єднаних Націй, Статут Міжнародного Суду та Угоду про Підготовчу комісію. 26 червня відбулися підписання Статуту ООН та заключне засідання конференції. Серед країн, представники яких поставили свої підписи під Статутом СОН 26 червня 1945 р., була і Україна.

28 червня 1945 р. після переговорів політичних діячів Польщі у Москві (17-21 червня 1945 р.) у Варшаві було створено Уряд національної єдності на основі ідеї соціально-політичного компромісу комуністів з широким спектром антифашистських сил, що відображали інтереси різних соціальних груп. Наприкінці червня – на початку липня 1945 р. його визнали держави антигітлерівської коаліції. Міністр іноземних справ Польщі – відомий громадський діяч, один з лідерів Стронніцтва демократичного В. Жимовський поставив свій підпис під статутом ООН 16 жовтня 1945 р. – за тиждень (24 жовтня 1945 р.) до вступу його в силу.

Реалії життя врешті решт перемогли. І Україна, і Польща виступають як члени-засновники Організації Об'єднаних Націй. З одного боку, це засвідчує міжнародне визнання внеску національно-визвольної боротьби українського та польського народів проти фашистської Німеччини. З іншого боку, – потрібно визнати, що шлях цих держав на міжнародну арену значною мірою був зумовлений національними та геополітичними інтересами головних держав антигітлерівської коаліції.

Історія запрошення на конференцію в Сан-Франциско України та Польщі певною мірою відбивала нове співвідношення сил на міжнародній арені, стала своєрідною перестрогою на шляху подальшого розвитку міжнародних відносин – це був початок блокового протистояння періоду "холодної війни" та біполярної структури світу.

Примітки:

1. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. документов. – М.: 1980. Т. 5: Конференция Объединенных Наций в Сан-Франциско (25 апреля – 26 июня 1945 г.) (далі – Конференция Объединенных Наций в Сан-Франциско…). – С. 61.
2. Див. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы. Т. 1: 22 июня 1941 г. -31 декабря 1943 г. – М.: 1946. – С. 194.
3. Про Білорусь у цьому матеріалі спеціально не йдеться.
4. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. УП: 1939-1943 гг. – М.: 1973. – С. 257.
5. Див.: Холодная война: Новые подходы, новые документы. – М.: 1995; Сталинское десятилетие холодной войны: факты и гипотезы. -М.: 1999.
6. Цит. за: Советская внешняя политика в годи “холодной войны” (1945-1985). Новое прочтение. – М.: 1995. – С. 74.
7. Див.: Україна і зарубіжний світ. К.. 1970. – С.326-328; Нариси з історії дипломатії України. К.: 2001. – С. 551- 553.
8. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Сб. документов. – М.: 1980. Т. 4: Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4-11 февраля 1945 г.). – С. 274.
9. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. К.: 1996. – С.257-258.
10. Конференция Обьединенных Наций в Сан-Франциско. С. 181.
11. Архів МЗС України, ф. Справ постійного зберігання за 1944-1957 рр. Основна діяльність. Спр. 62, арк. 4.
12. Архів МЗС України, ф. Справ постійного зберігання. Спр. 3, арк.. 2-15.
13. Архів МЗС України, ф. Справ постійного зберігання. Спр. 2, арк.. 67-68.
14. Архів МЗС України, ф. Справ постійного зберігання, спр.5, арк. 143,145.
15. Конференция Обьединенных Наций в Сан-Франциско. – С. 69.
16. СССР – Полила. Механизмы подчинения. 1944 – 1949. Сборник документов. М.: 1995. – С. 123.
17. Див.: Восточная Европа в документах российских архивов: 1944-1953 гг. Т. 1: 1944-1948. – Москва – Новосибирск.: 1997. – С. 65-71.
18. Див.: Советский фактор в Восточной Европе: 1944-1953.Т. 1. 1944-1948. Документи. М.: 1999. – С. 67-89.
19. Polska Niepodlegla, 1945, stycz.
20. Odbudowa Panstwa Polskiego w latach 1944 - 1946: Najwaznejsye dokumenty i informacje. – Warszawa: 1947. – S. 16,17.
21. Tomasyewski D.G. Walka Zwiazku Radzieckiego na arenie mi^dzynarodowej o uznanie ludowego panstwa polskiego (lipiec 1944 - czerwiec 1945). - In: 20 lat Ludowego Wojska Polskiego: II sesja naukowa poswiecona wojnie wyzwolenczej narodu polskiego 1939-1945. – Warszawa, 1967. – S. 911.
22. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. УШ. – С. 334.

Сушко О. В. (м. Київ)

УКРАЇНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ РОСІЇ ТА СТАЛІНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА (20-ТІ – ПОЧАТОК 30-Х РР. XX СТ.)

Перманентні проблеми міжнаціональних, міжетнічних відносин свідчить, що за десятиріччя після розпаду СРСР не вдалося знайти нові концептуальні підходи до гармонізації національного фактору. Як засвідчує історія, керівництво країни шукало нові підходи до вирішення міжнаціональних суперечок.

В 1917 р. більшовики дійшли висновку, що втримати владу та досягти політичної стабілізації в розбурханій революцією колишній імперії можливо відповідною соціальною та національною політикою. Вирішення національних проблем вони бачили через механізм партійного керівництва "з його приводними ремінцями", "гвинтиками", "шайбочками". Дискутуючи щодо національної політики, більшовицькі лідери вживали такі словосполучення як "складна механіка", "вирощування насправді інтернаціоналістських кадрів з місцевих людей в республіках", "бережливість до мужика та інородця", "ми відкрили національне питання не перший раз", "загально партійний центр нужденний...", "маневрувати, користуючись то правими, то лівими уподобаннями".[1]

Сенс подібних настанов приховував подвійні стандарти національної політики. Надзвичайно показовим був виступ на XII з'їзді РКП (б) Миколи Бухаріна. Він прямо наголошував на необхідності "купити" собі довіру у колись пригнобленої нації через штучну постановку російського населення в становище більш низьке в порівнянні з іншими. Його аргументація була на рівні цинізму: "Тут многие товарищи говорили: ведь хозяйственная целесообразность требует того-то, того-то, и того-то, с точки зрения хозяйственной целесообразности защищают ту позицию, которую защищают в гипертрофированной форме, скажем, уклонисты. А на это я, товарищи, скажу: спиливать телеграфные столбы на баррикады – хозяйственно очень неправильная политика; отбирать крупные имения помещиков и передавать их мужикам с точки зрения хозяйственной целесообразности, с точки зрения продуктивности труда неправильная политика. А мы все-таки это делаем. И тоже самое в национальном вопросе."[2] Саме в цьому пункті М.Бухарін визнав, що, тактично, повороти та сюжети в здійсненні національної політики не мають нічого спільного із радянською стратегією розвитку націй і народностей. Підтримав М.Бухаріна і Х.Раковський, який на цьому ж з'їзді підкреслював, що багато соратників по партії розуміють національну політику як своєрідну дипломатичну гру.[3]

Заручниками такої "дипломатичної гри" були українці, яких за офіційними джерелами у 1922 р. у Росії було більше 8 млн[4]. Перепис 1926 р. показав, що українська діаспора була сама чисельна у Російській Федерації. На Північному Кавказі їх було 3,1 млн. чол., або більше 37 % від усього населення регіону[5], у Центральній – Чорноземній області близько 2 млн. або 14,64% [6]. У Сибіру проживало більше 800 тис. чол. або 8,2%[7], на Далекому Сході українці складали майже четверту частину населення[8], а в Нижньо-Волжському краї без Німецької республіки – 10,1%, в Казахській автономній республіці 12,8%[9]. Компактно українці жили на Уралі, в Середній Азії, Західній області.

Десятий, а згодом дванадцятий з'їзди РКП(б) оголосили центральними завданням в галузі національно-культурних перетворень проведення політики "коренізації". Вона в багатьох аспектах торкалася соціокультурних, економічних, політичних інтересів українців, що проживали на території РСФРР, впливала на руйнацію поведінських стереотипів, що сформувалися в умовах іномовного оточення. Хоча проведення політики українізації наштовхувалося на об'єктивні і суб'єктивні труднощі, однак активна українська громадськість Російської Федерації засвідчила бажання до організації власного мовно-культурного життя.

Противники проведення політики українізації апелювали до тези, що мовляв в результаті тривалого перебування в іномовному оточенні українське населення асимілювалося і не здатне до національної самоідентифікації. Не заперечуючи того факту, що частина українського населення насправді забула мову, давно в руках не тримала української книжки, газети тощо, однак більшість його все ж виявила стійкий імунітет проти русифікації. Це засвідчують як наявні документи, так і спогади, свідчення періодичної преси того часу.

В післяжовтневий період на території Оренбурзької губернії, Тургайської та Уральської областей стотисячне українське населення краю обирає Крайову Раду, орган, що мав захищати політичні, економічні, національно-культурні інтереси українців – переселенців. Договором між Радянським урядом та урядом УНР на Крайову Раду покладалися, зокрема, реєстрація громадянства, захист громадянських та політичних прав українців. Рада також мала свій друкований орган "Оренбургская украинская жизнь". Однак інтереси українців – переселенців вступили у

протиріччя із політичною практикою більшовицької влади. Крайова Рада негативно, наприклад, поставилася до мобілізації українців до лав Червоної армії і навіть намагалася рішуче протидіяти цьому, Як результат, 27 травня 1918 року постановою Оренбурзького облвиконкому було визнано в подальшому існування Крайової Ради “явно ворожої до радянської влади, на території останньої бути не може і через це остання негайно має ліквідуватися.”[10]

На Далекому Сході протягом 1917-1918 рр. сформувалися ряд громадських політичних, економічних, культурно-освітніх, професійних організацій національного характеру що, створили систему національно-представницьких органів. Низовими ланками були українські громади в селах, станціях, містах. Вони в свою чергу об'єднувалися в Окружні ради, які обирали делегатів до складу Української Далекосхідної Крайової Ради. На сесіях вирішувалися актуальні питання українців Далекого Сходу. У період між сесіями керівництво поточною роботою здійснював виконавчий орган – Український Далекосхідний Секретаріат. Він виконував представницькі функції у відносинах з місцевими органами влади, а в разі необхідності вступав у зносини із іноземними державами.

Взагалі тогочасна місцева влада позитивно ставилася до діяльності Української Далекосхідної Крайової Ради. Громадські організації отримали визнання як органи національно-культурної автономії українського населення. В складі міністерства у справах національностей Далекосхідної республіки (ДСР) був створений спеціальний департамент з українських справ, котрим була проведена значна робота по організації системи освіти українською мовою, української періодичної преси тощо[11].

Після того, як війська НРА зайняли Далекосхідну республіку, українські організації продовжували функціонувати[12]. Але, на думку більшовиків, це були націоналістичні організації. Репресії розпочалися вже через тиждень після включення території ДСР до складу РСФРР. 21-22 листопада 1922 р. заарештували керівників та активістів українських організацій. Арешти продовжувалися до січня 1923 р.[14]Як свідчать М.Пирогов[15], І.Світ[16] арешти українців розпочалися навіть раніше ніж учасників білого руху. Голова Українського Далекосхідного Секретаріату Ю.Глушко-Мова був заарештований 5 листопада 1922 р. Всього було заарештовано близько 200 чол. з числа активістів українських організацій (політичних, економічних, культурно-просвітницьких, колишніх військовослужбовців українських військових формувань, вчителів). Така масштабність та оперативність засвідчує, що це була заздалегідь спланована акція ДПУ, погоджена з вищим політичним керівництвом.

Заарештованих перевезли до Чити, де з 5 по 13 січня 1924 р. проходив суд над 24 заарештованими. їм було пред'явлено звинувачення за статтями 58-62 КК РСФРР про: “...намагання відірвати Далекий Схід від РСФРР, орієнтації на капіталістичні держави, співробітництво з контрреволюційною Українською Центральною Радою і створення самостійної України”.

Підсудні заявляли, що виїзна сесія Верховного суду РСФРР немає їх права судити. Оскільки до 1922 р. радянської влади на території Далекого Сходу не було і, якщо діяльність українських організацій шкодила, то аж ніяк не радянській владі, а урядам адмірала Колчака, отамана Семенова, братів Меркулових та ін. Суд виніс відносно м'який вирок. Але цей процес ліквідував український громадський національний рух на Далекому Сході. І це в той час, коли по всій території СРСР повних ходом реалізувалися положення політики коренізації.

Як вважають дослідники[17], причини розгрому українського національного руху на Далекому Сході зводяться до двох основних моментів. Перший, намагання більшовиків покарати далекосхідних українців за підтримку “контрреволюційної незалежної української держави”. Другий, ліквідувати загрозу “українського сепаратизму” на Далекому Сході. Одночасно ставилась мета дискредитувати українські національно-культурні організації і їх керівників серед місцевого селянства, які, в переважній більшості, українці за походженням.

Перепис 1926 р. засвідчив, що, знаходячись поза історичною батьківщиною, українське населення причисляло себе до українців, а не до малоросів, кубанців і ін. Саме самоідентифікація українського населення викликала спротив влади. Так, відповідальний працівник комнацу РСФРР З.Островський у 1931 р. навів численні факти фальсифікацій перепису 1926 р., коли неправильно фіксувалася національна приналежність, особливо на Далекому Сході, Кубані, Чорномор'ї, що породили різке незадоволення[18]. Скарги на те, що під час перепису українців насильно записують росіянами надходили і в різні періодичні видання України, зокрема газету “Вісті ВУЦВКа”[19]. З.Островський підкреслював і ту обставину, що в анкетах Всесоюзного перепису відповіді українців у графі рідна мова не завжди переконливі і сталі. З одної сторони, малописьменний селянин не завжди міг розрізняти і знати поняття “народна мова”, а з іншої, наявність почуття фіктивного сорому при встановленні рідної мови. Третє, питання перепису не давали можливість відрізнити справжню асиміляцію, котра робила безликими етнічні і мовні особливості населення.

Одночасно, перепис 1926 р. засвідчив те, що на територіях розселення українців асиміляція пустила неглибоке коріння. На Північному Кавказі, де проживало близько 40% українців Російської Федерації 56,8 % із них визнали українську мову рідною, а на Кубані – 85%[20]. На Далекому Сході, де державні та політичні функціонери вперто заперечували наявність українців, мотивуючи їх асимільованістю – 51,5% вказали, що рідною мовою є українська, в

Сибіру – 56,5%. Ще вища ця цифра була в Центральній Чорноземній області і особливо в районах, що межували з У країною[21].

Наявні документи, матеріали періодики свідчать про існування антиукраїнських настроїв, насамперед, в середовищі партійних та державних функціонерів. Вони проявилися в масовому замовчувані проблеми українізації. Архіви Росії та України зберігають численні звертання українців з різних регіонів, у яких йдеться про байдужість до національної політики, ігнорування її. В більшості цьому сприяли партійні структури. Так, на нараді завідувачів підвідділів національних меншин губкомів, райкомів Сибіру, що проходила в м. Омську 3-4 липня 1921 р. наводилися чисельні факти ігнорування національною роботою, бо вона, на думку функціонерів, породжувала націоналізм[22]. Резолюція наради пропонувала низку заходів для пожвавлення роботи серед національних меншин, особливо серед української[23].

У 1922 р., напередодні XII з'їзду політбюро та оргбюро РКП(б) поверталися до національного питання на своїх засіданнях 79 разів, торкаючись різних етносів, але тільки не українського[24]. Нехтували інтересами українського населення і державні органи. Так, на 8 млн. українців штат українського бюро наркомату освіти РФ був у 1922 р. у два рази менший, єврейського бюро (2,5 млн. населення)[25]. Такою ж приблизно ситуація була в наркоматі національностей, очолюваного Сталіним, де існував тільки український відділ, коли по іншим етносам були сформовані управління.

Повноважне представництво України при уряді РСФРР у червні 1922 р. звернулося із листом у якому наголошувалося, що таке негативне ставлення треба розглядати як "вкрай невірне", бо українське населення по своїй кількості перевищує всі національні меншини Російської Федерації [26]. На жаль, це, та ряд звернень інших державних інституції України не отримали належної підтримки з боку відповідних державних органів РСФРР. Так, узагальнюючи тривожні сигнали представників, що відвідували різні регіони проживання українців у РСФРР, заступник наркома освіти УСРР Солодуб в інформації уряду України у червні 1926 р. зазначав: "Українці поза межами нашої країни не забезпечені ні вчителями, ні інструкторами. Наркомос УСРР не раз звертав увагу наркомосу РСФРР на окремі факти, але наслідків від цього ніяких не було. Мережа культурних національно-українських установ надзвичайно мала й до тепер"[27].

Про упередженість вирішення українського питання в РСФРР засвідчує ставлення до проведення всеросійського з'їзду учителів - українців. Його було заплановано провести у 1926 р. Однак на проведення коштів було не знайдено. Планувалося провести у жовтні 1928 р., навіть було розіслано норму представництва, але він не відбувся. Не допомогло і втручання України, котра настирливо просила його провести[28]. В той же час були проведені всеросійські з'їзди єврейських, німецьких, білоруських, польських, мордовських та ін. вчителів.

Все ж, ламаючи бюрократичне перепони, поступово налагоджувалося українське національно-культурне життя. В 1932 р. в ЦЧО було 1942 школи першого ступеню, в яких навчалося 105600 дітей українців, крім цього існувало в цьому регіоні 219 частково українізованих шкіл, що дозволило охопити навчанням на рідній мові 95% українських дітей[29]. В 950 школах першого ступеню на Північному Кавказі навчалось 60,6% дітей українців[30]. Бурхливі темпи розвитку дістала українська школа на Далекому Сході. Якщо у 1929/1930 навчальному році українських шкіл тут не було, але у 1931/1932 році їх стало 1076. Аналогічні зміни і відбулися в Казахстані, де в 1932 р. функціонувало вже 300 шкіл першого ступеню[32].

Розвитку початкової освіти та шкіл підвищеного типу сприяла система підготовки вчительських кадрів. В 1931 р. РСФРР діяло більше 20 українських педтехнікумів, українські відділи в Воронезькому, Краснодарському, Благовєщенському ІНО[33].

У Воронежі, Ростові, Краснодарі, на Далекому Сході були відкриті українські пересувні театри[34]. В різних регіонах на українській мові виходить до 50 газет, 3 журнали, 2 літературних альманахи. Близько 20 газет виходить у ЦЧО тиражем 72000, обласна газета 10 тисячним тиражем. На Північному Кавказі видавалося українською мовою більше 10 газет, в тому числі і крайова "Червона газета" тиражем 44000 примірників, дві газети і радіогазета виходить в Казахстані, на Далекому Сході – крайова українська та 5 районних газет.

На жаль, вся ця робота була згорнута сумнозвісним рішенням політбюро ЦК РКП(б) 14 грудня 1932 року[35], яким перекреслювалися всі досягнуті позитивні здобутки в розвої національно-культурного життя української діаспори в РСФРР. Головним аргументом було те, що в політиці "коренізації" незацікавлене українське населення.

Таким чином, українське населення Російської Федерації одне з перших відчуло на собі результати сталінської національної політики щодо національних меншин. Направлена на "радянізацію" націй і народностей колишньої Російської імперії, вона намагалася повністю ліквідувати найменші зародки та прояви національної самоідентифікації в політиці, економіці, культурному та громадському житті.

Примітки

1. Национальная политика России: история и современность. – Москва: "Русский мир", 1997. – С.280
2. Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М., 1968.-С.613
3. Там само. – С.577

4. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф.Р – 2306, оп.1, спр. 1543. – Арк. 2
5. Островский З. Проблема украинизации и белоруссизации в РСФСР. Под ред. А. Рахимбаева. – М.: Изд-во «Власть советов», 1931. – С.17
6. "Краеведение среди украинского нац. меньшинства ЦОР // Советское краеведение. Москва. – 1931. – №4. – С.51
7. Островский З. Проблема украинизации и белоруссизации в РСФСР… С.19
8 . Голубовский М. Осуществление ленинской нац. политики//Власть советов. – 1930. – 30 октября. – С.28
9. Неукраїнські українці // Вісті ВУЦВКа. Харків – 1927. – 15 жовтня. – С.3
10. Латыпов Р. Т. Национальная политика на Урале в 1920-е – первой половине 1930-х гг. Дисс. канд. ист.наук. 07.00.02 – Отечественная история. – Екатеринбург, 2001. – С.89-90
11. Черномаз В.А. Читинский процесс (1924 г.) и разгром украинского национального движения на Дальнем Востоке // Политические репрессии на Дальнем Востоке СССР в 1920-1950-е годы. Матер. первой Дальневосточ. научн. – практ. конфер. – Владивосток: Изд-во Дальневосточн. ун-та, 1997. – С.198
12. Зелений П. Петро Іванович Горовий. – Нью-Йорк – Шанхай, 1949.-С.8
13. Чорномаз В.А. Читинский процесс… С.199
14. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 17, оп.60, спр. 583. – Арк. 14 ,
15. Зерений П. Петро Іванович Горовий… С.121
16. Макар О. Іван Світ та історія українського життя на Далекому Сході та Сибіру// Українська діаспора. – 1992. – №2. – С.129
17. Чорномаз В.А. Читинский процесс… С.208; Траф'як М. Український рух на Далекому Сході // Золоті ворота. Київ. -1993,- №5: Марунчак М. Українці в СРСР поза кордонами УРСР. – Вінніпег, 1974
18. Островский З. Проблема украинизации и белоруссизации в РСФСР…С.26-27
19. Вісті ВУЦВКа. Харків. – 1927. – 15 листопада. – С.3
20. Островский З. Проблема украинизации и белоруссизации в РСФСР… С.30
21. Там само, – С.2І
22. РДАСПІ. – Ф.17, оп.60, спр.591 – Арк, 1-7
23. Там само. – Арк. 8-10
24. Підрахунки автора за РДАСПІ. -Ф.17, оп.60, спр. 992 -Арк,. 1-86
25. РДАСПІ. – Ф.17, оп.60, спр.996 – Арк. 52
26. ДАРФ. -ф.А-2306, оп.1, спр.1543. – Арк.2
27. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166, оп.1, спр.16. – Арк.61
28. Чи буде з'їзд українських освітників в РСФРР // Радянська освіта. – 1926. – 4.7-8. – С.99.
29. Ленінський шлях. Вороніж. – 1932. – 22 березня. – С.99
30. Гончар Дм. Українізація та культурно-освітні установи //Ленінським шляхом. Ростов на Дону. – 1931 – №1. – С.33
31. Голубовский М. Осуществление ленинской нацполитики //Власть Советов. Москва. – 1930. – 30 октября. – С.28
32. О состоянии культурного строительства среди нацменьшинств Казахской АССР. Пост. Комнаца НКП от 7 апреля 1932 г. // Бюлл. НКП. – 1932. – №27. – Ст. 334. – С.13-15
33. ДАРФ. – Ф.А – 2307, оп. 16, спр.4. – Арк. 59-79 зв.
34. О развитии национального искусства. Прот. Президиума Комнаца от.31.11.1931 г.//Бюлл. НКП. – 1932. – № 8. – Ст. 85. – С.10-12
35. РДАСПІ. – Ф.81, оп. 3, спр. 130. – Арк.95

Місінкевич Л.Л. (м.Хмельницький)

РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО РЕЛІГІЇ ТА ВІРУЮЧИХ НА ПОДІЛЛІ В 20-30-ТІ РР. ХХ СТ.

Упродовж ХХ століття українському народові довелося перенести безпрецедентні політичні та етно-демографічні потрясіння. В умовах національно-культурного відродження України необхідно дати чимало пояснень про ті трагічні сторінки історії, які приховувалися упродовж десятиріч, зокрема, її трагічних сторінок, пов'язаних з боротьбою проти релігії та віруючих. Вивчення цієї проблеми зобов'язує проаналізувати сукупність причин, що зумовили хвилю антигуманних, неправомірних дій у сфері релігійного життя, що мало місце на Поділлі у 20-30-ті рр. ХХ століття. Загалом, наукові дослідження щодо проведення антирелігійних кампаній у Подільському регіоні були розглянуті у працях А.Лисого, Ю.Зінько, Б.Хіхлач, А.Матвеєва, В.Нестеренка, І.Романюка та П.Слободянюка. Тому метою статті є вивчення на основі джерел державної політики радянської влади щодо церкви, дослідження напрямів антирелігійної діяльності тоталітарної держави на прикладі життя етнічних груп регіону.

Державна та партійна політика радянської влади щодо релігійних організацій була чітко регламентована положеннями Декрету Тимчасового робітничо-селянського Уряду від 22 січня 1919 р. "Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви." Декрет надавав можливість громадянам сповідати будь-яку релігію, виконувати релігійні обряди настільки, наскільки вони не порушують громадського порядку і не супроводжуються посяганнями на права громадян[1].

В той час, як церкву було відокремлено від держави, а школу від церкви, представники владних структур активно залучали населення України до радянського будівництва та нових колективних форм господарювання. Проте у суспільному житті республіки не простежувалися тенденції до зменшення релігійного впливу на свідомість як корінного населення України, так і національних меншин. Це переконливо засвідчують аналітичні матеріали апарату Уповноваженого народного комісаріату закордонних справ СРСР в УСРР, Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК, а також відповідні документи, підготовлені до Всеукраїнських конференцій, присвячені питанням національного й культурного розвитку деяких національних груп.

Особливо активну релігійну пропаганду проводило католицьке духовенство. Майже у всіх польських селах Подільської губернії спостерігалося значне збільшення релігійних гуртків, якими було охоплено більшість старшого населення, а у місцях компактного проживання польської національної меншини Могилівського округу "повсюдно існували богомольні "товариства" під різними назвами, в яких було багато молоді і особливо дівчат"[2].

У відповідності до вищезгаданого Декрету місцева влада отримала право вживати всі необхідні заходи при проведені релігійних обрядів, які б забезпечували у цих випадках громадський порядок. Саме ці положення стали тією основою для подальшої боротьби з релігійними явищами, оскільки релігійне вчення не співпадало з комуністичною ідеологією.

Вплив репресивної радянської політики щодо релігії та церкви почав проявлятися вже в червні 1921 р., коли був утворений відділ Наркомату юстиції, який у вересні 1922 р. перейшов у підпорядкування НКВС. Робота його структур проводилася у відповідності до вимог директив КП(б)У щодо інституційованої релігії. Ліквідаційні комісії НКВС відбирали землю, майно та кошти церков, костьолів і духовенства. Вони закривали молитовні будинки, навчальні заклади усіх конфесій, добродійні, просвітницькі та інші релігійні товариства, переслідували священиків за реєстрацію вінчань, проведення хрещень, притягували їх до кримінальної відповідальності за ухиляння від сплати податків[3].

Політика примусових хлібозаготівель та перерозподілу хлібних ресурсів, що були викликані голодом надала необхідні підстави уряду для вилучення церковних цінностей. Ці заходи були обумовлені декретами "Про цінності, що знаходяться в церквах і монастирях" від 27 грудня 1921 р. та "Про порядок вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим".

Вилучення культових цінностей супроводжувалося насильницькими репресивними заходами місцевих рад, військових організацій щодо священиків та віруючих, які піддавалися переслідуванню, конфіскації майна, тюремному ув'язненню. Очолив цю роботу в Україні нарком юстиції М.Скрипник та створена політбюро ЦК КП(б)У центральна комісія по вилученню культових цінностей, а на місцях проводили роботу губернські та волосні комісії та спецкомісії.

У церквах Подільського краю було конфісковано 499712 золотників, 24 срібних вироби, 64 крб. золотої російської та 888 іноземної монети за курсом, а також 11 676 крб. російської та 2 533 крб. іноземної валюти за оцінкою срібної монети. Націоналізовано 89,6 тисяч десятин церковної та монастирської землі, сотні будинків, 27 магазинів, 20 лавок. Було заборонено церковний дзвін.[4] Як правило, всі церковні коштовності відправляли до Москви і лише 15 відсотків залишалося в Україні.[5]

Репресивні заходи по вилученню коштовностей, які були проведенні під час першої хвилі наступу на релігію, призводили до закриття храмів та монастирів. Варто зазначити, що чимало монастирів закривалися через переховування селянського хліба, який мав бути вилучений представниками органів владних структур. Зокрема, у Браїлівському монастирі Вінницької округи населення трьох сіл переховувало до 1000 пудів хліба. Органи державної влади не тільки вилучали приховане збіжжя, арештовували священників, а й примушували населення навколишніх сіл голосувати за закриття монастиря.[6]

У випадках закриття культових споруд вони перетворювалися в груди каміння або були приречені на повільне спустошення та руйнування. На кінець 20-х років більшість монастирів України була пристосована під сільгоспартілі, колонії для безпритульних дітей, деякі використовувалися як медичні та навчальні заклади, а також для розташування військових частин.

Органи радянської та партійної влади, силових структур ретельно відстежували та аналізували діяльність кожної релігійної громади. Зокрема, в політекономічному огляді Вінницького окружного комітету КП(б)У був викладений матеріал про діяльність релігійних громад округу, в яких нараховувалося 229597 віруючих, що належали до 10 конфесій. Зазначений документ відображав вплив церков на населення районів, відстежував заходи та тенденції у їх розвитку. Найчисельнішою та "реакційною" церквою була визнана тихонівська, яка нараховувала 51 відсоток віруючих округу. З польським населенням, яке складало майже 10 відсотків, активно працювали костьоли і релігійні гуртки "Жива ружа", "Терціарія", що активно пропагували думку – "Поділля окуповане більшовиками, є частиною Польщі"[7]. Така увага до релігійних не була чимось особливим. Партійна й державна політика в її радянському варіанті вбачала в релігійних громадах різних напрямків своїх потенційних суперників у справі "оволодіння душами пастви".

Необхідно зазначити, що особливі зусилля з боку радянської влади були направлені на боротьбу з релігійними пережитками у навчальних закладах серед учнівської молоді. Підтвердженням такого відношення до релігії відображено у наказі завідуючого губнаросвітою Орлика за №24 від 10 квітня 1923 р., в якому відмічалося, що "учні та вчителі шкіл м. Вінниці приймають активну участь у церковних співах, читанні та прослуховуванні проповідей церковних служб". У відповідності до наказу, вчителям та учням шкіл Поділля категорично заборонялося приймати будь-яку участь у релігійних відправах як у церквах, так і в костьолах чи в синагогах. За невиконання наказу учні шкіл підпадали під виключення зі школи, а завідуючі негайно притягалися до відповідальності[8].

Враховуючи дану ситуацію, ксьондзи виступили із зверненням до віруючих об'єднатися навколо костьолів. Пропозиція була підтримана польською національною меншиною. Зокрема, батьки дітей польських шкіл міст Проскурова, Городка з гострою критикою виступили на зборах проти антирелігійного виховання дітей у радянських школах та проти тих підручників, по яких навчалися їх діти, вносили пропозиції щодо посилення роботи релігійних організацій[9].

Цілком зрозуміло, що в таких ситуаціях священики, віруюче населення краю в багатьох випадках позбавлялося своїх прав у виборах до міських, селищних і сільських рад. Так, у 1926-1927 рр. таких позбавленців у містах Поділля нараховувалося 14,1 тисяча осіб (понад 25 відсотків) від взятого на облік виборчкомами населення, а серед жителів селищ ця цифра була майже 34 відсотки. Від виборів до місцевих рад було усунуто майже 30 відсотків населення міст і сіл Поділля і більшість з них – за релігійними мотивами[10].

За висловом Й.Сталіна, "партія не може бути нейтральною щодо носіїв релігійних забобонів... Ми придушили релігійне духовенство..., але воно ще не повністю знищене. Антирелігійна пропаганда є тим засобом, котрий повинен довести до кінця справу ліквідації релігійного духовенства."[11] У відповідь на звернення вождя в травні 1928 р. на Всесоюзній нараді агітпропу релігійні організації були названі єдиними легальними буржуазними організаціями в СРСР.

Друга хвиля репресивної політики, яка розпочалася в ході масової колективізації призвела до широкомасштабного переслідування священнослужителів. Адміністративне і судове свавілля, моральні і матеріальні утиски духовенства призвели до нестерпних умов існування священнослужителів. Варто зазначити, що саме це примушувало священиків зрікатися сану задля того, щоб хоча таким чином врятувати найдорожче, що є у людини – життя. Так, під впливом арешту ГПУ 11 листопада 1928 р. зрікся свого духовного сану один із засновників УАПЦ, відомий вчений та краєзнавець, протоієрей Юхим Сіцінський.[12]

Необхідно зазначити, репресивно-каральні структури чітко організовували та проводили репресивні заходи проти священнослужителів. Зрозуміло, що поза увагою не залишилася і УПАЦ, яка існувала і діяла за умов жорсткого терору. Саме тому протягом 1926-1929 рр. в Україні було заарештовано п'ять ієрархів УАПЦ, а всього за добу сталінізму знищено 34 її єпископи та 2000 священиків та інших церковних служителів.[13]

Особливо широкого розмаху набула боротьба з релігією та церквою з початком колективізації. Тодішні партійні ідеологи вважали, що в країні, де переважна більшість населення складає селянство, релігійні організації стануть суттєвою перешкодою на шляху просування селянства до соціалістичних форм господарювання. Підтримуючи гасло суцільної колективізації, окремі адміністратори втратили почуття реальності. Голова Літинського райвиконкому, інструктуючи уповноважених, вимагав "протягом 24 годин усуспільнити інвентар і посівний матеріал".

Особливо складним і трагічним було становище середняків, яких примушували вступати в колгоспи під загрозою "розкуркулення" і репресій. Так в багатьох місцях залякували сільське населення різними жорсткими методами. В Шепетівському окрузі практикувалися обшуки дворів із стріляниною. Мали місце факти закриття ринків, заборони продажу селянам-одноосібникам товарів першої необхідності[14].

Помилок та головотяпства було чимало, а в окремих випадках справи доходили до того, що не тільки не велася будь-яка робота з роз'яснення переваг колективізації, а й були випадки, коли обманним шляхом записували у колгосп. Так, незважаючи на те, що на зборах селян села Гнійниця Плужнянського району за організацію колгоспу проголосувало лише п'ять чоловік, колгосп був утворений, а результати голосування фальсифіковані[15]. До селянського бунту спонукало рішення бюро Шепетівського окружкому КП(б)У про закриття церкви в с. Плужному та виселення селянських сімей. 20 лютого 1930 року на площі біля церкви зібралося понад 1500 чоловік. Селяни вимагали: "Не чіпайте церкви"; "Геть колективізацію"; "Геть радянську владу." Натовп кинувся розбирати усуспільнене зерно, інвентар. Після втручання військових виступ селян був придушений. Проте 26 лютого виступи проти колективізації і в захист церкви охопили майже всі села району й поширилися на інші райони округу[16].

У Полонському районі з 27 населених пунктів бунтами були охоплені 24 села, Ляховецькому – 19, Антонінському – 25, Аннопольському – 22, Грицівському – 18. Селянські виступи пройшли в більшості сіл Теофіпольського та Ізяславського районів. Подібні заворушення під аналогічними гаслами пройшли у Тульчинському окрузі, в селах Ушиця та Кульчіївці Кам'янецького округу, Ясипільське, Бачинецьке та Юрківське Могилів-Подільського округу[17].

Перебуваючи у цей час в республіці, Г.Орджонікідзе у своїх записках виклав враження від побаченого: "Україна поставила за мету досягти стовідсоткової колективізації. Там, де не вистачало розуму, в хід пускалося голе адміністрування. Внаслідок чого село дуже стривожене, жіночі бунти нерідкість, а в трьох округах: Тульчинському, Шепетівському і Могилівському – справжні повстання селян. Повстання придушено зброєю, застосовано кулемети, а в окремих місцях – і гармати. Убитих і розстріляних 100, поранених декілька сотень... Причини: поспішна колективізація, погоня за процентами, усуспільнення корів, звірячі утиски при вилученні насіння, глумлення над релігією і церквою, обшуки, знімання дахів, підлоги, печей і ін."[18].

Провалена швидкоплинна суцільна колективізація призвела до справжньої війни проти релігії, яка захищала вікові традиції селянського життя, засуджувала антилюдську політику колективізації. Першою жертвою цього гоніння став священик із Красилова Сіверський Матвій Сазонович, який був заарештований 4 лютого 1930р. Відповідно до звинувачувального акту, він мав тісний зв'язок з вищим духовенством, був натхненником духовенства Шепетівської округи за розширення тихонівської орієнтації, займався антирадянською діяльністю, яка була направлена на зрив заходів радянської влади. Під час колективізації агітував селян не вступати в колгоспи, а перед богослужінням в церкві виступав з антирадянською агітацією. За висунуті звинувачення особлива нарада при колегії ДПУ УСРР 22 березня 1930 р. прийняла рішення вислати Сіверського М.С. у північний край на три роки за антирадянську агітацію проти заходів, що проводилися партією на селі[19].

Початок масових репресій характеризувався тим, що за час з 18 лютого по 12 березня 1930 р. із Вінницького, Кам'янецького, Могилівського та Шепетівського округів було заарештовано, осуджено і вислано за межі України 4505 осіб[20].

У 1932 р. Вінницьким обласним відділом ДГПУ була сфабрикована справа проти секти п'ятдесятників-сіоністів, що проживали у Волочиському, Проскурівському, Городоцькому, Теофіпольському, Антонінському, Михайлівському та Ярмолинецькому районах, яка нараховувала 923 віруючих. Після вилучення посівного матеріалу селяни не змогли провести посів зернових, відмовилися від вступу до колгоспів. Це інкримінувалося їм як контрреволюційна та антирадянська діяльність. Рішенням судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 5 квітня 1933 р. із 79 віруючих, притягнутих до кримінальної відповідальності у справі, 6 осіб були засуджені до розстрілу, решта - до ув'язнення в концтабори строком від 3 до 10 років або висланням на північ Росії на три роки[21].

На цьому переслідування "п'ятдесятниківсіоністів" не припинилося. 13 червня 1935 р. органами НКВС було заарештовано ще десять громадян із сіл Теофіпольського району, які звинувачувалися у тих же "гріхах", що і їх попередники. Рішенням спецколегії Вінницького облсуду від 23 грудня 1935 р. найактивніший учасник цієї групи Ковалик Захар Венидиктович був позбавлений волі у виправно-трудових таборах на сім років з наступним обмеженням прав на три роки. Через три місяці рішенням цієї ж колегії ще два учасники були позбавлені волі на сім років, а троє – на п'ять років у виправно-трудових таборах з наступним обмеженням у правах на два роки. Інші чотири учасники були звільнені в зв'язку з тим, що слідством не добуло даних про їх контрреволюційну діяльність в секті.

З поширенням колективізації все більшого розмаху набув насильницький тиск на церкву та проведення репресій проти священиків та віруючих різних конфесій та віросповідань. Закривалися храми, а їх майно, культові цінності конфіскувалися. Зокрема, у Вінницькій області в 1934 р. пройшло зменшення православних парафій у два рази, в той час як у 1901 р. їх нараховувалося 1447. У листопаді 1938 р. була закрита церква у

Проскурові, а в 1940 р. проведено закриття церков у селах Фрамполі та Кадиївцях Ярмолинецького, Везденьках, Ординцях, Пашутинцях Чорноострівського, Давидківцях, Аркадіївцях, Масівцях Проскурівського районів, церкви та костьолу в Чорному Острові[22].

У 30-х роках в Україні було закрито 8 тисяч церков, а у Вінницькій та Хмельницькій областях на початок 40-х років майже не залишилося жодної православної церкви[23].

Конфіскація майна, непосильні податки та штрафи за їх несплату, зривання хрестів, пограбування вівтарів, спалювання церковної літератури, переслідування священиків були характерними для владних структур. Політичний та моральний утиск доводив багатьох священиків і віруючих до зречення від церковного сану, церкви. І таких зреченців рідної віри під утиском тоталітарної системи було чимало. За вказівками державних та партійних органів священиків виселяли з квартир, обкладали непомірними податками, не допускали не лише до релігійно-освітньої роботи, але й до звичайної громадської діяльності і, навіть, до роботи в трудових колективах. Таких випадків, коли священики та віруючі були деморалізовані, духовно спустошені, а то й знищені, було надзвичайно багато в кожному регіоні. Серед церковників та сектантів Вінницької області у 1937 р. було репресовано 1188 осіб, або 29,9 відсотка від репресованого духовенства по Україні[24].

Репресії серед духовенства та віруючих були зумовлені суто ідеологічними причинами, а їх масштаби залежали від наявності у підрозділах НКВС відповідних агентурних даних про "антирадянську діяльність". Аналіз легітимності формулювань обвинувачень переконливо свідчать, що партійні, державні та каральні органи проводили широкомасштабну "чистку від ворожих елементів" усіма доступними у цій справі заходами, які переконливо підкреслювали антигуманність та антиморальність політики по відношенню до церкви, до почуттів віруючих, до культурних надбань народу.

Таким чином, викладені матеріали дають підстави стверджувати, що антирелігійна політика радянської держави, що по суті була явним наступом на духовність нації, стала однією з причин трагедії українського народу. Проте, попри матеріальне, моральне та фізичне винищення за часів сталінського режиму православ'я вижило і з встановленням незалежності України переживає період духовного ренесансу.

Примітки

1. Культурне будівництво в Українській РСР. – Т.1. – С.28-30.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління.(далі ЦДАВО України) – Ф.413, оп.2, спр.5. – Арк.35.
3. Державний архів Вінницької області (далі ДАВін.О.) – Ф.Р. –197, оп.5, спр.2. – Арк.2,32.
4. Центральний державний архів громадських організацій України.(далі ЦДАГО України) – Ф.1. оп.6. спр.29. – Арк.68.
5. ЦДАВО України. – Ф.5. оп.2. спр.190. – Арк.56.
6. Там само. – Оп.4. спр.18. – Арк.108.
7. ДАВін.О. – Ф.П.29, оп.1, спр.325. – Арк.54-56.
8. Там само. – Спр.121. – Арк.23.
9. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХм.О.) – Ф.П.301, оп.1, спр.176. – Арк.23.
10. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження. – Хмельницький, 2000. – С.143.
11. Церковники-сектанты – враги социализма. – Иваново, 1938. – С.9.
12. Слободянюк П. Вказ.праця. – С.151.
13. Шаповал Ю. Невідомі сторінки про УАПЦ у зв'язку із справою "Спілки визволення України" // Людина і світ, листопад-грудень 1996. – С.15.
14. ДАХм.О. – Ф.П.458, оп.1, спр.324. – Арк.208-209.
15. Там само. – Арк.11.
16. Там само. – Арк.6.
17. Там само. – Арк.17,18,21,22,23,25.
18. Васильєв В., Віола П. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929-березень 1930 рр.) – Вінниця, 1997. – С.88.
19. ДАХм.О. – Ф.Р.6193, оп.12, спр.П-1159. – Арк.17.
20. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.3190. – Арк.61-63.
21. ДАХм.О. – Ф.Р.6193, оп.12, спр.П-25791. – Арк.1905-1906.
22. Слободянюк П. Вказ.праця. – С.150.
23. Історія релігії в Україні/ За редакцією А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. – К.: Знання. – 1999. – С.513.
24. Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Укр.іст.журн. – 2001. – №2. – С.84.

Юсова Н. (м.Київ)

МЕТАМОРФОЗА УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В ОЦІНЦІ ПОДІЇ ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ: ВІД "АБСОЛЮТНОГО ЗЛА" ДО "БЕЗУМОВНОГО БЛАГА"

50-та річниця з дня виходу знакових тез і постанови ЦК КПРС "До 300-річчя возз'єднання України з Росією 1654-1954 рр", як і чергова кругла дата (350-та річниця Переяславського акту), надають привід для нових дискусій та досліджень з цієї тематики.

В тоталітарному суспільстві опубліковані партійні документи (подібні до вищевказаних) набували догматичного значення для всіх прошарків, зокрема для науковців. Втім, січневі тези 1954 р., що їх складали професійні історики, а партійні функціонери їх лише відредаговували, підводили підсумок під історіографічним процесом так званого "марксистсько-ленінського" перегляду традиційних положень і концепцій, як української, так і російської історіографій національного напрямку. Цей процес розпочався ще у період дискусій 20-х рр. XX ст., але з II пол. 30-х рр. він пішов у бажаному для сталінського режиму руслі. Декларовані в той період нові концепції про "спільне історичне минуле" українців і росіян відповідали уявленню верхівки більшовицького режиму про україно-російський "братерський союз" – фундамент могутності Радянського Союзу[1].

Ключовими ланками в цьому історіографічному процесі стало вироблення двох знакових положень: про Київську Русь як **"спільну колиску"** (тут і надалі – виділено Ю.Н.) трьох східнослов'янських народів та про **"возз'єднання"** України з Росією в 1654 р. Останнє почало трактуватися як цілком позитивне явище, про що свідчить уже сам термін. Січневі тези ЦК КПРС 1954 р. пов'язали між собою названі положення й сакралізували їх в дусі офіційної радянської ідеології. Зв'язуючою ланкою між ними стали сформована в той же період в радянській медієвістиці теорія про **"давньоруську народність"** – спільного предка східних слов'ян. Ця теорія зводила фундамент не просто під "спорідненість", а під етнічну єдність трьох східнослов'янських народів. Потрібно зауважити: таке потрактування в перспективі давало можливість повернення на позиції "єдиного руського народу". І, дійсно, така тенденція прослідковується в працях 40-х рр. частини авторитетних російських медієвістів[2]. Положення про спільну східнослов'янську державу, яка об'єднала (або навпаки: народність витворила державність) "єдину народність" східних слов'ян – слугувало в якості головного аргументу на користь споконвічної спільності історичного процесу у східних слов'ян. З такої точки зору відновлення якщо не культурно-етнографічної єдності, то державно-релігійної єдності українців і росіян, що розпочалося в 1654 р. – закономірне й справедливе явище, "цілковите (або: безумовне) благо" для історичної долі всього східного слов'янства. Так, в січневих тезах "возз'єднання" характеризується як "закономірний результат всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів – російського й українського", а "актом возз'єднання український народ закріпив свій тісний і нерозривний історичний зв'язок з російським народом, в особі якого він знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення"[3].

Постулати про "спільну вітчизну", "спільне походження", "спільність історії і культури" слугували радянським ідеологам в якості засад теорії "єдиного радянського народу", який витворюється шляхом "злиття націй"[4]. Застереження радянських істориків, що російський царат одинаковою мірою "експлуатував пригноблені маси" росіян й українців не заперечувало тези про "цілковите благо" возз'єднання "єдинокровних братів". Спроби десакралізації січневих тез ЦК КПРС 1954 р., що здійснювалися деякими радянськими істориками (приміром, М. Брайчевським[5]) жорстко придушувалися владою[6]. Лише історики української діаспори гостро критикували названі концепції радянської історіографії, обстоюючи вцілому позиції школи М. Грушевського[7].

Проте, як в працях істориків української діаспори, та і в сучасній українській історичній науці часів незалежності[8] зазначений історіографічний процес, який, зокрема, відбувався в історичній науці УРСР кінця 1930-х – початку 1950-х рр., всебічно не розкрито і не проаналізовано, спираючись, насамперед, на архівні матеріали, як на опубліковані[9], так і не опубліковані[10]. В першу чергу не проаналізовано позанаукові чинники, що впливали на вироблення тих чи інших положень уже названих концепцій; не з'ясовано фактичний та хронологічний перебіг історіографічних подій, особистий внесок українських істориків у започаткування і/або розробку концепцій про Київську Русь як "спільну колиску", "давньоруську народність" та "возз'єднання" України з Росією.

Наявний в архівах України корпус джерел та матеріалів, тогочасна періодика, опубліковані й неопубліковані праці істориків УРСР того періоду дозволяють дослідити метаморфозу

української радянської історіографії в оцінці події приєднання України до Росії.

Втім у даній студії зупинемося лише на початковому періоді (хронологічно – це кін. 30-х – поч. 40-х рр. XX ст.) цієї трансформації, коли поступово в українській історіографії і свідомості суспільства відбувається зміна акцентів по відношенню до оцінки Переяславської ради 1654 р. та її результатів, а також ролі і особи Б. Хмельницького.

Як відомо, стара схема і положення дореволюційної російської історіографії вперше зазнали "раціонального укладу" в творах М. Грушевського[11]. Український історичний процес був категорично відокремлений від російського; "єдиний руський народ", як в минулому, так і в сучасності, визнавався за такий, що розпадається на три самостійних "окремішних народності"; Київська Русь визнавалася лише утвором і першою державою українського народу; тощо. Відповідно, й приєднання України до Росії та подальша колоніальна інкорпорація України у склад Російської імперії визнавалася негативним явищем. Втім, з позиції так званого "абсолютного зла" воно розцінювалося вже в пореволюційний період у офіційній марксистській літературі 20-х – І пол. 30-х рр., коли більшовики викорчовували залишки ідеології російського націоналізму – однієї з трьох головних підвалин старого режиму. Однак і тоді партійна верхівка пильно слідкувала за тим, щоби цей процес не виходив за межі виголошеної більшовиками нової месіанської ідеї для російського народу – ідеї світової соціалістичної революції та єднання "трудящих" всього світу навколо Москви у ІІІ-у комінтерні. Так, наприклад, коли під час літературної дискусії середини 20-х рр. М. Хвильовий висунув літературне гасло "Геть від Москви ...", партійні ідеологи це потрактували як політичне гасло, як прояв українського буржуазного націоналізму. Зокрема, тодішній голова агітпропу ЦК КП(б)У А. Хвиля в дусі нової ідеологічної доктрини запропонував інше гасло – "разом з літературою Росії"[12]. На цю літературну дискусію відгукнувся і сам Й. Сталін, який в листі до Л. Кагановича та політбюро ЦК КП(б)У від 26 квітня 1926 р. викрив антиросійськість наркома освіти О. Шумського, що за ним прикривався М. Хвильовий. Й. Сталін нагадав, що вище досягнення російської культури – ленінізм[13]. Тому, за логікою більшовицької верхівки, радянські народи мають бути "разом" з російським в справі побудови соціалізму та розгортання світової революції. Звідси можна вважати прогресивним явищем те, що завдяки історичним подіям минулого інші народи опинилися у складі однієї держави – СРСР.

Вже в 1934 р. компартійне керівництво тезово сформулювало основний напрямок подальшої трансформації історичної науки у зв'язку з необхідністю переглянути базові риси історичної теорії та шкільної методики викладання історії пануючої на той час марксистської школи М. Покровського, в якій підтримувалося положення про "абсолютне зло" стосовно оцінки входження до складу Росії інших народів та держав. Одним із актуальних завдань була декларована необхідність відновлення ролі історії в патріотичному вихованні радянського суспільства. Показовими в цьому відношенні є офіційні партійні та урядові документи. Це – постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. "Про викладання цивільної історії в школах СРСР" та "Зауваження з приводу конспекта підручника історії СРСР" від 8 серпня 1934 р. за авторством Й. Сталіна, С. Кірова, А. Жданова. В них вимагалося від радянських істориків написання нових підручників, витриманих в більш традиційному для російської історіографії руслі.

Сталінський режим взяв курс на фактичне відродження Російської імперії під личиною СРСР. Втім, у національному аспекті імперський курс мімікрувався під "загальнорадянський патріотизм" й "інтернаціоналізм" із урахуванням національних особливостей СРСР. Останнє проявлялося в продовженні політики "коренізації" (в тому числі – "українізації"), яка по формі залишалася національною, а по суті – набувала де більше "загальнорадянських патріотичних рис". Ставлення до спільного імперського й, взагалі, історичного минулого ставало більш лояльним до російського народу, який знову проголошувався "великим"[14], тому що він переможно завершив першу в світі соціалістичну революцію і стоїть в авангарді всього прогресивного людства.

В середині 1930-х рр. в партійній періодиці та фахових історичних часописах розпочався процес критики та засудження "антиісторичних" та "антипатріотичних" положень історичної концепції М. Покровського та його учнів[15]. Було визнано за необхідне створення справді "марксистського" підручника з історії СРСР. В 1936 р. було оголошено конкурс на написання нових підручників з історії СРСР, а у серпні 1937 р. вийшла постанова журі урядової комісії з конкурсу на найкращий підручник. Якраз постанова й визначила напрями перегляду положень, що стосувалися місця й ролі Київської Русі в історії східних слов'ян та приєднання України до Росії. Саме в ній вперше пролунала вказівка розглядати приєднання до Росії інших народів і держав як "найменше зло". До цієї постанови в офіційній радянській історіографії Переяславський акт оцінювався як "союз українських феодалів з російськими", який, по суті, юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною[16]. Відповідно до загальної концепції марксизму-ленінізму, як зазначає М. Брайчевський, цей факт, як і всякий акт колоніального загарбання, розглядався як "безумовне зло"[17]. А в постанові журі вказувалося, що радянські історики "не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького в XVII ст., в його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною; факт переходу... України під владу Росії, розгля-

дається... як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу; автори не бачать, що... перед Україною стояла тоді альтернатива – або бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії; вони не бачать, що друга перспектива була все ж **найменшим злом**". Отже, більшовицьке керівництво змінило формулу "абсолютного зла" на іншу – "найменшого зла", що нею радянські історики повинні були користуватися як абсолютно вірною.

Після цієї постанови у науковій та популярній історичній літературі, а також періодиці різко почали мінятися оцінки явищ, подій та героїв історії народів СРСР. Відбувається певна "реабілітація" деяких героїв та подій дожовтневої російської історії, що мали важливе значення для формування нового радянського патріотизму й, які репрезентували собою часткове відновлення російського імперського патріотизму. Цьому сприяли також видання творів визначних дореволюційних істориків – С. Соловйова, В. Ключевського, М. Костомарова та ін. Ці зміни були необхідні сталінському режиму в умовах наближення нової світової війни. Загострення міжнародної ситуації в кінці 30-х рр., а особливо початок II-ї світової війни, військові акції СРСР проти Японії, Польщі, Фінляндії, Румунії каталізували перед сталінським режимом ідеологічну необхідність відродження імперського патріотизму. Для цього було вкрай необхідно відновити історичну пам'ять про героїв Російської імперії та її переможні війни. Партійним пропагандистам пропонувалося постійно нагадувати в своїх лекціях про боротьбу з іноземними загарбниками, підкреслюючи при цьому роль державних діячів і полководців минулого. В одному із виступів перед суспільствознавцями начальник Управління пропаганди ЦК ВКП(б) Г. Александров піддав їх різкій критиці за недооцінку історичного значення розвитку національної самосвідомості народів, зокрема російського[18]. Напередодні війни в головному партійному часописові СРСР "Большевик". виходить стаття Й. Сталіна, де піддано критиці працю Ф. Енгельса, присвячену викриттю імперіалістичної політики Росії. Ця стаття була написана Й. Сталіним іще 10 років тому, але "чекала" слушного моменту для оприлюднення. Втім, тут Й. Сталіним застосовуються досить обережні формулювання в рамках теорії про "найменше зло"[19].

Після постанови 1937 р. урядового журі починають інакше оцінювати також і персонажів та події української історії. Зокрема, гетьман Б. Хмельницький, який до постанови в так званій марксистській історіографії іменувався не інакше як "лютий кат українського народу"[20], "зрадник повсталих козацько-селянських мас", який сприяв встановленню "колоніального панування Росії над Україною і кріпосницького гніту"[21], знов повернувся до лав "народних героїв" України та Росії. В такій якості він виступає у виданій 1939 р. книзі із серії ЖЗЛ[22]. В липні цього ж року урочисто відзначається 230-річчя Полтавської битви. Новостворений Інститут історії України АН УРСР (далі – ІІУ) проводить з цієї нагоди виїзну наукову сесію в м. Полтаві[23]. Згодом за матеріалами сесії був виданий збірник, у переважній частині статей якого, висвітлення подій початку XVIII ст.. було витримано в дусі нового сталінського політичного курсу[24].

Хоча українська історична наука й її носії були репресовані (в тому числі й марксистська школа М. Яворського) ще на рубежі 20-х – 30-х рр., проте справа перегляду засад національної історіографії в руслі нового сталінського курсу затягувалася, в першу чергу, через відсутність кадрів: освічених, фахово підготовлених істориків було обмаль та й ті, що були, в умовах великого терору середини 30-х рр. (і пізніше) перманентно зазнавали репресій[25]. Лише зі створенням в 1936 р. Інституту історії України АН УРСР (далі – ІІУ) справа поступово зрушилася. Виконуючи постанову ЦК КП(б)У від 11 квітня 1935 р. "Про підготовку курсу історії України", ІІУ приступив до складання марксистських курсів з української історії[26] – стислого курсу (посібник для середньої школи), синтетичного багатотомного курсу (посібник для вузів) та ін. Одночасно колектив Інституту приступив до написання окремих нарисів по періодах, в яких мали подаватися, згідно новій направленості, виклад історичного процесу та оцінка подій, фактів та особистостей. Взірцем для радянських історичних праць став сталінський "Короткий курс історії ВКП(б)", що вперше публікувався на шпальтах газети "Правда" у вересні 1938 р.

Одночасно з появою формули "найменшого зла" розпочався перегляд місця і ролі Київської Русі в історії східного слов'янства. "Першою ластівкою" такого перегляду став вихід у світ початкового випуску "Нарисів з історії України" ("Київська Русь і феодальні князівства"), що його підготували К. Гуслистий та Ф. Ястребов – наукові співробітники ІІУ. В цьому виданні вперше[27] в українській радянській історіографії було висунуто положення про Київську Русь як "спільний початковий період" в історії українців, росіян та білорусів. Зокрема, тут зазначається, що Київська держава була «східнослов'янською державою... ні український, ні білоруський, ні російський народи в цей період ще не оформилися». На думку співавторів, вони почали зароджуватися з кінця XI ст. Ці «народності, зв'язані спільним початковим періодом історичного розвитку, спільною боротьбою з зовнішнім ворогом, споріднені одна з одною мовою, культурою і побутом»[28]. У перевиданні даної монографії (1939 р.) науковці відносять початок зародження трьох народностей вже до XI-XII ст.[29]. А культурна спадщина Київської Русі, на їхню думку, стала надбанням усіх трьох східнослов'янських народів[30].

Зазначені погляди на Київську Русь та її культурну спадщину починають підтримувати

авторитетні радянські дослідники. Знову випливає із забуття вираз "спільна колиска". Так, відомий дослідник історії давньоруської літератури академік АН УРСР М. Гудзій пише, що «Слово о полку Ігоревім» «виникло в тій спільній колисці, якою була Київська Русь для великоросів, українців, білорусів, воно по праву належить в рівній мірі всім цим трьом братнім народам»[31]. Але остаточне затвердження нової концепції про Київську Русь було зроблено в працях офіційного лідера радянських істориків – академіка Б. Грекова. Головна теза, яка згодом постійно повторювалась радянськими істориками – наступна: «історія Київської держави – це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великоросії. Це історія держави, яка дала можливість дозріти і вирости і Україні, і Білорусії, і Великоросії»[32].

Окрім утвердження положень про Київську Русь як "спільну колиску" в історичній науці СРСР майже одночасно виникає ідея про єдиний руський (східнослов'янський) народ Київської Русі. Ця ідея висувається знову ж таки академіком Б. Грековим в 1939 р. у монографії "Київська Русь" та інших його працях[33]. Так співпало, що в цей рік відбувається вікопомна подія в історії українського народу – об'єднання його в "єдиній радянській державі" – УРСР. Відгукнувся на цю подію і Б. Греков, який в своїй доповіді, виголошеній 26 жовтня 1939 р. на засіданні Відділення історії та філософії АН СРСР (опублікована в популярному журналі "Новый мир"), прослідковує історію Західної України давньоруського періоду з метою показати етнокультурну єдність і спільність її населення з усім єдиним "руським народом" Давньої Русі[34]. Тут Б. Греков, щоправда, кілька разів використовує більш коректний і історично вірний термін – "народ Русь" та "русини". Підкреслимо, що під цими найменуваннями вчений мав на увазі всіх східних слов'ян.

Радянська пропаганда і офіційна історіографія справедливо характеризувала входження західноукраїнських земель в 1939-40 рр. до складу УРСР як возз'єднання українського народу. Підкреслюється, що ця подія сталася лише завдяки "мудрій" політиці більшовицького керівництва і особисто Й. Сталіна. Українські історики прийняли активну участь в новій ідеологічній кампанії з приводу події входження Західної України до складу УРСР. Тоді ж і виникає, за словами К. Гуслистого – "ідея возз'єднання" (українського народу)[35]. Видається ряд статей і брошур, в яких підкреслюється національний момент: історія Західної України в контексті національної боротьби українського народу проти поляків та інших загарбників. В листопаді 1939 р. ІІУ провів наукову сесію присвячену історії Західної України[36]. На матеріалах сесії був виданий збірник наукових статей під загальною назвою "Західна Україна". Достатньо навести для прикладу назву "офіціозної" статті директора ІІУ С. Бєлоусова, щоби став зрозумілим контекст цих ідеологічних заходів. Стаття називалася – "Крах польської держави і з'єднання великого Українського народу в єдиній Українській державі – УРСР"[37]. В цьому ж році, напевно, вперше за період існування Радянської України відзначалася у позитивному контексті ювілейна річниця приєднання України до Росії. 285-та річниця Переяславської ради була відмічена схвальними статтями співробітників ІІУ[38].

В тому ж збірнику "Західна Україна" була опублікована стаття старшого наукового співробітника ІІУ М. Петровського, в якій події 1654 р. характеризуються як "**об'єднання** двох братніх народів – українського і російського"[39]. В тому ж спрямуванні викладені думки і в його докторській монографії, що вийшла 1940 р. в серії "Нариси історії України"(вип. IV) під назвою "Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654 рр.)". В доробку дається цілком схвальна оцінка діяльності Б. Хмельницького, направленої на об'єднання українського народу з народом російським. М.Петровський наполягає, що слід "оцінювати роль Хмельницького в історії України з погляду основного питання, яке тоді стояло і розв'язувалось українським народом – звільнення спід гніту шляхетської Польщі і об'єднання з братнім російським народом, приєднання України до Росії – питання, які були для українського народу питаннями життя і смерті"[40]. З цієї точки зору вчений називає Б.Хмельницького "героєм українського народу", який має займати місце "поруч з такими **героями нашого народу**, як Олександр Невський, Мінін і Пожарський та інші"[41]. Звичайно, що факт приєднання України до Росії оцінюється вченим у позитивному ракурсі[42]. Втім, як пригадує в 1947 р. К. Гуслистий, – М. Петровський лише після постанови урядового журі (1937 р.) взявся до закінчення дисертації, тобто, він став на вищевказану точку зору, принаймні, в 1937 р.[43] В своїх працях до початку 30-х рр., М. Петровський дотримувався поглядів, характерних для школи М. Грушевського, тобто відносився до приєднання і його наслідків для України негативно. Як каже О. Введенський (теж у 1947 р.), у кінці 30-х рр. М. Петровський поміняв свої погляди на цю проблему на 180 градусів[44]. Необхідно сказати, що в той період він наразився на різку критику. В самому Інституті його критикували О. Оглоблин, директор ІІУ О. Бєлоусов та ін.[45] З інших позицій критику поглядів М. Петровського на приєднання України до Росії та на роль і особу Б. Хмельницького, пізніше продовжили М. Рубач і М. Супруненко[46]. Ідеалізуючи постать Б. Хмельницького та позитивно оцінюючи приєднання, М. Петровський вже до війни, фактично, відійшов від формули "найменшого зла". Позиція (що постійно популяризувалася ним в масових виданнях) по цьому питанню такого компетентного дослідника-джерелознавця сприяла утвердженню саме такої оцінки приєднання і особи Б. Хмельницького, як

в усьому суспільстві взагалі, так і серед партійно-державного керівництва, зокрема[47].

Возз'єднання українського народу надихнуло партійних ідеологів спробувати провести цю ідею "червоною ниткою" через всю історію України. Виконання цього завдання було покладено саме на М. Петровського. Замовлення йому поступило від Українського філіалу ІМЕЛ при ЦК КП(б)У, а друкувати майбутню працю мав Укрполітвидав[48]. Вже на початку літа 1941 р. була набрана в типографії його велика монографія з відповідною назвою – "Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі", але в умовах війни вже готовий набір і, навіть, машинопис – загинули[49]. Очевидно, що вчений готував її приблизно з 1939 р., коли ця тема стала гостро актуальною. На жаль, архівних документів, які свідчили би про момент початку роботи над нею не збереглося. Сам автор свідчить, що в монографії він "підсумував свою багаторічну роботу"[50]. Тут, історик ставив собі за мету показати розвиток українського народу від його початків до 1939 – 40 рр., як історію боротьби за возз'єднання в єдиній українській державі та "**об'єднання з російським народом**"[51]. Фактично, це був короткий курс історії України, якому надавалося великого суспільно-політичного значення. Не дивно, що значне місце в монографії займало висвітлення подій Визвольної війни українського народу середини XVII ст. та приєднання України до Росії. Виклад цього матеріалу відповідав докторській монографії М. Петровського 1940 р.

Однією з перших публікацій на основі чернеток монографії, стала стаття "Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів"[52]. Фактично, вона собою становила скорочений виклад перших 3-х параграфів монографії[53]. Вийшла стаття на початку 1942 р., але, як зазначає сам автор, вона була ним написана ще до війни[54]. Тут, вперше, на основі положень, сформульованих Б. Грековим, була викладена у головних рисах концепція про давньоруську народність (у М. Петровського – "єдиний народ Київської Русі і феодальних князівств")[55].

Скорочені варіанти, науково-популярні за характером, вищевказаної монографії вийшли в роки війни, як українською, так і російською мовами[56]. Серед них, найбільш важливою в політичному сенсі, була публікація на шпальтах головного союзного партійного часопису – "Більшевик"[57]. Вона вийшла в січні 1944 р. в дні відзначення 290-ї річниці Переяславського акту і, фактично, відображала офіційну позицію Компартії щодо нової схеми історії України. Цю статтю М. Петровського особливо відзначає директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У Ф. Єневич в своїй довідці про роботу ІІУ з часів його заснування, яку він підготував в травні 1944 р. для пропагіту ЦК[58]. В статті М. Петровський підкреслює, що приєднання України до Росії зіграло "виключно важливу роль в подальшій історії українського і російського народів"[59]. На початку статті М.Петровський сформулював "формулу", як він сам указував пізніше[60], українського історичного процесу. Цю формулу постійний опонент М. Петровського М. Рубач назвав "ревізією ленінізму"[61]. Формула М. Петровського, також була не сумісна з формулою "найменшого зла". Фактично, вона підводила базу для тези про "безумовне благо" щодо приєднання України до Росії та його наслідків. Ось ця формула: "Історія українського народу – це історія споконвічної боротьби народних мас проти соціального і національного гніту, за возз'єднання в єдиній українській державі, **за об'єднання з братським, єдинокровним російським народом**"[62].

Таким чином, майже одночасно відбуваються: поява тези про "найменше зло", що міняє відношення до факту приєднання України до Росії, відзначення 285-річчя цього приєднання з урахуванням тези про "найменше зло", прийняття в радянській історичній науці нового положення про Київську Русь як "спільний початковий період" історії трьох східнослов'янських народів та висунення ідеї про "народ Русі" як спільного предка білорусів, росіян і українців і, нарешті, в 1939 – 1940 рр. – возз'єднання українських земель і українського народу. Аналіз джерел, що стосуються історіографічної ситуації наступних років свідчить, що в українській історіографії поступово відбулася екстраполяція оцінки подій 1939-40 рр. на події середини XVII ст.; або, інакше, термін "возз'єднання", який був правильно застосований до факту об'єднання в 1939-40 рр. українського народу, тепер зазнав акомодації щодо характеристики приєднання України до Росії в 1654 р.[63] Такій акомодації посприяло впровадження концепції про Київську Русь як «спільну колиску» та концепції про «давньоруську народність».

Зміна акцентів в українській історіографії та офіційній пропаганді в оцінці названої події відбувалася в цілому з огляду на зміни (внутрішні й зовнішні) в політичній ситуації СРСР та УРСР. Необхідно закцентувати, що більшовицький ідеологічний апарат не диктував науковцям – історикам – конкретних положень, а вказував лише загальний напрямок перегляду старих концепцій, як української, так і російської історіографій. Перипетії і нюанси подальшого ідеологічного та історіографічного процесу, вплив суспільно-політичної ситуації в державі, відзначення ювілейних дат тощо вносили свої корективи до справи оцінки приєднання і остаточної відмови від формули "найменшого зла". Але про це – в наступних наших дослідженнях.

Примітки

1. Про це прямо йшлося в інструкціях 1948 р. ЦК КП(б)У з нагоди відзначення 300-річчя початку Визвольної війни українського народу. Див., напр.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.1635. – Материалы к 300-летию начала освободительной. войны (1648 – 1654 гг.). – 1948 г. – Арк.5.
2. Ісаєвич Ярослав. Проблеми походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С.27-29.
3. Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією. – К., 1954, – С.5, 10-12.
4. Оглоблин О. Думки про сучасну українську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.19-20.
5. Названий історик, як відомо, піддав критиці схему січневих тез у праці "Приєднання чи возз'єднання" (1966 р.), що поширювалася у самвидаві, а вийшла друком у Торонто в 1972 р. – Див.: Брайчевський Михайло. Вибрані твори. – Нью-Йорк – Київ, 1999. – С.7-8; С.489-535.
6. Див., напр.: Брайчевський М. Як Президія Академії наук розправлялася з непокірливим істориком. // Український історик. – 1997. – Т. XXXIV. – Ч. 1-4. – С.216-221.
7. Див. напр.: Оглоблин О. Вказ пр. – С.19; Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – Мюнхен, 1955. – С.7-8; Его же. Українська історична наука під совєтами. – Мюнхен, 1957. – С.13; Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. – Нью-Йорк, 1964. – С.14; Его же. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). – Філадельфія, 1971. – С.6.; Ждан Михайло Княжа доба історії України в інтерпретації радянських істориків // Український історик. – 1977. – № 1-2 (53-54). Рік. XIV. – С.38; Голубенко Петро Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С.93-95 (Перевид. 1987 г.) та ін.
8. Див.: Коваль М.В., Рубльов О.С. Передмова // У лещатах тоталітаризму: Інститут історії України НАН України (1936 – 1956 рр.): Зб. документів і матеріалів: У 2-х частинах / Упоряд.: Р.Я. Пиріг (керівник), Т.Т. Гриценко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов. – К., 1996. – Ч.І; Коваль М.В. Сталін, тоталітаризм і українська історіографія (30-40-і рр.) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. Вип. 1. – К., 1997; Санцевич А. Інститут історії України Національної академії наук України: Історіографічний нарис: До 60-річчя установи. – К., 1998; Удод О.А. Кость Гуслистий – історик України. К., 1998 та ін.
9. Ряд цінних архівних документів і матеріалів з нашої теми є у збірниках, виданих в роки незалежності Інститутом історії України НАН України. Вони до сих пір, практично не задіяні в історіографічних працях, напевно через свій обмежений наклад. Маються на увазі наступні публікації: У лещатах тоталітаризму: Інститут історії України НАН України (1936 – 1956 рр.): Зб. документів і матеріалів: У 2-х частинах / Упоряд.: Р.Я. Пиріг (керівник), Т.Т. Гриценко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов. – К., 1996; Юркова О.В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936-1941 рр.). – К., 2001.
10. Автором цієї статті використано для власного дослідження із неопублікованих джерел в основному матеріали ЦДАГО України.
11. Див. прим.: Грушевський М.С. Звичайна схема "русской" історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства // Статьи по славяноведению. – Сп-б, 1904. – Вып. І. – С.291-304.
12. Хвиля А. Про наші літературні справи. – Коммунист. – 1926. – 28 апреля. – С.2.
13 . Сталин И. Тов. Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП(б)У // Сталин И.В. Сочинения. – Т.8. – М., 1954. – С.152-153.
14. Одним із перших цей епітет застосовує головний редактор провідного історичного журналу СРСР Б.Волін. Див.: Великий русский народ // Исторический журнал. – 1937. – №5. – С.1-17.
15. Див., напр.: Фохт А.О. О методических и педагогических ошибках М.Н. Покровского // Исторический журнал. – 1937. – № 3.
16. БСЭ. Первое издание. Том LIX. – М., 1935. – С.818.
17. Брайчевський Михайло. Вибрані твори... – С.492.
18. Див.: Петров В.А. Страна готовилась к отражению агрессии // Военно-исторический журнал. – 1995. – № 6. – С.5, а також у: Коваль М.В., Рубльов О.С. Вк. пр. – С.13-17.
19. Сталин И. О статье Энгельса «Внешняя политика русского царизма» // Большевик. – 1941. – № 9. – С.1-5.
20. Див., напр., свідчення істориків під час наради з партійно-державним керівництвом у 1947 р.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.756. – Стенограмма совещания историков при ЦК КП(б)У. 6 мая 1947 г. – 2-е засідання. – Арк.96.
21. БСЭ. – Т. LIX. – М., 1935. – С.819.
22. Осипов К. Богдан Хмельницкий. (Серия "Жизнь замечальных людей). № 34. – М., 1939.
23. Див.: Юркова О.В. Вк. пр. – С.93-95.
24. Див.: Полтавська битва: Труди наукової сесії Інституту історіїУкраїни, присвяченої 230-літтю Полтавської битви (1709 – 1739) / Під ред. С.М. Бєлоусова і О.П. Оглобліна. – К., 1940. – 138 с.
25. Див.: Коваль М.В., Рубльов О.С. Вк. пр. – С.8-12.

26 . Юркова О.В. Вк. пр. – С.9.
27. Власне, вперше це було здійснено М.Л. Рубінштейном в книзі: Нарис історії Київської Русі. – Харків-Одеса, 1930. – С.5. Але на той момент положення одеського вченого були не актуальними і залишилися не поміченими.
28. Нариси з історії України. Вип. І. / Під заг. ред. С.М. Бєлоусова – К., 1937. – С.81.
29. Нариси з історії України. Вип. І. / Під заг. ред. С.М. Бєлоусова – К., 1939. – С.81.
30. Нариси з історії України ... – 1937; 1939. – С.160, 184.
31. Гудзий Н. "Слово о полку Игореве" и его историческая почва // Исторический журнал. – 1938. – № 7. – С.13.
32. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1939. – С.8-9.
33. Див., напр.: Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С.34-50.
34. Див.: Греков Б.Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – №10-11. – С.248-256.
35. З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в істо. ричній науці. 29 – 30 квітня 1947 р. // У лещатах тоталітаризму ... – Ч. II. – С.54.
36. Див. програму сесії, опубліковану в збірнику: О.В. Юркова: Вк. пр. – С.103-105.
37. Бєлоусов С.М. Крах польської держави і з'єднання великого українського народу в єдиній Українській державі – УРСР // Західна Україна. Збірник під ред. С.М. Бєлоусова і О.П. Оглобліна. – К., 1940. – С.97-109.
38. Див., напр.: Марченко М. Присоединение Украины к Росии 1654 г. // Большевистское знамя. – Одесса, 1939. – 18 января. – С.2; Петровський М. Переяславська Рада 1654 року: До 285-річчя з часу приєднання України до Росії // Пролетарська правда. – 1939. – 18 січня. – С.2: Його ж: Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії: До 285 річниці // Чорноморська Комуна. – Одеса, 1939. – 18 січня. – С.3 та ін.
39. Петровський М.Н. Західна Україна у визвольній війні українського народу проти шляхетської Польщі (1648 – 1654 рр.) // Західна Україна. – С.64.
40. Петровський М. Визвольна війна українсь. кого народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654 рр.). / Нариси з історії України. Вип. IV. – К., 1939. – С.243.
41. Там само. – С.254-255.
42. Там само. – С.200-211.
43. З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в істо. ричній науці. 29 – 30 квітня 1947 р. ... – С.52.
44. Див. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.753. – Совещание историков при ЦК КП(б)У. 1947 г. 1-е засідання Упр. пропагітації. Стенограма совещания историков при ЦК КП(б)У. 29 апреля 1947 г. – Арк.59-61
45. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.756. – Стенограма совещания историков при ЦК КП(б)У. 6 мая 1947 г. – 2-е засідання. – Арк.12, 97.
46. Див., зокрема: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.383. – Стенограмма совещания по вопросам истории Украины, сосоявшегося при Отделе Пропаганды и Агитации ЦК КП(б)У. – 2-е заседание от 17 марта 1945 г. – Арк.47-50, 57-59.
47. Про це свідчить, зокрема, такий відомий державний і партійний діяч, як Д. Мануїльський. Див: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.756. – Арк.118.
48. Там само. – Арк.1.
49. Див.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.52. – Арк.1. Відновлений варіант монографії, що повністю так і не була опублікована, зберігається в особовому фонді М.Н. Петровського в ІА НБУ ім. В.І. Вернадського: Ф.230, оп.1, спр.61 (181 арк.), спр.62 (192 арк.), спр.63 (184 арк.), спр.64. (219 арк.).
50. ЦДАГО Украини. – Ф.1, оп.70, спр.52. – Стаття проф. М. Петровського "Воссоединение украинского народа в Украинском советском государстве". 1943 р. (на 106 арк.). – Арк.1. Див., також, позитивний відгук П.Г. Тичини: Розвиток української радянської культури за 25 років // Вісті АН УРСР. – 1943. – № 1-2. – С.49.
51. Див.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.52. – Арк.1.
52. Аналіз її див., напр.: Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С.50-52.
53. Петровський М.Н. Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч.1: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа, 1942. – С.5-22. Пор.: ІА НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф.230, оп.1, спр.61. – Арк.83-128.
54. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.759. – Арк.30.
55. Петровський М.Н. Київська Русь ... – С.5-22.
56. Петровський М. Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. – К.-Х., 1944. – 28с.; Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве. – М., 1944. – 87с. та ін.
57. Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве // Большевик. – 1944. – №2. – С.42-55.

58. Довідка директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф.Ф. Єневича "Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР" (17 травня 1944 р.) // У лещатах тоталітаризму ... – Ч. І. – С.126.
59. Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве // Большевик. – 1944. – №2. – С.51.
60. Див.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.756. – Арк.94.
61. Там само. – Арк..95.
62. Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве // Большевик. – 1944. – №2. – С.42.
63. Найбільш яскраво пітверджує нашу думку відповідний фрагмент виступу М. Петровського на цю тему на останньому засіданні наради в ЦК КП(б)У, що проходила в квітні-травні 1947 р. Див.: : ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.756. – Стенограма совещания историков при ЦК КП(б)У. 6 мая 1947 г. – 2-е засідання. – Арк.91-94.

Бажан О. Г. (м. Київ)

СТАТИСТИКА ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В УРСР У ДЗЕРКАЛІ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

Застосування масових репресій як засобу політичної боротьби з противниками влади Рад і опозиційно налаштованих громадян було однією з важливих умов становлення і функціонування радянського тоталітарного режиму. Особлива роль у здійсненні політичних репресій, що набули в УРСР характеру довгострокової державної політики, відводилась органам безпеки: НК – ДПУ – НКВС – КДБ. Перші кроки у створенні відповідних органів, зорієнтованих на придушення опозиційних сил в республіці було покладено заснуванням 3 грудня 1918 р. Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК) на чолі з М. Лацисом та створення мережі місцевих надзвичайних комісій (НК). Відповідно з постановами уряду України їм надавалося право здійснювати обшуки, арешти, вилучення, облави, вести слідство щодо приватних, посадових осіб та організацій, які підозрювались в контрреволюційній діяльності, виносити присуди в цих справах, ув'язнювати в концтабори, застосовувати вищу міру покарання активним антирадянським елементам. Паралельно з НК існували інші каральні органи радянської влади з практично необмеженими повноваженнями: революційні та надзвичайні трибунали, штаби, комітети. Першими, хто відчув на собі насадження більшовицької державності в Україні і відкрив перелік жертв "червоного терору", були жителі Києва. Уособленням тріумфальної ходи нової влади для киян став не хто інший як начальник штабу радянських військ Михайло Муравйов, котрий з'явившись 26 січня 1918 р. у столиці України, із завзяттям почав наводити "революційний порядок", боротися з проявами українства. Перші тижні його перебування в Києві коштували життя щонайменше 2 тисячам осіб[1]. Пора беззаконня продовжилася в період, що тривав з лютого по серпень 1919 року. За підрахунками "Особливої комісії по розслідуванню злочинів більшовиків при головнокомандувачі збройними силами на півдні Росії", що розпочала свою роботу відразу після окупації Києва денікінцями, кількість загиблих у "київських надзвичайках" становила 1000 чоловік.[2] Запровадження радянської влади шляхом оголошення "червоного терору" викликали негативну реакцію з боку населення і стали однією з причин політичної поразки більшовиків і їх відступу з України у серпні 1919 року.

Допущені помилки в діяльності каральнорепресивної системи в попередній період будуть враховані більшовиками під час їх повернення в Україну наприкінці 1919– початку 1920–х років. В наказі від 8 січня 1921 року голова Всеросійської надзвичайної комісії Ф. Дзержинський рекомендував підлеглим йому структурам відмовитись від непопулярних серед населення заходів і націлював місцеві надзвичайні комісії застосовувати масові арешти і репресії тільки у разі відкритих повстань та боротьби з бандитизмом. Перехід від "надзвичайщини", методів "воєнного комунізму" в Україні до реалізації нової економічної політики характеризувався різким зменшенням масштабів репресій, припиненням "червоного терору", відмовою від широкої практики застосування вищої міри покарання. Проте реорганізація органів ВУНК у Державне політичне управління (ДПУ), що відбулося в березні 1922, аж ніяк не торкнулася суті карально-репресивної політики радянської влади.

Впродовж 1920-х на перше місце в діяльності каральних органів поряд із збройним придушенням відкритих виступів проти радянської влади, висувається боротьба з залишками політичної опозиції(меншовиками, есерами, троцькістами), представниками т. зв. "церковної контрреволюції", організація оперативно-чекістських заходів по виявленню класових ворогів у різних галузях народного господарства ("Шахтинська справа", "Промпартії процес" та ін), виселення з України опозиційно настроєної інтелігенції. Обвинувачення, висунуті щодо представників "ворожих класів", "залишків старих контрреволюційних партій", "шкідників", "переродженців і дворушників" кваліфікувалися в основному статтями 54-2, 54-3, 54-4, 54-8, 54-10, 54-11 Кримінального кодексу УСРР (1927), змістом яких були: антирадянська пропаганда, український буржуазний націоналізм, контрреволюційна диверсійна робота. Особливістю політичних репресій кінця 1920-х в Україні стало проведення показових судових процесів, таких як "Спілка української молоді", "Спілка визволення України", "Комітет визволення України" та ін. Загалом в Україні протягом 1920-х років за різноманітні контрреволюційні злочини до кримінальної відповідальності було притягнуто 62579 громадян, з них до вищої міри покарання засуджено18089 осіб.[3]

Подальше розгортання масових репресій в Україні пов'язане з оголошеним в 1929 р. Й. Сталіним роком "великого перелому" – авантюрної політики комуністичного штурму в усіх сферах життя. Починаючи з кінця 1920-х в Україні сталінським керівництвом було ініційовано три хвилі масових репресій. Перша – 1929-1931 рр. – примусова колективізація, розкуркулення, депортації, ліквідація Української автокефальної православної церкви, процес "Спілки визволення України"). Друга – 1932-1934 –

масовий голод, черговий наступ на український націоналізм т. зв. постишевський погром, кіровська хвиля терору; третя – 1936-1938рр. – час "Великого терору".

Пошук "ворогів існуючого ладу" посилився з проведенням хлібозаготівельної кризи 1927-1928 та суцільної колективізації селянських господарств. Соціалістичні перетворення на селі супроводжувалися покараннями за саботаж хлібозаготівель, самочинне підвищення цін, відмову сплачувати податки, кампаніями по "ліквідації куркульства як класу", що на практиці означало фізичне знищення, виселення у північні райони СРСР заможних селян, позбавлення їх виборчих прав(всього поза межі України в період суцільної колективізації до Сибіру, Середньої Азії, Півночі було депортовано понад 1 млн. чоловік). Силове придушення вищим компартійно-державним керівництвом та відповідними карально-репресивними органами будь-якої політичної та духовної опозиції в Україні в 1929-1934 роках характеризувалося такими статистичними даними: за політичними мотивами за гратами опинилось 131202 громадяни, до 3975 з них була застосована вища міра соціального захисту.[4]

Одним з перших кроків до розгортання широкомасштабного терору в країні в середині 1930-х стало прийняття постанови ЦВК СРСР "Про порядок ведення справ про підготовку і здійснення терористичних актів", (грудень 1934). У відповідності до неї було суттєво спрощена процедура підготовки і проходження кримінальних справ про терористичні організації й акти терору (до 10 днів). З моменту створення НКВС (липень 1934) розпочалось формування неконституційних органів позасудових репресій у вигляді "особливої наради"(листопад 1934), Военної колегії при НКВС СРСР, "трійок" (1935), "двійок"(1938), яким надавались широкі права в адміністративному порядку застосувати такі міри покарання як заслання, виселення, ув'язнення до таборів терміном до 5 років, виселення, у т. ч. за межі країни.

Репресії переросли в масові в 1937 році після лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б), на якому Й. Сталін зажадав "покласти край діяльності саботажників, шпигунів і диверсантів" в СРСР. На базі ухваленого у липні 1937 рішення ЦК ВКП(б) було розроблено оперативний наказ по НКВС СРСР за № 00147, за яким підлягали викриттю і репресуванню понад 63 тис. куркулів та кримінальних злочинців (26150 чол. по 1-й категорії (розстріл), 37800 чол. – по 2-й (ув'язнення в тюрмі або в таборах). Втрати по областям України в результаті проведеної органами НКВС "операції", обумовленої наказом наркома внутрішніх справ СРСР, являли жахливу картину масових узаконених розправ над людьми. Зокрема, після блискавичного удару чекістів Харківська область не дорахувалася 8300 своїх мешканців (з них 3100 були розстріляні); Одеська – 8200 і 3200; Сталінська (тепер Донецька) – 7600 і 3100; Вінницька – 6800 і 2700; Дніпропетровська – 6100 і 2600; Чернігівська 4200 і 1400; Кам'янець-Подільська –2850 і 1350; Житомирська –2800 і 1300; Полтавська – 2500 і 1000; Миколаївська –2300 і 900; Молдавська АРСР – 2400 і 1000.Київ та Київська область, куди входила територія нинішньої Черкаської, частково Житомирської і Чернігівської областей в 1937-1938 втратила 6500 осіб, розстріляних за так звану контрреволюційну діяльність.[5] Всього в ході проведення "чекістської операції" під керівництвом наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського в 1937 – на початку 1938 р було заарештовано 111675 громадян.

Одночасно здійснювалися репресії щодо інших категорій громадян. Під приводом боротьби з польською контрреволюцією, злочинами "фашистсько-повстанської і терористичної діяльності польської розвідки в СРСР" в Україні засуджено близько 50 тисяч поляків. В ході реалізації "німецької операції", за причетність до вигаданих організацій "Німці-фашисти", "Тевтонці", "Національний союз німців України", "Національний фашистський центр" репресовано понад 25 тис. німців. У відповідності з директивами НКВС станом на 30 грудня 1937 року в ході "латиської операції" було ліквідовано 72 шпигунсько-диверсійні резидентури, 14 націоналістичних організацій. Агентами латиської розвідки виявилися відомі в республіці воєначальники, політемігранти, інженерно-технічні працівники. Тисячі громадян було заарештовано в 1937-1938 роках за приналежність до інших різноманітних іноземних розвідок: румунської-6593, грецької-5474. харбінської-844. болгарської-1413. естонської – 66, фінської – 36, іранської – 507, чеської-309, японської – 206. інших – 492. У 1937 була ліквідована майже вся верхівка ЦК КП(б)У і уряду УРСР (страчено організатора КПУ Е. Квірінга, заарештовано колишнього голову Раднаркому УРСР Х. Раковського). З 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У було репресовано 100, з 11 членів Політбюро загинуло 10, з 5 кандидатів у члени політбюро – 4.

На початку лютого 1938 року наркомом внутрішніх справ республіки був призначений Олександр Успенський, чия діяльність ознаменувала собою новий етап у проведенні масових репресій в Україні. Під орудою О. Успенського активізувалися заходи органів держбезпеки по ліквідації українського "правотроцкістського центру" на чолі з колишнім секретарем ЦК КПУ С. Косіором, "меншовицького, бундівського та сіоністського підпілля". В найкоротші терміни місцеві структури НКВС змогли відрапортувати у Київ про ліквідацію 11 обласних право-троцькістських організацій, 49 куркульсько-повстанських загонів. Усього у республіці були заарештовані 2852 "кадрові учасники" (без низівки) право троцькістської організації. Крім того, в застінки НКВС потрапило 1200 осіб вигаданого керівного складу право-троцькістської партизанської організації на чолі з головою Всеукраїнської партизанської комісії

Ю. Войцехівським. В процесі ліквідації "меншовицького, бундівського та сіоністського підпілля" заарештовано 498 кадрових учасників меншовицьких організацій, 1279 учасників сіоністського підпілля, знешкоджено бундівські комітети у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Вінниці.

Масштабно проходила "чекістська" операція по розгрому "основних кадрів" військово-фашистської змови" в Україні. Робота, проведена підручними О. Успенського в першій половині 1938 року. дозволила виявити "змовників" в 11 корпусах, 25 дивізіях, 21 бригаді та в 4-х укріп районах Київського та Харківського військових округів , заарештувати 2209 військовослужбовців. Не менш разючими були результати українських чекістів по виявленню та нейтралізації "широкого підпілля українського націоналістичного центру", що налічувало 24233 особи. Як довідуємося з архівних джерел маховик репресій не збавляв своїх обертів і в другій половині смертоносного 1938 року. Тільки з 19 вересня по 14 жовтня 1938 року трійки НКВС засудили 26476 чоловік, з них по1-й категорії – 22508, по 2-й – 3968.

Вщухання інтенсивної репресивної практики стало помітним лише після прийняття постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) У від 17 листопада 1938 "Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства", згідно з якою заборонялися будь-які масові операції, пов'язані з арештом і висланням громадян, встановлювалися персональна відповідальність працівників НКВС та прокуратури за кожний незаконний арешт.

З приєднанням до УРСР Східної Галичини, Волині та Буковини (1939-1940), сталінське керівництво серед своїх першочергових завдань в радянизації нових районів вбачало повну нейтралізацію явних і потенційних політичних опонентів. Репресивні заходи (звільнення з роботи, ув'язнення) кінця вересня-початку жовтня 1939 торкнулися провідних діячів українських, польських і єврейських політичних партій та організацій, представників польського державного і адміністративного апарату. Найпоширенішою формою цих заходів стали депортації населення до Сибіру, Казахстану, Комі АРСР (всього за 1939-1941 рр. виселено до 550 тис. мешканців регіону).[6]

Картину злодіянь органів НКВС у другій половині 1930-х років доповнюють також статистичні дані, що зберігаються в Державному архіві СБУ. Факти свідчать, що протягом 1935-1940 років в розряд політв'язнів потрапило 332439 громадян республіки, з яких 161748 чол. було розстріляно.[7]

Політичні репресії не припинялися і в роки Другої світової війни. Одночасно з нападом Німеччини на СРСР в Україні розпочалися арешти за наперед заготовленими списками "сумнівних" осіб (раніше репресованих за політичними мотивами) у районах, що могли стати ареною бойових дій. Одним з найтяжчих злочинів радянської влади на початку війни були розстріли громадян, які утримувались у тюрмах Західної України. Влітку 1941 у в'язницях Волинської, Львівської, Дрогобицької, Станіславської (нині Івано-Франківської) областей було страчено близько 10 тисяч політв'язнів.[8] На підставі постанови Державного Комітету Оборони СРСР від 12 травня 1944 органами НКВС здійснено заходи по "очищенню" Криму від "антирадянських елементів", в результаті яких до Узбекистану насильницьки переселено188626 кримських татар.[9] З 1944 по 1952 роки з території західних областей української РСР було вислано на спецпоселення у віддалені райони Радянського Союзу 203.662 чол., в тому числі учасників ОУН і УПА, їх симпатиків та членів сімей – 182543, куркулів та членів їх родин – 12135.[10] Відомо, що протягом 1941-1945 років органами НКВС за антирадянську діяльність було притягнуто до кримінальної відповідальності 251587 громадян республіки (з них 19824 – розстріляно).[11]

Після завершення війни цѐнтральним об'єктом державного терору стали інтерновані гітлерівцями радянські громадяни. З 1 млн. 250 тис. українців, які повернулися з каторжних робіт у Німеччині, 360 тис. відправлено до таборів як "зрадники Батьківщини".

В кінці 1940 – на початку 1950-х вістря карально-репресивної системи в Україні спрямовується проти "прихильників" українського та єврейського "буржуазного націоналізму", носіїв антирадянських настроїв, кількість яких за переконанням співробітників НКВС впродовж 1946-1953 років склала 168.683 осіб, 2004 чол. з яких було страчено.[12]

Як зазначено в інформації голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Нікітченка, надісланій М. Хрущову напередодні XX з'їзду КПРС, всього за політичними мотивами органами ДПУ-НКВС-НКДБ-МДБ у 1920-1953 роках підлягало арешту 946.490 жителів України, з них 205.640 засуджено до розстрілу.[13]

Після смерті Й.Сталіна бажання модернізувати радянську тоталітарну систему, спонукало нове керівництво держави відмовитися від терористичних методів управління, масових політичних репресій, ідеологічного диктату. XX з'їзд КПРС і доповідь на ньому М. Хрущова, яка містила критику "культу особи Сталіна", поклали початок серйозним демократичним змінам в суспільно-політичному і духовному житті радянського суспільства. Проте, звинувачуючи Сталіна за створений ним режим політичного терору, М.Хрущов не засудив сам принцип державного тероризму.

Процес десталінізації другої половини 1950-х – початку 1960-х років, хоча і викликав деякі позитивні зрушення у функціонуванні карально-репресивних органів (структурна і політична реорганізація правоохоронних структур, контроль за роботою МВС та КДБ, реабілітація жертв незаконних репресій сталінської доби), все ж супроводжувався переслідуваннями інакодумців значно меншими за своїми масштабами і дещо іншими за спрямуванням, однак не менш сумнівними і ганебними.

Терор, як політика залякування та придушення політичних опонентів насильницькими засобами, в цей період набуває контрольованих та лібералізованих форм і застосовується більш селективно та індивідуалізовано. У розпал "хрущовської "відлиги" в Україні з новою силою здійснюються репресії щодо колишніх учасників ОУН-УПА, учасників несанкціонованих владою страйків, мітингів, демонстрацій, розправи з "непокірними", "незручними" та "негідними" конфесіями – Українською греко-католицькою церквою, євангельськими християнами-баптистами, адвентистами сьомого дня.

У відповідності з новими реаліями формувалася і законодавча та нормативна база, яка значною мірою розширяла можливості владних структур в здійсненні політичних репресій (Закон СРСР від 25 грудня 1958 "Про кримінальну відповідальність за державні злочини", запровадження в кримінальні кодекси союзних республік статті – "антирадянська агітація та пропаганда" (ст. 62 КК УРСР), численні інструкції та рекомендації КДБ при Раді Міністрів СРСР, Генеральної прокуратури СРСР, Верховного Суду СРСР, підвідомчих їм республіканських органів). На підставі згаданих нормативних та законодавчих актів лише за період з 1959 по 1986 рік в Україні було притягнуто до кримінальної відповідальності 719 інакомислячих.

Крутий поворот до неосталінізму в середині 1960-х визначив нову "генеральну лінію боротьби з українським націоналізмом" та дисидентським рухом в Україні. Статистика архівно-слідчих справ дає можливість не лише відтворити масштаби політичних репресій, а й простежити певні етапи і закономірності карально-репресивної політики в той час. Найбільш масовий характер набули політичні репресії в таких роках: 1959 р. – заарештовано 122 особи; 1960 р. – 48; 1961 р. – 48; 1962 р. – 115; 1963 р.-56; 1969 р. –48; 1973 р. – 43.Якщо за перше десятиріччя (1959-1969 рр.) дії Закону СРСР про державні злочини було репресовано 547 осіб, то наступні 16 (1970-1986 рр.) – 172 особи.

В умовах поглиблення соціально-політичної та економічної кризи в другій пол. 1980-х та розгортання демократичних процесів в радянському суспільстві в ході "перебудови" правлячий режим в СРСР під тиском світового співтовариства просто змушений був відмовитися від терористичних методів боротьби з інакодумством, звільнити з тюрем та заслання політичних в'язнів, дозволити існування "неформальних" груп, гуртків, організацій різноманітних політичних та релігійних напрямків. Припинення терору як форми державного правління, актів насилля привело до краху радянської тоталітарної системи.

Примітки

1. Тимченко Я. Перша українсько-більшовицька війна 9грудень 1917 – березень 1918). – К. – Львів, 1996. – С. 336.
2. Киевская жизнь. – 1919. – 15(28) октября.
3. Державний архів Служби безпеки України. – Спр.312. – Арк. 100
4. Там само.
5. Там само. – спр. 518. – Арк.290.
6. Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст.. Історичні нариси. – К., 2002. – С.585
7. ДА СБУ. – Спр. 312. – Арк. 100.
8. Політичний терор… – С.589.
9. ЦДАГО України . – Ф. 1, оп. 24, спр. 6321. – Арк. 12 – 15.
10. Там само. – Спр. 4749. – Арк. 9.
11. ДА СБУ. – Спр. 312. – Арк.100.
12. Там само.
13. Там само.

IV

ЕТНОГРАФІЯ І КРАЄЗНАВСТВО

Бердута М.З., Бережная С.В. (м. Харків)

ЭВОЛЮЦИЯ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ В РУССКИХ И УКРАИНСКИХ СЕЛАХ СЕВЕРНЫХ РАЙОНОВ СЛОБОЖАНЩИНЫ В КОНЦЕ XVIII-XIX ВВ.

Уже давно обращено внимание на то, что ни один из компонентов культуры. не является непременным этнодифференцирующим признаком В одних случаях главная роль в этом отношении принадлежит языку, в других – религии, в третьих – характерным чертам поведения и т.п. [1].

Тем не менее, можно с уверенностью утверждать, что из всех компонентов культуры одежда обладает наиболее ярко выраженными этническими функциями. Несмотря на значительные изменения, которые происходили в одежде под влиянием социально-экономических, исторических и природно-климатических условий, она нередко в течение значительного промежутка времени сохраняла древние черты в покрое, терминологии украшениях. Как отмечали современники, на территории Курского края, заселенного русскими и украинцами, еще в середине XIX века ,,...по одному верхнему одеянию и шапке можно узнать малороссийского или русского селения видите жителя" [2].

В данной статье мы постараемся охарактеризовать основные изменения, которые происходили на протяжении XVIII-XIX веков в головных уборах русских и украинцев северных районов Слобожанщины (в настоящее время это Курская, Воронежская и Белгородская области России, а также частично Сумская область Украины), влияние на них межэтнических связей, их половозрастные отличия.

Женские головные уборы можно разделить на девичьи и замужних женщин. Девичьи оставляли открытыми макушку головы, волосы у лба и спущенную вниз косу или даже распущенные волосы. Головными уборами в данном случае служили разнообразные лентообразные уборы. Венцы, "прилобники" (платок, сложенный полосой и завязанный как лента), венки из искусственных цветов и свежих (у украинцев первоначально) [3].

В головных уборах замужних женщин наоборот общей тендецией было стремление как можно плотнее укрыть и спрятать волосы. Д.К. Зеленин считал, что закрывание женщиной волос являлось рудиментом покрывания лица и имело две причины.Первая – суеверный страх, так как покрывание служило оберегом от чар и вторая – ревность мужа, который хотел уберечь свою собственность [4]. Позднее Н.И.Гаген-Торн присоединяется ко второй версии и отклоняет первую, поскольку, по ее мнению, в обереге больше нуждается девушка-невеста [5].

По версии Д.К.Зеленина, эволюция головных уборов обуславливалась следующими факторами: биологическим (необходимость перевязывать длинные волосы женщины веревкой), магическим (головной убор служил оберегом матери и ребенка) и заимствованием у соседних народов [6].

На исследуемой территории в конце XVIII-XIX веках известны несколько разновидностей головных уборов.

У русских наиболее распространенными были кичка, сорока и кокошник. Общими деталями являлись "налобники" ("прилобник") и "позатылень" ("позатыльник"). "Налобник" – это полоса ткани с украшенным краем, который виден из-под головного убора. "Подзатыльники" изготовлялись двух видов – мягкий (из ткани) или твердый (с подложным картоном). Он закрывал волосы сзади. Украшали "позатыльник" золотым и серебряным шитьем, позументом, камешками, бисером, иногда вышивкой гарусом. Бисерный "позатыльник" доходил на юге до р.Сейм. [7].

Из кичек на исследуемой территории зафиксированы иногда рогатые (в Дмитриевском и Обоянском уездах Курской губернии – с.Роговатое, с.Старый Бузец), прямоугольные (с.Банница), с лубком (у саян) [8]. Наиболее древними являлись рогатые кички, известные еще в XIIIв. у горожан Старой Рязани. По-видимому, рога в народной традиции служили своего рода оберегом, в них также была заложена идея плодородия, продолжения рода. Недаром пожилые женщины в конце XIX в. уже не одевали рогатых кичек, ограничивались платком. В будни поверх кички повязывался платок, а в праздники – сорока. Наиболее распространенной была сорока в форме шапочки или чепца, крылья которой сшиты с донышком с макушкой и задней частью (хвостом) [9].

Вероятно, под влиянием кичкообразных головных уборов, имеющих единую древнюю основу на территории Северной Слобожанщины сложилось несколько вариантов местного типа кокошников. Как правило кокошник являлся праздничным головным убором. Наибольший интерес представляет двухгребенчатый или седлообразный кокошник, область распространения которого ограничивалась Курским регионом. В атласе "Русские..."зоной бытования двухгребенчатых кокошников, обозначены только северные и центральные уезды, хотя известно, что он был распространен на юго-западе губернии, в частности, в Суджанском уезде [10].

В Грайворонском уезде бытовал также одогребенчатый кокошник с поперечным гребнем, расположенным в середине головы [11]. В Белгородском, Корочанском и Грайворонском уездах были распространены кокошники в форме высокой цилиндрической шапки с плоским донышком овальной формы. По характеру украшений различали кокошник-"бархатник" (задняя часть оторочена бархатом, перед – парчой) и кокошник-чепец (полностью покрыт парчой) [12].

Первоначально,по-видимому, кокошники закрывали уши. На это указывают примеры наиболее старых его видов у Д.К.Зеленина (седлообразный кокошник) и цилиндрические кокошники из коллекции Курского областного краеведческого музея, описанные Л.Н. Чижиковой [13].

В Суджанском уезде бытовали кокошники, сходные по форме с украинскими "очипками" – "совершенно плоские, напоминающие старые солдатские фуражки, сделанные из красного кумача", что можно объяснить [14].

Преимущественно в русских селах был распространен повойник [15]. По форме он представлял собой овальную или в виде лопаты шапочку. Обычно он служил повседневным головным убором. Сходным с повойником был украинский "очипок".Возможно, он появился позднее повоиника, так как обычным материалом для него служила фабричная ткань. В зависимости от украшений "очипки" делали "золотые" и "парчевые". Нередко очипок повязывался платком, полотенцем или шелковой материей.

В некоторых украинских селах Рыльского и Суджанского уездов крестьянки носили "кораблики"-шапочки с парчовою верхушкою и черным бархатным околышем с двумя вверх торчащими рожками [13, с.202]. Из описания мы видим, что по форме этот головной убор близок к седлообразному кокошнику. Это можно объяснить их общей древней основой. Как известно, "кораблик" бытовал в восточных районах Украины [16].

В Корочанском уезде украинские женщины носили "чепчик"-головной убор, по форме напоминающий повойник с окольшком, обшитый бархатом, сзади собранный в складки и связанный лентами.

Большой редкостью был головной с вязанным колпаком у женщин. Он зафиксирован в с.Васильполе и Тростянце Новооскольского уезда Л.Н.Чижиковой [13, с.203]. Прежде чем его одеть, колпак закатывали и одевали поверх кос на затылке и все это покрывали платком. Из истории развития головных уборов известно, что такой вид был нетипичным для женских головных уборов восточных славян. Л.Н.Чижикова связывала его с заимствованием у других народов [17]. Но, по нашему мнению, он был заимствован из мужского костюма. Так как одной из его составных частей на исследуемой террирории в изучаемый период был колпак.

В русских селах Путивльского уезда, а также в большинстве украинских сел Северной Слобожанщины бытовал полотенчатый головной убор, который с середины XIXв. Начинает заменяться платком. Однако его форма оставалась прежней. Например, в с.Охочевка, с.Анновка, с.Горностаевка Щигровского уезда голову покрывали платком таким образом, "...что вся повязка с завитыми по окружности головы концами платка, покрывающего голову имеет вид венка, длинный конец свисает на затылке" [18].

Д.К.Зеленин, а вслед за ним и другие исследователи относят головные уборы русских и украинских женщин к общему источнику – "убрусу" (у русских) или "наметке" (у украинцев). Слово "убрус" означало "покрывало", полотенце, платок. Поэтому полотенчатый головной убор можно без сомнения отнести к общеславянскому. У украинцев он долгое время оставался неизменным, у русских же его вытеснили другие формы головных уборов.

В конце XIX в. общераспространенным становится употребление платка не только как составной части женского головного убора, но и как будничного. Способов повязывания платком было несколько. Небольшими "жаровыми" платками из шелка без кистей, обвязывались в виде чалмы без верха, завязывая узелком на лбу и концы оставляли в виде рожек. Украшали цветами и перьями. Платки средней величины с бахромой ("махристые") обвязывались вокруг головы один раз, концы завязывали сзади ленточкой и спускались вдоль спины, а боковая бахрома опускалась на лицо. Большими ("ковровыми") платками покрывали голову два раза, бахрома служила украшением, как у "махристого" платка. Бумажные платки завязывали концами под подбородком.

Общим для всех женских головных уборов являлось наличие украшений. В юго-восточных и западных уездах губерний в качестве украшений использовали павлиньи перья. Данный тип украшений был особенно популярен у однодворцев. Он также бытовал в Орловской, Пензенской и Калужской губерниях. В Дмитриевском и Фатежском уездах использовали селезневые кудри. Что было характерно для большинства российских губерний южнее Москвы. В Суджанском уезде Курской губернии и на юго-востоке Воронежской губернии имитированные "кудри" делали из шелковых или шерстяных ниток. На большей части исследуемой территории, за исключением южных уездов, преобладали пушки из пуха, что особенно было распространено на севере Российской империи.

Бисерные украшения, как уже отмечалось выше, доходили до р.Сейм и были распространены у финнов и мордвы.

У украинцев в качестве украшений наиболее широко использовались цветы, которые в XIXв. Распространяются и на русские села.

Мужские головные уборы были менее разнообразными и более однотипными, чем женские.

Летом мужчины носили валяные шерстяные колпаки (белые, серые, черные) с загнутыми вверх полями в форме пилотки или кубанки [19].

Детские праздничные колпаки ткали лилового цвета с черными и розовыми полосами.

Верхнюю половину украшали вышмвкой: розовой, голубой, коричневой, белой шерстяной нитью и растительным орнаментом [20].

Во многих селах до конца XIXв. бытовали соломенные шляпы ("брыли"). В праздничные дни носили поярковые шляпы с узкими полями. Со второй половины XIXв. преобладающим головным убором становится картуз из фабричной ткани с твердым козырьком [21]. В зимнее время крестьяне носили меховые шапки ("треух", "малахай") с удлиненными наушниками и лопастью сзади. Типично украинской была барашковая шапка конической формы – "кучма" [22]. В конце XIX в. входит в употребление шапка-ушанка.

Таким образом, анализ конструктивного и декоративного решения головных уборов показал, что их общие элементы характеризуются единой древнерусской основой. Следует отметить также, что со второй половины XIXв. в их развитии намечается единая тенденция к упрощению и повсеместному распространению платка (у женщин) и картуза (у мужчин).

Примечания

1. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.,1983 – С.55.
2. Дмитрюков А. Нравы, обычаи и образ жизни в Суджанском уезде Курской губернии// Московский телеграф. – 1830. – №10-11 – С.262.
3. Архив русского географического общества (г. Санкт-Петербург) (далее АРГО). – Ф. Р.19, оп.1, д.21. – Л. 4об.
4. Зеленин Д.К. Женские головные уборы восточных (русских) славян. – Б.м.-Б.г. – С.317.
5. Гаген-Торн Н.И. К методике изучения одежды в этнографии СССР//СЭ. – 1933. – №3-4. – С.79.
6. Зеленин Д.К. (Цит. работа). – С.121.
7. Курский областной краеведческий музей (далее КОКМ). – Отчет Орловско-Курского отряда русской экспедиции для сбора материалов для Русского историко – этнографического атласа. – Д.5. – Л.45; л.74.
8. АРГО. – Ф.– Р-19, оп.1, д.10. – Л. 3 оп.
9. Тинякова Е. А. Записки этнографа// Из истории культуры курского края. – Курск, 1995. – С. 142.
10. Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье. – М., 1988. – С.188.
11. Там само. – С. 187.
12. АРГО. – Ф. Р.19, оп.1, д.21. – Л. 3 об.
13. Российский этнографический музей (г.Санкт-Петербург). – Кол. №2408-1-14; №561-1-5.
14. АРГО. – Ф. Р.19, оп.1, д.2. – Л. 38 об.
15. Государственный архив Курской области (далее ГАКО). – Ф. 448. – Фонд Рыльского предводителя дворянства. – Оп.1, д.1400. – Л.11.
16. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнічний нарис. – К.,1993. – С.506.
17. Чижикова Л.Н. (Цит. работа). – С.203.
18. Булгаков Г.И. Схематический обзор Курского края в этнографическом отношении//Курсий край. Сборник по природе, истории, культуре и экономике Курской губернии/ Под. Ред. С.В.Иванова. – Курск. – Вып.1, 1925. – С.103.
19. АРГО. – Ф. Р.19, оп.1, д.2. – Л. 36; РЕМ. – Ф.7 Фонд Тенишева. Кол. №3485. – 20.
20. РЕМ. – Ф.7 Фонд Тенишева. Кол. №2408. – Л.136.
21. ГАКО. – Ф. 448. – Фонд Рыльского предводителя дворянства. – Оп.1, д.631. – Л.59.
22. РЕМ. – Кол. №3485-20.

V
РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Майоров О. (м. Санкт-Петербург)

ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ ТА МСТИСЛАВ УДАТНИЙ: ДО ПРОБЛЕМИ КНЯЖОГО СПІВПРАВИТЕЛЬСТВА У ДАВНІЙ РУСІ

У Давній Русі XII – XIII ст. існував своєрідний політичний звичай співправління у одній землі-волості відразу двох князів-співправителів. Старі та немічні вже князі шукали собі співправителів серед своїх найближчих родичів, називаючи їх синами. Траплялися й інші випадки.

Найбільш виразними є звістки літопису про спільне князювання у Київській землі Вячеслава Володомировича та його племінників Ізяслава та Ростислава Мстиславичів, що по черзі змінювали один одного. З цих звісток дізнаємося про умови та деякі обставини сполучення подібних союзів.

У 1151 р. старий київський князь Вячеслав звертається до Ізяслава: "Сыну! Богъ ти помози, оже на мене ести честь возложилъ, акы на своемъ отци. А я пакы, сыну, тобе молвлю: я есмь оуже старъ а всихъ рядовъ не могу оуже рядити. Но будеве оба Киеве. Аче не буде которыи рядъ или хрестьяных, или поганыхъ, а идеве оба по месту. А дроужина моя и полкъ мои – а то буди обою нама, ты же ряди. Аче где на будеть мочно обеима ехати, а оба едеве, пакы ли, а ты еди с моим полкомъ и съ своимъ"[1].

Через три роки, у 1154 р., вже після смерті Ізяслава, Вячеслав звертається до його брата Ростислава: "Сыну! Се оуже въ старости есмь а рядовъ всих не могу рядити. А, сыну, даю тобе, якоже брат твои держалъ и рядилъ. Тако же и тобе даю, а ты мя имеи отцемь и честь на мне держи, якоже и брат твои Изяславъ честь на мне држалъ и отцемь имелъ. А се полкъ мои и дроужина моя, – ты ряди"[2].

Випадків княжіння у одній землі-волості двох князів-співправителів історики нараховують декілька. Б.О. Рибаков говорить про шість подібних випадків (Вячеслав Володимирович і Ізяслав Мстиславич, Вячеслав Володимирович і Ростислав Мстиславич, Ростислав Мстиславич і Мстислав Ізяславич, Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславич, Рюрик Ростиславич і Роман Мстиславич, Рюрик Ростиславич і Всеволод Юрійович Велике Гніздо), П.П. Толочко додає до них ще один (Володимир Рюрикович і Данило Романович)[3]. Усі вони належать до XII ст.

Втім, останнім часом розвинулася тенденція поширення традиції дуумвірату на попередні часи, що сягають XI ст. та ще раніших часів. М.Ф. Котляр пропонує починати історію давньоруського співправительства з "дуумвірату Святополк – Мономах" (щоправда, сам дослідник говорить про суттєві відмінності цього дуумвірату та випадків співправительства другої половини XII ст.)[4]. П.П. Толочко наводить приклади співправління Ярослава Мудрого і чернігівського князя Мстислава, а також синів Ярослава Святослава і Всеволода (цей останній дуумвірат перетворився з триумвірату старших братів Ярославичів в наслідок вигнання Ізяслава)[5].

Більш грунтовним уявляється підхід О.П. Толочко. Дослідник визнає тільки три випадки співправительства у Києві, коли були дотримані усі належні формальності, – Ізяслава Мстиславича і Вячеслава Володимировича, Вячеслава Володимировича і Ростислава Мстиславича, Святослава Всеволодовича і Рюрика Ростиславича, – ці випадки він кваліфікує як законне, а усі інші – як фактичне співправління[6].

Визначене явище набуло у літературі спеціальної назви "дуумвірата" чи "діархії" як особливої форми організації княжої влади, покликаної політичними умовами свого часу[7]. Не всі сучасні дослідники визнають існування дуумвірату як сталої системи організації державної влади[8]. Проте, не можна, на наш погляд, зовсім відкидати фактів співправління князів у Києві, що стало однією з характерних рис політичної історії Русі другої половини XII ст.

Визнаючи такі факти, дослідники пов'язують їх виключно з Києвом та Київською землею, пояснюючи це особливим становище дніпровської столиці серед усіх політичних центрів Русі[9]. Один з князів-співправителів, що вважався старшим, жив у Києві, а другий – молодший – у Вишгороді чи Білгороді, він розпоряджався землею[10].

Спробуємо виділити найбільш характерні ознаки "діархії":

1) безпосередньою причиною вживання її є загострення політичної ситуації у наслідок боротьби за княжий стіл декількох сильних суперників;
2) формальне "старійшинство" одного з співправителів та реальне управління, як правило, у руках іншого;
3) використання термінів родинного рідства у відносинах між співправителями – "батько" та "син", – що підкреслювало формальне зверхництво першого, старшого за віком;
4) співправителями "старійшого" князя ставали лише князі, що самі були державцями, мали свої уділи, спиралися на значну політичну та військову силу;
5) після смерті "старійшого" князя його єдиним законним спадкоємцем ставав молодший ("син"), співправительство припинялось.

Всі ці загальні визначення у повній мірі відповідають політичній ситуації, що склалася у Галичі наприкінці княжіння Мстислава Удатного. Старий Мстислав схилявся до рішення передати

княжий стіл Данилові: "...наипаче хотящю дати Данилови"[11]. Як видно, між ними існувала якась домовленість про це, – Мстислав явно намагався загладити свою провину перед Данилом, коли згодом говорив йому: "Сыну! Сгрешихъ, не давъ тобе Галича, но давъ иноплеменьникоу Соудислава льстьця светомъ"[12]. Не можна вважати випадковим й ту обставину, що залишаючися ще галицьким князем, Мстислав доручає Данилові боронити Галицьку землю від угрів та поляків (1227 р.). Це завдання молодий князь успішно виконав, маючи під своєю рукою у тому числі й галицький полк, про що свідчить участь у бойових діях воєводи Гліба Зеремійовича[13].

Поступаючись частиною повноважень Данилові, Мстислав при цьому не збирався залишати Галицьку землю й відмовлятися від своїх княжих прав. Не дарма він легко дозволив боярам умовити себе надати перевагу угорському королевичу – бояри обіцяли старому князю можливість у будь-який момент "взяти" Галич назад[14]. Віддавши Галич, Мстислав намагався "взяти" собі Пониззя, що й зробив пізніше[15]. А коли все ж був змушений залишити кордони Галичини ("оттоудоу иде к Торьцкомоу"), то почав кликати Данила до нової війни за Галич, пропонуючи у разі успіху удвох правити Галицькою землею: "Аще Богъ дасть его нама, ты возми Галичь, а азъ Понизье"[16].

Як належить князям-співправителям, Данило вшановує Мстислава як батька, звідти – давно вже визначена дослідниками надзвичайна лояльність молодого Романовича до, здавалося б, головного свого суперника у боротьбі за галицьку спадщину; цю лояльність він зберіг до самої смерті останнього[17]. У свою чергу Мстислав звертається до Данила: "Сыне", до того ж й сам літописець іменує Романовича "сином" Мстислава[18]. Нарешті, Данило Романович, який до середини 20-х років XIII ст. вже відвоював значну частину своєї Волинської "пів-отчини"[19], уявляв собою реальну політичну силу, на яку міг спертися старий галицький князь.

Таким чином, Мстислав у намаганні зробити Данила своїм співправителем та спадкоємцем, діяв цілком традиційно, спираючись на практику, що давно вже склалася на Русі. На користь цього свідчить ще один факт, що був характерним для давньоруського співправительства взагалі. Обов'язковою умовою останнього є наявність близьких родинних відносин, що скріплювали політичну спілку. Часто співправителями ставали дядьки та племінники[20]. Якщо родинних зв'язків не було, або вони були занадто слабкими, то їх зав'язували наново через шлюби. Так, поступаючись старійшенством у Києві на користь Святослава Всеволодовича, Рюрик Ростиславич віддає свою доньку за сина Святослава Гліба[21], а згодом іншу свою доньку віддає за Романа Мстиславича, перш ніж поділити з ним владу у Київській землі[22]. Так само вчинює й Мстислав Удатний, віддаючи доньку за Данила[23].

Зазначимо, що цей шлюб відбувся ще у 1217 р.[24], у розпалі напруженої боротьби за галицький стіл, де головними суперниками були як раз Мстислав та Данило. Перший виявився моторнішим: за радою польського князя Лешка він захопив Галич раніше, ніж туди встиг прибути Данило, якого, треба сказати, звали до себе "все Галичане"[25]. Маючи певні переваги перед чужим для городян Мстиславом, Романович не тільки визнав права суперника, але й почав надавати йому військову допомогу у боротьбі з іншими претендентами на Галич. Що ж могло так умиротворити та навернути Данила до його нового родича? Чи не обіцянка останнього зробити зятя своїм спадкоємцем та співправителем?

В усякому разі є фактом, що Данило бере найактивнішу участь у галицьких справах, коли у землі княжить його тесть. Це стосується не лише останнього, а й початкового періоду галицького князювання Мстислава. Разом вони відбивають нашестя угорсько-польських військ (1219 р.), причому Романович боронив столицю – Галич – й безпосередньо очолював міське ополчення, що зупинило агресорів, у той час як Мстислав перебував, судячи з усього, у Пониззі. "Старійшенство" та право приймати остаточні рішення у цьому союзі належали Мстиславу: він наказує Данилові залишити Галич, а той, не зважаючи на отриману перемогу й відчайдушний опір городян, що не бажали відпускати свого "отчича", беззаперечно виконує його волю. Й надалі вони діють спільно, домовившись помститися "за сором" й повернути собі владу над Галицькою землею: "Поиди, княже, в Володимерь, – говорить Данилові Мстислав – а азъ поидоу в Половци. Мьстиве сорома своего!"[26].

Але невдовзі союз Мстислава і Данила дав шпарину. Коли у 1221 р. Мстислав почав вирішальну спробу захопити улюблений їм Галич, волинський князь залишився осторонь й не підтримав свого тестя. Мстислав же, навпаки, невдовзі перед тим допоміг Романовичам відстояти їхню "отчину" у боротьбі з поляками і белзьким князем Олександром Всеволодовиче, що пристав до них. Літописець, обминаючи усі подробиці тяжкого для волинських князів випробування, однак не приховує рятівну роль у їхній долі Мстислава Удатного: "Не бе бо има (Данилові та Васильку. – *О. М.*) помощи ни от кого же, развее от Бога, дондеже приде Мьстиславъ с Половци"[27]. Останній мав усі підстави розраховувати на відповідну допомогу у майбутній сутичці за Галич. Одначе Данило, захоплений власними справами, прибув з невеликою дружиною, коли Мстислав вже святкував перемогу: "Данилови же приехвашю в мале дроужине с Демьяномь тысячкымъ, не бе бо приехалъ во время то, потом же приеха Данилъ ко Мьстиславоу"[28].

Сказане, на наш погляд, прояснює, чому Мстислав дуже швидко знайшов собі іншого спадкоємця. У тому ж 1221 чи 1222 р.[29] він склав мирну угоду з угорським королем Андрієм II, про зміст якого відомо з листа останнього до римського папи Гонорія III: угорський король визнав перехід галицького столу до Удатного, а той у свою чергу віддав доньку заміж за королевича

Андрія-молодшого і погодився у майбутньому передати галицький стіл своєму угорському родичу[30]. Правий був М. С. Грушевський, кажучи, що "се зі сторони Мстислава була добровільна уступка, бо він мав усяку можливість диктувати умови Уграм"[31]. *Але пояснюється вона не стільки* підступами бояр, скільки зміною у ставленні до недбалого "сина" самого галицького князя.

Про це ж каже й літописець. Приблизно до 1224 р. належить наступне повідомлення: "Мьстивлавъ не имееть любви к зятю своему князю Данилови"[32]. Такою обставиною скористувався старий ворог Романовичів белзький князь Олександр Всеволодович, та йому не коштувало труда підмовити Мстислава до збройного виступу проти володимирського князя. Мабуть, й останній, дізнавшись, що тесть позбавив його галицької спадщини, змінив своє ставлення до нього настільки, що, коли вірити словам белзького князя, ладен був здійснити вбивство: "Зять твои оубити тя хочеть", – говорить Мстиславу про заміри його "сина" Олександр[33]. Втім, справа тоді кінчилася мирно. Князі дійшли згоди й відновили давніші відносини. Мстислав знов назвав Данила "сином" і свій галицький стіл "наипаче хотящю дати Данилови".

Однак реалізувати це рішення Мстислав Удатний не зміг – у справу втрутилися галицькі бояри. Під 1226 р. літопис повідомляє: "Мьстислав же по совете льстивыхъ бояръ Галичкихъ вда дщерь свою меншоую за королевича Андрея и дасть емоу Перемышль"[34]. Таким чином, у галицького князя з'явився ще один "син" – угорський королевич.

У традиційному суспільстві не існує відмінностей між рідством і свойством. Це, зокрема, знайшло відбиття на лексичному рівні. Слов'янська номенклатура рідства дає чимало прикладів семантичної тотожності термінів, що визначають родинні відносини по крові та по шлюбу[35]. Слово "тесть" (слов. *tьstь) етимологічно сягає терміна, що вживався для позначення своїх власних батьків, так само як "зять", що позначало колись різні ступені свойства, спочатку використовувалось стосовно кровних родичів[36].

За допомогою шлюбів галицький князь шукав для себе не лише союзників, але співправителів-спадкоємців, намагаючись через те зміцніти власне становище. На роль таких – у залежності від різних обставин – претендували і руський князь Данило, і угорський королевич Андрій, які обидва стали зятями Мстислава. З давніх часів існує добре відомий етнографам та фольклористам звичай, за яким наступність влади здійснювалась не від батька до сина, а від тестя до зятя, тобто по лінії свойства. Відголосся цього звичаю знаходить В.Я. Пропп, досліджуючи історичні корені чарівної казки[37].

Звертає увагу, що шлюбна політика Мстислава Удатного веде до гострих конфліктів князя з його зятями, як з Данилом, так і з Андрієм, який намагався позбавити свого тестя стола і навіть вбити. Пояснити цей феномен можна як вираз розглянутого звичаю успадкування престола по лінії свойства. Згідно з В.Я. Проппом, з двох способів віддання престолу (від тестя до зятя та від батька до сина), що знайшли відображення у руській казці, перший відзначається конфліктністю: "Це – конфліктна ситуація, що веде до вбивства володаря престолу..."[38]. Важливе й інше зауваження вченого: "...боротьба за престол між героєм та старим царем є явище цілком історичне"[39].

Варта уваги ще одна риса, що притаманна відносинам Мстислава та Данила. Обидва рази, коли Мстислав приймав рішення зробити Данила своїм спадкоємцем та поділитися із ним владою у Галицькій землі, він складає своєму зятеві "велику похвалу" та "почесті", вшановує його коштовними дарами, тобто удавався до церемоній, які мають певне ритуально-символічне значення. Ось як каже про це літопис: Мстислав "великоую похвалоу створи Данилови, и дары емоу дасть великыи, и конь свои борзыи сивыи..." (1219 р.)[40] та "Мьстислав же прия зятя своего [с] любовью и, почестивъ его великими дармі, и да емоу конь свои борзыи Актазъ, акого же в та лета не бысть" (1225 р.)[41].

Як видно з цих повідомлень, головним атрибутом, що становить найбільш суттєву частину церемоній, є передача старим князем молодому свого бойового коня. Ця дія, без сумніву, мала особливий сенс і виходила за рамки звичайного подарунку на знак доброзичливості. Кінь у народній традиції – одна з найбільш міфологізованих тварин, його роль надзвичайно велика у обрядах та ритуалах, у тому числі родинних, що практикувалися також у княжому середовищі[42].

Уточнити значення Мстиславового вчинку допомагають відомості з руських билин, де подібні ситуації досить поширені. Обмін конями між героями-богатирами є ничим іншим як одним з засобів встановлення між ними символічного рідства, родинних відносин, здійснюваних через обряд побратимства[43]. Є ще один важливий мотив, що також знаходить паралель з літописними звістками та пояснює їх прихований від побіжного погляду смисл. Мова йде про ті випадки, коли герої не обмінюються кіньми нарівні один з одним, а коли один приймає коня як дар від іншого. У билинах таке частіше всього відбувається на княжих бенкетах. Коли князь обдаровує героя-богатиря бойовим конем, й той приймає дар, це значить, що останній приймає на себе певні обов'язки щодо першого, зобов'язується бути дружинником князя й берегти йому вірність[44].

Таким чином, на наш погляд, інститут давньоруського княжого співправительства мав більш універсальну природу. Він набув поширення не тільки у Київській землі, а й у інших землях, принаймні у Галицькій. Співправління князів слід пов'язувати не лише з конкретними політичними умовами боротьби за київський стіл та "старійшинство" у Руській землі другої половини XII ст., а й з міжкняжими відносинами і політичними ситуаціями більш широкого плану.

Примітки

1. Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ. М., 1998. – Т. II. – Стп. 419.
2. Там само. – Стп. 470-471.
3. Рыбаков Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. М., 1971. – С. 161-162; Толочко П.П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII – XIII вв. – К., 1980. – С. 180-183.
4. Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – СПб., 1998. – С. 226-230.
5. Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 207; Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998. – С. 186.
6. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С. 46-54.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси. К., 1992. – Т. II. – С. 168-169, 176, 205-207; Рыбаков Б.А. Киевская Русь... – С. 492; Толочко А.П. Князь в Древней Руси... – С. 46-54.
8. Див.: Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. – Л., 1988. – С. 81-82.
9. Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси: Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С. 111-112; Петрухин В.Я. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия // Из истории русской культуры. – Т. 1 (Древняя Русь). – М., 2000. – С. 210.
10. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1993. – С. 492.
11. ПСРЛ. Т. II. – Стп. 750.
12. Там само. – Стп. 752.
13. Там само. – Стп. 749-750.
14. Див.: Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – СПб., 2001. – С. 459-471.
15. ПСРЛ. – Т. II. – Стп. 750.
16. Там само. – Стп. 752.
17. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. III. – С. 40, 43.
18. ПСРЛ. – Т. II. – Стп. 732, 752.
19. Див.: Котляр М.Ф. 1) Данило Галицький. – К., 1979. – С. 55 та наст.; 2) Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. – С. 178-183.
20. Див.: Рыбаков Б.А. Слово о полку Игореве... – С. 161.
21. ПСРЛ. – Т. II. – Стп. 625.
22. Там само. – Стп. 661, 708, 711.
23. Там само. – Стп. 732.
24. Літопис Руський: За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1989. – С. 375. – М.С. Грушевський відносить його до 1219 р. (Грушевський М.С. Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 1901. – Т. XLI. – С. 15).
25. ПСРЛ. – Т. II. – Стп. 731.
26. Там само. – Стп. 735.
27. Там само. – Стп. 736.
28. Там само. – Стп. 738.
29. До 1221 р. відносить його В.Т. Пашуто (Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 249), М.С. Грушевський датує його 1222 р. (Історія України – Руси. – Т. III. – С. 41).
30. Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram illustrantia. – Т. I. – № 65.
31. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. III. – С. 41.
32. ПСРЛ. – Т. II. – Стп. 746.
33. Там само.
34. Там само. – Стп. 748. – З подальшого викладу з'ясовується, що це були лише заручини, а шлюб відбувся пізніше.
35. Трубачев О.Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. – М., 1959. – С. 88-90.
36. Там само. – С. 126, 131.
37. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – СПб., 1996. – С. 332-341.
38. Там само. – С. 335.
39. Там само. – С. 341.
40. ПСРЛ. – Т. II. – Стп. 735.
41. Там само. – Стп. 746.
42. Див.: Петрухин В.Я. Конь//Славянские древности. Этнолингвистический словарь: В 5-ти тт. / Под общ. ред. Н.И. Толстого. М., 1999. – Т. 2. – С. 591-592.
43. Липец Р. С. Эпос и Древняя Русь. – М., 1969. – С. 85.
44. Там само. – С. 239-240.

Калінічева Г.І. (м. Кіровоград)

АРКАС МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ

За умов розбудови української державності ми все частіш повертаємся до сторінок нашої історії, згадуємо про людей , які внесли вагомий вклад в національну культуру. Саме такою людиною, яка до самозабутності любила рідний край, шанувала народ і його традиції був український історик, етнограф, композитор, громадський діяч Микола Миколайович Аркас.

М.М.Аркас народився у Миколаєві 26 грудня 1852 року. Миколаївський рід Аркасів належав до знатних, але не через шляхетне походження, а завдяки славним діянням на користь вітчизни. Засновник роду Андреас (Андрій) народився у Греції в місті Літохоро. До Миколаєва Андрій Емануїлович прибув на початку XIX століття, коли місто ще розбудовувалося і заселялося. Тут він став викладачем історії та стародавніх античних мов у новозаснованому штурманському училищі.

Микола і Захар Аркаси – сини Андрія Емануїловича – були здібні й працелюбні, з високим почуттям офіцерської честі та непохитного службового обов'язку, самовимогливі та самодисципліновані, добропорядні й чесні, вони уславили себе самовідданою службою у Чорноморському військово-морському флоті. Обидва брати своїми різноманітними добродіяннями набули заслуженого авторитету у мешканців Миколаєва, тим більш, що Микола Андрійович багато уваги приділяв розвитку у місті шкіл грамотності, і прогресивна громадськість виклопотала йому у міській думі звання почесного громадянина Миколаєва.

Микола Андрійович Аркас (1816-1881) – батько М.М. Аркаса – був адміралом, генерал-ад'ютантом, головним командиром Чорноморського флоту, засновником пароплавства на Каспійському морі, з 1871 до 1881 року був командиром порту і військовим губернатором Миколаєва. Незважаючи на високий авторитет серед прогресивної громадськості, за любов до українського народу, його історії та культури, за "українофільські" симпатії М.А. Аркаса було засуджено ревним охоронником царського режиму.

Великий вплив на формування патріотичних почуттів Миколи Аркаса мала мати, яка хоч і була дочкою високого урядовця Чорноморського флоту в чині дійсного статського радника, але й не забувала, що її рід Богдановичів започаткував представник української козацької старшини. Софія Петрівна прищеплювала синові любов до народних звичаїв, пісень, казок, мальовничої української природи.

Освіту Микола Аркас здобув в одній з одеських приватних гимназій і вже в шкільні роки виявив неабиякі здібності у написанні творів з російської літератури (бо українська мова і література не викладалися в жодній школі царської Росії). Учителі Одеської гімназії мали неабиякий вплив на творчість М.Аркаса. Так, історію викладав Л.А.Смоленський – людина прогресивних поглядів, палкий шанувальник революційно-демократичних творів О.Герцена, М.Чернишевського, М.Добролюбова. Демократичні погляди прищеплював й вчитель музики П.І.Ніщинський, який ще й захоплювався і українським музичним фольклором. Саме Ніщинський навчив Миколу теорії та композиції музики, виконавському мистецтву, розвинув професійний смак до кращих зразків українського музичного фольклору.

Після закінчення гімназії, М.Аркас став студентом природознавчого відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету в Одесі.

Під впливом нелегального гуртка революційно настроєних студентів, який організував у Новоросійському університеті Андрій Желябов – тоді студент юридичного факультету – у світогляді М.Аркаса утверджувалися загальнодемократичні погляди. Не були даремними для студента Миколи Аркаса постійні спілкування з професорами І.І.Мечниковим, І.М.Сєченовим, О.О.Ковалевським. Адже це були не тільки світочі біологічної науки, а й взірцеві інтелігенти з непохитними демократичними переконаннями.

В студентські роки більш усвідомленим стає інтерес М.Аркаса до історичного минулого і сучасного України, до духовних надбань українського народу. Про зміцнення у ньому почуттів української національної самосвідомості свідчить може й не дуже досконалий, але надзвичайно щирий, глибоко емоційний вірш, написаний М.Аркасом десь 1875 року, тобто року вступу автора у самостійне життя після завершення університетської освіти:

Можливо, скоро я загину
В жостокім праведнім бою,
Та не забуду в цю годину
Тебе, кохана Україно,
І добрим словом пам'яну...
...До смерті буду я любить
І свій народ, й свою країну,
Свою пригнічну Украïну,
І буду правдонці служить!

Визначну роль у житті М.Аркаса відіграло його знайомство у студентські роки з видатним митцем українського театру М.Л.Кропивницьким. Вони подружилися, і М.Аркас як актор-аматор навіть брав участь у виставах "Одеського нового театру", яким керував М.Кропивницький – драматург, режисер, актор, співак і композитор.

Під час шкільних і студентських канікул Миколу, одягнутого "по-народному", можна було побачити серед працюючих селян у полі чи на фермі. Він залюбки працював і спілкувався разом з простим народом. Батько не схвалював це, а

коли ще й довідався про захоплення сина селянською дівчиною Оксаною і його намір одружитися, не на жарт сполошився. На той час (1875 р.) Микола вже закінчив навчання в Новоросійському (Одеському) університеті. І батько негайно влаштував його на державну службу до канцелярії військово-морського відомства у Миколаєві, а наступного року навіть відправив Миколу у закордонне відрядження до Константинополя, а потім – до Галаца. Після повернення М.М.Аркаса одружили з дочкою військово-морського офіцера Шишкіна – Ольгою Іванівною.

Незважаючи на спішність і формальність шлюбу, він виявився щасливим. У 70-80-х роках у молодого подружжя Аркасів народилися діти: дочка Оксана і два сини – Петро і Микола. Дружина перейнялася демократичними і патріотичними ідеалами чоловіка, які знайшли втілення у двох напрямах творчої роботи Миколи, не пов'язаними з його професією природознавця – історією і музикою.

Ще починаючи зі студентських років, М.Аркас старанно записував народні пісні, захоплювався кобзарським мистецтвом. Кобзарів і бандуристів запрошував до Миколаєва з усієї України; поселяв їх у своєму домі. Записи народних пісень пізніше лягли в основу опери "Катерина" (хор хлопців "Гей, по синьому морю", жіночий хор "Ой., у неділю", хор солдатів "То ли не береза, то ли не кудрява", колискова Катерини та інше).

Оперу "Катерина", лібрето і музику до якої написав М.Аркас, окремі спеціалісти відносять до української оперної класики. В опері яскраво показано сільський побут, який так добре знав композитор. Став у пригоді й професійно-театральний досвід, набутий М.Аркасом у студентські роки, коли він брав участь як актор у виставах трупи М.Л.Кропивницького.

Шлях Аркасової "Катерини" у друк і на сцену виявився нелегким. П'ять років рукопис опери пролежав у цензурних відомствах Москви та Києва і лише 1897 року вийшов в світ у Миколаєві за рахунок автора. На обкладинці видання стояло лише прізвище Т.Г. Шевченка, а авторство музики і лібрето було приховане криптонімом: Н. А. ...ъ, та ще й зверху присвята "Любій, незабутній жінці моїй Олесі". Того ж року фрагменти музики "Катерини" вперше пролунали у концертному виконанні напівпрофесійного, напіваматорського симфонічного оркестру Миколаївського відділення Російського музичного товариства.

Слухачі захоплено вітали новий твір. Наступного дня після концерту (25.03.1897) миколаївська газета "Южанин" писала: "Незважаючи на те, що твір належить перу дилетанта, під ним міг би підписатися і серйозний музикант, який спеціально присвятив себе композиції". Окрилений успіхом автор поспішив надіслати клавір опери своєму давньому другу М.Кропивницькому для сценічної вистави, і той негайно взявся за репетиції. Палки в колеса ставила цензура, внаслідок чого здійснити першу виставу на Україні не вдалося.

Прем'єра відбулася 12 лютого 1899 року в Москві. Сподівання М.Аркаса на те, що високий професіоналізм М.Кропивницького як режисера і талановитість його акторів забезпечать успіх вистави, повністю виправдались. 13 лютого композитор одержав телеграму з Москви: "Вітаємо з успіхом і дякуємо... за довіру. Кропивницький і товариство". Відгуки московської преси на виставу опери "Катерина" були лише позитивні. Слідом за тим з давньоруської столиці почалася тріумфальна хода Аркасової "Катерини" по всій країні. Влітку 1899 р. трупа М.Кропивницького дала 10 вистав "Катерини" у Києві. 14 березня у виконанні цього ж колективу вперше побачив, почув свою оперу на сцені і сам автор. Сталося це в його рідному Миколаєві, куди спеціально, на знак щирої поваги до композитора, завітала трупа М. Кропивницького після гастролей в Одесі.

Описуючи величезний успіх вистави у листі до дружини, яка на той час перебувала у Петербурзі, схвильований до краю М.Аркас зазначив: "Я не спав цілу ніч. Сльози душили мене... Такі хвилини рідкісні і божественні...".

Музичний твір М.Аркаса зацікавив керівників багатьох українських театральних колективів. Авторського дозволу ставити вистави "Катерини" просять "Товариство малоросійських артистів" на чолі з О.С.Сусловим, "Товариство російсько-малоросійських артистів" на чолі з П.С.Мироновим-Будюхом. Українська пересувна трупа на чолі з М.К.Ярошенком, "Катериноградське товариство мистецтв" та ін.

Відповідаючи на листи з проханням про надсилання клавіру опери, М.Аркас скромно відповідав: "...раз я її випустив у світ, то задля всіх, а не себе".

Протягом п'яти років після прем'єри оперу "Катерина" побачили і почули мешканці Мінська, Вільно, Катеринодара, Одеси, Маріуполя, Луцька, Львова, Варшави. Тобто опера М.Аркаса уже тоді сягнула за межі України і навіть Російської імперії.

Радянський музикознавець Л.С.Кауфман ставить М.Аркаса-композитора на визначне місце в історії українського музичного мистецтва: "Катерина" – це відгук справжнього патріота на потребу створення національної опери для народної сцени. В українському музичному репертуарі на той час вже були опери С. Гулака-Артемовського і М.Лисенка. До п'єси Т.Шевченка "Назар Стодоля" написав свої "Вечорниці" П.Ніщинський. Але це був , по суті, вставний номер до драматичної вистави. Першу оперу на шевченківський сюжет створив М.М.Аркас."

Композиторський талант М.Аркаса високо цінували й ті його сучасники, які професійно розбиралися у музичному мистецтві. Вони заохочували Аркаса взятися за написання наступних опер. Та цим побажанням не судилося збутися. Крововилив у мозок і слідом за тим невеликуваний параліч правої руки не дали змоги М.Аркасу більше сідати за фортепіано. Опера "Катерина" залишилася єдиною у творчому доробку М.Аркаса-композитора.

До самої смерті М.Аркас цікавився українським музичним фольклором. Як і раніше, запрошував на гастролі у Миколаїв кобзарів і

бандуристів з усієї України. З часом у М.Аркаса з'явилась нова сфера творчих пошуків – він почав вивчати історію України. З початку XX століття М.Аркас глибоко знайомиться з документальними матеріалами, а також з друкованим доробком професійних істориків.

М.Аркас прагнув проаналізувати опрацьований матеріал й узагальнити у найдоступнішій формі, зрозумілій навіть підлітку з незакінченою середньою освітою. Хоча підхід М.Аркаса до справи з самого початку був вельми серйозний і цілком професійний, але кінцева мета була найскромніша: створити рукопис для домашніх потреб, а саме – навчання і виховання онука Миколи. Аркас мав досить багату власну кількатисячну бібліотеку з українознавчої проблематики, яку поповнював усе життя, постійно передплачував спеціалізовану періодику. Бажаючи зробити видання популярним, М.Аркас надавав ілюстраціям не менше уваги, ніж тексту.

З часом М.Аркас налагоджує не тільки офіційні контакти з книгарнями, бібліотеками і видавництвами, а й знаходить компетентних людей, схильних підтримати його дослідницький інтерес, сприяти придбанню відповідної літератури у Києві, Петербурзі, Одесі, Львові та інших вітчизняних культурних центрах.

До апробації свого рукопису серед фахівців М.Аркас підійшов зважено і серйозно: в процесі написання він відправляв його частинами до Києва, а потім доопрацьовував матеріал згідно з висловленими зауваженнями.

Книга була видана 1908 року нечуваним раніше для такого роду видань масовим семитисячним тиражем, який повністю розійшовся протягом кількох місяців. Сподівання автора, що книга "...надто корисна буде для нашого люду" виправдалися. Її видання відповідало громадським суспільно-політичним і культурним потребам національно-визвольного руху українського народу у руслі загальноросійської визвольної боротьби початку XX століття, яка зрештою завершилась вибухом першої російської революції.

Саме перша російська революція створила умови для випуску в світ "Історії України-Русі" М.Аркаса, але для цього потрібні були кошти і грамотні друкарі. Разом з прихильниками реалізації цього задуму М.Аркас обговорив різні варіанти залучення коштів меценатів чи створюваних тоді у ряді міст України культурно-освітніх організацій – так званих "просвіт". Однак зрештою, грошові видатки взявся покрити сам автор, хоч це й підірвало його матеріальне становище. Місцем видання було обрано друкарню товариства "Общественная польза" у Петербурзі, куди М.Аркас передав савоє дітище. Запрошений ним редактор – Василь Миколайович Доманицький (1877-1910 рр) опрацьовував цей рукопис 1907р, здійснюючи безпосередній нагляд за його друкуванням.

Редакторською роботою М.Аркас залишився цілком задоволений. Характеристика В.Доманицького як історика, яку дали йому, рекомендуючи до співпраці з М.Аркасом ("На його можна цілком покластись, бо він знає історію не менш Грушевського") виявилася справедливою.

Один з сучасників М.Аркаса , до того ж спеціаліст в історичній галузі, В.Біднов так оцінив історіографічний факт виходу в світ Аркасової книги: "Ні одна українська книжка, крім "Кобзаря", не мала такого поспіху, який випав на долю труда М.Аркаса; його купували, читали; читали з захопленням і щиро дякували авторові за його книгу, надсилаючи до нього листи. Видно було, що М.Аркас зрозумів ту велику потребу в популярній Історії України, котра почувалася в широких колах нашого громадянства..." . А відомий мемуарист українського національного руху кінця XIX-початку XX століття О.Лотоцький оцінив появу книги так: "Се була перша книжечка нашої історії, написаної для широкої публіки, й популярність її в свій час була надзвичайна. "Ілюстрована історія України" М.С.Грушевського появилася пізніше й не мала такого успіху у широкого читача, як "Історія України" Аркаса-Доманицького".

Мемуарист не випадково згадав Грушевського та його популярний нарис з історії України, бо з цим пов'язані наступні смутні й трагічні події, що звели в могилу Аркаса і Доманицького. Найвидатніший професійний історик України відіграв у цих подіях домінантну негативну роль. Розгромна, образлива рецензія М.Грушевського на "Історію України-Русі" Аркаса-Доманицького з відвертим глузуванням, висміюванням, приниженням, проголошенням найпринизливіших епітетів і найобразливіших таврувань на адресу автора були незаслуженою огульною критикою. Після розгромної рецензії та публічного цькування М.Грушевським лише два роки прожив В.Доманицький, та й то майже весь час по лікарнях та санаторіях. Ще менше з часу тої ж публікації прижив М.Аркас: лише півроку. Він боляче переживав всі несправедливі обвинувачення на свою адресу і ледве не впав у розпач з приводу продовження роботи над підготовкою до другого доопрацьованого доповненого і поліпшеного видання "Історії України-Русі."

В цей час М.Аркас одержує багато листів від різних людей, які бажали підтримати його співчуттям, порадою, консультацією, сприянням, допомогою. Взагалі, після виходу книги у світ М.Аркас отримав багато схвальних і водночас вимогливих листів, автори яких дякували за першу написану українською мовою, доступну розумінню навіть малоосвічених читачів популярну книгу з історії України, підкреслюючи її велике громадське значення для піднесення національної та історичної свідомості народу, делікатно дорікали за недостатній тираж, вимагали другого видання, просили допомоги в придбанні книги.

Але не міг М.Аркас задовольнити прохання своїх читачів, оскільки право на продаж книги було віддане київській книгарні. Видатки на видання "Історії України-Русі", будівництво і утримання школи з українською мовою викладання у селі Христофорівці, де були залишки його маєтків, благодійні пожертви на таланти з народу, на організовану ним у Миколаєві "Просвіту" –

все це практично розорило М.Аркаса. При цьому, десять останіх років свого життя М.Аркас перебував у відставці і вже не посідав значних "прибуткових" посад у губернському правлінні. А для того, щоб видати "Історію України-Русі", М.Аркас змушений був позичити 10 тисяч карбованців під великі проценти. 1908 року, коли книга вийшла друком, М.Аркас не мав жодної зайвої копійки.

Третім дітищем М.М.Аркаса, не менш любимим, ніж перші два ("Катерина" та "Історія України-Русі") була Миколаївська "Просвіта, яка виникла 1907 р. з його ініціативи, мала чітко розроблений статут своєї діяльності, яким передбачалася активна допомога у розвиткові української культури і української мови зокрема. Для реалізації цієї мети товариство видавало книжки, журнали, часописи українською мовою, відкривало свої книгозбірні, музеї, читальні книгарні, організовувало публічні лекції, загальноосвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти тощо. На внески й матеріальні пожертвування, переважну більшість яких вносив сам М.Аркас, миколаївська "Просвіта" відкривала школи, бюро праці, просвітні й добродійні заклади, проводила конкурси й преміювала за найкращі твори письменства, умілості та ін, надавала стипендії тощо.

Масові культурно-освітні заходи миколаївської "Просвіти" здійснювалися, як правило, завдяки високому особистому авторитету серед громадськості міста її керівника, з чим були змушені рахуватися місцеві можновладці. Та й слава про історичні заслуги батька й дядька Миколи Миколайовича у культурно-освітньому і суспільно-політичному розвитку міста були широкі відомі мешканцям.

Під керівництвом М.Аркаса миколаївська "Просвіта" розгорнула досить плідну культурно-освітню діяльність. Тільки протягом 1908 року відбулося майже півсотні літературно-музичних вечорів, на яких пройшли вистави опер "Катерина", "Запорожець за Дунаєм", "Наталка-Полтавка", п'єс І.Карпенко-Карого "Мартин Боруля", "Бондарівна", "Сто тисяч", "Наймичка", "Розумний і дурень", М.Старицького – "Зимовий вечір", Г.Квітки-Основ'яненка – "Шельменко-денщик", Б.Грінченка – "Нахмарило", водевілей-"жартів" – І.Котляревського, Л.Яновської, А.Чехова.

Театральні вистави і літературно-музичні концерти миколаївської "Просвіти" відвідували не тільки українці, але й представники інших націй. І взагалі, хоча "Просвіта" й ставила одним з першочергових своїх завдань розвивати "національну самосвідомість між своїм народом", у діяльності своїй вона не замикалася у вузьконаціональні рамки, й двері для членства в ній були широко відкриті представникам будь-якої національності.

Найпослідовніше і найнаполегливіше миколаївська "Просвіта" на чолі з М.Аркасом вела боротьбу за впровадження української мови у народну освіту. Не сподіваючись на те, що царські власті підуть назустріч у вирішені цього питання, М.Аркас власними рішучими діями давав приклад самочинного розв'язання справи на користь народним масам. Так, протягом двох років у селі Богданівці працювала на кошти М.Аркаса чотирирічна школа з українською мовою викладання. Вона не тільки навчала письменності та основам наук, а й виховувала учнів і їх батьків у дусі української національної свідомості.

Миколаївські "просвітяни" на чолі з М.Аркасом, не припиняючи наполегливої і послідовної роботи щодо впровадження української мови у народну освіту, намагалися поширювати українські видання навчальної, художньоїх та історичної літератури як у містах, так і в селах, налагоджували систематичний обмін книжковими новинками з одеською та київською "Просвітами".

Вельми поважне місце у діяльності миколаївської "Просвіти" посідала лекційна пропаганда. Зокрема, М.Аркас, завершивши роботу над рукописом "України-Русі", прочитав на цю ж тему цілий лекційний курс з 14 лекцій.

Найулюбленіша сфера громадської активності Миколи Миколайовича – просвітня діяльність, яка завжди була на Україні пов'язана з визвольним рухом за право вільного розвитку української культури і мови, коштувала йому не тільки значних матеріальних витрат, а й здоров'я. Адже царські власті на діяльність "Просвіт" дивилися з підозрою, а учасників їх так чи інакше переслідували. Не уникнув цього й М.Аркас, незважаючи на свої високі чини і звання, здобуті на державній службі.

Матеріальні нестатки, в яких він жив останні роки свого життя, переслідували родину М.Аркаса і після його смерті 13 березня 1909 року. Щоб організувати пристойне поховання, родина змушена була продати останні залишки маєтка у Христофоровці.

Микола Миколайович Аркас – активний і наполегливий збирач українського музичного фольклору, автор першої написаної і надрукованої українською мовою популярної книги з історії України, засновник і керівник миколаївської самодіяльної організації "Просвіта", невідступний і послідовний в усій своїй музичній, літературній, науково-популярній творчості пропагандист рідної мови, зробив значний внесок у розвиток і популяризацію української національної культури.

На жаль, до недавнього часу навіть земляки М.Аркаса мало що знали про нього, бо його ім'я не було увічнене на сучасній карті Миколаєва: не було ні вулиці, ні провулка, ні навчального , ні культурно-освітнього закладів з його ім'ям, жодної меморіальної дошки. А він же все своє свідоме життя прожив тут і своєю різноманітною творчою діяльністю сприяв славі свого рідного міста не менше, ніж усій його рідній Україні. Про цю пам'ятну дійсність сучасна освічена громадскість України на повний голос фактично заговорила на ІУ ресаубліканській науковій конференції з історичного краєзнавства, яка проводилась 1989 року у Миколаєві з нагоди 200-річчя міста. Було проголошено кілька доповідей про М.Аркаса, тези яких опубліковано у збірнику матеріалів конференції.

Берека В.Є. (м.Хмельницький)

КРАЄЗНАВЧИЙ ДОРОБОК А.І. ДИМІНСЬКОГО

Російське географічне товариство 1869 року направило під керівництвом П.Чубинського експедицію на Правобережну Україну. Протягом року члени експедиції об'їздили багато місць, побували в Кам'янці. Був підготовлений звіт, відомий як "Праця етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Російський край". У цей же час М.Драгоманов видав збірку "Малоросійські народні перекази і оповідання". Обидва автори використали частину матеріалів зібраних невтомним подільським дослідником А.І.Димінським, який вніс вагомий доробок у фольклористику та етнографію краю.

Ось що повідала в той час газета "Киевлянин": "Андрій Іванович Димінський, що проживає в Подільській губернії, Новоушицького району, в с.Струга, заявив, що в нього є зібрання подільських пісень - 2000 різного змісту, 200 казок, 200 прислів'їв і загадок. Крім того опис забобонів і марновірностей з приводу різних випадків житейських. Димінський готовий уступити на особливих умовах це зібрання, що являє собою багатющий матеріал, видати яке йому самому не дозволяють особисті можливості".

Але видати за життя цей матеріал він так і не зумів. Значну частину їх відправляв до Києва, Подільського статистичного комітету, "Русского географического общества", дійсним членом якого згодом став.

Ще й досі в бібліотеці та архіві географічного Товариства в Петербурзі зберігається його етнографічний збірник "Суеверньїе обряди при постройке дома в Каменец-Подольской губернии", а також 13 рукописних матеріалів загальною кількістю 230 аркушів. Про якість даних матеріалів говорить хоча б те, що Рада Товариства 1862 року присудила А.І.Димінському бронзову медаль.

Частина спадщини зберігається в національній Академії наук України, зокрема - в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Зусиллями вчених-фольклористів, зокрема академіка А.Кримського, було зібрано і підготовлено до друку велику збірку А.І.Димінського "Казки та оповідання з Поділля", яка вийшла 192& року.

Наприкінці 80-х років юні краєзнавці Струзької середньої школи під керівництвом тодішнього директора Й.Ф.Дердюка встановили багато трагічних сторінок біографії А.І.Димінського. Ці матеріали друкувалися в районній та обласній пресі, журналі "Україна". А той факт, що за погляди волосного писаря А.І.Димінського часто переводили з Могилівського повіту в Ушицький, потім Летичівський, працював він в Орининській та Війтовецькій волості, а найбільше в Струзі, дає підстави здогадатись, що значну частину матеріалу він почерпнув також на території нашого Дунаєвецького району. Отже із публікацій та архівів дослідники можуть черпати матеріали, зібрані Димінським на Дунаєвеччині, і використовувати під час роботи над нарисами з історії сіл і селищ.

Примітки

"Дунаєвеччина очима дослідників ,учасників і свідків історичних подій. Редакційна колегія: Винокур І.С., Данилюк Ю.З.,Завальнюк О.М., Захар'єв В.А., Прокопчук В.С. (голова). Київ – Рідний край, 1997. – с.239-240

Швидько Г.К. (м. Дніпропетровськ)

ПРОФЕСОР І.Ф. КОВАЛЬОВА І РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СТЕПОВОГО ПОДНІПРОВ'Я

Степове Подніпров'я – в межах України одна із зон інтенсивних археологічних досліджень, особливо протягом XX століття. Люди обжили цей край ще в добу верхнього палеоліту, про що свідчать численні археологічні джерела. В наступні часи різноманітні племена і народи, як у калейдоскопі, часто змінювали етнічну палітру краю, залишаючи по собі пам'ятки матеріальної і духовної культури його мешканців. Саме ця територія за своїми природними умовами була надзвичайно придатна для заняття скотарством і землеробством, що й приваблювало сюди різні племена. Однією з важливих ознак степового ланшафту є скіфські кургани, окремі з яких до наших часів зберегли в своїх надрах багаті скарби як відображення багатої духовної культури предків.

Археологічні розкопки в Степовому Подніпров'ї розпочалися ще у середині позаминулого століття, коли були досліджені скіфські кургани – Олександропільський, Ряба Могила, Чортомлик та ін. Дослідження древніх курганів у цьому краї здійснювали видатні археологи І.Є.Забєлін, В.Б.Антонович, Д.Я.Самоквасов, Д.І.Яворницький, Е.М.Макаренко та інші археологи – професіонали й аматори (напр., О.М.Поль). Тільки за програмою підготовки до XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі (1905 р.) протягом трьох польових сезонів було розкопано більше 100 курганів.

Черговий етап активізації археологічних розкопок в Степовому Подніпров'ї припадає на кінець 20-х – початок 30-х рр. XX ст., коли була створена так звана Новобудовча експедиція Наркомосу УРСР для вивчення території будівництва Дніпрогесу і зони затоплення водами Дніпра у зв'язку зі спорудженням греблі. Як зазначає в своїх дослідженнях з історії археології І.Ф.Ковальова, Дніпрогесівська експедиція 1927-1932 рр., очолювана академіком Д.І. Яворницьким, відкрила і вивчила сотні різноманітних пам'яток, встановила послідовність зміни археологічних культур у цьому регіоні, заклала основи для розвитку правових норм, які забезпечували охорону і вивчення пам'яток історії і культури в нашій країні.

Взагалі, особливістю археологічних досліджень Степового Подніпров'я є те, що вони, в основному, пов'язані з крупними народногосподарськими планами – будівництом Дніпргесу, відновленням його в післявоєнний період (тоді була створена II Дніпробудівська експедиція АН УРСР), спорудженням Каховського і Дніпродзержинського водосховиц, які затопили не просто найродючіші землі, але місцевість з древніми поселеннями, багатими на археологічні пам'ятки різних епох. Звичайно, що лише мізерну частину цих пам'яток до затоплення місцевості археологам вдалося виявити і дослідити.

Наступний етап активізації і розгортання археологічних досліджень в Степовому Подніпров'ї хронологічно відноситься до початку 70-х рр. XX ст. Віддаючи належне науковому значенню археологічних розкопок скіфських курганів О.С. Тереножкіна на Нікопольщині, сенсаційній знахідці Б.М. Мозолевського (золотої Пекторалі та інших скарбів) під час розкопок Товстої Могили поблизу м.Орджонікідзе, дослідженням археологічної експедиції АН УРСР під керівництвом Д.Я.Телегіна, можна з повним правом стверджувати, що успішне вивчення археологічних пам'яток в краї в останні три десятиліття XX століття пов'язані, головним чином, з іменем визначного археолога І.Ф. Ковальової.

Нині професор Дніпропетровського національного університету, науковий керівник постійно діючої археологічної експедиції університету, кавалер ордену Святої княгині Ольги Ірина Федорівна Ковальова народилася в м. Дніпропетровську 29 жовтня 1930 р. Закінчила історичний факультет Дніпропетровського державного університету, працювала вчителем сільської школи, науковим співробітником Дніпропетровського історичного музею, в якому вивченню археологічних пам'яток завжди приділялася велика увага. У 1962 р. педагогічний і науково-дослідницький талант І.Ф.Ковальової поєдналися в її роботі, оскільки тоді вона стала викладачем Дніпропетровського держуніверситету. Коли у 1965 р. в університеті було відновлено історичне відділення історико-філологічного факультету (денна форма навчання), І.Ф.Ковальова ввійшла до першого складу вчених-викладачів, які забезпечували підготовку істориків. Не маючи ще на той час наукових і почесних регалій, І.Ф. Ковальова, тим не менше, як лектор, педагог, дослідник була альфа-зіркою. Глибокі професійні знання, широка ерудиція, прекрасне володіння словом, захопленість археологією перетворювали археологію як предмет на романтичну мандрівку студентів у глибину віків, а археологічну практику – в незабутнє на все життя магічне дійство дотику до реальної історії. Автор даної публікації також мав щасливу нагоду бути в числі учнів І.Ф. Ковальової і не один польовий сезон провести на археологічних розкопках, а тому добре знає силу її впливу на студентів, на їхнє захоплення археологією і загалом краєзнавчими дослідженнями, до чого потім випускники-історики прагнули залучати своїх учнів.

В середині 60-х рр. XX ст. розпочалася робота над багатотомною "Історією міст і сіл Української РСР" під загальним керівництвом академіка П.Т.Тронька. До авторського колективу тому "Дніпропетровська область" ввійшла й І.Ф.Ковальова, яка забезпечувала матеріал по археології.

Щорічно організовуючи археологічну практику студентів, читаючи курси археології, етнографії, історії первісного суспільства, І.Ф.Ковальова плідно працювала над кандидатською дисертацією. Політична "відлига" в державі дозволили їй працювати над науковою темою "Дніпрогесівька археологічна експедиція Наркомосу УРСР 1927-1932 рр." Відомо, що цю експедицію очолював академік Д.І.Яворницький, добре ім'я якого в цей час було "реабілітоване" в художньому творі письменника І.М.Шаповала "В пошуках скарбів", наукових працях філолога М.М. Шубравської про його фольклористичноетнографічну діяльність, підготовлених істориком І.М. Гапусенком статті і біобібліографічному покажчику праць Д.І. Яворницького. З літа 1972 р. через ідеологічні причини ця хвиля інтересу до творчої спадщини Д.І. Яворницького спала. На той час і І.Ф. Ковальова захистила кандидатську дисертацію (1971 р.), робота над якою збагатила її надбаннями попередників– дослідників археологічного минулого краю і дала можливість організувати власну наукову школу археологів, розгорнути активне дослідження Степового Подніпров'я, зробити цілий ряд важливих наукових відкрить.

Творче піднесення на той час вже відомого і авторитетного науковця І.Ф. Ковальової співпало з розгортанням спорудження зрошувальної системи у степовому краї – каналу "Дніпро-Донбас" та розвитком вугільнодобувної промисловості Західного Донбасу. У зоні будівництва терміново треба було проводити археологічні розвідки і розкопки. У 1972 р. була створена Новобудовна постійно діюча археологічна експедиція Дніпропетровського державного університету, котру очолила доцент І.Ф. Ковальова. З 1986 р. ця наукова інституція має назву "Лабораторія археології Подніпров'я ДДУ" (ДНУ). Цього року виповнилося 30 років функціонування археологічної експедиції. І протягом всього часу її дії незмінним керівником і організатором археологічних розкопок та наукової обробки матеріалу є Ірина Федорівна Ковальова, яка ще у 1987 р. захистила докторську дисертацію "Історія населення пограниччя Лісостепу і Степу лівобережного Подніпров'я у пізньому енеоліті – бронзовому віці".

Три десятки років активної роботи експедиції дають підставу для деяких підсумків, хоча дана стаття не є звітом, а лише спробою зазначити найбільш вагомі досягнення. За цей період в Степовому Подніпров'ї силами експедиції досліджено близько 1200 курганів, половина з яких відноситься до епохи бронзи. Близько 50 курганів в лівобережній частині Подніпров'я – це скіфські поховання архаїчного часу (VI ст. до н.е.) та "геродотової" Скіфії (V ст. до н.е.) На Правобережжі досліджено курганні "поля" Надпоріжжя. Експедицією вперше виділено сарматські могильники (70) Підгороднього, Новопідкряжу, Межової, Дмухайлівки тощо. Один із найбільш талановитих учнів І.Ф.Ковальової сарматолог Володимир Іванович Костенко протягом кількох польових сезонів в Апостолівському районі досліджував великий Усть-Кам'янський курганний могильник скіфо-сарматського періоду. Значну групу досліджених пам'яток становлять кочівницькі поховання, впущені у давні кургани, а також окремі кургани половецького часу (сс.Котівка, Осипівка). Здійснено розкопки поселень бронзової доби (Павлоград, Богуслав, Богданівка, Стрільча Скеля, Дніпропетровськ).

До найзначніших наукових відкрить професора І.Ф.Ковальової та її експедиції належать наступні. Внаслідок розкопок і грунтовних досліджень встановлено відмінності в розвитку зрубної культури південного Лісостепу України, в формуванні якої особливу роль відігравало населення культури багатоваликової кераміки. Виділено маївський культурно-хронологічний тип зрубної культури XV-XIV ст. до н.е. Встановлено існування окремої постмаріупольської енеолітичної культури, центр формування якої пов'язаний із лівобережними притоками Дніпра – Оріллю і Самарою. Населення цієї культури (кінець IV-III тис. до н.е.) спілкувалося з північно-кавказькими майкопськими племенами і карпато-балканським світом, здійснюючи конвергентність матеріальної та духовної культури на просторі від Лівобережжя по Дністер. Це населення мало свій власний центр металургії міді та взаємодіяло з племенами пізнього Трипілля. Завдяки тривалим дослідженням вилучено матеріали доби бронзи, тобто, ямної та катакомбної археологічних культур; доведено локальність лівобережного варіанту, орієнтованого на східні, Донські і Волзькі пам'ятки ранньої ямної археологічної культури. Створено хронологічні схеми, розроблено питання ремісництва населення катакомбної археологічної культури. Вперше детально вивчено ідеологічні уявлення населення доби бронзи.

На нашу думку, археологічна експедиція І.Ф. Ковальової, досліджуючи Степове Подніпров'я, зробила свій вагомий внесок і у вирішення проблеми Дикого Поля. Матеріальні пам'ятки періоду XIII-XVI ст., які раз-по-раз зустрічалися під час розкопок, свідчать про хибність твердження про пустелю, яка ніби-то існувала тривалий час на величезному просторі, названому географами Диким Полем. Це був район безперервного проживання тут населення в період від монголотатарської навали по козацьку епоху. Археологічні знахідки, які набувають особливої цінності за відсутності писемних джерел, дозволяють внести корективи у дослідження проблеми походження козацтва. Звичайно, для наукових інтересів І.Ф. Ковальової та її учнів цей матеріал не є визначальним, переважаючим, але для дослідників козацької проблематики він є дуже важливим.

В такий спосіб зауваживши значення здобутих археологами матеріалів для дослідження проблеми Степу і козацтва, не можемо не сказати, що останнім часом ця проблематика в діяльності І.Ф.Ковальової займає все більше місце. Вчені і краєзнавці Дніпропетровщини знають, що багато років ведеться полеміка навколо питань про місцерозташування Богородицької фортеці, козацького містечка Самар, Усть-Самарського ретраншементу тощо. Знахідки виявлені краєзнавцями-аматорами В.Ф. Камеко і В.В. Бінкевичем та археологами школи І.Ф. Ковальової на місці зруйнованої Богородицької (Новобогородицької) фортеці (селище Шевченко в Дніпропетровську) не тільки дає підставу пов'язувати цю місцевість з козацькою Самаррю, але й показати його економічне та воєнно-стратегічне значення. На жаль, ми не маємо права говорити по даному питанню більше, оскільки вчені нині аналізують унікальні знахідки і ще не встигли оприлюднити результати своїх досліджень.

Здобуті внаслідок археологічних розкопок матеріали переважно зберігаються в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького та в музеї археології ДНУ. Важливіші з них демонструються в Золотій Скарбниці Києво-Печерської лаври. На базі музею археології ДНУ багато років працює науковий гурток, проводяться екскурсії для студентів не лише даного вузу, але й інших вузів Дніпропетровська. Часто у цьому музеї проводяться екскурсії для школярів шкіл Дніпропетровської області. На базі музею професор І.Ф.Ковальова читає публічні лекції з археології. Здається, просвітницька робота археологів на чолі з їх науковим керівником є продовженням традиції, започаткованої в нашому краї Д.І. Яворницьким.

Насамкінець, назвемо ще одну іпостась вченого і неординарної особистості І.Ф.Ковальової. Вона є науковим керівником багатьох дослідників, які стали кандидатами наук. Адже згаданий вище В.І.Костенко (нині покійний) ще в студентські роки завоював за свою конкурсну роботу з археології Золоту медаль АН СРСР, а згодом став відомим вченим-сарматологом. І.Ф.Ковальова виховала також відомих археологів В.А.Ромашку, З.П.Маріну, В.М.Шалобудова та ін. За її консультаціями запорізький археолог (підводна археологія) Г.І.Шаповалов захистив докторську дисертацію.

Нині одним з основних завдань археологів є робота над "Зводом пам'яток". Тож побажаємо професору Ірині Федорівні Ковальовій здоров'я, натхнення і успіхів у досягненні нових наукових здобутків.

Світленко С. І. (м. Дніпропетровськ)

МИКОЛА КОЛОДКЕВИЧ: ДОЛЯ ЛЮДИНИ І СУСПІЛЬНОГО ДІЯЧА

Микола Миколайович Колодкевич – один з непересічних діячів тієї частини демократичної інтелігенції Наддніпрянської України 70-х – початку 80-х рр. XIX ст., яка у тодішню буремну й суперечливу епоху мала зробити вибір між українським національно-демократичним і загальноросійським соціально-революційним рухами. М. М. Колодкевич став на шлях радикальної боротьби за оновлення суспільства, мав винятково тривалий для тих часів – дев'ятирічний – стаж участі у визвольному русі, вирізнявся неабиякими особистими якостями талановитого конспіратора й організатора. На думку авторитетних сучасників, він належав до найвидатніших моральних постатей[1].

Ім'я М. М. Колодкевича часто згадувалося в наукових працях з історії визвольного руху, проте, як не дивно, ця постать ще не стала об'єктом спеціальних розвідок. Утім доля Миколи Колодкевича, яка увібрала в себе і героїчне, і трагічне, уявляється надзвичайно цікавою й повчальною. В ній знаходимо історичний урок для тих українських інтелігентів, які втрачають національний ґрунт. Отже, розглянемо основні віхи життя Миколи Колодкевича як людини і суспільного діяча.

Микола Миколайович Колодкевич народився 10 (22) липня 1849 р. на Чернігівщині[2]. Його рідним містом був Седньов, де постійно проживали батьки – Микола Кирилович і Марія Павлівна. Від них М. М. Колодкевич успадкував українське етнічне походження і приналежність до російського православного дворянства. Щоправда, землі у Колодкевичів було небагато – близько 120 десятин і це при тому, що в родині зростало четверо дітей – двоє синів і двоє дочок[3].

Дитинство та юнацькі роки Миколи Колодкевича пройшли на рідній Чернігівщині. Відтоді виявилось його прагнення до знань. Спочатку Микола навчався у Чернігівській гімназії, а потім вступив до Ніжинського ліцею. Другого жовтня 1871 р. він перевівся до Новоросійського університету і став студентом фізико-математичного факультету, але в серпні 1873 р. вдруге здійснив перевід – на цей раз до Київського університету, куди був зарахований на другий курс медичного факультету[4]. Микола Колодкевич належав до стипендіатів Херсонської земської управи і як в Одесі, так і у Києві акуратно відвідував університетські лекції, віддавався своїм науковим заняттям і відзначався відмінною поведінкою[5].

Уже в ті роки Микола Колодкевич виділявся своєю зовнішністю і внутрішнім світом. "Наружність його була так характерна, – згадувала Катерина Дібровіна, – що раз побачивши, навіть мимохідь, важко було забути: середній на зріст, широкоплечий, кремезний, густий брюнет, з великою чорною бородою і блакитними очима, він навіював симпатію до себе, котра ще більше збільшувалась при розмові з ним"[6]. Таке враження складалося від внутрішньої змістовності та щирості привабливого студента. Адже роки навчання стали для Миколи Колодкевича часом осмислення навколишньої дійсності. У повсякденному житті він досить швидко роздивився соціальну контрастність суспільства, якому були властиві, за його ж словами, "праця і "кричуща бідність" та розкіш, що нічим не відрізнялась від розпусти". Вже починаючи з гімназичної лави, юнак ставив перед собою питання про причини подібного становища. Сама "сувора правда життя" підштовхнула його до пошуків відповіді, однак остання була здобута лише після чималих зусиль, у процесі вивчення життя, історії та культури рідного й інших народів[7].

Осмислюючи історичний розвиток людства, М.М. Колодкевич дійшов висновку про неприродність експлуатації привілейованою меншістю безправної більшості. Усвідомивши роль експлуатації людини людиною, він вирішив стати на шлях боротьби проти соціальної нерівності. "Сила, що штовхнула мене, – заявляв Микола Миколайович згодом на судовому процесі "20-ти", – лежить у тому ладі, серед якого ми живемо, і вивчення цього ладу привело мене врешті-решт сюди"[8].

Формування радикального світогляду М.М. Колодкевича особливо продуктивно відбувалося в студентські роки, насичені ідейними пошуками. Саме тоді розпочалося його зближення з однодумцями. Першою нелегальною організацією, до якої належав Микола Миколайович, став народницький гурток київських "чайковців". Згадка про причетність М. М. Колодкевича до цього гуртка є у спогадах відомого діяча народництва С. А. Подолинського[9]. Більш конкретні дані містяться в мемуарах лідера київських "чайковців" П. Б. Аксельрода, який, зокрема, писав: "У Києві стали все частіше з'являтися нові люди. Приїхав до нас народний вчитель Колодкевич. З великою радістю залучив я його до нашої роботи"[10]. Йшлося про період осені 1873 р., коли Колодкевич став студентом-медиком Київського університету. Можливо, до складу гуртка його ввели "чайковці" В. Г. Емме та І. Ф. Рашевський, які, як і Микола Миколайович, навчалися на медичному факультеті університету і до того ж були вихідцями з Чернігівщини[11].

Свідчень про цей період біографії М.М. Колодкевича небагато. Цікаві спогади про нього як студента залишив його університетський товариш А.В. Бяловеський. За його згадками, Микола

Колодкевич виділявся серед інших студентів. "Це була особа дивної моральної чистоти, – писав згодом мемуарист. Колодкевич палко любив знедолений народ й гаряче приймав до серця його інтереси, а через те, що слово в цієї людини не розходилось зі справою, то він і намагався активно, в міру сил і уміння, допомогти народному горю"[12]. Така вдача молодої людини сприяла її входженню до лав народників.

Навесні 1874 р. народництво розпочало масове "ходіння в народ". Судово-слідчі джерела прямо не вказують на участь М. М. Колодкевича в цій акції демократичної молоді. Однак не можна не звернути увагу на показання Миколи Миколайовича на допиті в жандармів у 1875 р., де він, зокрема, свідчив: "У 1874 р. під час вакацій я був на селі батька, кілька разів приїжджав до Чернігова і одного разу в с. Голубичи Городницького повіту до мого дяді" [13]. Природно, ці показання якнайменше ставили за мету дати якусь інформацію про діяльність у народі, але й вони мають цінність, оскільки підтверджують факт перебування члена народницького гуртка на селі під час масового "ходіння в народ".

Участь М. М. Колодкевича в народницькому поході на село прямо засвідчується спогадами А. В. Бяловеського, який згадував: "У період захоплення пропагандою Колодкевич відправився з книжками "в народ". Зрозуміло, зусилля його не мали успіху, що було причиною великих моральних страждань"[14].

Отже, період 1873-1874 рр. стали для Миколи Колодкевича початком опозиційної діяльності. На той час він ще не вважав себе революціонером і не випадково згодом в автобіографічних показаннях датував початок своєї революційної діяльності 1875 р., "коли цілком свідомо ставився до всього навколишнього" [15].

Радикалізація ідейних поглядів М.М. Колодкевича відбувалася під впливом "ходіння в народ" і масових арештів мирних народників-пропагандистів. В обстановці наростання протистояння між демократичною молоддю і царським урядом київський студент зробив свій остаточний вибір. Революційне середовище поглинуло його повністю.

Головним місцем революційної діяльності М.М. Колодкевича був Київ. Народник М. Ф. Фроленко згадував, що застав там Миколу Миколайовича взимку 1875 р. "в гуртку київських революціонерів-чайковців" [16]. Напевно, мемуарист припустився хронологічної неточності, оскільки відомо, що на початку 1875 р. гурток київських "чайковців" уже не існував. Тим часом після поразки "ходіння в народ" 1874 р. розпорошені народники-пропагандисти почали відновлювати зв'язки. У цьому процесі брав участь і М.М. Колодкевич.

У той час до найближчого оточення М.М. Колодкевича входив К. І. Гриневич, який проживав з ним на одній квартирі. Цей студент уже притягався до дізнання і перебував під негласним наглядом поліції. На його рахунку – виїзд за кордон під чужим паспортом, зустріч у Женеві з відомим українським суспільно-політичним діячем М.П. Драгомановим, а також ідеологом російського народництва П.Л. Лавровим [17].

Квартира К. І. Гриневича і М.М. Колодкевича стала місцем зборів однодумців. Туди приходили студенти Ф. А. Винниченко, О. А. Зубковський, В.О. Лопатін та ін. Приїздив до них з Чернігівщини й сусід родини Колодкевичів поміщик Д.А. Лизогуб, який "займався поширенням революційних книжок"[18].

За своїми ідейними поглядами М.М. Колодкевич належав до народників пропагандистського напрямку. Як згадував його товариш з університету А.В. Бяловеський, "... і на сходках, і в гурткових бесідах він гаряче повставав проти всіляких прийомів насильства від кого б воно не йшло"[19].

Водночас М.М. Колодкевич підтримував стосунки з гуртком прогресивних діячів у Чернігові. Серед них виділявся вчитель чернігівської гімназії М.А. Вербицький-Антонов (який, за даними III відділу Власної його імператорської величності канцелярії, "зіпсував" кілька поколінь юнацтва чернігівської гімназії і свого часу навчав Миколу Колодкевича), а також член чернігівської міської управи, кандидат права І. Шраге, а в минулому – піднаглядний[20].

Важливе місце в діяльності народників-пропагандистів займало поширення нелегальної літератури серед різних верств населення. М.М. Колодкевич залучився саме до цієї роботи, а в травні 1875 р. вперше попав у поле зору жандармів. Приводом до цього став знайдений під час обшуку в народника В. І. Іллясевича у Київській в'язниці клаптик паперу з адресами кількох контрабандистів, що займалися переправкою нелегальної літератури через австрійсько-російський кордон, з припискою: "Афанасьевськая ул., дом Александрова, Колодкевич". Уже на початку травня Микола Миколайович був запрошений до Київського губернського жандармського управління на допит. Жандарми цікавилися його зв'язками з В. І. Іллясевичем, П.В. Аксельродом, В.К. Дебогорієм-Мокрієвичем, І.М. Ходьком, але не знайшли будь-яких доказів і відпустили М.М. Колодкевича до батьків у Седньов.

Тим часом на австрійсько-російському кордоні застримали С. Дробинського, який вже протягом десяти місяців займався контрабандною переправкою транспортів, у тому числі й нелегальної літератури. Остання відправлялася з-за кордону колишнім студентом Медико-хірургічної академії М. М. Крушковим, який у той же час листувався з М.М. Колодкевичем, використовуючи його адресу в Седньові[21].

Усе це стало приводом для обшуку М.М. Колодкевича у седньовському будинку його батьків 1 липня 1875 р., куди він прибув напередодні, після поїздки за маршрутом Седньов – Одеса – Київ – Чернігів – Седньов. Під час обшуку було знайдено шість заборонених книг. Крім того,

стало відомо про "цілий пакунок книг", привезений М.М. Колодкевичем із Києва до Чернігова, а також про деякі факти його листування й перебування у Києві, Одесі й Чернігові під час червневої поїздки.

Як наслідок, М.М. Колодкевича взяли під варту й відправили до чернігівської в'язниці. Проте подальше дізнання не виявило "ніяких позитивних фактів", а тому в серпні того ж року Миколу Миколайовича звільнити з-під арешту, віддавши під особливий нагляд поліції за місцем мешкання у Києві[22].

Університетське начальство швидко відреагувало на притягнення свого студента до дізнання у політичній справі. Через кілька років, на процесі "20-ти" Микола Миколайович згадував: "Тут (у Київському університеті. – ...) я дійшов до 4-го курсу, коли був звільнений з університету за притягнення мене до дізнання з однієї політичної справи. Після цього я притягався до дізнання дійсно досить багато разів..."[23].

Арешт, допити, ув'язнення і, нарешті, виключення з лав студентства – все це сприяло скорішому переростанню опозиційності М.М. Колодкевича в революційні переконання, які стали реалізуватися у професійній підпільній діяльності.

Вийшовши на свободу і невдовзі переїхавши до Києва, М.М. Колодкевич знову взяв участь у справі пропаганди. Про це свідчать спогади відомого лавриста М. Г. Кулябка-Корецького, який влітку 1875 р. налагодив транспортування нелегальної літератури через Бессарабію і незабаром теж приїхав до Києва. В його пам'яті зберігся образ "симпатичнішого Миколи Миколайовича Колодкевича", на квартиру якого ним був доставлений тючок видань "Вперед!". Там само лаврист познайомився з деякими народниками, зокрема з Д. А. Лизогубом[24].

У 1876 р. в Києві сформувався новий пропагандистський гурток, що розгорнув діяльність серед робітників. Найбільш активними членами були І. Ф. Совенко, Ф. А. Винниченко, М.М. Колодкевич, а також С. С. Топчаєвський, Ф. К. Вовк (Волков), О. І. Михалевич та ін. Практично всі гуртківці мали українолюбні симпатії або переконання і брали участь не тільки у загальноросійському русі соціально-революційного народництва, а і в діяльності Старої та Молодої Київських Громад – важливих осередків українського національно-демократичного руху[25]. Однак навесні того ж року М.М. Колодкевича знов заарештували і притягнули до дізнання у Києві "з предмету поширення злочинної пропаганди і книг серед робітників й майстрових, для чого влаштовувались таємні зборища на островах ріки Дніпро біля Києва". Водночас народника обвинувачували у причетності до справи київського студента І. Ф. Совенка та деяких харківських студентів, а конкретно – у приналежності до революційного гуртка, зберіганні у себе книжок "революційного змісту" та поширенні їх серед народу [26].

Київські жандарми відмічали зв'язок М.М. Колодкевича з видатним діячем національного руху М. П. Драгомановим. Офіційні жандармські документи атестували Миколу Миколайовича як "близького знайомого", "прибічника" Михайла Петровича [27]. На наш погляд, жандарми не перебільшували, адже Ф.А. Винниченко та ряд інших членів вищезгаданого гуртка, до складу якого входив М.М. Колодкевич, брали активну участь в українському національному русі. Крім того, Микола Миколайович підтримував відносини з українофілом М. Драгневичем, який знаходився у постійних письмових стосунках із М. П. Драгомановим та іншими емігрантами[28].

Отже, всередині 70-х рр. М.М. Колодкевич став помітним учасником визвольного руху, при цьому віддаючи симпатії більш радикальним загальноросійським народникам. Характерно, що такі нелегальні видання, як "Вперед!", "Набат" відгукнулись на його арешт і неодноразово згадували про ув'язненого народника[29]. Жандарми не поспішали випускати Миколу Миколайовича із київської в'язниці і лише через 14 місяців, улітку 1877 р., його віддали на поруки рідній сестрі під грошову заставу в 1000 крб.[30]

Саме в той час жандарми викрили так звану Чигиринську змову, захопили її організаторів Я. В. Стефановича, Л. Г. Дейча та І. В. Бохановського і намагалися будь-що знайти їхню конспіративну квартиру з підпільною друкарнею. Очищення цієї квартири від компрометуючих матеріалів стало нагальною справою народників Києва. Вийшовши із в'язниці, М.М. Колодкевич узяв участь у цій акції, що невдовзі стало відомо жандармам. Як наслідок, народник знов був кинутий до в'язниці та притягнутий до слідства, яке констатувало його "віддалену участь" у Чигиринській справі[31].

Десятого серпня 1878 р. революціонер знов дістав свободу, будучи знов звільнений під заставу 1000 крб., яку пожертвував Д. А. Лизогуб. Київський губернський прокурор вважав "вельми небезпечним" перебування М.М. Колодкевича у Києві, а губернатор, розуміючи, що слідкувати за народником "надто важко", став клопотатися про його адміністративну висилку з міста[32].

Вийшовши за стіни в'язниці, М.М. Колодкевич знов поринув у справи підпілля. В той час, під впливом постійних переслідувань, почався його відхід від чисто пропагандистської діяльності до визнання політичних засобів боротьби, зокрема, бойових акцій. На цьому шляху важливе значення мала його участь у діяльності революціонерів, що відвідували конспіративну квартиру на Великій Житомирській вулиці та групувалися навколо землевольця В. А. Осинського. Восени 1878 р. у цьому середовищі виник план визволення революціонера О.Ф. Медведева (Фоміна) із харківської в'язниці. У його реалізації взяв участь і М.М. Колодкевич.

Дізнавшись про конспіративні зв'язки Миколи Миколайовича з харківським підпіллям, жандарми вирішили зробити обшук і заарештувати революціонера, але 27 жовтня 1878 р. він

28. Див.: Былое. – 1907.- № 6. – С. 124, 134-135.
29. Вперед ! – 1876. – № 33. – С. 286; Там же.– 1876.- № 36. – С. 414; Набат.- 1876. – № 7-8. – С. 15.
30. ЦДІАУК. – Ф. 274, оп.1, спр. 168, арк. 13.
31. Там же. – Ф. 442, оп. 828, спр 84, арк.1, 4-6; Там же. – Оп. 830, спр. 24 а, арк. 13; Фроленко М. Дополнительные сведения о процессе 20-ти. – С.297; Харьковские губернские ведомости. – 1879. – № 172.
32. ЦДІАУК. – Ф. 274, оп. 1, спр. 232, арк. 7; Бяловеский А. Из прошлого. – С. 200.
33. Там же.
34. Фроленко М. Липец кий и Воронежский съезды // Былое. – 1907. – № 1 (13). – С. 80, 84.
35. Фроленко М. Начало "народовольчества" // Каторга и ссылка. – 1926. – № 3 (24). – С. 22, 23.
36. Из автобиографии Веры Фигнер // Былое. – 1917. – № 3 (25). – С. 181.
37. Корба-Прибылева А. П. Исполнительный комитет 1879-1881гг. // Каторга и ссылка. – 1926. – № 3 (24). – С.28.
38. Бяловеский А. Из прошлого. – С. 200.
39. Свод указаний…// Былое. – 1907. – № 6 (18). – С. 135.
40. Процесс 20-ти народовольцев в 1882 году // Там же. – 1906. – № 1. – С. 246; ЦДІАУК – Ф.733, оп. 1, спр.3, арк.. 241, 297 зв.
41. ЦДІАУК. – Ф. 385, оп.1, спр. 146, арк. 53; Процесс 20-ти… // Былое. – 1906. – № 1. – С. 246, 247; Фроленко М. Ф. Собр. соч.: В 2 т. – М., 1932. – Т.2. – С.111.
42. Фигнер Вера. Запечатленній труд // Полн. собр.соч.: В 6 т. 3-е изд. М., [Б.Г.]. – Ч.1. – С. 180.
43. Попов М. Р. Автобиография // Записки землевольца. – М., 1933. – С. 48.
44. Любатович О. С. Далекое и близкое // Былое. – 1906. – № 6. – С. 121, 123; Процесс 17-ти народовольцев в 1883 году // Там же. – № 10. – С. 211; К делу 1 марта 1881 года // Там же. – 1918.- № 4-5. – С. 57.
45. Процесс 20-ти... // Там же. – 1906.- № 1. – С. 278; Отчет о процессе 20-ти... – С. 258.
46. К истории народовольческого движения среди военных в начале 80-х годов // Былое. – 1906. – № 8. – С. 159, 171, 175.
47. Процесс 20-ти ... // Там же. – № 1. – С. 239, 267, 289, 290.
48. [Иохельсон В. И.] Геся Миронова Гельфман // Календарь Народной воли на 1883 год. - Женева, 1883. – С. 20, 24, 26.
49. Любатович О. С. Далекое и близвое. – С. 132.
50. Степняк-Кравчинський С. М. Подпольная Россия // Соч.: В 2 т. – М., 1987. – Т.1. – С. 398.
51. [Иохельсон В. И.] Геся Миронова Гельфман. – С. 28.
52. Процесс 20-ти… // Былое. – 1906. – № 1. – С. 234, 295.
53. Письма народовольца А. Д. Михайлова. – М., 1933. – С. 203.
54. Процесс 20-ти... // Былое. – 1906.– № 1. – С. 308; БСЭ. – Т. 12. – С. 439.

Портнов А.В. (м. Харків)

У ПОШУКАХ "УКРАЇНСЬКОГО ГАЙДЕЛЬБЕРГУ": ШТРИХИ ДО НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВАСИЛЯ БІДНОВА (1918-1930-ті РОКИ)

Пам'яті Л.А. Гаркуші

У житті українського історика Василя Біднова Катеринослав відіграв протирічливу роль – спочатку як місце тимчасової праці, звідки історик прагнув вирватися до справжніх наукових центрів, згодом, вже на еміграції – як уособлення Батьківщини й щасливого родинного життя.

До Катеринослава В.Біднов приїхав у 1903 р. на посаду помічника інспектора місцевої духовної семінарії після успішного завершення навчання у поважній Київській духовній академії й нетривалої викладацької праці в Астрахані. У Катеринославі Біднов заглиблюється в місцеві церковні архіви, друкує низку ґрунтовних археографічних досліджень, але робить спробу за спробою перебратися до Києва, що уможливило б опрацювання серйозної масштабної теми, а не лише краєзнавчі розвідки.

На початку 1918 р. історик отримує одразу дві пропозиції. Першу – від новоутвореного за ініціативою російської громади Катеринославського університету, історичне відділення якої збирає викладачів з цілої колишньої імперії. Професор М.Любавський особисто запрошує на одну з професорських посад Біднова, погоджуючись, щоб той викладав українською мовою. Але від попередньої згоди Біднов відступає тільки-но отримавши друге запрошення – від українського Кам'янецького університету. У жовтні 1918 р. Біднов виїхав власним коштом з Катеринослава, залишивши тут (як з'ясувалося згодом) назавжди дружину й обравши посаду в.о. екстраординарного професора богословського факультету Кам'янецького університету. Як зазначає сам історик, єдиним і вирішальним мотивом його миттєвої згоди на переїзд було те, що Кам'янецький університет мав стати «суто українським» вищим навчальним закладом [1].

Як виявилося, ставлення в Кам'янці до української науки і України було неприхильним й іронічним, "навіть приватні помешкання вся професура мала в Москалів" [1, с.236], але це не вбивало віру в те, що Кам'янець стане "новим Гайдельбергом".

"Новим Гайдельбергом" Кам'янець не став. Як згадував Біднов, через високі вимоги до вступників (взоровані на російські університетські традиції) більшість серед студентів становили росіяни, а українців зараховували як вільних слухачів, лекції відбувались з 14.00 до 20.00, бо зранку більшість студентів мали працю, до Кам'янця майже не доходили газети, а викладачі часто-густо приходили на лекції зі свічками, бо не було освітлення [2].

У листопаді 1920 р. більшовицькі війська вперше захопили Кам'янець, а Біднов, як і багато інших викладачів, потрапив до в'язниці. Більшовики незабаром відступили, але їхнє ставлення, принаймні, до богословського факультету, який Біднов очолював з 1919 р., не викликало сумнівів (В.Затонський, приїхавши до Кам'янця, недвозначно заявив: "Богослови – наші вороги"). Тож В.Біднов наприкінці 1920 р. разом з українською армією залишив Кам'янець й опинився у таборі для інтернованих українських вояків у польському місті Ланцут.

В умовах табору, які були вельми важкі, постає перший еміграційний Народний університет, ректором якого стає В.Біднов. Про цей сюжет діяльності науковця знаємо обмаль, але загальне враження від Другої Речі Посполитої Біднов висловив в одному з листів до Д.Яворницького: "Там (у Польщі-А.П.) був я заарештований, висланий в глухий закуток і з трудом вирвався звідти. Поляки залишилися історичними поляками. Якою була колись шляхта, такою є й польська демократія та соціалісти. Релігійні утиски над православними та полонізація такі самі, як і в XVI – XVII ст. Нема нічого нового на території Польщі" [3].

Після невдалої спроби затриматися в Кременецькій духовній семінарії, влітку 1922 р. В.Біднов виїхав до Чехословаччини, де працював професором історії української церкви в Українському Вільному університеті в Празі. В листопаді 1923 р. він вирішує відновити зв'язок з Катеринославщиною й пише листа до Д.Яворницького, де зазначає: "Музей, Катеринослав, Дніпро, Запорожжя – все це наганяє журбу, і особливо тяжким та гірким стає бурлакування..."[2, с.42]. Усвідомлюючи неможливість свого приїзду на Україну, він сподівається, що, можливо, Д.Яворницькому вдасться отримати відрядження на один із славістичних з'їздів у Празі [4].

На початку 1929 р. В.Біднов приймає запрошення богословського православного факультету Варшавського університету й, попри неприємні враження від попереднього перебування у Польщі, вирішує покинути Прагу. Вочевидь, до цього його спонукала трагічна смерть сина Арсена, який торік втонув у Влтаві, й В.Біднов сподівався бодай частково зарадити своєму розпачу, змінивши місце проживання. Про від'їзд історика з чеської столиці Дм.Дорошенко писав до В.Липинського: "Ми з ним (Бідновим – А.П.) дуже добре жили в Катеринославі, а потім дуже зблизились в Празі...Прага для мене осиротіла» [5].

В.Біднов став професором Варшавського університету саме тоді, коли посилилася тенден-

ція до полонізації православного богословського факультету [6], тож він мусив вивчити розмовну польську мову, щоб викладати. В.Біднов вів два курси – давньої історії церкви й літургіки, читаючи з пам'яті, бо майже втратив зір. У середовищі варшавської еміграції, надзвичайно політизованому й сповненому особистих інтриг, Біднов жив усамітнено, пишучи до К.Антонович: "Придивляюся до людей і бачу, що не буду мати приятелів взагалі... Тут все "політики"... протилежні табори гризуться між собою, як собаки... Я забився в свою шкаралупу і нічого не бачу" [7].

Помер історик 1 квітня 1935 року й був похований на православному польському цвинтарі у Варшаві. Могила професора Біднова збереглася дотепер – це скромний козацький хрест серед десятка таких самих хрестів офіцерів та солдатів армії УНР – колишніх сусідів історика у таборі в Ланцуті.

Примітки

1. Біднов В. Перші два роки Кам'янецького університету// Літературно-науковий вісник – 1928. – № 11. – С.232-240.
2. Там само. – С. 239.
3. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 1997. – С.43.
4. Там само. – С.46.
5. Листи Д.Дорошенка до В.Липинського// Липинський В. Архів. – т.6. – Філадельфія, 1973. – С. 331.
6. Ульяновський В.І. Історик церкви Василь Біднов// Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 444-461.
7. Papierzynska-Turek M. Miedzy tradycja i rzeczywistoscia. Panstwo wobec prawoslawia. 1918-1939. – Warszawa, 1989. – s.453.

Данилова М.
(м. Харків)

ЩАСТИ ТОБІ, ПОДРУГО МОЯ!
(До 70-річчя краєзнавця А. М. Стрєляної)

Коли по радіо чи телебаченню я слухаю палкі, сердечні слова про Україну, талановитих і відданих їй людей, переді мною постає Тоня, вірніше, Антоніна Михайлівна Стрєляна. В ній втілилось все чисте, прекрасне, що йде від українського народу, українського слова, українських традицій. А ще від української пісні – про два кольори, що переплелися в житті кожного з нас, про чорнобривці, які насіяла мати, і мамину вишню в саду. І, звичайно ж, про рушничок – такий, мабуть, дала в дорогу своїй донечці і Іонина матуся і на якому вишила долю свого 70-річного життя Антоніна Михайлівна.

Любов до України у моєї подруги не напускна, І почалася вона з берізки, що зростала разом з нею на солоницівській землі, а потім з могутніх дубів, що оповили своїми кронами Кочеток, з творінь славетного Тараса і власної поетичної душі. Коли я бувала у Тоні вдома, завжди дивувалася тому, якими простими речами оточена господиня Наприклад, у найбільшій і найсвітлішій кімнаті мене вражав шевченківський куточок. Тут на почесному місці стояв невеличкий бюст Кобзаря, висів український рушник, а на акуратних поличках були розставлені керамічні предмети українського побуту. І в маленькій же кімнатці все було забите книгами. В ній жили Франко і Коцюбинський, Леся Українка і Марко Вовчок. На столі – кіпки журналів, різноманітних педагогічних видань, власні розробки навчальних тем і позакласних заходів. А в шафі – українська сорочка-вишиванка, в якій Антоніна Михайлівна провела сотні уроків. Вони, як правило, теж були проявом любові до України, рідного краю. Темою їх могли бути і золота осінь, і навіть кленовий листочок, поетично описувані вихованцями А.М. Стрєляної у своїх творах.

Вище я назвала Антоніну Михайлівну своєю подругою. А чи це так? Щось не згадаю, щоб ми разом сиділи в гучній компанії чи зустрічали свята. Тож, мабуть, не це пов'язує людей не на рік або два, а на все життя. Наша дружба бере початок ще з студентських років. Разом навчались у Харківському університеті, разом жили в гуртожитку, а далі (ось як буває!) доля звела нас у Чугуївському районі. І хоч здобули ми різні професії – справа знайшлася спільна. В газеті «Красная звезда» за підтримки досвідчених педагогів вели разом «Учительскую страницу». А ще з Тониної ініціативи – «Кочетокські вечорниці». Готували разом й інші матеріали: відшукували цікавих людей, розповідали про їх долю, порушували чимало проблем, вагомих для Кочетка. Антоніна Михайлівна, як незмінний протягом 20 років депутат селищної ради, була в курсі всіх її справ. Я впевнена, якби Тоня не обрала вчительську ниву, то була б прекрасним журналістом.

Та повертаючись до головної справи життя ювілярки, хочу підкреслити вагомий її внесок у справу розвитку освіти в районі, області і навіть республіці. Це думка не автора, а колег Стрелимо:, представників вузів.

– Чугуївщина здавна славила своїми педагогами. Але навіть у сузір'ї вчительських талантів нашого району Антоніна Михайлівна сяє як зірка першої величини, – говорить екс-директор Есхарівської школи-інтернату, сам чудовий педагог і вихователь Анатолій Володимирович Лустенко. – Мені не раз доводилося чути, як її вчорашні учні говорили: «Ми щасливі, що нас навчала Антоніна Михайлівна». Під цими словами готові підписатись сотні наших вчителів.

Так, багато хто з чугуївських освітян пройшов і проходить тепер школу Стреляної, черпаючи з неї, як з життєдайної криниці, уміння постійно поповнювати знання, вести уроки, любити і виховувати дітей.

– Я була молодою вчителькою в Кам'яноярузькій школі, а Антоніна Михайлівна керувала методоб'єднанням вчителів української мови та літератури, – згадує головний спеціаліст райвідділу освіти Лідія Миколаївна Волосенко. – Вона вчила нас методиці викладання, нетрадиційним формам роботи, людяності, добру, була мудрою наставницею у всьому. Напрацьований нею матеріал, що знаходиться у райметодкабінеті, і сьогодні творчо використовує нове покоління вчителів.

А.М. Стрєляною написано ряд статей для республіканського журналу «Українська мова і література в школі». І коли у Слов'янському педагогічному інституті ознайомилися з методичними розробками уроків нашої землячки, то запросили її, навіть не бачачи в очі, на роботу до вузу. Раді були б працювати поруч з Антоніною Михайлівною і в Харківському інституті удосконаленні кваліфікації вчителів та в нинішньому педуніверситеті ім. Г.С. Сковороди, де А.М. Стрєляна не раз виступала перед своїми колегами, приймала вступні екзамени в абітурієнтів. Та хіба могла вона зродити рідній школі, селищу, товаришам?!

Я заздрю тобі, Тоню, що зуміла ти протягом кількох десятиріч пронести світло дружби з такими ж відданими вчительській справі людьми, як подружжя Борохів, Гринів, Кочеткових, Солошко, Юхакових. Як і тій трепетній материнській любові, якою обігріваєш ти своїх молодших брата і сестру.

По-різному використовуємо ми свій час, коли виходимо на заслужений відпочинок. Як правило, займаємося сім'єю, онуками, працюємо на землі. В усьому цьому і Антоніна Михайлівна. Тільки головним у її повсякденному житті залишається школа, де завжди для неї відкриті двері. Тут її радо зустрічають і директор Раїса Григорівна Калиниченко, і вчителі. Особливо Ольга Антонівна Малько, яка достойно прийняла естафету і тепер на уроках мови і літератури підтримує творчий вогник, дух справжньої любові до українського слова. У рідних стінах рясніє врожай засіяної нею вічним, розумним ниви. І не припиняється велика пошукова робота, яку усі 45 років веде невтомна Антоніна Михайлівна.

Ще до 40-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні А.М. Стрєляна оформила музей бойової і трудової слави, де почесне місце відведене і ветеранам школи, які свого часу були наставниками і вчителями для самої Антоніни Михайлівни. Це Галина Григорівна Рибалко, Єлизавета Михайлівна Майстренко, Таїсія Петрівна Волкова та інші. Розповіді про них – в тридцяти альбомах-літописах, оформлених вдячною ученицею, справжня скарбниця передового досвіду, виконання громадянського обов'язку. Музей постійно поповнюється матеріалами про людей, які живуть у селищі і є його справжніми патріотами, і став базою для нового напрямку в невтомній праці Антоніми Михайлівни.

Сьогодні свою енергію, ентузіазм А.М. Стрєляна перенесла на гурток юних краєзнавців, і ця робота вийшла за береги школи. Вона завідує відділом районного центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді.

– Антоніна Михайлівна – справжня знахідка для нас, – говорить директор цього закладу Інна Петрівна Артеменко. – Рідко зустрінеш працівника, що органічно поєднував би у собі глибокі знання рідного краю, організаторські і творчі здібності, уміння дійти до кожного юного серця, знайти для того чи іншого заходу потрібну людину, не шкодуючи для цього ні духовних, ні фізичних зусиль. Та ще й висловити любов до природи власними віршами. Ось послухайте:

Як не любити зими сніжно-білої
В казці моїй Кочетку,
Як не любити вербицю над річкою,
Пишну, розкішну таку.
Як не любити утоми цілющої –
Нею кінчається день.
Як не любити сумних і веселих
Наших вкраїнських пісень.

Девіз Антоніни Михайлівни, як і проведеної нещодавно районної краєзнавчої конференції, – «Україно, доки жити буду – відкривати буду». Цей захід одержав високу оцінку в області, а акція «Дім, е якому я живу» принесла перемогу в конкурсі серед шкіл Харківщини. Були юні кочетокці і призерами республіканських акцій, які ведуться в рамках руху «Моя земля – земля моїх батьків». А ще нинішні вихованці А.М. Стрєляної – активні учасники олімпіад з краєзнавства, які проводяться в Малій академії наук і допомагають накопичувати факти і події з історії Кочетка.

Матеріали ці не лежать мертвим капіталом. Багато з них – про Володимиро-Богородичну церкву, що стоїть над Дінцем, про професора Московського університету М.Я. Грота, що покоїться й огорожі цього пам'ятника архітектури, про багатьох односельців публікувалися вже в «Красной звезде» і викликали великий інтерес в учасників міжнародної науково-практичної конференції «Слобожанські читання», перед якими протягом двох останніх років виступала А.М. Стрєляна.

Багато тем проситься на газетні шпальти. Було б , добре зібрати їх воєдино. Саме це – книга про історію Кочетка – зараз в задумках Антоніни Михайлівни. А є ще одна невідкладна справа. Колишній вихованець А.М. Стрєляної, а потім директор, Кочетокської середньої школи, нині працівник районного відділу освіти Валерій Кирилович Горовенко планує написання розвитку освіти на Чугуївщині, в якому безпосередню участь візьме і його колишня вчителька.

– На жаль, часу на все обмаль. Життя таке коротке, – говорить з помітним сумом Антоніна Михайлівна словами великого педагога О.П. Довженка. – Тож слід поспішати робити добро.

Щасти ж тобі, моя подруго, на шляху пошуків в надрах рідного краю і людських душ. Хай доля посміхається тобі, твоїм рідним, дітям і онукам. А може, й правнукам. Поживемо ще!

VI
ЦЕРКОВНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Чорноморець В. О.
(Харківська обл.)

З ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА ТА РОЗВИТКУ ПІСОЧИНСЬКОЇ ВАСИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ

"Під курганом сіли відпочити,
Є і річка й золоті піски,
Та й лишилось слободою жити
Мандрівні, веселі козаки.
Змурували білі стіни храму,
Господу несли земний уклін.
До сих пір лунає над вітрами,
Благовістний Пісочинський дзвін. .."
(Кость Маковський)

Масове переселення із-за Дніпра на Слобожанщину почалося у першій половині XVII ст. Відомо, що переселенці брали з собою все потрібне для життя на новому місці: живність, худобу, знаряддя праці.

На той час православна віра в житті українського народу мала велике значення. Люди були дуже релігійними, але їм постійно доводилося захищати свою віру від утисків католицтва та унії. Разом із переселенцями на Слобожанщину приходили священики й церковний причт. Вони привозили образи, антиминси (плащаниці), церковне начиння, богослужебні книжки українського друку, й навіть дзвони.

Під час одного з переселень було заселено місцевість, що від назви річки одержала назву Пісочин. Таким чином, десь у другій половині XVII ст., – у селі Пісочин Харківського повіту було збудовано і освячено церкву на честь святого Василя Великого. Перші дані про неї надходять лише з 1670 року.

Пізніше св. Василівська церква була підпорядкована Курязькому чоловічому монастирю, а він у свою чергу – Бєлгородської Єпархії.

Бєлгородські владики відразу почали вводити в українські церкви свої закони: так, митрополит Авраамі виступив проти українського звичаю обливати новонароджених, і постановив, щоб їх занурювали (на російський манер) при хрещенні. Він також обклав зборами усі українські церкви.

Іоасаф Горленко (батько котрого був прилуцьким полковником у Гетьманщині, а мати – дочкою гетьмана Д. Апостола), не дивлячись на своє українське походження, зламав старі українські звичаї. Він звелів вислати усі книжки українського друку до Бєлгородської консисторії. Натомість, усі церкви одержали російськомовні книжки, виписані з Москви.

Через те, по церквах Харківської Єпархії, менше стало старовинних книжок українського друку, ніж російського.

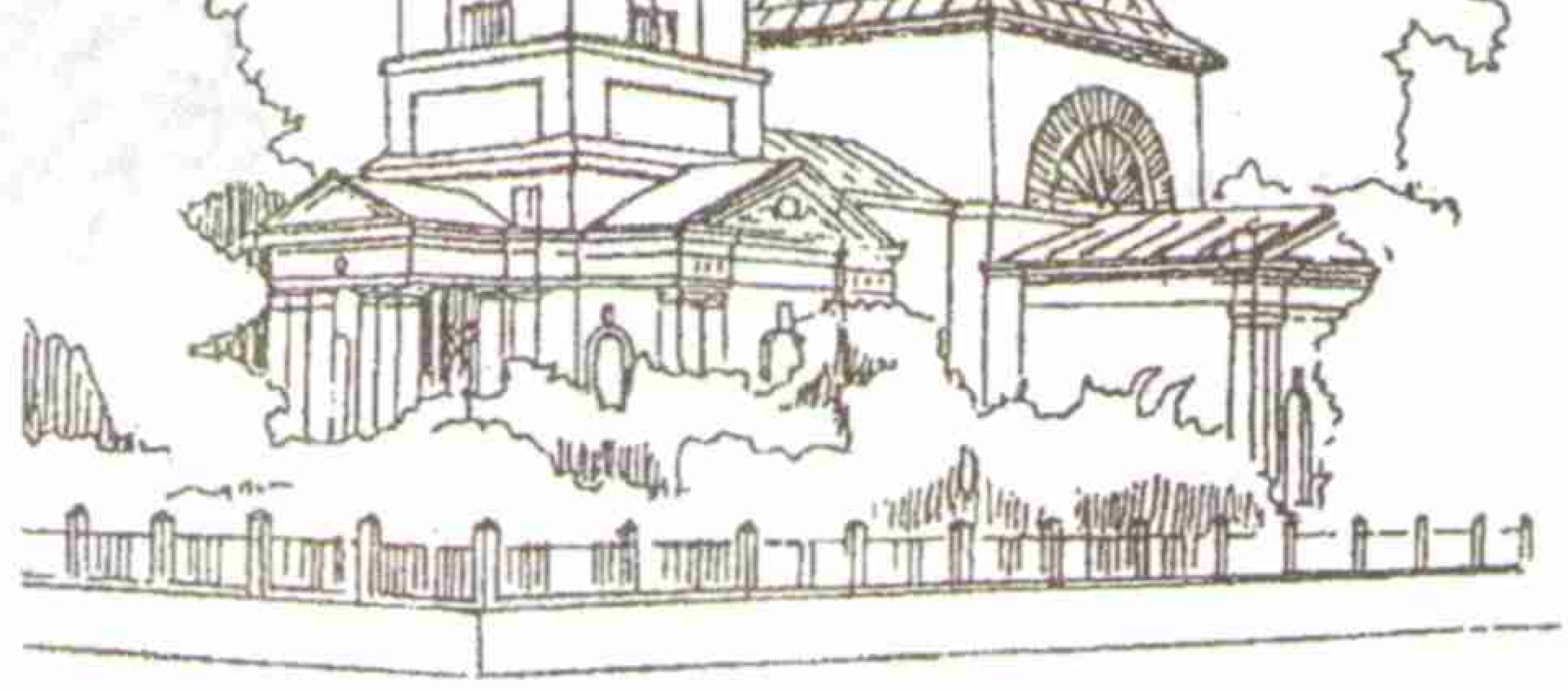
Дерев'яна Пісочинська церква стояла осторонь самої слободи, ближче до великої дороги з Полтави до Харкова. Вона мала й свої власні земельні угіддя, які колись були подаровані дружиною полковника Федора Донця.

Багато років проіснувала дерев'яна Пісочинська церква, і лише завдяки наполегливості священика Семіона Теленговського та місцевого населення (й на їх кошти) у 1823 році почалося будівництво нового храму.

Нова кам'яна церква будувалася за проектом архітектора Павлова. На її дзвіниці знаходилося 4 дзвони:

- 1 дзвін важив 15 пудів 16 фунтів;
- 2 -"- 6 пудів;
- 3 -"- 2,5 пуди;
- 4 -"- 1,5 пуди;

Поява нової церква сприяла збільшенню парафії. До храму потяглися мешканці села й довколишніх хуторів. За документами 1828 р. у Пісочинській Василівській церкві нараховувалось 1037 парафіян.

Висильевская церковь в с. Песочин Харьковского уезда, 1828 г.: общий вид

Та вже з 1850 р. починаються епідемії холери. У 1870 р.: "Появленню холеры в Харьковском уезде предшествует метеор, а прекращению оной, северное сияние".

Але до кінця 80-х років цього ж століття, населення поволі почало збільшуватись й виникла необхідність розширення храму.

У 1888 році до Консисторії подається "прошение" на добудову Василівської церкви. А 22 січня 1890 року надходить звіт від священика слободи Ольшанської – Олексія Трекова, в котрім він сповіщає Архієпископа Харківського й Охтирського Амвросія про завершення добудови Пісочинського храму. Він також говорить, що: Харківськими купцями Іваном Безчетвертним, Павлом Ламіховим і Павлом Рижовим построєні (поки вчерні) на власні їх кошти, два бокових приділи. Північний було освячено на честь Тверської Божої Матері, а південний – першоверховних апостолів Петра і Павла. Також була розширена західна частина церкви.

На початку 20-х років XX ст. декретом Ради Народних комісарів діяльність церкви було заборонено. Згідно цього декрету все майно Василівської церкви підпорядковувалось місцевій владі – Військово-Революційному Комітетові.

За наказом цього комітету була створена повітова ліквідна комісія, яка спішно приступила до вилучення коштовностей з церковних засік. Так у 1921-22 рр. комісія відправила в Губ фінвідділ золота й коштовного каміння – 10 фунтів, 13 золотників (1 фунт – 0,4536 кг).

Здано срібла – 91 пуд 20 фунтів.

Срібних монет – 562 карб. 10 коп.

А 10 лютого 1930 року засідання селищної ради ствердило рішення про зняття й передачу дзвонів у "Металторг".

А незабаром й сам храм на довгі роки було зачинено. Лише у 1942 році, після виведення із її території концентраційного табору, для поліпшення нагляду за місцевим населенням, німецьке командування видало наказ про відновлення церковної служби.

Після визволення Пісочина у 1943 році нова влада оцінила ідею окупантів і не заборонила обряду Богослужіння.

Перенісши атеїстичні репресії комуністичного режиму оновлена Василівська церква продовжує працювати й до цього часу.

VII

ПЕДАГОГІКА І КРАЄЗНАВСТВО

Коломієць Т. (м. Харків)

СТАНОВЛЕННЯ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В ХАРКОВІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Ще з початку XIX ст. Харків, завдяки створеному тут університетові, став центром наукового життя Лівобережної України. Цей вищий навчальний заклад згуртував навколо себе найкращі міські сили діячів літератури, історії, етнографії, мистецтва, медицини, права, математики, що давало усі підстави сучасникам називати Харків «Афінами Півдня Росії». Про вплив Харківського університету в той період на освіту всієї України в журналі «Украинская жизнь» сучасник писав: «Харків відносно України порівнюють з Афінами, якими були вони щодо інших міст Греції. Звичайно, це надто сміливо; слід бути безпристрасним; але щоб справедливо судити про ступінь освіти в Україні і про вплив на неї університету, необхідно пожити в Харкові, особливо в червні місяці, коли бувають тут публічні іспити в університеті й інших навчальних закладах. Після звичайних екзаменів в університеті було зорганізовано привселюдний захід, на якому багато студентів читали свої твори – прозові й вірші – та грав студентський оркестр» [1, 1924, № 14, с.108-113]. А видатний історик Слобожанщини Д.І.Багалій з цього приводу говорив так: «Наука піднесла Харків, як промисловість Тулу і Ярославль, як торгівля Нижній Новгород і Одесу. Він виділяється любов'ю до освіти не тільки вищих, але й середніх прошарків суспільства» [2].

Харківський університет дав поштовх виникненню в Харкові інших вищих навчальних закладів. У 1873 р. на базі ветеринарного училища було засновано Харківський ветеринарний інститут. Його статут було узгоджено зі статутом Харківського університету, а в навчальному плані Ветеринарний інститут було віднесено до розряду навчально-практичних закладів з правами університетського медичного факультету, який підлягав міністерству народної освіти і попечителеві Харківського навчального округу [3, с.2]. Розвиток фабрично-заводської промисловості в Україні потребував спеціалістів-технологів, і тому в 1885р. розпочав роботу Харківський технологічний практичний інститут, який ставив на меті згідно свого статуту від 24 липня 1885 р. давати вищу технологічну освіту з механічної та хімічної спеціальності. Під час першої світової війни в Харкові з'явився сільськогосподарський вищий навчальний заклад завдяки евакуйованому сюди з території Польщі (Люблінської губернії) Ново-Олександрійському сільськогосподарському інституту.

Як відомо, у ті часи у всіх цих вищих навчальних закладах навчалися виключно чоловіки. Але вже з другої половини XIX ст. в країні з усією гостротою постало питання вищої жіночої освіти. У зв'язку з тим, що представниці жіночої статі не допускалися до навчання у державних вищих навчальних закладах, при університетах по всій Росії почали відкриватися вищі жіночі курси на засадах приватних навчальних закладів, які утримувалися за рахунок плати за навчання самих курсисток (100-150 крб. на рік), пожертвувань, зборів з різних культурно-масових заходів.

Харків у цій справі дещо відставав від столичних міст: Вищі жіночі курси в Петербурзі та Москві були створені ще в 1869 р., у Києві – в 1870 р. Передова професура Харківського університету брала активну участь у пропагуванні ідеї вищої жіночої освіти та її становленні в місті. Завдяки наполегливій роботі у цьому напрямку ліберально налаштованої громадськості у 1907р. при Харківському університеті відкрили перший у Харкові вищий навчальний заклад для жінок – Вищі жіночі курси Товариства допомоги працюючим жінкам. Курси мали два факультети: історико-філологічний з відділеннями історичним і словесним та фізико-математичний з відділеннями природничої історії і математики. В навчальному плані Вищі жіночі курси підлягали попечителеві Харківського навчального округу, який затверджував навчальні програми і мав виняткові повноваження в галузі кадрової політики, перш за все у формуванні викладацького складу [4]. Керівництво навчальним процесом здійснювала вища педагогічна рада, що складалася з професорів та викладачів, які працювали на курсах. Вищі жіночі курси об'єднували найбільш прогресивну частину науково-педагогічних кадрів, які розглядали свою роботу в галузі жіночої освіти як відповідальну громадську діяльність. Тут викладали професори Д.І.Багалій, В.П.Бузескул, М.Ф.Сумцов та багато інших. Наприклад, у 1915-1916 навчальному році на історико-філологічному факультеті курсів працювало 29 університетських викладачів, в тім числі 19 професорів, 8 приват-доцентів, 2 лектори. Деканом факультету від дня заснування й до 1915 р. був І.М.Ендзелін, а з названої дати – професор Ф.І.Шміт [5]. Крім навчальної роботи, професорсько-викладацький склад керував науковою діяльністю слухачок, організовував різні тематичні гуртки, де курсистки виступали з доповідями та реферативними повідомленнями.

Для вступу до Вищих жіночих курсів абітурієнтам необхідно було подати атестат про середню освіту або скласти іспити, від яких звільнялися лише особи, що мали звання домашньої вчительки чи наставниці. Більшість жінок, вступаючи на Вищі курси при Харківсь-

кому університеті, надавали перевагу історико-філологічному факультетові.

Аналіз статистичних даних контингенту слухачок жіночих курсів свідчить, що кількість вихідців з дворян весь час зменшувалася і в 1916-1917 навчальному році становила трохи більше 4%. Поступово знижувалася питома вага вихідців із купецького стану та духовенства. В той же час чисельність представниць міщанства і селянства неухильно зростала й у вказаному навчальному році становила половину слухачок [6]. Це свідчило про демократизацію соціального складу освіченого жіноцтва. Оскільки значна кількість слухачок Вищих жіночих курсів походила із незаможного середовища, плата за навчання для них становила просто таки астрономічну суму. Дехто не витримував матеріальної скрути і залишав навчання, але більшості доводилося боротися не тільки за право навчатися, а й за власне виживання. Щоб мати гроші на прожиток і оплату за навчання, курсистки змушені були підробляти перекладами, переписом текстів, репетиторством. У працевлаштуванні їм надавали допомогу різні попечительські товариства.

Вищі жіночі курси готували висококваліфікованих спеціалістів, але застосувати на практиці свої знання і вміння у відповідності до одержаної освіти жінки не мали можливості. Випускниці історико-філологічного та фізико-математичного факультетів, які після три-чотирирічного строку навчання крім випускних іспитів здавали ще й додатковий з латини при університеті, мали право викладати тільки в початкових класах гімназій. Нерівноправне становище освічених жінок змушувало професорсько-викладацький склад Вищих жіночих курсів і самих слухачок неодноразово порушувати клопотання перед міністерством народної освіти про надання тим, хто успішно закінчив курси, права викладання в усіх класах середніх навчальних закладів. І тільки в грудні 1911 р. в Російській імперії було прийнято закон, згідно якому ті слухачки, що успішно витримали випускні університетські іспити з усіх предметів, одержували звання вчительок середніх навчальних закладів [7]. У зв'язку з цим при курсах було організовано вивчення методики викладання предметів гімназичного циклу із залученням до цієї справи викладачів місцевих гімназій з російської мови та латини.

У 1913-1914 рр. для Харківських вищих жіночих курсів побудували за проектом архітектора О.М.Бекетова власне приміщення на Мироносицькій вулиці, що значно покращило роботу і розширило можливості цього навчального закладу [8].

Вищі жіночі курси проіснували до Жовтневих подій 1917 р., а потім були включені до університетів, що стали змішаними за складом.

У 1910 р. в Харкові за ініціативою Харківського медичного товариства відкрився ще один вищий навчальний заклад для жіноцтва – Харківський жіночий медичний інститут, який став одним з найбільших вищих жіночих медичних закладів в Україні. Місцева преса писала з цього приводу: «30 жовтня 1910 р. відбулося давно очікуване відкриття в Харкові жіночого медичного інституту. Серед присутніх на відкритті були: управитель навчального округу Н.Д.Арбесов, директор медичного інституту В.Я.Данилевський, віце-голова медичного товариства приват-доцент Е.П.Браунштейн, декан медичного факультету професор Л.Л.Гіршман, директор бактеріологічного інституту В.І.Недригайлов, професори, представники Товариства грамотності, Товариства освіти серед євреїв та ін.» [9].

Спочатку для інституту орендували приміщення Північного банку по вулиці Сумській [8, 1910, 14 ноября], а згодом збудували за проектом архітектора О.М.Бекетова двоповерхове приміщення Анатомічного театру, де й відбулося вже вдруге урочисте відкриття інституту [10]. Першим ректором Харківського жіночого медичного інституту став професор В.Я.Данилевський. Головна мета цього навчального закладу, за словами самого ректора, полягала в тому, щоб «дати повну наукову медичну освіту, підготувати своїх студенток до самостійної лікарської діяльності». Інститут став новатором у справі прогресивного реформування медичної освіти завдяки тому, що, створюючись на засадах приватного навчального закладу, він мав можливість не заводити сухого формалізму і не псувати наукової справи бюрократичними правилами. Основні принципи, які закладалися до підвалин медичного інституту, полягали в автономії управління всіма напрямками роботи, взаємодовірі й повазі викладачів та студентів, розвиткові самодіяльності вихованок, гласності і відкритості усіх сфер життя закладу, узгодженості теорії й практики з вимогами науки та життя. Навчальна програма складалася з розрахунку п'ятирічного терміну навчання. Разом з тим, зважаючи на значний прогрес у галузі медицини, рада інституту взяла собі за правило через кожні п'ять років переглядати навчальні програми і плани, наближаючи їх до тих умов, у яких будуть працювати майбутні лікарі. Практику за рішенням міської думи студентки проходили в міських лікарнях на прийомах хворих [11], проводили профілактичні огляди в школах та на підприємствах, перевіряли якість продуктів на міських ринках.

Лекційні і практичні заняття в Харківському жіночому медичному інституті вели викладачі медичного факультету Харківського університету. В 1914 р. в Харківському жіночому медичному інституті відбувся перший випуск 240 жінок-лікарів. До 1917 р. тут підготували 1500 висококласних спеціалістів-медиків [12]. Випускниці цього навчального закладу за своєю освітою прирівнювалися до випускниць Вищих жіночих курсів при університетах, але ще з 1880 р. вони мали право на лікарську практику і одержували нагрудний знак з літерами «Ж.В.» – «женщина-врач» [13].

Розширенню мережі жіночої освіти в Харкові сприяло й відкриття Жіночого політехнічного інституту. 6 вересня 1916 р. відбулося пленарне засідання членів правління і редакційної колегії

Харківського південноросійського товариства технологів, на якому обговорювалося питання запровадження в Харкові Вищих жіночих політехнічних курсів. Імпульсом до створення курсів послужило клопотання навчального комітету Харківського технологічного інституту до міністерства народної освіти з приводу надання дозволу на прийняття до інституту жінок. Міністерство вважало подібний захід проблематичним до перегляду статуту Харківського технологічного інституту. Разом з тим, воно зі співчуттям поставилося до цієї проблеми і висловилося за те, щоб ідея інженерної вищої жіночої освіти реалізувалася посередництвом приватної ініціативи. Член товариства технологів В.Е.Тір вніс до правління товариства пропозицію взяти на себе всі організаційні моменти, пов'язані з відкриттям курсів. На цьому ж засіданні було вирішено, що Вищі жіночі політехнічні курси матимуть два відділення: механічне з двома відділами – машинобудівним і технологічним, та інженерно-будівельне із відділами залізничним і земського та міського господарства [14]. Пізніше до статуту записали положення про відкриття шести відділень: механічного, інженерно-будівельного, хімічного, електромеханічного, агрономічного та архітектурного, але в першу чергу передбачалося відкриття вже запланованих двох відділень з чотирма відділами [15].

Харківські вищі жіночі політехнічні курси знаходилися у віданні міністерства народної освіти і підлягали попечителеві харківського навчального округу. Управління курсами покладалося на директора і раду курсів, яка складалася із викладачів і двох представників наукового товариства технологів. Для завідування господарською та адміністративною частинами товариство технологів обирало п'ять осіб, які разом з директором курсів, його помічниками і деканами відділень утворювали господарчий і адміністративний комітет, діяльність якого регламентувалася спеціальною інструкцією [16].

І статут, і навчальні плани та програми розроблялися за зразком документації Петербурзького жіночого політехнічного інституту. На курси зараховувалися особи жіночої статі, що закінчили жіночі гімназії або інші навчальні заклади, курс яких визнано міністерством народної освіти достатнім для вступу до вищих навчальних закладів. Термін навчання на політехнічних курсах становив п'ять років, тобто десять семестрів [17]. Студенткам, що одержали випускне свідоцтво про закінчення курсів, з дозволу міністерства народної освіти надавалося право скласти іспити на основі загальних для всіх вищих технічних закладів міністерства народної освіти правил у спеціальних екзаменаційних комісіях [18].

Харківський жіночий політехнічний інститут організатори планували відкрити не пізніше листопада 1916 р. [19]. Але цей навчальний заклад розпочав роботу тільки в 1917р. [20].

Ще одним навчальним закладом, в якому мали право навчатися жінки, став Харківський комерційний інститут – єдиний в дореволюційний період вищий навчальний заклад Харкова зі змішаною формою навчання. Восени 1912 р. силами наукової громадськості міста було відкрито при Харківському комерційному училищі Вищі приватні комерційні курси, які у 1915 р. були переформовані в Харківський комерційний інститут з чотирирічним строком навчання. Спеціально для цього закладу в 1914-1915 рр. за проектом архітектора О.Бекетова було збудовано корпус на колишній Єпархіальній вулиці (нині – вулиця Артема).

Новий навчальний заклад знаходився у віданні міністерства торгівлі й промисловості. [21]. У 1912-13 навчальному році тут навчалося 236 студентів, а в 1914-15 їх кількість зросла більше, ніж удвічі і становила 558 чоловік [22] (за браком даних не вдалося встановити, який відсоток становили студентки в інституті). На комерційно-економічному факультеті студенти вивчали основи економічних, комерційних та юридичних наук. Інститут готував спеціалістів для торгівлі, промисловості, банківської і страхової справи (міської і земської). Навчальний план інституту передбачав практичні заняття. В інституті існували підвідділи: економіко-комерційний з педагогічною групою, банківсько-страховий з підрозділом на групи банківську і страхову, педагогічну, місцевого господарства та промислову з гірничим підрозділом. Одразу після створення інституту були обладнані навчально-допоміжні установи – фізична і хімічна лабораторії та кабінети, з часом – лабораторії аналітичної хімії, технології хімії, товарознавства волокнистих речовин, кабінет торгівлі тощо [23].

Таким чином, у Харкові на початку XX ст., хоча й з деяким запізненням, відбулося становлення вищої жіночої освіти, яка поступово розширювалася за рахунок збільшення спеціальностей і завдяки всезростаючому прагненню жіноцтва до оволодіння вершинами знань. Процес демократизації, притаманний на початку XX ст. усій освіті взагалі, надав можливість, хоча в більшій мірі теоретичну, ніж практичну, навіть жінкам – вихідцям із сільської та міської бідноти на навчання у вищій школі. Це було чи не найвищим і соціальним, і культурним, і, навіть, політичним досягненням тогочасного суспільства.

Тому доволі показовим, на нашу думку, є той факт, що саме в цей період – у 1910 р. – за видатні успіхи в галузі історії Вчена рада Харківського університету присвоїла видатному історикові О.Я.Єфіменко, першій серед жінок Росії, звання почесного доктора російської історії. Звертаючись до ректора Харківського університету Д.І.Багалія з вдячним листом, якого було зачитано на засіданні Вченої ради університету, Олександра Яківна кількома словами досить влучно охарактеризувала ту ситуацію, яка склалася на той час у країні щодо жіночої освіти, вказуючи і на її позитивні, і на негативні моменти: «Вельмишановний Дмитре Івановичу! Дозвольте мені прохати Вас, як ректора Харківського університету, передати Раді

університету мою глибоку вдячність за честь, надану мені визнанням за мною ступеню доктора історії honoris causa. Вважаю, маю право додати, що до моєї вдячності приєднується і колективна вдячність жінок, які прагнуть до наукової праці і зустрічають на цьому шляху багато сторонніх перепон» [24].

Примітки:

1. Украинский журнал. – 1924. – №14. – С.108-113.
2. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год): Репринт. изд. – Харьков, 1993. – Т.2.– С. 584.
3. Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского ветеринарного института Императора Николая II за 1914 год. – Харьков, 1915. – С. 2.
4. Малинко И.Г. Деятельность высших женских курсов на Украине (конец XIX – начало XX в.) // Вопросы истории СССР. – С. 121.
5. Отчёт о деятельности высших женских курсов, учреждённых обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1915 год (9-й год существования). – Харьков,1916. – С. 23.
6. Малинко И.Г. (Цит. праця). – С. 124.
7. Киевская мысль. – 1913. – №8. – 29 марта.
8. Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков от крепости до столицы. – Харьков, 1998. – С. 154.
9. Южный край. – 1910. – 2 ноября.
10. Там само.
11. Там само. – 17 ноября.
12. Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. (Цит. праця). – С. 155; Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 201, оп.1, спр. 59. – Арк. 4.
13. Песковский М.Я. Очерки истории высшего женского образования в России // Наблюдатель. – 1882. – №6. – С. 117-136.
14. Южный край. – 1916. – 7 сентября.
15. Там само. – 21 сентября.
16. Там само. – 14 сентября.
17. Там само. – 2 октября.
18. Там само.
19. Там само. – 14 сентября.
20. Справочная книга «Весь Харьков» за 1917 год. – С. 103.
21. Малинко И.Г. (Цит. праця). – С. 124.
22. Степанович Є.П. З історії вищої спеціальної освіти на Україні // Український історичний журнал. – 1982. – №1. – С.73.
23. Там само. – С. 13.
24. Южный край. – 1910. – 7 ноября.

Кротік Н.Л. (м. Кам'янець-Подільський)

ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНІ СТРУКТУРИ УКРАЇНИ ТА СТАНОВЛЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ОСВІТИ НА ПОЧ. 20 РР. XX СТ.

Розбудовуючи незалежну Україну, неможливо не враховувати етнонаціонального фактора, який на рубежі III тисячоліття на теренах Європи виступає ключовим у політико-культурному процесі. Для України це особливо важливо, адже її територію населяють численні народи і національності, які в умовах незалежності отримали реальний шанс у розвитку свого національно-культурного життя. Це, зокрема, гарантують Конституція України, „Декларація прав національностей", Закон України „Про національні меншини".

Без сумніву, важливим компонентом і характеристикою національно-культурного життя виступає освіта, особливо національних меншин, при організації якої на нинішньому етапі необхідно враховувати накопичений історичний досвід, особливо у період 20-30 рр., коли в умовах реалізації принципів політики коренізації освіта національних меншостей в тому числі євреїв в Україні, пройшла складний шлях від становлення і до розгрому наприкінці 30 рр., коли сотні організаторів освітнього процесу були репресовані і на набутий досвід було накладено „табу" на довгі роки.

Аналізуючи освітній процес в системі культурного життя євреїв України 20-30-х рр. необхідно підкреслити важливість ролі політичних і державних структур у ньому, особливо на початковому етапі тобто першої половини 20-х рр. Варто підкреслити, що саме в цей період відпрацьовувались підвалини і механізми, які згодом були сформовані у вигляді політики коренізації, що відкрила широкі можливості в організації національно-культурного життя. Саме аналіз діяльності політичних і державних структур створює можливість зрозуміти причини еволюції і відходу у розбудові освіти як єврейської, так і інших національностей у розпалі сталінських репресій. Однак на ці злободенні питання українська історіографія відгукнулася ще незначною кількістю праць.

Як засвідчує видання Книжкової палати України „Євреї в Україні. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. 1917-1941 рр. Ч. I, у розділах „Освіта", „Педагогіка" міститься 130 джерел і лише одиниці торкалися діяльності державних і партійних структур в організації єврейської школи.[1]

У наші дні цю проблему виділили у своїх дослідженнях Горшков В.П., Гусєв В.І., які показали трудноці формування єврейських секцій при комітетах КП(б)У в грудні 1919-грудні 1921[2]. Мосяков В.Я. у статті[3] зупинився в основному на періоді другої половини 20-х рр. і зовсім обійшов увагою проблеми школи, хоча в її функціонуванні було немало економічних чинників.

Предметними щодо піднятої нами проблеми є статті Орлянського В.С., опубліковані в Гуманітарному журналі Національного гірничого університету в 2000 р. У першій статті – „Пристосування державного апарату до обслуговування єврейського населення в 20-30 рр.,"[4] розкривається хід формування національно-адміністративних формувань, як національних сільрад, судових камер тощо. Однак питання єврейської школи в ній не порушується. В іншій статті – „Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК і українське єврейство (1920 рр.)"[5] автором розглядаються проблеми організаційного становлення цієї структури після 1924 року і до 1930 року. Однак у ній відсутні сюжети щодо єврейської освіти. Такий же підхід автора спостерігається і в статті, де розглядається роль рад у вирішенні проблем єврейського населення півдня України в 20-х рр.[6]

Частково торкається проблеми діяльності партійних державних структур у розбудові єврейської освіти на початку 20-х рр. у своєму дослідженні Бистрицька О.В.[7] Однак вона обходить особливості у розбудові єврейської школи початку 20 років, дещо схематично розкриває діяльність владних структур, зовсім обходить їх спрямованість на радянізацію освіти тощо.

Таким чином, головною метою автора пропонованої статті є аналіз діяльності політичних та державних структур у організації єврейської освіти на поч. 20 рр., дослідження механізмів впливу на національну інтелігенцію, формування засад нової політики, кульмінацією якої стали рішення XII з'їзду РКП на коренізацію.

Розглядаючи проблеми постановки єврейської освіти поч. 20 рр. необхідно виокремити декілька моментів:

– по-перше, нова влада та її структури зустрілися з великою кількістю проблем. Найголовніша з них полягала в тому, що єврейська школа виявилася розгромленою у період єврейських погромів під час громадянської війни, жертвами яких стало біля півмільйона чоловік, в т.ч. 150 тис. було вбито, 200 тис. було поранено і покалічено, 50 тис. залишилося вдовами, 70 тис. дітей сиротами[8]. З цього приводу газета „Вісті ЦВК ВУ" зазначала "... єдиний розсадник знань – школи припинили своє існування, персонал покинув їх, шкільні будинки поруйновані зовсім"[9];

– по-друге, єврейське населення в основному було зосереджено в містах і містечках України. За статистикою 1926 р. євреї в містах України

складали 25,7%, а в містах з чисельністю від 50-100 тис. – 35,2%. В Катеринославі, наприклад, за переписом 1923 р. проживало 153 824 чол. з них євреї складали 51 666 або 34%[10]. Якщо врахувати, що єврейські колонії були погромлені, пограбовані, в них панувало безробіття, то відродження школи тут було не першою справою;

– по-третє, в умовах економічної нестабільності, особливо голоду, що панував на початку 20 рр., серед єврейського населення великим впливом користувалися сіоністські організації, клерикальні інституції;

– по-четверте, вирішуючи проблеми налагодження економічного життя владі необхідно було боротись за політичну стабільність у суспільстві, адже єврейські містечка та колонії заполонив бандитизм і грабіжництво. Звідси влада змушена була ввести навіть інститут відповідачів в т.ч. і єврейських. Це вносило додаткову напруженість у міжнаціональні відносини[11].

Бачення нової влади перспектив освіти в цілому та національної зокрема були викладені у тимчасовій інструкції Губвіднаросвітам, підписаної Наркомом освіти Гринько 24 лютого 1920 року. Її вимоги зводилися:" ... ведіть рішучу боротьбу у всіх апаратах і органах освіти: 1) зі звичкою утвореною, завдяки постійній переміні влад все відбудовувати в старих розмірах і формах, по 2) з вільною й не вільною інерцією русифікації. На планомірність організації освіти мусить данний бій всякому націоналізмові і працюючі верстви повинні практично на ділі почувати, що тільки радянська влада здатна задовольнити всі вимоги працюючих, в тому числі і національні"[12].

Як відомо, організацією роботи серед національностей України займалися національні секції при ЦК КП(б)У. Євсекції були створені рішенням від 18 серпня 1919 року, а почали діяти при парткомах з грудня 1919 року. В їх обов'язки, згідно Меморандуму Центрального бюро при ЦК РКП(б) і Главбюро євсекцій ЦК КП(б)У входило, поряд з іншим, безпосередня робота по створенню єврейської школи. Однак організація Главєвсекції ЦК КП(б)У, яка розміщувалась у Києві для оперативності в роботі, не внесла докорінної зміни у відродження єврейської освіти. Між Главєвсекцією і ЦК КП(б)У почалися конфлікти, що спричинили рішення ЦК КП(б)У від 19 квітня 1920 року про розпуск секції і заміну їх відповідними відділами. Мотивуючи його, ЦК КП(б)У відзначив, що євсекції через самостійницьку позицію сприяють розвитку націоналізму в секціях, що в українських умовах неприпустимо[13]. Звідси, в силу цих причин ні євсекції, ні пропоновані відділи достатньої уваги розвитку єврейської освіти не надавали.

Народні комісаріати освіти, в рамках повноважень мали за обов'язок, організацію освіти національних меншин. З цією метою було розпочато формування своїх структур, що мали займатися організацією освіти національних меншин. Так, НКО УРСР однією із найперших, 23 червня 1920 року видає інструкцію „Про організацію єврейських секцій при Губ., міськ. і повітнаросвітах". У ній підкреслювалися, що „... для керування культурно-освітньою роботою поміж єврейського населення при Губ. міськ. і повітнаросвітах закладаються єврейські секції, які проводять роботу під загальним керівництвом і контролем колегії Наросвіти. Секції складаються з завідуючого й двох членів ...Секція запрохає, за згодою відділу, необхідну кількість інструкторів..."[14].

Євсекції ЦК КП(б)У, НКО УРСР одним із найголовніших своїх завдань у справі організації єврейської освіти визначили радянізацію її. Це випливало із стратегічної мети, яка Народним комісаром освіти Гринько формувалася так: „Розворуште і посуньте до діяльності академічне і вчительське кола. Роз'єднайте всі існуючі вчительські організації і з дійсно революційних елементів утворюйте єдину Всеукраїнську Спілку Робітників Освіти й Соціалістичної культури, здатну утворювати нашу Радянську політику. Від чужого нам вчительства скоріше увільняйте школу, для цього влаштовувати переобрання вчителів не тільки на папері, але й на самому ділі"[15].

Звідси, початок 20-х років у будівництві єврейської школи позначений політичним тиском, яке здійснюють партійні та державні структури на національно-культурні організації. Вони насамперед усувають з арени тих з них, які опікувалися освітою і в майбутньому могли претендувати на лідерство в національно-культурному житті. Зокрема, такої долі зазнав Всеукраїнський Євобком, що був створений для допомоги у ліквідації наслідків голоду, і в той же час опікувався відбудовою шкільних приміщень[16]. Під різними причинами ця організація зазнавала обмежень у діяльності, а до середини 20-х років взагалі перестала існувати.

Другим напрямом, на якому фокусували свою діяльність державні і політичні структури при будівництві єврейської школи стала боротьба із мовою іврит. Вона, як зазначає О. Козерод, була складовою частиною радянської антирелігійної політики[17], котра посилено розпочалася у 1920 році масовим вилученням літератури під час обшуків та ліквідації іудейських релігійних общин. Мотивом для цього, як стверджувала влада, було те, що іврит мовляв є мовою сіоністів.

У зв'язку з цим у 1920 році Народний комісар освіти видає розпорядження, у якому зазначається, що „материнською мовою єврейської маси є мова ідиш, а не іврит. Ідиш є мовою викладання в школах всіх типів на території УРСР. Іврит з загальноосвітніх програм семирічної трудової школи має бути виключений". Згідно цієї постанови розпочалось масове вилучення літератури на івриті з єврейських шкіл та ін. освітніх установ.

Ця література служила важливим джерелом комплектації у такий грабіжницький спосіб бібліотек політичних структур КП(б)У. Про це засвідчує, зокрема, такий документ: „... Вища

партійна школа розпочала організацію своєї центральної фундаментальної бібліотеки, яка повинна обслуговувати курсантів, лекторів, Центральний комітет та інші центральні органи ... Вже зібрано більш ніж 2000 цінних виданнь з єврейської тематики. Прохання до всіх організацій влаштувати збирання книжок, наукових, літературних, головним чином єврейською мовою, старих журналів. ... Зав. партшколою тов. Лівшиц. 25 червня 1921 р."[18].

У зв'язку з боротьбою із івритом почався тиск на єврейських діячів освіти та культури, особливо письменників, які писали твори на цій мові. Збірки їх заборонялися, видавництва, що друкували зачинялися. Не менш інтенсивно діяв орган, що здійснював контроль за ввозом літератури з-за кордону. У бюлетенях Главліту за цей період часто-густо наголошувалося про заборону ввозу книг відомих діячів єврейської культури, провиною яких було те, що друковані вони були на мові іврит.

Звичайно, така позиція політичних і владних структур не могла не викликати протидію з боку учнів шкіл та вчителів, єврейської інтелігенції і національно свідомих кіл. Протягом 1920 року до органів влади надходили численні листи, у яких висловлювалась незгода із дією влади. „Ми, єврейські діти м. Жмеринки, виходили з того, що мова є одним із чинників кожної нації, вважаємо, що культурну відсталість єврейства можна побороти тоді, коли нам дозволять займатися і навчатися рідній мові івриту. Він єдиний, який в змозі задовольнити духовні потреби єврейського дитинства, бо вся література, усі кращі твори написані цією мовою".

Аналогічного змісту листи надходили до багатьох владних організацій, центральних засобів інформації. Така петиційна компанія, починаючи з 1920 року і в наступні роки наростала. Вона стала свідченням деформацій у здійсненні національної політики, показала нездатність і небажання владних структур будувати єврейську національну школу на засадах справді національних, з урахуванням потреб самого населення.

Продовжуючи думку про радянізацію всього комплексу навчально-виховного процесу, себто єврейської школи в цілому варто наголосити на тому, що владні структури: і політичні, і державні в першу чергу зосереджували свою увагу на вчительських кадрах. Вони висували їм непомірні вимоги, піддавали політичному остракізму, оточували атмосферою підозри, звинувачували їх у націоналізмі.

На політичне „перекування" вчительських кадрів спрямовувалася курсова перепідготовка. Запроваджувалися так звані літературні суди, персонажами яких виступали „антирадянські" елементи з числа вчителів. Тиск на вчительські кадри, політичні перепровірки, матеріальна скрута стали однією з причин дефіциту вчительських кадрів у єврейській школі, особливо початковій, котра обслуговувала здебільшого єврейську бідноту містечок. Так, у семи колоніях Маріупольського району майже половина відбудованих шкіл у 1922 році не працювала через відсутність учителя[19].

Підкреслимо й те, що на становлення єврейської школи початку 20-х рр. значний вплив мав антисемітизм, який ускладнював національно-культурну роботу і був одним із вагомих чинників міграції євреїв з України, що набула масовості саме на початку 20-х років і була предметом головної болі владних структур, відволікала у них не тільки увагу, але й кошти для його гальмування, бо саме міграційні процеси були резонансними в зарубіжних колах.

З метою забезпечення єврейської школи кадрами вчителів Главбюро при ЦК КП(б)У розробляє план, який містив найголовніші напрями:

– готування групи інструкторів для перепідготовки масового вчительства;

– підвищення кваліфікації всіх вчителів на повітових та районних курсах в тому числі і національних;

– самостійну перепідготовку вчительства[20].

В результаті запланованих заходів починають діяти самостійні єврейські курси в регіонах з найбільшою кількістю шкіл: Одесі, Вінниці, Донбасі. Крім цього в регіонах України діяло 35 різноманітних курсів, на яких були національні відділення в тому числі і єврейські. Ці термінові заходи дозволили провести підготовку і перепідготовку близько 1500 вчителів, що зняло гостроту, але не вирішило проблеми. Перед владними структурами як нагальне постало завдання відкриття мережі навчальних закладів, відділень у вузах, однак через надмірну політизованість у підходах до організації єврейської школи цього на початку 20-х рр. не вдалося досягти.

Формування мережі єврейських шкіл та появу масового загону вчительства засвідчило проведення у 1922 році І Всеукраїнського з'їзду працівників єврейської освіти, який всебічно обговорив стан єврейської освіти на Україні, визначив слабкі її сторони. Особливо гостро констатував недостатню матеріальну базу, несталість фінансування та гостроту в матеріальному забезпечені вчителів. Все ж, він продемонстрував і те, що завдяки діям владних структур, зацікавленості громадськості єврейська школа відновлювала свою роботу. У 1922/23 навчальному році на Україні вже діяло 268 єврейських шкіл з викладанням на рідній мові.

Таким чином, 1920-1923 роки стали етапом у відродженні єврейської школи на Україні, яка фактично була ліквідована під час погромів громадянської війни. У цьому відродженні позитивну роль зіграли політичні та державні структури, які своїми діями сприяли налагодженню єврейської освіти. Однак дії владних структур були непослідовні, вони несли в собі подвійні стандарти. Сповідуючи принцип приналежності ідеї національного відродження, влада в той же час намагалася його загальмувати

спрямувати у русло радянізації. Саме радянський компонент вихолостив з єврейської школи національне, привніс у неї надмірну політизованість, перетворив єврейські школи у радянські з єврейською мовою викладання.

Все ж, попри суперечливість дій структур КП(б)У та радянської влади у 1920-23рр. поява 268 єврейських шкіл засвідчила відродження єврейської освіти в Україні. Досвід її організації, як і інших питань національно-культурного розвитку національних меншин початку 20-х років ліг в основу рішень XII з'їзду РКП(б), який взяв курс на здійснення політики коренізації, що мала поглибити процеси національно-культурного відродження етнічних меншин.

Примітки

1. Євреї в Україні. Науково-допоміжний покажчик 1917-1941. Перша частина. – К, 1999. – С.82-86.
2. Горшков В.П., Гусев В.Н. Еврейские секции при комитетах КП(б)У: трудности становления (декабрь 1919-декабрь 1921г.) // Єврейське населення Півдня України. – Запоріжжя, 1992. – С. 62-62.
3. Мосяков В.Я. Главбюро еврейских КП(б)У и вопросы экономическго развития еврейского населения в 20-е годы // Там само. – С. 70-72.
4. Орлянский В.С. Пристосування державного апарату до обслуговування єврейського населення України в 20-30 рр. // Гуманітарний журнал. – 2000. – № 1(5) – С. 30-37.
5. Його ж. Центральна комісія національних меншин при ВЦУВК і України єврейство (1920-ті роки) // Там само. – №3/4 (7/8) – С. 48-54.
6. Його ж. Роль советов в решении проблем еврейского населения юга Украины в 20 годы // Єврейське населення півдня України. – Запоріжжя, *1992. – С. 72-75.*
7. Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин у 1917-1930 рр. Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. – Харків, 1998. – С. 59-61.
8. Горбань В.І. З досвіду організації гуманітарної допомоги єврейському населенню України. (1920-1930рр.) // Єврейське населення півдня України. – Запоріжжя, 1992. – С. 65.
9. Культробота в колоніях // Вісті ВЦУВКа. – 1923. – 17 січня – С.3.
10. Мосяков В.Я. (Цит. праця). – С. 73.
11. Центральний державний архів вищих органів влади України – ф. 413. – сп. 2. – Арк.14.
12. Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по народному комісаріату освіти УССР. Вип. 1. – Харків, 1920. – С.11.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України – ф.1. – оп.20. – спр. 338. – арк.3.
14. Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по народному комісаріату освіти УССР. Вип. 1. – С.25.
15. Там само. – С. 11.
16. Вісті ВЦУВКа – 1923 17 січня – С.3.
17. Козерод О. Боротьба радянської влади з *мовою іврит в Україні:1921-1929 рр.//* Еврейская мысль сквозь века. Вып.5. – Днепропетровск, 2001. – С. 171.
18. Там само. – С. 173.
19. Вісті ВЦУВКа – 1923.– 17 січня – С.3.
20. Бистрицька О.Б. Цит. праця. – Арк. 60.

VIII
ЛІТЕРАТУРНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Кудрявцев М.Г. (м. Кам'янець-Подільський)

ІДЕЙНІ КОЛІЗІЇ У ДРАМАТУРГІЇ СПИРИДОНА ЧЕРКАСЕНКА

Серед драматургів української діаспори 20-30-х років одне з найчільніших місць посідає Спиридон Феодосійович Черкасенко (1876-1940), творчість якого відзначається оригінальними тематичними і стильовими пошуками. У п'єсах цього драматурга спостерігаємо своєрідне поєднання традицій соціально-побутової драми з елементами європейської неоромантичної п'єси, що в українській літературі поч. XX ст. була достойно представлена творами Лесі Українки, Олександра Олеся, І.Кочерги.

Перші спроби С.Черкасенка у драматургічному жанрі (короткі ескізи "Жах" (1906), "Повинен" (1908), драма "Хуртовина" (1908)) були співзвучні революційним настроям трудящих періоду 1905-1907 рр., відображаючи соціальні ексцеси і колізії у робітничо-селянських середовищах.

Перших два етюди за естетичною сутністю цілком відповідали засадам символістської драматургії: образи твору носять абстрактно-символічний характер, у кожному з них бачимо носіїв певних ідейних переконань. ^Такими є члени однієї хуторянської сім'ї, що протягом короткого часу, очікуючи справедливої розплати за вчинені людям кривди, проявляють своє соціально-моральне єство, з драматичного малюнка "Жах".

Будучи узагальненими образами-символами, персонажі драми відповідали певній національній конкретиці, уособлюючи соціальний характер неоднорідного і розмежованого українського суспільства, розбурханого революцією.

Перед нами родина багатого землевласника: Батько, Мати, Старший, Середульший, Менший сини, Дочка, Бабуся, Невістка. Усі з тривогою і страхом метушаться на протязі довгої ночі, чекаючи неминучої розплати від скривджених ними людей, що можуть прийти у будь-яку хвилину. Старше покоління (Батько, Мати, Бабуся, що спить на печі) не відчувають за собою великої провини, як Старший і Середульший сини, які жорстоко експлуатували наймитів, пускали покритками по світу дівчат, жорстокі і немилосердні і до власних батьків. Однак спокута за вчинене зло має лягти на всю родину, тому жах сковує і Батька, і Матір, і Дочку, що приїхала з навчання у гості додому. В образі ночі уособлюється темнота, безпросвітність, гріховність людського існування, врешті суть соціального зла, яке мусить бути покараним. Усі члени родини сприймають темряву ночі по-різному. Для Меншого сина, чистого совістю і сумлінням, справедливого і чесного, вона – нічка тиха, тепла, зоряна, весняна нічка, дивна, як чарівна казка!..."[1].

Для дочки, наляканої тривогою і страхом старших братів, – "Ніч повна страхіття, й під її ніжним серпанком коїться злочин" (І, 355).

Найбільше бояться ночі Старший і Середульший брати: їхній гріх перед людьми, над якими (безправними наймитами) чинили наругу, найбільший. Немає гріховного тавра у Меншого брата ("чиста, кришталева душа, не зіпсована огидою життя вдача – 356) – людини демократичних переконань, вигнаного за вільнодумство з університету. Проте пануючий у сім'ї страх (вважай – у суспільстві) сіє тривогу і в його душі. Менший брат прекрасно розуміє, що злочини окремих людей кладуть тавро і на всіх оточуючих, що відповідальність за скоєні гріхи одних лягає і на інших, на все суспільство. Тому страх можна зняти лише тоді, коли звільнитись од злих помислів, коли очистити душу від скверни.

"Страшна ніч, що панує в душі. Позачиняйте вікна й двері вдень, і тоді ви почуватимете середодня присутність тієї ночі. Бо вона не зокола, вона в нечистім сумлінні вашім, запеклім серці, потьмаренім розумі" (357), – говорить Менший брат, закликаючи старших до морального очищення і покаяння. Як правдолюбець та ідеаліст, молодший з братів (в образі цьому наявна і фольклорна символіка) не сприймає тих соціальних і моральних взаємин, котрі роблять з вільної людини суб'єкта суспільства-тюрми, тому цей герой і уособлює ту кращу частину людськості (в даному випадку тут проглядаються риси передової інтелігенції), що намагається окреслити шлях до світла, позбавивши заблукалий народ гріховності і страху.

Якщо Старший і Середульший брати бояться прийдешнього дня (сходяче сонце для них асоціюється з полум'ям справедливої розплати), то Менший з радістю сприймає перші червоні промені ранку, що дасть прозріння сліпцям, збентежить грішників, принесе торжество праведникам. Саме він, молодший з братів, з повагою ставиться до старшого покоління, котре, попри свою неосвіченість і обмеженість, все ж залишалось духовно і морально чистішим. У словах Батька звучить осуд старшим синам за їхню бездушність і жорстокість, за які доведеться розплачуватись усім:

"Ви доводите людей до того, що треба від них сподіватися лиха. Ми із старою вік прожили, й за нашої пам'яті не було, щоб наймит пішов від нас без заробленого ним, з прокльонами, з нахвалкою, й погрозами. Ми жили лагідно, по-божому, й люди нас знали, й ми їх знали. Відколи ж ви хазяйнуєте, спокій тікає від наших дверей. Ось тепер: кого ви лякаєтесь?

Вас жахає, що прийдуть ваші скривджені наймити, спалять, пограбують, а то й заб'ють вас. До нас не бігали наймички" (1, 360). Батько і Мати

у п'єсі представляють ту частину соціального середовища, що волею і неволею не тільки несуть певну відповідальність за морально вироджених співвітчизників, але й самі можуть стати жертвою їх свавілля і жорстокості, які стають визначальними проявами у поглинутому панікою суспільстві. Адже у страху і розпачі Старший і Середульший сини погрожують Батькові розправою.

Не відчуває ні страху, ні тривоги перед можливою небезпекою стара Бабуся, що спить на печі: їй усе байдуже і незрозуміле. В образі цьому уособлюється крайня, соціальна інертність і байдужість, притаманні деяким прошаркам, що можуть спокійно перечекати у самоізоляції будь-які бурі і потрясіння: всякі суспільні ексцеси для них просто незрозумілі.

Суспільний психоз нагонить жах і на наївних, впевнених у своїй непогрішимості сліпців, що не можуть збагнути причини тих бід, які несе бунтівна, прагнуча помсти людська стихія. Духовна і соціальна сліпота є причиною страху Дочки – наївної екзальтованої панночки, котра не в силі зрозуміти усієї складності людських взаємин і можливої трагічності вирішення соціальних колізій. Відповідний багаж освіченості, почерпнуті книжні знання тут аж ніяк не допоможуть в осягненні суворої правди життя:

"Прочитала кілька сторінок, але побачила, що жодного слова не пам'ятаю з прочитаного. Очі дивляться, а вуха надворі" (1, 359- 360).

Промінь сонця, що вселяє надію у людське прозріння, викликає сльози радості і очищення у Дочки, що репрезентує у творі представників відданої од народу, замкнутої у своїй ілюзорності, обмеженої інтелігенції. У фінальній сцені спостерігаємо, що напруження і страх з першим вранішнім світлом зникають, – отже, є надія на очищення од скверни, на торжество добра.

Драматичний ескіз С.Черкасенка "Жах", що передає моральний стан суспільства у період революційного передгроззя, є типовим взірцем символістської п'єси, репрезентованої на початку століття у європейській літературі творчістю М.Метерлінка, Г.Гауптмана, в українській – творами О.Олеся. Багато в чому (специфіка конфлікту, сконденсованість дії, діалогічна форма, дискусійне начало) п'єса "Жах" споріднена з "маленькими драмами" Метерлінка – "Сліпі", "Непрохана", "Там, всередині". Як і в бельгійського драматурга-символіста, тут тяжіння до алегорій, пошуки вищого, таємного смислу у подіях, у самому людському існуванні, філософська наснаженість, домінанта ідеї над характерами. Однак твори Черкасенка, на відміну від п'єс Метерлінка, пов'язані з певною історичною і соціальною конкретикою. На це слушно вказують дослідники, зазначаючи, що: "На відміну від безадресного" Метерлінка, сюжети творів Черкасенка пов'язані з певним часом і простором. Поетику "психологічного імпресіонізму", що "непомітно переходить у символізм", український письменник використав для правдивого зображення революційного передгроззя. Елементи символізму в нього по-різному поєднуються з елементами реалізму".[2]

Революційні події 1905-1907 рр. знайшли відображення і в іншій типово символістській одноактній п'єсі С.Черкасенка "Повинен" (1906), що є власне і драмою ідей, поскільки образи-символи Батько, Мати, Син, Дочки, Шахтар, Прокіп є носіями певних ідейних і моральних переконань.

На відміну від "Жаху", драматичний ескіз "Повинен" є більш заземлено реалістичним твором, символіка тут проглядається більше в ситуації, ніж в образній системі, головним фактором п'єси є донесення ідеї, її домінування над характерами. Смертю (нехай і зайвою, що не врятує нікого) юнака, котрий гине, захищаючи шахтарів од москалів-карателів, утверджується ідея людської жертовності, боротьби за соціальну справедливість, необхідності стати на захист потоптаних прав, громадянської активності. Поскільки у драмі характери і ситуації вихоплені з реальної дійсності, в усьому (у фабулі, у трагічній розв'язці конфлікту) проглядається "конкретність соціального змісту" (Л.Мороз), сутність авторського методу можна визначити як символічний реалізм.

Кращими творами дореволюційної драматургії С.Черкасенка критики по праву вважають п'єси "Казка старого млина" (1913) і "Про що тирса шелестіла" (1916). Перша з них належить до кращих зразків символістської драматургії, представленої в Україні і в Європі такими творами, як "Лісова пісня" Лесі Українки, "Зачароване коло" Л.Риделя, "Затоплений дзвін" Г.Гауптмана, "По дорозі в казку" О.Олеся, "Бранд" і "Пер Гюнт" І.Ібсена.

На відміну, скажімо, від "Лісової пісні" Лесі Українки, "Затопленого дзвону" Г.Гауптмана чи "Пер Гюнта" І.Ібсена, у "Казці старого млина" С.Черкасенка немає фантастичних образів і ситуацій. У п'єсі бачимо цілком реальні образи живих людей: інженера-німця Вагнера, молодого і красивого, діда-мельника, степову красуню-мельниківну Мар'яну, чабана Юрка, Подорожнього, сестер-панночок Сусанну і Марію тощо. Події розгортаються серед мальовничої природи українського степу, куди разом із підручними Крамаренком, лакеєм Трохимом прибуває молодий красень-інженер Густав Вагнер.

Степова екзотика, річка з вербами, старий казковий млин полонять пришельців неповторною красою, але Вагнер, прагматик і себелюбець, одержимий маніакальною ідеєю надлюдини, вирішує підкорити степ, зруйнувати прадавній патріархальний уклад, споконвічні усталені народом традиції. Носій, здавалось би, творчого, а насправді руйнівницького начала, Вагнер, по-хижацькому знищуючи природу, розбудовує у степу шахти, рудники, будинки, перетворює незайману красу у цивілізований промисловий край. Конфлікт між усталеними народними традиціями і новими буржуазними відносинами, капіталістичним прагматизмом та руйнацією не

був новим у літературі. Відповідні колізії спостерігаємо у віршах і прозі І.Франка, творах І.Манжури, В.Винниченка тощо. Про дисгармонію людського меркантилізму і прагматизму з чистотою мудро-справедливого витвору природної краси йдеться у "Лісовій пісні" Лесі Українки. Проблеми ці стануть вкрай важливими у літературі і наприкінці 20-го століття – найбільш руйнівницького як і в соціально-моральній, так і в демографічних та екологічних сферах.

Антигуманна у своїй суті ідея надлюдини, супер-бестії, якій усе дозволено, яка може підкорити під себе і природу, і мораль, знайшла своє вираження і соціальну трансформацію у маніакальних планах лжемесій і лжетворців усіх мастей, у різних ідеологічних доктринах – чи то більшовицьких, що проголошували не чекати милостей від природи, чи то фашистських з мріями встановити новий порядок на землі. На роль надлюдини, що хоче підкорити усе власним амбіціям, на ощасливлювача і творця претендує герой драми "Казка старого млина" культуртрегер Густав Вагнер, котрий самовпевнено вважає себе тим, "хто цій пустелі скаже: оживи! – І вмить вона, як в казці, оживе" (472). Прагнення зробити витворену Всевишнім казку на свій лад приносить насправді лише нещастя. Вагнер дійсно будує, дає дикому степу промислове життя, стає власником шахт і заводів. Але водночас цей індивідуаліст нищить і плюндрує земну і людську красу, уособленням якої виступають діти степу: красуня Мар'яна, її дід-мельник, німий і разом з тим чуттєвий до музики природи чабан Юрко. Саме вони, а з ними палка панна Сусанна, Подорожній (виступає ніби у ролі судді і пророка) протистоять руйнівництву, аморальності і вседозволеності Вагнера.

Густав Вагнер уміє цінити красу, навіть може здаватися на перший погляд поетичним, хоч насправді є бездушним і жорстоким. Закохавши у себе Мар'яну і будучи сам небайдужим до неї, він заради користолюбства відмовляється від дівчини, руйнує її життя: як бездушно знищив природну красу, так жорстоко плюндрує і її образ-символ – казку Мар'яну. Але Вагнер терпить моральний крах: не може поєднуватись у людині одночасно руйнівник і будівничий. Намагаючись "на руїнах спорудить царство дужих" (473), цей новітній культуртрегер отримує поразку і в соціальному і в особистому планах: принісши руйнацію у природу і в людське життя, він втрачає світ краси, втіленням якого є Мар'яна (вона залишається живою, але відчуженою від Вагнера), терпить моральний осуд.

За словами Сусанни, краса в образі Мар'яни оживе і відродиться, залишившись духовною сутністю, незбагненною для холодних і бездушних індивідуалістів-прагматиків: "Для Вагнерів навік умерла Казка!" (547). Титанічні, але егоїстичні у своїй суті плани Густава Вагнера (як і його аналога Генріха з "Затопленого дзвону" Г.Гауптмана) зазнали краху, як і сама антигуманна ніцшеанська ідея сильної особистості, уособленням якої є герой. У "Казці старого млина" автор підійшов до важливої проблеми, котра пізніше, трансформувавшись відповідно до соціально-політичних тенденцій новітньої доби – доби науково-технічних революцій, стала однією з найболючіших проблем віку. Це насамперед проблема гармонійного співіснування людини і природи, збереження краси, екології при невідворотності технічного поступу суспільства. Питання ці є магістральним і в Довженковій "Поемі про море", і в "Соборі" О.Гончара, і в "Прощанні з Матьорою" В.Распутіна, і в "Марії з полином у кінці століття" В.Яворівського тощо.

Привертають увагу Драми С.Черкасенка з національної історії "Про що тирса шелестіла" (1916) і "Северин Наливайко" (1928). У першій із них тема історичного минулого використана досить своєрідно: конкретні факти з життя славного кошового отамана Запорізької Січі Івана Сірка подані у нерозривному зв'язку з його особистою трагедією – нестримною любов'ю-пристрастю до демонічної, честолюбивої жінки Оксани Орлівни, яка приносить лише нещастя спокушеному козацькому ватажку-герою. Сам драматург у передмові до твору зазначав: "Історичні і взагалі живі особи в п'єсі взято автором не для популяризації їх зі сцени, а – як живі символи до втілення певних ідей (Сірко – боротьба в людині двох початків – звірячого і духовного; в образах Оксани й Килини – вираз тих початків; Сірчиха – клопітка буденщина, не здатна піднестись над життям, і т.д.); епоха і історичні події для драматурга – тільки тло, на якому оживають його власні образи" (548).

Характерно, що особисті колізії (Оксана-Роман, Оксана-Сірко) вигадані, людські драми і трагедії автор синтезує з конкретними історичними фактами, що знайшли відображення у літописній та художній літературі: літопис Самійла Величка, історичні романи Ю.Мушкетика ("Яса"), В.Малика ("Таємний посол") та ін. Так властолюбна й честолюбива Оксана Орлівна, що прагне звитяги і слави, виявиться отим переодягненим мужнім козаком Шевчиком, що врятує Січ в час оточення її п'ятнадцятьма тисячами турків-яничар і сорока тисячами татар; новітнім Ефіальтом-зрадником, що проводить ворогів на Січ, є син Сірка Роман, розтерзаний ревнощами і ненавистю до батька-суперника, любов якому віддає Оксана (колізія ця ще більше підкреслює трагедійність жертви людської пристрасті); врешті відпущений батьком Роман загине серед тих козацьких земляків-бранців, що передумали повернутись на рідну землю, і винуватцем його смерті буде Іван Сірко – рідний батько.

Найсильніше у п'єсі виписаний внутрішній конфлікт у душі Сірка – боротьба "звірячого і духовного". Характерно, що демонічна і зловісна Оксана і є каталізатором того злого начала у кошового отамана, який стане заложником пристрасті. Адже Сірко стомлений походами і боями, прагнув миру і спокою, засуджував будь-яке насильство і кровопролиття:

Од смороду спирає в грудях дух:
Усюди трупом землю вкрито… Раз…
Ніколи не забуду… на шляху
Посеред трупів тих побачив я
Розхристану татарку. Немовля,
Мале дитя вп'ялося в груди їй
Своїми губенятами: шукало молока
Та так при матері і задубіло.
Було так тихо скрізь і так спокійно,
Що од спокою того мимохіть
Під шапкою полізла раптом вгору
Козацька чуприна… Ні, доволі…
Не тільки дітям рідним, а нікому
Зазнать того спокою я не зичу (576).

Однак дії Сірка, спровоковані Оксаною Орлівною і викликані любов'ю до неї, спричиняють не тільки особисту, а й суспільну, національну трагедію. Вагомі історичні події і факти у драмі Черкасенка (як і в історичних творах М.Старицького: романах "Богдан Хмельницький", "Кармелюк", драмах "Маруся Богуславка", "Оборона Буші", "Юрко Довбиш") – випливають не з суспільних, а з інтимних факторів: особисте не тільки переважає над громадським, а й є його рушієм. Національний герой Іван Сірко найменше підходив на роль трагедійного героя з роздвоєною душею, на персонажа, що стане заложником власних пристрастей.

"… С.Черкасенко, очевидно, не зовсім вдало вибрав для свого образу життєву модель. Відважний і монолітний народний герой найменше підходив для такого прототипу. Історична несумісність образів викликала й викликає запитання, незважаючи на прозоре авторське застереження'" – слушно зазначає літературознавець. Інша дослідниця підкреслює, що "у душі Сірка – героя п'єси – зіткнулися войовничість (проливати кров він уже втомився), на якомусь етапі прагнення до влади – і протилежне жадання миру й спокою, тобто дух козацький і дух хліборобський як дві іпостасі національної української душі" .

Більш вдалим твором на історичну тематику у С.Черкасенка є, безперечно, драма "Северин Наливайко" (1928), у якій автор зобразив трагедію визвольної, державотворчої ідеї, розтоптаної егоїстичними інтересами та амбіціями українських ватажків, що через хворобливий вождізм та меркантильні цілі ставали прямими і непрямими посібниками ворогів України.

Справжнім виразником національних інтересів виступає у драматичній поемі Северин Наливайко – ватажок повстання проти польсько-шляхетського панування наприкінці 16 ст. Взявши за основу історичну розвідку П.Куліша "Почини лихоліття ляцького і перві козацькі бучі" (1865) і його ж драму "Цар Наливай", С.Черкасенко дає власну художню інтерпретацію трагічних подій та образу відомого, оспіваного у піснях національного героя. Далеко не ідеалізуючи Наливайка та його бойових товаришів (і брутально ведуть себе спочатку з захопленими невольницями, і нещадні до полонених турків, і легковажні з жіноцтвом), автор на відміну від Куліша, змальовує козацтво не гультяйською, розгнузданою стихією, а грізною силою, свідомою своєї визвольної місії у боротьбі проти іноземних поневолювачів.

Справжнім народним ватажком, далекоглядним політиком і державником постає у п'єсі Северин Наливайко – образ, що на протязі твору проходить певну еволюцію (каталізатором еволюціонування героя від носія народного гніву і стихії до свідомого ватажка-політика виступає у драмі колишня невільниця Пазина – уособлення совісті і честі, справедливості українського народу). З образі Наливайка (до речі, як і в Байді з драми П.Куліша "Байда, князь Вишневецький") втілена не тільки ідея боротьби проти іноземних визискувачів – у творі домінує й ідея української державності, без якої немислиме майбутнє народу. Устами ватажка повстання автор ставить проблему необхідності державотворення, без чого неможливе існування української нації:

Творити будем ми своє життя,
В підвалини поставим нашу правду,
І запитає рідная земля –
Від Прип'яті і аж до Криму вольна –
Веселими містами, хуторами,
І селами – без хлопа і магната,
А разом – вольний і міцний народ. (І, 714-715)

Тут, як бачимо, ідея національна немислима без вирішення проблеми соціальної. Своїй ідеї Наливайко підпорядковує все: і власну славу та амбіційність, і козацьку гордість, і особисте щастя: заради суспільних інтересів готовий поступитися славою перед Грицьком Лободою відмовляється від красуні Касильди, до якої не байдужий, забуває нанесені запорозьким гетьманом особисті образи. Северин Наливайко гине внаслідок підступної зради своїх честолюбивих і користолюбивих сподвижників, а також укоханої ним шляхтянки (а насправді окатоличеної українки) Касильди – їхнє запізніле освідчення й порозуміння теж по-своєму символічне, звучить докором віковічній національній розмежованості, ганебному розбрату і зраді. Трагедія зденаціоналізованої української еліти, її ганьба як перекинчиків і зрадників рідного народу – теж одна з провідних проблем драми. Ополяченій українці Касильді козацький ватажок Наливайко говорить про своїх противників :

Вони – такі ляхи, як ми з тобою,
Оборські ті, Жолкевські, Калиновські!
Герби на них – тавро лихої зради
Народу рідного… (І, 753-754)

Трагедія манкуртства і яничарства найбільше вимальовується в образі панни Касильди Оборської – насправді викраденої і вихованої у католицько-шляхетському дусі доньці Пазини. Юна Оборська – ревний захисник Речі Посполитої та єзуїтства, зневажливо ставиться до українства, готова пожертвувати навіть власною честю задля перемоги над повсталим козацтвом. Однак тут важливу роль відіграє ще і ображене честолюбство: укоханий нею Наливайко не звертає уваги на вродливу панянку,

котра і буде мстити за зневажену гідність і відкинуту любов, стаючи на шлях шпигунства, використає всі свої жіночі принади.

Подібні колізії досить часті у художній літературі: вродливих представниць ворожого табору, що мають виконати шпигунську місію серед козацтва, зустрічаємо у творах М.Старицького (Гелена, Вікторія з трилогії "Богдан Хмельницький"), Я.Качури (Броніслава з повісті "Іван Богун"), О.Корнійчука (Зося з драми "Богдан Хмельницький") тощо. Багата такими аналогами і світова класика. Однак Черкасенкова Касильда несе в собі вагому ідею – ідею національного прозріння здеформованих морально, зманкуртизованих безбатченків, у яких відбита одна з найбільших вікових трагедій України – іноземне ярмо, накинуте на шию Вітчизни. Усвідомлення Касильдою своєї причетності до трагедії власного народу, до зради того, кого любила, звучить гірким докором-дисонансом її вимушеній політичній і моральній сліпоті. Каяття і прозріння виявились запізнілими.

Ідея засудження національної зради, що виступає в різних іпостасях, є центральною у драмі С.Черкасенка "Северин Наливайко". Так в образі Грицька Лободи уособлені егоїзм, честолюбство та амбіційність, що були притаманні багатьом українським ватажкам і ставали часто найважливішими причинами зради національним інтересам. Піп-розстрига Дрига виступає символом користолюбства, ницості і підлоти – цих найогидніших факторів національної і взагалі людської ганьби. Зрада національна іде поряд і нерозривно зі зрадою вірі – в даному випадку православ'ю. В образі ченця Ігнотуса і втілено сутність єзуїтства – однієї з найбільших темних сил польсько-шляхетської експансії, всього того, що асоціювалось з духовною, моральною, фізичною несвободою для українського народу, з національною небезпекою, реацією і мракобіссям.

"Северин Наливайко" С.Черкасенка, безперечно, має всі ознаки драми ідей: колізії на ідейно-політичному протистоянні, персонажі виступають носіями певних світоглядів, моральних і духовних засад, які часто (навіть надмірно) декларують у своїх монологах, сильне дискусійне начало, яке переважає над дійовістю. Однак образи драми, як цікаві художні узагальнення, цілком адекватні даній соціально-історичній конкретиці. "Як письменник історичної теми, – зазначає О.Мишанич, – С.Черкасенко вкладав у історичні сюжети сучасні ідеї, відновлював історичну пам'ять народу, популяризував найбільш відомі історичні постаті, його історичні драми за своїм характером близькі до "драми ідей", але не є лише рупором ідей автора: він дотримувався історичної достовірності, реквізиту, водночас дбав про динамізм, сценічну легкість, доступність ідеї, милозвучність і чистоту мови"[5].

На матеріалах з національної історії побудовані також п'єси С.Черкасенка "Коли народ мовчить" (1933), "Вельможна пані Кочубеїха" (1936), а також неопублікована драма "Богдан Хмель". До історичної драматургії відносять також п'єси "Ціна крові" (1930) та "Еспанський кабальєро" Дон Хуан і Розіта" (1931), хоча в них використані і по-своєму трактуються відомі та популярні біблійний ("Ціна крові") та міфічний ("Еспанський кабальєро...") сюжети, до яких зверталося багато світових класиків, в тому числі і Леся Українка. Драматург, безперечно, мав своє творче право на власну художню інтерпретацію відомих фабул, "не прагнучи заперечити чи перевершити когось із своїх попередників"[6].

Драма "Ціна крові" – це відтворення відомої усім біблійної історії про підступну зраду християнського Месії одним із учнів – Юдою із Каріота. Цікава і невичерпна у філософському осмисленні тема рятівної місії Ісуса Христа і ганебності його зради людьми досить широко використовувалась у світовій класиці. До неї звертались Шевченко і Достоєвський, Леся Українка і Леонід Андреєв, Михайло Булгаков і Чингіз Айтматов, Юліус Вексель, Гедбер Тор, Г.Гауптман тощо. Слід зазначити , що на початку 20 ст., у період політичних ексцесів, часто з протилежною метою (виправдати чи засудити конформізм, прагматизм, використання зла в ім'я блага) по-різному трактувалась відома біблійна колізія: Христос та Іуда.

Так духовні предтечі більшовизму та фашистської теорії надлюдини часто намагались якщо не дати виправдання вчинку Іуди, то хоча б зрозуміти найбільшого зрадника всіх часів і народів.

У 1907 р. вийшла повість Л.Андреєва "Іуда Іскаріот", автор якої трактує образ цього біблійного персонажа як сильну і трагічну особистість; у полеміці з М.Горьким він говорив: "Він, брат, розумний і зухвалий чоловік, Іуда. Ти коли-небудь думав про різноманітність мотивів зради? Вони – нескінченно різносторонні. В Азефа була своя філософія, – безглуздо думати, що він зраджував лише для заробітку. Знаєш, – коли б Іуда був переконаний, що в особі Христа перед ним сам Ієгова, – він все-таки зрадив би його. Убити Бога, принизити його ганебною смертю, – це, брат, не дрібниця!"[7].

Своєрідною полемікою з повістю Л.Андреєва була драма Лесі Українки "На полі крові", у якій поетеса, засуджуючи користолюбство, ренегатство і зрадництво, давала власну психологічну мотивацію вчинку відступника, акцентуючи увагу передусім на моральній деградації людини, котра, з кон'юнктурних міркувань намагаючись пристосуватись до передової гуманістичної ідеї і зазнавши при цьому краху, виправдовувала свій тяжкий злочин – зраду Учителя. У Лесі Українки разом з тим однією з центральних проблем твору є застереження про небезпеку і лихо від непокараного зла, що, на жаль, в усі часи і тисячоліття залишається занадто живучим. Прокляття людей і кинутий услід іудам-ренегатам камінь не завжди може долетіти до цілі.

Репрезентована у багатьох творах тема про Іуду Іскаріота у С.Черкасенка набуває самобутнього філософського осмислення: морально-

етична проблема драми нерозривно пов'язана з соціально-політичними питаннями часу – проблемою національного і соціального визволення.

У творі діють відомі євангельські персонажі (Ісус, Петро, Марія Магдалина, Юда, Лазар, Ганан, Каяфа та ін.), використано ряд біблійних епізодів та оповідей: протистояння Ісуса Сатані під час сорокаденного посту в пустелі (в даному випадку в образі Сатани виступає сам Юда), нагірна проповідь Христа, історія з нагодуванням людей двома рибинами й п'ятьма хлібинами (Черкасенко по-своєму розкриває тут євангельську символіку: голодний люд врятовується взаємодопомогою і милосердям), сцена воскресіння Лазаря, самогубство через повішення зрадника (персонаж у Лесі Українки не умертвляє себе – він буде працювати на полі, купленому зрадою) тощо. Але, як і Леся Українка, С.Черкасенко дає своє власне оригінальне тлумачення вчинку зрадника Юди: цей персонаж у даному випадку є носієм раціонального зла – злочину в ім'я блага поневоленого і потомленого людства, підлості в ім'я справедливості.

Носіїв ідеї ощасливлення людства шляхом використання "корисного зла" (ця ж ідея властива і всесвітньому масонству) у світовій класиці немало: це і Мефістофель у Гете, і Юліан Відступник у Г.Ібсена, і Великий Інквізитор у Достоєвського, і ніцшеанська "надлюдина", і зоолог фон Корен у А.Чехова тощо. Прагненням принести народу соціальне й національне визволення нібито диктується і вчинок Черкасенкового Юди: він продає Учителя первосвященикам з метою викликати гнів у народу, котрий, щоб врятувати Месію, має повстати проти римлян, звільнити рідний край і проголосити Ісуса царем юдеїв. Проте внутрішня сутність Черкасенкового героя (озлобленість, заздрість, користолюбство, жадоба до наживи, цинізм, брехливість) стверджує філософську думку про те, що так зване "зло в ім'я блага" ніколи не народжується із чистих помислів і тому є безперспективним у досягненні цілей (безперечно, що тут автором висловлювались конкретні алюзії щодо діянь сучасних "благодійників" XX ст., які шляхом насильства намагались утвердити "правду").

Черкасенків Юда передусім – егоцентрист, властолюбець, йому чужі проповіді Христа про спокуту в стражданнях, поняття самопожертви, врешті незрозуміла Учителева безкорисливість і любов до ближнього. Дати убогим щастя, вважає Юда, можна при умові панування над ними і розподілі матеріальних благ "вибраними":

... Прийшов, казав ти, в світ,
Щоб світ спасти і щастя дать убогим:
То як же зробиш це, коли над світом
Усім не запануєш, над його
Розкошами й багатством? Таж хто сам
Не має, той не може дати й другим (1, 762).

Чужі для Юди духовні і моральні засади Вчителя, принцип "жити не єдиним хлібом". Він вважає, що юрбу і натовп, щоб повести за собою, слід задовольнити лиш матеріальними забаганками. Христове ж вчення про вселюдську любов і царство боже лише заважає прагматику й раціоналісту, який просто глузує над проповідями Учителя, займається шахрайством, маніпулюючи довірливістю людей. Проповідувані Учителем принципи Юді просто заважають. Згадаймо при цьому відому тезу Великого Інквізитора з "Братів Карамазових" Достоєвського: " Навіщо ж ти прийшов нам заважати?"[8].

Зі словесних баталій, зі звичайних, але вагомих ситуацій постає перед нами Черкасенків персонаж-відступник у найогиднішій сутності інтригана, авантюриста, дворушника, заздрісника і циніка. Юда скептично ставиться до ідеї спасіння душі в ім'я царства небесного – він хоче тілесних і матеріальних розкошів на землі. Для цього він і буде намагатись зробити Вчителя (шляхом підлої зради!) царем земним. У колізію соціальну вплітається і колізія інтимна: Юда хоче здобути взаємне кохання Марії Магдалини, яку захопило вчення Христа про вселюдську любов, духовне єднання й братерство. Цю особисту колізію бачимо у творі С.Пшибишевського – поемі "На шляхах Каїна". Характерно, що тут окреслюються і витоки Юдиної озлобленості на світ: його принижували завойовники, йому не були доступні радощі кохання, матеріальні розкоші. Тому вчинком персонажа керує і прагнення помсти римлянам, і нестримне бажання добитись прихильності і любові Магдалини, і жадання... відчути себе господарем на вільній юдейській землі.

На відміну від образу-аналога з драматичного малюнка Лесі Українки "На полі крові", де поетеса розкриває лише внутрішній світ егоцентриста-зрадника, Черкасенків Юда зображений безпосередньо в дії і вчинках, якими мотивує автор підступну зраду і моральну поразку негідника. Прорахувавшись у своїх далекосяжних замірах (засліплена злобою юрба свій гнів спрямувала не на завойовників, а на Пророка, якого віддала на розп'яття: у цьому трагічному наслідку теж свій підтекст), Юда терпить повний крах, не приходячи і до покаяння, і до морального очищення: зрозумівши, що Вчителя стратять (гроші, якими можна було підкупити римлян, украдені), він зводить рахунки з життям. Так заперечується у драмі образом головного героя (як і образами Раскольнікова, Верховенського з романів Ф.Достоєвського) ідея зла в ім'я благополуччя.

Образ Ісуса (він діє лише в пролозі, і за сценою чути його проповіді) постає у драмі як символ не досягнутої людьми правди, об яку розбивається ідея насаджування "справедливості" на насильницьких, аватюрно-екстремістських засадах. Як носії ідей свого Вчителя виступають у творі його учні й прихильники: Петро-Симон, Тома-Дідім, Йоан Зеведеїв, Саломея, Сузанна, Марія з Магдали та ін. – образи, індивідуалізовані щонайменше. Яскраво виписаними індивідуальностями-типами є у драмі носії морального і соціального зла первосвященики Ганан Сетов і Йосиф Каяфа – фарисеї, що, прикриваючись

лицемірними сентенціями, змирившись з поневоленням римлянами свого народу, виношують далекосяжні плани панування іудеїв над світом за допомогою влади... золота – для них воно стане найголовнішою зброєю в досягненні цілей: гроші примусять усіх царів, тиранів, завойовників виконувати волю власників, що у будь-якій політиці залишатимуться в тіні. Саме тому Христос стоїть на перешкоді апологетам влади грошей і золота, бо він "проповідує убогих царство..." (840), і фарисеї Ганан і Каяфа вирішують віддати Месію на страту римлянам. В образах первосвящеників легко можна побачити натяки і на соціально-політичні проблеми 20 віку – коли зловісні сили, спровоковуючи чи породжуючи суспільно-моральні катаклізми й трагедії, заробляючи на цьому певні дивіденди, могли залишатись навіть непоміченими в історії...

Не сприймаючи "раціонального зла", заперечуючи будь-яке розуміння чи виправдання зрадництва, відкидаючи нав'язувану політиками, філософами і деякими митцями теорію "надлюдини" з її зухвалими викликами самому Богу, С.Черкасенко образами і колізіями своєї драми підтверджує і розвиває гуманістичні концепції Ф.Достоєвського, Л.Толстого, Лесі Українки, прирікає на поразку будь-яку ідею, якщо вона має досягатись авантюрно-екстремістським, безчесним, неблагородним шляхом. А шлях до правди і благополуччя може бути один: " Шукайте Бога... і буде живою душа ваша"[9]. Такий основний мотив драми С.Черкасенка "Ціна крові" – філософсько-психологічної п'єси прозірливо-символічного змісту, у якій автор, не наслідуючи багатьох попередників, зокрема і Лесю Українку, дає самобутню власну інтерпретацію євангельської фабули та відомих образів. "Протиставляти п'єси С.Черкасенка творам Лесі Українки чи іншим творам на ці теми нема підстав: в драматурга було своє бачення цих образів, у їх інтерпретації він подав ще одну версію, яка не може залишатись непоміченою"[10], – зазначає О.Мишанич. Разом з тим ми знаходимо багато спільного у творах Лесі Українки і С.Черкасенка: філософічність, психологізм, домінування ідеї над характерами й ситуаціями, вагомість її донесення, соціальна й історична значимість символу, тяжіння до історичних тем і сюжетів, суголосних своїм змістом сучасності.

"Вагомість елементів символізму у драматичних творах Лесі Українки й С.Черкасенка різна; спільне для них є те, що художній образ-символ синтезується на основі реального матеріалу – чи то далекого минулого, чи сучасного, – що у п'єсах діють індивідуалізовані постаті, часом позначені яскравими особистісними рисами, а завдяки особливому ракурсу авторського погляду ті постаті перетворюються на символ чи алегорію"[11], – підкреслює дослідниця про адекватність ідейно-естетичних основ обох майстрів у розвитку історико-філософської дискусійної драми.

Примітки:

1. Черкасенко С. Твори: У 2 т. – К., 1991. – Т. 1. – С.355.
2. Мороз Л. Про символіку в українській драматургії // Сучасність. – 1993. – №4. – С.101.
3. Мишанич О. В безмежжі зим і чужини..: Повернення Спиридона Черкасенка // Черкасенко. Твори: у 2 т. – К., 1991. Т.1. – С.26.
4. Мороз Л. Про символізм в українській драматургії. – С.102.
5. Мишанич О. В безмежжі зим і чужини. – С.30-31.
6. Там само. – С.28.
7. Андреев Л. Собрание сочинений: В 6 т. – М., 1990. – Т.2. – С.533.
8. Достоевский Ф. Братья Карамазови. – 4.1, 2. – Кишинев, 1972. - С.291.
9. Ісайя, 55, 3-6.
10. Мишанич О. В безмежжі зим і чужини. – С.29.
11. Мороз Л. Про символізм в українській драматургії. – С.102.

IX

З КРАЄЗНАВЧОЇ ПОШТИ

Філінюк А.Г. (м. Кам'янець-Подільський)

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ ЩОДО ІНКОРПОРАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XVIII-XIX СТОЛІТЬ: ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНОГО СТАТУСУ

У дореволюційній і радянській історіографії проблема політичного статусу Правобережної України після її приєднання до Російської імперії офіційно замовчувалась і не досліджувалась. Червоною ниткою через наукові праці, які стосувалися цього історичного періоду, проходила думка про позитивну роль поділів Польщі для всіх українських земель, завдяки яким вони були звільнені від багатовікового польського магнатсько-шляхетського поневолення. Нинішній етап розвитку вітчизняної історичної науки дозволяє розглянути цю проблему з сучасних позицій, дослідити цей ключовий аспект інкорпораційної політики російського царизму та розкрити на новій методологічній та документальній основі. Тим більше, що факт інкорпорації Правобережної України в склад Російської імперії тепер визнаний російськими вченими.

Підкреслимо, що наприкінці XVIII століття були здійснені поділи речі Посполитої, що являли собою не лише розправу сильніших держав-сусідів над імперією, яка проіснувала в центрі Європи майже 225 років, а й насильницьку ломку політичного устрою старої Європи та її поділ на сфери впливу між могутніми тоді державами континенту. Внаслідок цього до Російської імперії була приєднана Правобережна Україна, зокрема Київське, Брацлавське і Подільське воєводства та східна половина Волинського воєводства [1, 243], що змінило геополітичну обстановку не тільки самої Правобережної України і Росії, а й Європи загалом. Самі історичні польські землі були розділені між Австрією та Прусією, які враховуючи незначний опір поляків, з великими зусиллями старались міцно організовувати в них своє правління.

Це була перемога Росії та інших держав, наслідком якої стало розчленування історичних українських земель із одночасним приєднанням Правобережжя до Росії та західноукраїнських земель – до Австрії. При цьому включення українських земель у склад Російської імперії трактувалось як захист корінних мешканців Правобережжя від сваволі, яке панувало в ньому за Речі Посполитої, а політика російського самодержавства в регіоні втілювалась у життя під гаслом повернення давніх "руських" земель у лоно Російської держави, надання допомоги одноплемінникам по крові та вірі. Насправді, для українців політичне становище принципово не змінилось: помінялись лише сюзерени, власністю яких вони стали після 1793-1795 років.

Територіальна експансія сприяла перетворенню Росії в одну з найбільших імперій тогочасного світу і остаточно зміцнила концепцію Петербурга про унітарну, "добре впорядковану" державу, яка відзначалася прагненням до централізму та єдиної форми державного управління [2, 76-78]. З іншого боку, перед царизмом постало завдання закріпити результати військово-політичних завоювань і тим самим забезпечити необхідний контроль за ще однією великою частиною українських земель. Відтак виникла потреба здійснення на терені нових західних рубежів першочергових політичних, ідеологічних, адміністративно-територіальних і інших заходів. Тому вже з перших днів перебування в регіоні царизм став наполегливо впроваджувати загальноімперську державно-політичну систему з її унікальними методами керування та самодержавно-поліцейською владою [3, 271]. Так розпочався глобальний за значенням, суттю та наслідками процес поглинення Правобережної України в державний організм найбільшої в світі імперії.

Про використання слабкості Речі Посполитої і ставлення царизму до Правобережної України, що входила до цієї держави з часів її створення, свідчив розвиток подій, які передували другому та третьому поділам. Все почалося з того, що, окупувавши український регіон російськими військами, Катерина II, не стала чекати підписання угоди про поділ Польщі (**А.Ф.**: Сам договір про другий поділ Речі Посполитої був підписаний трохи більше ніж через місяць – 12 січня (за ст. Ст.) 1793 року) і вже 8 грудня 1792 року видала іменний указ "Про розпорядження в польських областях, зайнятих російськими військами" із безпосередніми завданнями та конкретними інструкціями щодо створення нового державного кордону Росії та адміністративно-територіального розмежування в Правобережній Україні. [4, 231; 17090].

Керуючись агресивно-оправдальною доктриною, самодержавна Росія закріпила своє право на володіння Правобережжям маніфестом, оголошеним 27 березня (за ст. ст.) 1793 року в південно-волинському місті Полонному від імені генерал-губернатора приєднаного краю Кречетникова [5, 17108]. Формально територіальні зміни закріпив Гродненський сейм Речі Посполитої, скликаний 6 липня (за ст. ст.) 1793 року на вимогу імператриці Катерини II. Міжнародним документом, який узаконив приєднання великого українського регіону до Росії та проведення в

ньому інкорпораційної політики, став Трактат між її величністю імператрицею та королем Речі Посполитої від 22 липня 1793 року [6, 10-11].

У розв'язанні питання про політичний статус Правобережжя великий вплив справляли політичні міркування. З точки зору Санкт-Петербурга Правобережна Україна з самого початку розцінювалась як глибока провінція. Але провінція не в значенні дикості та відсталості, великої відстані від столиці нової метрополії і тим більше не у географічному розумінні. Адже, як відомо, Україна знаходиться в центрі Європи. Імператорський двір бачив такою Правобережну Україну і не з точки зору інтенсивності суспільного життя, яким воно було на рубежі XVIII-XIX століть. На наш погляд, таке ставлення мотивувалося виключно імперськими підходами та оцінками, згідно з якими культуртрегерським центром Росії виступала столиця, а все, що знаходилось на відстані від Петербурга, визнавалось провінцією.

Царизм став усе робити заради того, щоб українці не ідентифікували себе як окремий народ, а усвідомлювали складовою частиною російського народу. Тому, відвівши Правобережній Україні роль колонії [7, 56], самодержавство не залишило її цілісним регіоном, оскільки це постійно нагадувало б про її українськість, а поділило на губернії та уїзди і стало цілеспрямовано здійснювати апробовану в Лівобережній Україні інкорпораційну політику. Першочерговими у цій політиці виступали насадження самодержавних суспільних і правових відносин, реалізація нового оформлення політичного та територіального статусу Правобережжя і уніфікація характерного для Росії державного ладу, управління господарством, соціально-політичною та духовно-культурною сферами. Відтак корінне українське населення опинилось у надзвичайно консервативних умовах, пронизаних імперською ідеєю і повним ігноруванням його прав і інтересів [8, 51].

Росіяни були надзвичайно чутливими до українців і їх національних прагнень, вбачали в них головну небезпеку державної цілісності імперії. Тому і воєнно-політичне забезпечення і вся інкорпораційна політика самодержавства спрямовувалися на гарантування та збереження статусу великої держави у новій геополітичній ситуації [9, 43], а головне на утвердження у Правобережжі російського державно-політичного життя за визначеною системою координат [10, 47]. Основним інструктивно-нормативним документом, яким керувалися центральні та місцеві органи влади, виступав указ її імператорської величності Катерини II від 1782 року, а щодо визначення губерній і повітів – закон від 1775 року.

Відмінність у розмежуванні приєднаних земель між російським і польським підходами була досить істотною. Якщо за Речі Посполитої за основу бралися розміри земель, то самодержавство головним чинником формування адміністративно-територіальних одиниць вважало чисельність населення, яке платило подушний податок. А оскільки Правобережжя мало значно більшу щільність заселення, ніж історичні російські губернії, то за площею губернії та уїзди регіону мали бути значно меншими, ніж у Росії, але і не могли територіально співпадати із воєводствами та повітами часів Речі Посполитої. Кордони між губерніями проводилися за принципом "прямої лінії" [11, 98]. До того ж, як уже було зазначено, до Росії була включена лише частина Волинського воєводства, з якої утворити однойменну губернію не було можливості. Взірцями при цьому виступили усталені в імперії силові методи та консервативні підходи до державного будівництва Росії.

Адміністративно-територіальним і політичним інструментом інкорпорації Правобережжя виступили спочатку губернії, а згодом – генерал-губернаторство, до якого вони увійшли. Як показує аналіз документів і матеріалів, за наслідками другого поділу Речі Посполитої на території Правобережної України – колишніх Брацлавського, Волинського і Подільського воєводств були утворені Брацлавська та (Ізяславська) Волинська губернії (намісництва) і Кам'янець-Подільська область. Замість трьох повітів у кожному воєводстві (відповідно: Брацлавського, Вінницького та Звенигородського; Кам'янецького, Летичівського та Червоноградського) обидві губернії були розділені на 13 уїздів.

Головним центром Брацлавської губернії мало бути однойменне подільське місто Брацлав. Проте у ньому не можна було розмістити губернські установи і створити необхідні умови для роботи великого чиновницького апарату. Тому, зберігши назву губернії, тимчасовим губернським центром визначили м. Вінницю. Адміністративним центром Волинської губернії передбачалося зробити міста Ізяслав або Старокостянтинів, але на перших порах губернські установи були розміщені в м. Житомирі, що мав відігравати роль центру намісництва.

Формування Брацлавської губернії відбулося за рахунок перерозподілу земель всіх колишніх воєводств Правобережжя. Приміром, у листопаді 1794 року до неї були включені Шаргородський ключ і частина Могилівського (маєтки М.Чацького) повіту Волинського воєводства та Махнівського (маєтки Тишкевича) і Житомирського повітів Київського воєводства. Влітку наступного, 1795 року з Волинської губернії в Брацлавську була передана низка маєтків Хмільницького повіту, в тому числі Старосинявський ключ А.Чарторийського, Уланівське, Маркушівське та Сьомаківське староства. Крім того, у складі Брацлавської губернії в цей час числилося місто Могилів [12, 12].

Упродовж 1794-1795 років до Брацлавської губернії була поступово включена частина колишнього Подільського воєводства, на терені якої в 1796 році виникли Хмільницький, Могилівський і, ймовірно, частково Махновський уїзди. Водночас до складу Брацлавської губернії

в 1793 році увійшли Київський і Наддніпрянський повіти Київського воєводства [13, № 5]. Офіційне затвердження Брацлавської губернії (намісництва) відбулося в 1795 році, коли на основі представлених генерал-губернатором Тутолміним Т.І. відомостей і табелів Катерина II видала указ про створення Брацлавського намісництва. Губернія тоді поділялася на 12 уїздів, зокрема Брацлавський, Вінницький, Літинський, Хмільницький, Сквирський, Гайсинський, Тульчинський, Ямпільський, Могилівський, Липовецький, П'ятигірський і Бершадський [14, 17334]. У такому вигляді Брацлавське намісництво функціонувало з часу його відкриття 20 (ст.ст.) 1796 року до останнього дня існування – 30 квітня (ст.ст.) 1797 року [15, 15]. Тоді ж Правобережна Україна була поділена на три губернії: Київську, Подільську та Волинську, а кордони уїздів були остаточно встановлені в 1804 році.

Польські політики і вчені замінили слово "Україна" "кресами" Польщі. Керуючись передусім стратегічними та зовнішньополітичними мотивами [16, 26], робила це і Росія, сформувавши власну міфологему. Аналіз документів свідчить, що з самого початку перебування в регіоні царизм всіляко уникав вживання словосполучення "Правобережна Україна". Натомість активно застосовувались такі назви, як "возвращенные от Польши губернии" [17, 10],"земли к империи нашей от Польши присоединенные" 18, 18069], "приобретенные от Польши земли" [19, 18117], "подшедшие под скипетр России" [20, 18248]. У іменному указі Павла I від 6 лютого 1797 року Київщина, Волинь і Поділля віднесені до малоросійських [21, 17789]. У період правління Павла I часто фігурували терміни "польські землі", " польські території", "губернии к империи Всероссийской присоединенные от бывшей Польской Республики" [22, 18316], а за Олександра I поступово до Правобережжя стали вживати назву "Юго-Западный край" або "Юго-Западная Русь".

Страх перед сепаратизмом диктував політику русифікації України, ідеологічним виправданням якої була теорія спільного руського кореня та вищості російської культури над українською [23,159]. Фактично Правобережна Україна стала ареною історичної драми зіткнення двох сил – державно-спрямованої (російської) та стихійно-автохтонної (української), конкретним місцем нищення російським імперіалізмом самобутнього світу українців [24,129]. Спрямованість на забезпечення імперських інтересів у новій території і засоби самої інкорпораційної політики визначали її характер і особливості. А відтак перспективи розвитку Правобережжя як окраїни, колонії нової метрополії. Державно-політична піраміда Росії мала таку структуру: на вершині перебували росіяни, як найбільш розвинений і культурний народ, трохи нижче – народи, які сприйняли Російську державу та культуру, ще нижче розташовувалися малокультурні і некультурні народи. В цій структурі царизм полякам відвів другий, а українцям – третій, тобто найнижчий рівень. Невипадково, полякам і прибалтійцям самодержавство залишило обмежену державність, а "єдинокровні" брати-українці опинилися в абсолютно безправному політичному становищі. А Україна, позбавлена вищої культурної верхівки, стала синонімом мужицької нації, культурної відсталості та провінціалізму.

Упорядкування та регулювання суспільних відносин у Правобережжі здійснювалось за допомогою порядків, законів й інших норм Російської імперії, побудованих за принципом "Богу – боже, кесарю – кесарове". Приміром, у маніфесті імператриці Катерини II від 13 липня 1795 року зазначалося, що "водворив спокойствие в землях под скипетр наш на веки возвращенных, мы устремляем главное внимание и волю нашу в сем приобретении, во-первых, к тому, дабы, оградив вновь усыновленных безопасностию, дать им правление утвержденное на незыблемых основаних, правление подобное тому, под покровительством котрого благоденствует толико число подвластных нам народов, а, во-вторых, дабы дать новую приятнейшую сердцу нашему пищу, распространять благотворения на род человеческий и творить всех елико возможно, счастливыми. Следуя сим правилам Мы не только подтвердили обитателей помянутых областей при законном каждого владении и имуществе, но приобщив их к славе и благоденствию империи нашей, пожаловали их всеми теми правами, вольностями и преимуществами во всем их пространстве, каковыми древние подданые наши пользуются" [25, 17356].

Водночас центральні і місцеві органи самодержавної влади і управління проводили політику лояльного ставлення до поляків та католицької церкви, що об'єктивно спричиняло постійне напруження між польськими магнатами, шляхтою, католицькими священиками, з одного боку, і українським покріпаченим селянством – з іншого. Подібний курс проводила австрійська адміністрація у Східній Галичині, намагаючись підтримати напруження між польською шляхтою і руським селянством [26, 312].

З перших днів перебування в Правобережній Україні найвищими посадовими особами в ній були генерал-губернатори. У порівнянні з іншими вони отримали повноваження з ширшим колом обов'язків, межі яких не регламентувалися. У компетенцію найвищого царського намісника входив нагляд за функціонуванням губернських державних структур і посадових осіб, які в них працювали, за дотриманням запровадженої в регіоні російської законності, а головне – забезпеченням імперських інтересів. Крім того, він був наділений поліцейськими повноваженнями, оскільки повинен був слідкувати за виконанням завдань щодо збору податків, проведення рекрутських наборів, забезпечення продовольством тощо. До управлінських функцій

належали контроль за використанням коштів, проявами жорстокості і свавілля, нагляд за кордоном і митницями, а також командування розташованими на території регіону військами.

Формально царський намісник судовими функціями не наділявся. Разом з тим, всі судові установи генерал-губернаторства підлягали його нагляду. З найбільш важливих і принципових вироків передбачалась воля генерал-губернатора. Приміром, узгодження з ним вимагало здійснення судового вироку про смертну кару. Водночас невмотивовані вироки і рішення генерал-губернатор мав право опротестувати, передати на розгляд у сенат, а в разі особливого значення для держави – самому імператору.

Адміністративні повноваження намісника зводились до призначення і узгодження кандидатур посадових осіб установ губернії та затвердження обраних на посади губернських і уїзних предводителів дворянства тощо.

Не менш важливо підкреслити, що генерал-губернатор по суті наділявся правом законодавчої ініціативи. Як правило, політичні рішення царизму по відношенню до Правобережної України приймалися в двох формах: особисто імператором або частково з допомогою консультацій із найближчим оточенням, у тому числі членами таємної Ради чи на пропозиції генерал-губернаторів, висловлені в їх донесеннях і рапортах на його ім'я. У таких випадках самодержець скріпляв пропозиції сановників. Цілком закономірно, як у першому, так і в другому випадках рішення приймалися без врахування потреб і інтересів абсолютної більшості мешканців краю, не кажучи вже про справедливість і гуманізм, спрямованість на позитивні соціальні зміни і їх житті. Соціальною ціною таких рішень часто ставали деформації у виробництві, поглиблення соціальної нерівності, зубожіння, збитки, жертви, морально-політичні і психологічні втрати тощо. Цілком зрозуміло, що все це дозволяло повністю виключити федеративні чи автономні засади управління ново приєднаними українськими землями.

Для зміцнення державних позицій в регіоні необхідно було ослабити залежність внутрішньої політики від прямого впливу магнатів і шляхти, зміцнити механізм взаємодії різних віток влади та підвищити ефективність контрольних функцій центру. Тим більше, що вони мали свої політичні, соціальні та економічні інтереси, а це позначалося на виконанні волі імператора і нерідко оберталося свавіллям по відношенню до українців. Неабияку роль у цьому відігравав репресивно-поліцейський апарат. Але не в плані захисту інтересів українців, а передусім в утриманні їх у покорі.

Отже, наприкінці XVIII – на початку XIX століття Правобережна Україна вступила в нову смугу свого розвитку, позначену безправним політичним становищем, яке їй відвело російське самодержавство після поділів Речі Посполитої та включення до складу Російської імперії. Вся територія Правобережжя насильно, без врахування жодних потреб корінного населення та історичних традицій, була підведена під єдиний ранжир великоруських губерній. Кордони імперії значно обмежили контакти регіону із Заходом, а плодами безпосереднього виходу в Європу стала користуватися Росія. Водночас ізольована і схильна до традиціоналізму Україна скотилася в трясовину провінціалізму. Українці в черговий раз були позбавлені права розвиватись на власній суспільно-політичній і соціально-економічній основі.

Примітки

1. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі : Від найдавніших часів до наших днів. –Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752с.
2. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація гетьманщини (1760-1830). – К., 1996.
3. Терещенко Ю.І., Курило В.М. Історія України: Від найдавніших часів до 1917 р. – К.: Вид-во "Сільгоспосвіта", 1995. – 424с.
4. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. С высочайшего соизволения издано при М-ве внутр. дел П.Н.Батюшковым. – СПб.: Типография т-ва "Общественная польза".
5. Полное Собрание Законов Российской империи. Изд І. – Т. XXIII. – Санкт-Петербург, 1830.
6. Трактат между ея величеством императрицею Всероссийскою съ одной стороны и его величеством королем и яснейшею Речью Посполитой Польскими съ другой, подписанный в Гродне июля 11(22) дня 1793 года. – Санкт-Петербург, 1793. – 21с.
7. Дорошенко Д.І. Історія України : в 2 томах. – Т. 2. (Від половини XVII століття). – К.: Глобус, 1991. – 349с.
8. Філінюк А.Г. Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII-XIX століть // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 10. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – С. 51-55.
9. Філінюк А.Г. Военно-політичне забезпечення інкорпораційної політики царизму в Правобережній Україні на межі XVIII-XIX століть // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – Вип. 56. – 2001. – К.: Видавничий центр "Київський університет", 2001. – С. 43-47.
10. Там само.
11. Філінюк А.Г., Боднарчук Г.В. Деякі аспекти інкорпораційної політики російського царизму на Поділлі наприкінці XVIII- на початку XIX століття // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей.. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – С. 97-103.

12. Петренко О.С. Брацлавське намісництво. – Вінниця: Велес, 2001. – 328с.
13. Крикун Н.Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К: Институт археографии АН Украины, 1992. – 152с.
14. Полное Собрание Законов Российской империи. Изд I. – Т. XXIII. – Санкт-Петербург, 1830.
15. Петренко О.С. Брацлавське намісництво. – Вінниця: Велес, 2001. – 328с.
16. Миронов Б.Н. Социальная история России. Т.1. – М., 1999.
17. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание второе. Т. VIII. Отделение первое. – СПб., 1834.
18. Полное Собрание Законов Российской империи. Изд I. – Т. XXIV. – Санкт-Петербург, 1830.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само. – Т. XXV.
23. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Українське слово, 1987. – 551с.
24. Філінюк А.Г. Українсько-російські етнополітичні відносини у Правобережній Україні на рубежі XVIII-XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – С. 129-139.
25. Полное Собрание Законов Российской империи. Изд I. – Т. XXIII. – Санкт-Петербург, 1830.
26. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі : Від найдавніших часів до наших днів. –Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752с.

Ярошик В. О. (м. Харків)

КРАЄЗНАВЧИЙ НАПРЯМОК РОБОТИ ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ім. В. Г. КОРОЛЕНКА

Останнім часом значно зріс інтерес громадськості до достеменної історії України та її регіонів, до наукового вивчення пам'яток української культури, що позитивно позначилося на кількості та якості краєзнавчих видань і стало поштовхом для подальшого розвитку бібліотечного краєзнавства.

Харківська державна науково бібліотека ім. В. Г. Короленка, яка є універсальним науковим закладом, має давній досвід краєзнавчої роботи, популяризації надбань національної культури у взаємодії з установами цього профілю. Краєзнавство завжди залишалося одним із провідних напрямів діяльності. Його очолює відділ україніки. Особливо ця діяльність активізувалася у 60-70-і роки XX сторіччя, коли було прийнято постанову уряду УРСР про написання багатотомної історії міст і сіл України.

У підготовці харківського тому (він був виданий вперше у 1967 р. і перевиданий 1976 р.) ХДНБ надавала значної допомоги укладачам. Було здійснено великий обсяг роботи з виявлення документальних джерел. Розкрито зміст багатьох місцевих періодичних видань, на сторінках яких містяться відомості про історію, культуру населених пунктів краю, про уродженців Слобожанщини. Були обстежені фонди найбільших бібліотек міста – ЦНБ ХНУ ім. В.Н. Каразіна, ОУНБ, ХДНМБ та обласного архіву. Значно збагатився у ці роки довідково-бібліографічний апарат, особливо краєзнавчий каталог "Харківщина". У ньому було відкрито допоміжні підрозділи з історії міст і сіл Харківської області. Наслідком пошукової роботи стало укладення науково-допоміжного покажчика "Харківщина. Історія міст і сіл" (1964 р.) Зараз розпочато роботу по підготовці другого видання цього покажчика.

Комплектування краєзнавчого фонду завжди залишалося одним з пріоритетних завдань бібліотеки. У ньому зосереджено понад 60 тис. примірників книг, пов'язаних з нашим краєм. Вагомим доповненням до нього є багатюща колекція місцевої періодики. Все це активно використовується читачами.

ХДНБ має необхідну базу для широкої популяризації краєзнавства, національної культури. Арсенал засобів, що використовуються з цією метою, різноманітний. Творчі зв'язки з культурними та науковими установами, з місцевими видавництвами дають змогу впливати на видавничу політику міста, вносити пропозиції про перевидання деяких книжок з історії краю, брати участь у загальноміських заходах.

Широко використовуються у популяризації матеріалів про Україну, Слобожанщину і нетрадиційні заходи. Це виставки виробів народних умільців та живописних полотен художників-аматорів. Серед них постійно діюча виставка продукції Будянського фаянсового заводу, фотовиставка "Архітектура Харкова" та ін. Щорічно читачі бібліотеки можуть помилуватися чудовими експонатами з виставки писанок – це роботи членів клубу писанкарів, що діє при відділі україніки. Він об'єднує багатьох творчих осіб, які володіють або прагнуть удосконалити старовинне народне мистецтво – Слобожанський розпис яєць. Діяльність клубу спонукала відділ до формування колекції книг з історії і технології народного промислу.

З травня 1978 р. у ХДНБ при відділі краєзнавчої роботи (зараз відділ україніки) був заснований клуб краєзнавців, головним завданням якого стали наукові дослідження про край, популяризація матеріалів про його історію. Члени клубу – науковці, фахівці, студенти, різні за віком та родом діяльності, але їх об'єднує любов до Слобожанщини. У цьому році клуб відсвяткував своє 25-річчя. Протягом цього часу відбулося 300 краєзнавчих читань, презентації нових видань про край, тематичні вечори та спільні походи у музеї, на виставки, поїздки пам'ятними містами Слобожанщини. Більшість членів клубу є активними членами Всеукраїнської спілки краєзнавців та авторами багатьох книг та публікацій з історії Слобожанщини. Діяльність клубу висвітлювалася на сторінках часописів, місцевих газет. Їй присвячені 2 випуски посібника "Сто краєзнавчих читань" (1988 р., 1997 р.). Зараз бібліотека готує до друку 3-й випуск читань.

Ведучи мову про розвиток національної культури, про роль християнської релігії у її розвитку хотілося б відзначити перспективне, на наш погляд, співробітництво з Харківською єпархією. У ХДНБ влаштовуються вечори духовної музики, краєзнавчі читання, де розглядаються на засіданнях питання, пов'язані з історією релігії, проводяться перегляди духовної літератури, у результаті чого фонд бібліотеки поповнюється виданнями Української Православної церкви. З нагоди 200-річчя заснування Харківської єпархії ХДНБ провела наукове дослідження з метою виявлення матеріалів про її діяльність, про церкви та монастирі краю, про духовне життя мешканців Харківщини, про пастирів Харківської єпархії. Результатом цього дослідження став науково-допоміжний покажчик "Історія Харківської єпархії: (До 200-річчя заснування)" (1999 р.) Це один із перших посібників з цієї теми, підготов-

лений бібліотекою (він нагороджений муніципальною премією). Плідно працює ХДНБ, її фахівці в редколегії оновленого журналу "Віра і розум", який видає Харківська єпархія.

Зростання інтересу до історії краю підтверджується активізацією довідково-інформаційного обслуговування читачів не лише з України, але й з-за кордону. Про це свідчать запити, присвячені нашій країні, Слобожанщині, які надходять з Франції та Канади, Росії та США, Болгарії та Польщі, Бельгії та Австралії.

В останні роки в бібліотеці сформувалася система бібліографічних покажчиків з краєзнавства – універсальні, галузеві та тематичні. Високу оцінку науковців одержав покажчик "Історія Слобідської України" (1994 р.). Він містить відомості про значний масив документів про Слобожанщину, виданих у різні часи.

Велику допомогу надають науковцям та фахівцям покажчики змісту періодичних видань. Відділом україніки підготовлені покажчики журналів "Прапор", "Пламя", газет "Харьковские губернские ведомости" (6 випусків), розпочато роботу з розкриттям змісту газети "Южный край" (1880-1918 рр.).

Низка бібліографічних посібників з серії "Повернені імена" знайомить читачів з репресованими письменниками і діячами культури – М. Хвильовим, В. Чечвянським, М. Йогансеном, І. Падалкою, М. Кулішем, В. Винниченком, О. Досвітнім та іншими.

Посібником "Краєзнавець Микола Олександрович Корж" (1999 р.) ХДНБ розпочала нову серію бібліографічних покажчиків "Краєзнавці Слобожанщини". У цій серії також вийшли друком "Олександр Юрійович Лейбфрейд", "Тетяна Григорівна Шерстюк", "Галина Миколаївна Каширіна". Видання присвячені почесним членам Всеукраїнської спілки краєзнавців, які проводять багату пошукову роботу з історії Слобожанщини.

Відгуки фахівців у місцевій пресі про значимість бібліографічних покажчиків, підготовлених ХДНБ, свідчать про вірність обраного шляху з розкриття та популяризації україно-знавчого та краєзнавчого фондів ХДНБ.

Наукову діяльність відділу україніки підпорядковано статуту регіонального центру бібліотечного краєзнавства. Протягом останніх років відділ не тільки брав участь у наукових заходах, але й був безпосередньо причетним до підготовки та проведення Всеукраїнської краєзнавчої конференції, присвяченої 70-річчю Українського комітету краєзнавства (1995 р.) VIII Всеукраїнської наукової конференції "Історичне краєзнавство і культура" (1997 р.), науково-практичних конференцій "Слово о полку Ігоревім" (2000 р.) та "Бібліотечне краєзнавство як складова частина регіональної культурної політики" (2000 р.) Фахівці відділу україніки виступають з повідомленнями з питань бібліотечного краєзнавства на загальноміських конференціях.

Статті та рецензії працівників відділу друкуються в спеціальній пресі (журнали "Бібліотечний вісник", "Вісник Книжкової палати", "Библиотека"), у наукових збірниках ХДНБ та на сторінках харківських періодичних видань просвітницького характеру. Працівники відділу україніки беруть активну участь у роботі редколегій серії "Харківський біографічний словник", журналу "Віра і розум", окремих збірок, що видаються у нашому місті.

За значний внесок у розвиток українського краєзнавства відділу україніки ХДНБ у 1993 році було вручено диплом Лауреата республіканської премії ім. Дмитра Яворницького, і колектив відділу по праву пишається цією відзнакою.

Столярова Г. М. (м. Харків)

ПАМ'ЯТЬ ПРО ЛЕСЮ УКРАЇНКУ ЗБЕРІГАЄТЬСЯ В ХАРКІВСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ МУЗЕЇ

Багато відомо про Лесю Українку – поетеса, перекладач, етнограф, публіцист. Знаємо, що була хорошою піаністкою, як сама про себе писала М. Драгоманову: "...Мені часом здається, що з мене вийшов би далеко кращий музика, ніж поет, та тільки біда, що натура утяла мені кепський жарт..." З гіркою іронією повідомляла про хворобу руки. І зовсім мало хто знає, що поетеса добре малювала. Дізнаємося з листа Олени Пчілки до І. Франка: "...Леся почала учитися у одного художника і намалювала олійними фарбами дуже гарні картини..."

Відомо, що Леся Українка відвідувала Київську малювальну школу, засновником якої був художник і педагог М.і. Мурашко. Ця школа була центром демократичної художньої думки. В її стінах навчались люди різних соціальних станів, національностей, віку й освіти. Плата за навчання була незначною, а в окремих випадках учнів з бідних родин зовсім звільняли від неї, що давало можливість вихідцям із народу діставати тут цілком пристойну підготовку для вступу до Петербурзької академії художеств.

То був час, коли молода генерація художників – Рєпін, Левченко, Ткаченко, Васильківський, Беркос працювали на мистецькій ниві і сюжети їх творів відійшли від академічних настанов, а були взяті від народних традицій та українського пейзажу. Серед них був і Олександр Мурашко, який першу художню освіту отримав у малювальній школі свого рідного дядька М.Мурашка. Разом із ним у 1894 році вчилась і Леся Українка. Тож познайомимось з художником і його творами, які представлені в Харківському художньому музеї. О.Мурашко народився в Києві в сім'ї художника-іконописця. В майстерні батька пробудилась в юнака пристрасть до малювання. Закінчив Петербурзьку академію художеств і за дипломну роботу "Похорон кошового" одержав звання художника з правом на пенсіонерську подорож за кордон – Німеччина, Італія, Франція. Поєднуючи світогляд українця з досвідом європейських митців, створює у 1902 році сердечно, щиро й гуманно образ жінки в найзначнішому полотні "Кафе". Ми щоденно можемо милуватися цією картиною і згадувати, що колись цей талановитий майстер пензля неодноразово бачився с Лесею Українкою.

Зали музею прикрашають твори І. Труша. Життя й творчість художника теж пов'язані з Лесею Українкою. Іван Труш народився на Львівщині в родині малоземельного селянина. Але саме батько зробив великий вплив на розвиток його мистецьких нахилів. І.Труш закінчив Академію красних мистецтв у Кракові. В кінці 1899 року організовує у Львові першу персональну виставку, І.Франко високо її оцінив: "...Правдиві твори штуки, що свідчать про сильну і своєрідну індивідуальність автора..." До найбільш відомих робіт І.Труша належить портрет Лесі Українки, виконаний олійними фарбами. З нею він познайомився у Києві в малювальній школі М.Мурашка, в якій він деякий час був викладачем. У нього склалися дружні стосунки с родинами Косачів і Драгоманових. Згодом він стає родичем Лесі Українки, одружившись із її двоюрідною сестрою Аріадною Драгомановою. І.Труш отримав замовлення від Наукового товариства ім.Т.Шевченка на портрет поетеси. Маючи можливість бачити її у родинному колі і за роботою, художнику вдалося створити яскравий і емоційний образ, передати цілу гамму почуттів й Індивідуальних рис письменниці. Влітку 1901 року на другій виставці художника був представлений портрет поетки, який продемонстрував високу майстерність Труша – митця-психолога. Портрет зберігається у Львові. Але ми приходимо в художній музей знайомитися з іншими прекрасними творами Труша – портретиста. Кращий з них, "Портрет дівчинки", очі якої з довірою й надією сприймають навколишній світ.

У Харківському художньому музеї можна бачити картини ще одного відомого художника, але зв'язки з ним Лесі Українки були як із видатним етнографом.

Опанас Сластіон дитинство провів у м. Ногайськ Таврійської губернії. У старовинному містечку ще свіжі були перекази про Запорізьку старовину. Юнак перейняв потяг до кобзарства. Це і спонукало його у період навчання у Петербурзькій академії художеств займатися ще й етнографією. Влітку 1876 року він подорожує на Полтавщині, малює портрети відомих кобзарів, записує їхні пісні й думи. Розуміє, що без мелодії не можна передати повністю відчуття краси й величі пісні. Треба їх записати на фонограф.

У травні 1908 року Леся Українка звернулась в етнографічну комісію Наукового товариства ім. Т.Шевченка з пропозицією організувати експедицію по запису співу кобзарів. Одночасно поетеса просила Сластіона допомогти у справі записування мелодій українських дум. Художник із задоволенням погодився. Експедицію очолив молодий музикант етнограф Ф.Колесса. Кошти на експедицію виділила Леся Українка, відмовившись від лікування в Єгипті. Тож маємо тепер запис співів і Харківських кобзарів І.Кучеренка, Г.Гончаренка, С.Пасюги. А картина О.Сластіона "Проводи на Січ" нагадує нам різноманітне життя художника в ті бурхливі часи, про плідну працю його як етнографа з поетесою-фольклористкою Лесею Українкою.

Харків'яни будуть зберігати пам'ять про велику працю видатних митців культури, ще раз вдивляючись в тепле сяйво картин О,Мурашка, і.Труша, О.Сластіона, із якими була знайома геніальна поетеса.

Бахмет Т. Б. (м. Харків)

ЗНИКЛІ В ІМЛІ ЧАСУ (У КОЛІ ДРУЗІВ ГНАТА ХОТКЕВИЧА)

Колись – майже 80 років тому – Гнат Хоткевич написав свою автобіографію, передслів'я до багатотомного видання своїх творів. Написав жартома, в стилі свого героя – оповідача дитячих казочок Дідка Гната Хоткевича, мовою селянина з вусами, Ідо сидить на призьбі та палить люльку, всміхається та розважає аудиторію веселими приповідками…

"Родився у Харкові, жив у Харкові, і здається + у Харкові… " – писав Хоткевич. За кількістю талантів, якими наділяє людину природа, Гнат Хоткевич був схожий до титанів Відродження: інженер, музикант, письменник, художник, історик, етнограф, педагог, громадський діяч. Над усе любив своє місто, повертався до нього завжди, куди б доля не закинула – до Західної України, чи Петербурга, Катеринослава чи Германії. Увесь складений з протиріч: герой революційних подій 1905 року – і безпартійний. здібний інженер-винахідник – майже не працював за фахом, був чудовим письменником, музикою – а всі вважали його за дилетанта…

Передбачав багато чого. Навіть свою смерть. "*…Мені жити 60 літ…*", – завважив за десять років до смерті. Звідки знав? Трьох місяців не дожив до того дня, коли б виповнилося 61.8 жовтня 1938 року був розстріляний в харківському лісопарку.

Мабуть, передбачав, що колись хтось буде пильно придивлятися до його життя, вивчати твори, вцілілі папери… Декілька років тому, почавши роботу над збиранням бібліографії про Хоткевича, я написала для себе перелік запитань, на які маю знайти відповіді. А він в своєму 1928 році ніби знав про це, і відповів – в своїй автобіографії. Геть на всі мої запитання відповів, додавши ще великий список прізвищ – коло свідомого українства, людей, що разом робили історію нашого народу. Серед них – імена Лесі Українки, Б. Грінченка, М. Заньковецької, Леся Курбаса…

"З усіма цими людьми був у якихось стосунках, щось разом переживалося, а тепер усі ці імена поховані в братській могилі моєї нам'яти... Чи воззове їх коли до воскресіння на папері труба якого небудь архангела "РУХу"… ?"

Мені завжди казалося, що саме до мене промовляв Хоткевич. То ж, нехай оживуть ці постаті, зниклі в імлі часу. Хоча б на цих сторінках. Ця розвідка є логічним продовженням бібліографічного покажчика про Гната Хоткевича, вона зроблена за матеріалами унікальної картотеки "Хронологія життя і творчості Г.М. Хоткевича", яка зберігається в Харківській міській музично-театральній бібліотеці ім. К. Станіславського.

"Душа – се конвалія ніжна…"
Гнат Хоткевич і родина Алчевських:
Реконструкція однієї дружби

"…А імена все пливуть і пливуть у пам'яті…
Христина Данилівна, Христина Олексіївна,
Олексій Кирилович Алчевські,
Іван Алчевський (співак),
Григорій Алчевський (композитор)…"

Гнат Хоткевич. З автобіографії.

Імена Алчевських відкривають список харків'ян, добрих знайомців Гната Хоткевича. Імена з родини, яка стала взірцем відданості і любові до свого народу, свого рідного міста. Харків з'єднав їх, споріднив, дав натхнення… Вони повинні були зустрітися! Бо ж Бог створив їх заради тієї ж самої справи – просвіти народу.

Вони повинні були зустрітися, хоча й жили в різних світах – багата купецька родина Алчевських та "кухарська дитина" Гнат Хоткевич.

Молода дружина купця й банкіра Олексія Кириловича Алчевського Христина Данилівна впроваджувала в життя ідеї книги Чернишевського "Що робити", організуючи швейну майстерню для жінок на Катеринославській, пізніше – недільну школу для жінок, що не вміли читати. Далося взнаки дитинство, коли батько забороняв дочці навчатися письму і читанню, вважаючи, що матері сімейства освіта не потрібна. Свої перші уроки Христя Журавльова отримала по-під дверима учбової кімнати своїх братів. Саме тому для навчання своїх дітей не жаліла нічого: сини Григорій, Дмитро, Микола і Іван одержали спершу гімназичну, потім університетську та консерваторську освіту, відвідували школу малювання Раєвської, де викладали визначні люди міста – художник Васильківський, архітектори Бекетов, Шторх. Всі діти Алчевських захоплювалися музикою, грали на різних музичних інструментах. Григорій – на роялі (згодом він став композитором і вокальним педагогом), Дмитро – на віолончелі та гітарі, Христя та Іван добре співали. Вже знаним в Європі співаком Іван любив співати "навпаки" з сестрою Христею: вона, з низьким контральто, виконувала чоловічі партії, а Іван, з тенором – жіночі… Відомий романс "Душа – се конвалія ніжна…" написаний композитором Григорієм Алчевським на вірші сестри Христі, а співав його тенор Іван Алчевський. Це був улюблений романс їхньої матері – Христини Данилівни…

Гнат Хоткевич в цей час навчався в реальному училищі (за казенний кошт, бо родина була бідною). Пробував перекладати Гоголя, навчався на скрипці. Надзвичайно здібний до наук, музики, Хоткевич не мав можливосте навчатися у найліпших вчителів. Але завжди використовував всі нагоди, які давала йому доля. Грі на

бандурі, відомим знавцем якої Хоткевич став згодом, юнак навчився від сліпого бандуриста дядька Павла з Деркачів.

Саме в Деркачах почалася просвітницька діяльність майбутнього письменника і педагога. Десятирічний Гнат Хоткевич весь учбовий рік збирав гроші від шкільних сніданків, купував зошити та навчав читанню і письму своїх деркачівських друзів (серед них був і майбутній герой "Потьомкіна" Опанас Матюшенко!), словом, робив ту ж саму справу, що й Христина Данилівна в своїй школі для дорослих жінок-анальфабеток.

З 1895 року Гнат Хоткевич почав виступати з бандурою. Мабуть, і познайомився з Іваном Алчевським на якомусь з благодійних вечорів, або в школі Раєвської, яку обидва відвідували. Платоніда Володимирівна, дружина Хоткевича, згадувала:

"Був він дуже близький до родини Алчевських, дружив з братом Христі... Разом з дружиною Алчевського, Христиною Данилівною, провадив громадську роботу, влаштовував концерти, літературні вечори на користь школи сліпих, глухонімих та. калічних дітей, яких Христя опікувала. Серед учнів школи була дівчина Наташа Тарусіна, короткозора, горбатенька, користувалася вона загальною увагою і любов'ю. Часто бувала в домі Алчевських. Постійним гостем була в домі Хоткевичів, піклувалася про його дітей. Хоткевича вона боготворила. Коли він переховувався від жандармів в архіві Харківского університету, носила йому їсти, забезпечувала всим необхідним, була зв'язком з друзями" (Хоткевич Г. Слідом за пам'яттю.– К.,1993. – С.30.).

Можливо, що Гнат Хоткевич познайомився з Олексієм Кириловичем Алчевським особисто в 1898 році. Йому потрібні були гроші для щойно заснованого студентського видавництва "Вс.І. Гуртом", яке мало ціль просвіти народу шляхом друку дешевих книжок. Молодий видавець звернувся по допомогу до членів старої харківської "Громади", яка на той час вже не існувала. О.К. Алчевський же частенько допомагав в таких справах свідомому українству.

День 6 лютого 1899 року став для історії громадського руху в Харкові пам'ятним: святкували І.П. Котляревського. Зібрались свідомі українці: Єфименки, Алчевські.

Михайло Старицький з трупою виконали уривки з лисенкової "Наталки-Полтавки", велика українська актриса Марія Костянтинівна Заньковецька вийшла в ролі Алегорії Слави України. В концерті брали участь двоє юнаків: студент університету Іван Алчевський та студент технологічного інституту, бандурист з вусами Гнат Хоткевич, вже всім в місті відомий як Гнат Галайда.

В ці дні в Харкові було організовано РУП (революційну українську партію), головою якої став засновник українського националізму і Гнатів товариш Микола Міхновський. Разом з Міхновським заходив Хоткевич до Алчевських, до й познайомився з 18-річною Христею, ученицею Марийської гімназії. В своїх "Автобіографічних увагах" письменниця Христина Олексіїва Алчевська згадувала:

"Вплинуло на мене знайомство з творами Ольги Кобилянської, що їх приніс до нас в родину небіжчик Микола Міхновський, з ними разом навчав мене непомітно (в балачках) рідної мови поет Микола Кіндратович Вороний, що часто в Харкові приходив 1900 року до нас в гості. Тоді ж бував у нас Г.М. Хоткевич" (Алчевська Х. Твори. – К.,1990. – С.435).

В листі до О. Кобилянської з Ялти в 1903 році Христя писала: *"Українські тенденції я завжди мала, але ж вживати нашу мову в суспільстві почала лише за три роки, коли з'явилася для мене нагода зустрінутись із нашими харківськими патріотами – шановними дд. Хоткевичем і М.М. Міхновським. Вони вперше ознайомили мене з сучасною літературою... "* (Алчевська Х. Твори. – К.,1990. – С.443).

1901 рік все змінив в житті родини Алчевських. Економічна криза та крах банку принудили О.К. Алчевського піти з життя. Майно родини було описане, Христина Данилівна змушена була віддати навіть сквер, де був перший пам'ятник Шевченкові, на відкуп кредиторам. Іван Алчевський, який скінчив на цей час університет, прийняв поворотне рішення в своєму житті: пройшовши прослуховування, вже 1 жовтня 1901 року він став солістом Марийської опери.

Цей рік для Гната Хоткевича теж поворотний. Це був рік надій на нормальне забезпечене життя. Він закінчив технологічний інститут, одружився з своєю одноліткою, піаністкою Катериною Василівною Рубанович. Марні надії! Спокій і тихе подружнє життя могли бути в кого завгодно – тільки не в молодого бандуриста та письменника Гната Хоткевича!

Всі роки (до 1905 року) життя його було наповнене доверху. Він реалізовував свої ідеї. "Всюди було повно отого Хоткевича", – напише письменник через багато років. Все було вперше. Перший в Україні робітничий театр (в паровозному депо), потім в Народному Домі, який було вибудовано на кошти Алчевських та інші пожертви, перший виступ бандуристів і лірників на ХП Археологічному з'їзді в Харкові. Безліч концертів, в яких приймав участь як бандурист. А ще ж письменницька робота, статті для львівського "Літературно-наукового вісника", де головував тоді Іван Франко... Перша книжка хоткевичевих поезій в прозі, надрукована задля епатажу зеленими літерами, визвала цілу хвилю незадоволення, обурення на новий, модерністський напрямок в літературі: Майбутній академік С.Єфремов написав концептуальну статтю, де О. Кобилянська, М. Вороний та Г. Хоткевич були названі літературною сектою, "жерцями нової краси", грубого статевого почуття і нереальних фантазій. Хоткевич був дуже ображений, і не забував цієї образи до кінця життя, бо не числив себе ані модерністом, ані символістом, і взагалі вважав себе письменником поза течіями, діячем поза партіями. Більше ж за все молоді харків'яни

образилися за Ольгу Кобилянську, яку обожнювали, яка була тоді їхнім кумиром. Про цей час Христя Алчевська згадувала: "*...цього року (1902), вдвох з Гнатом збирали підписи*" на *кореспондентських картках і листах на захист Ольги Кобилянської... Адвокат Міхновський в Харкові підмовляв усіх слати їй вирази співчуття з приводу сього...*" (Алчевська Х. Твори. – К.,1990. – С.503). Невдовзі Христя Алчевська і Ольга Кобилянська стали подругами на все життя.

26 лютого 1903 року, Хоткевич умовив Христю заслати до "Літературно-наукового вісника" свої перші літературні твори. Невідомо, які твори одержала редакція ЛНВ, бо ж їх не залишилося, аж ось Христин лист... "*Молода українка-патріотка, що бажала би виступити на шлях української літературної праці, звертається з проханням надрукувати одну з перших несміливих поезій...*" (Алчевська Х. Твори. – К.,1990. – С.440-441). Дуже соромлячись свого вчинку, бажаючи зберегти інкогнито не тільки від знайомих, а, навіть, і від сім'ї, вона просить надіслати відповідь на адресу... Гната Хоткевича. Цей цікавий лист підписаний псевдонімом "Христя Христинич". Цікаво, що лист починається із ще одного не названого "псевдоніму" – "Молода українка-патріотка...", цікаве саме його походження. В 1859 році Христина Данилівна Алчевська написала відкритого листа Герцену до його "Колокола" і підписалася "Українка". То ж, "Молода українка" звучить, як наслідування псевдоніму матері.

Ця історія мала своє продовження. В 1905 році в артистичному збірнику "За красою", присвяченому Ользі Кобилянській (пригадуєте статтю С. Єфремова "В пошуках нової краси?!) Гнат Хоткевич видрукує вірш "Дівчині-українці". Там немає ані присвят, ані ініціалів, і ніхто не пов'язує цей вірш з харківською подругою Ольги Кобилянської. Якби ж не той псевдонім! То було скромне привітання Христі Алчевській від Гната Хоткевича з-за кордону, де він несподівано для себе опинився у 1905-му.

В "Літературно-науковому віснику", куди Христя заслала свої твори, працювали на той час Іван Франко і Михайло Павлик. Письменники стали Христиними друзями на все життя (вона з ними зустрічалася під час своїх подорожей), та хрещеними батьками і суворими рецензентами її творів.

31 серпня 1903 року всіх свідомих українців чекало велике свято – відслонення пам'ятника Котляревському в Полтаві. Тут зібрався весь український Парнас. Старицькі, Кропивницький, Лисенко, Коваленки, Чикаленко, Самійленко, обидві Алчевські, Хоткевич, Васильківський, Самокиш, Сластіон... Для переліку лише імен потрібно кілька сторінок!

Більшість з присутніх на цьому святі, в основному молодь, були членами якихось політичних угрупувань, і для них це свято було святом національної ідеї. Старше покоління було доволі консервативне і стояло на позиціях народництва, вдовольняючись просвітою народу.

Гнат Хоткевич завжди заперечував свою належність до будь-якої партії, хоча й був бунтівником по натурі. Весь 1903 рік поліція не давала йому життя. Після студенських заворушень 1899-1900 років та ХП археологічного з'їзду, де бандурист Хоткевич виконав свою крамольну "Думу про князя Оболенського" (який розігнав голодуючих селян), – молодого інженера переслідували обшуками. В нього як раз народився перший син – Євген. Про обізнаність у хоткевичевих справах самої Христі і навіть її подруги Ольги Кобилянської свідчить лист Х. Алчевської до О. Кобилянської. 2 лютого 1903 року Христя Алчевська писала їй: "*В Хоткевича був трус...*" (Алчевська Х. Твори. – К. 1990. – С.446). Він переїздив з квартири на квартиру, і, мабуть і гадки не мав, що майже все життя не матиме ані спокою, ані даху над головою (лише в 1928 році на гроші, зароблені від видання першого і останнього зібрання творів, маючи 50 років і цілу купу дітей, спромігся купити будинок в Високому, але це був лише дах... Ні щастя, ні спокою він не приніс).

Наступав 1905 рік. 9 січня Христя Алчевська була в Петербурзі – біля самого початку бурі, яка охопить всю імперію. "*Петербург в трауре по павшим без оружия, без сопротивления, без повода*", – напише вона в листі від 11 січня.

Невідомо, чи була Христя членом РУПу, чи ще якоїсь партії Проте, на замовлення одного з найактивніших членів і організаторів його, Дмитра Антоновича (якого всі називали Мухою, потім він від'їде з України і там, на еміграції, напише книгу "300 років українського театру"), Христя написала робітничий марш "Гей, на бій!", який було відіслано до київської газети "Боротьба". Музику для цього маршу, як і до ліричних її віршів, написав брат, Григорій Алчевський. Влітку 1905 року Христя мусила виїхати в село, а в її кімнаті переховувався "список всієї професури Харкова, що належала до нелегального Академсоюзу, та револьвер з патронами" (Алчевьска Х. Твори. – К., 1990. – С.419). Де поділася та сором'язлива дівчина, що не наважувалася свої вірші підписати власним ім'ям?!

Для Хоткевича 1905 рік – зіркова година. Його бачили на барикадах в місті, він керував стачкою в Люботині, очолив Центральний оргкомітет Харківсько-Миколаївської залізниці. Гнатів друг, деркачівський "учень" Опанас Матюшенко та сокурсник і учасник хоткевичевого студентського самодіяльного театру М. Коваленко – очолили повстання на панцернику "Потьомкін". Після провалу повстання Коваленко залишився за кордоном і був домашнім вчителем сина Максима Горького в Італії, Матюшенко повернувся до Одеси і був страчений.

Упродовж 1905 року Христя Алчевська вела альбом "З історії суспільства на Русі". Серед брошур та газетних вирізок, дбайливо зібраних нею для пам'яті, є одна, підписана Алчевськими, – телеграма харківських діячів урядові Вітте з вимогами "уравнения нас с другими народами России в естественном праве говорить, печа-

тать й издавать на родном языке й об отмене исключительного закона 1876 года". Тут треба зробити невеликий екскурс в історію. Христина Журавльова, майбутня просвітителька Христина Алчевська, українською не говорила, хоча й народилася в сім'ї "истого малоросса черниговской губернии". Увійшовши в сім'ю молодого підприємця Олексія Алчевського, маючи українських друзів, Христина Данилівна завжди підкреслювала свою повагу до української мови і право простих людей навчатися на своїй рідній мові, влаштовувала українські вечори, навіть дітей вдягала в українські костюми та народні свята. В її жіночій недільній школі були українські і російські класи. Вона навіть запросила до них відомого українського письменника і знавця мови Бориса Грінченка, який став улюбленим вчителем малої Христі. Вона чула українську мову, але розмовляла тільки російською. Після валуєвського закону про українську мову Христина Данилівна Алчевська не могла більше вести викладання в недільній школі українською мовою. Стояти на своєму значило втратити можливість втілення жіночої просвіти взагалі. Вибір Христини Данилівни був на користь російської мови, бо тільки так школа могла вціліти. Це стало основою розладу між нею і Грінченком, який невдовзі покинув школу. Христя-молодша ж листувалася з родиною Грінченків досить довго, і була подругою грінченкової доньки.

Мабуть, з ласки Хоткевича в 1905 році Христя перекладає і друкує твори колишнього слюсаря Харківського паровозного заводу, хоткевичевого друга А.Шабленка. Ці твори високо оцінив М. Горький.

Влітку 1905 року Хоткевич був звинувачений в підготовці збройного повстання і викраденні з військового сховища ст. Знам'янка двох кулеметів. "Всюди було повно отого Хоткевича!".

Переховувався в художника С. Васильківського, згодом виїхав на Волинь до Косачів, які своїми підпільними, соціал-демократичними шляхами переправили молодого комунара з родиною до Львова. На довгі шість років дали притулок чужинцеві Гуцульщина та Іван Франко, який взяв Хокевича під свою літературну опіку, назвав "талановитим беллетристом". В них встановилися теплі батьківсько-синівські стосунки, від чого далеко не всі були в захваті. Михайло Грушевський, бувши в розладі з Франком, зазначав в своєму щоденнику: Хоткевич "досить мало мені сподобався" (Грушевський М. З щоденника// Київська старина. – 1995. – №1. – С.15.).

В 1906 році Хоткевич мав одержати першу звістку з батьківщини: на лікування в Яремчу разом з мамою Христиною Данилівною приїхала Христя Алчевська Хоткевич влітку з дружиною і трьома дітьми мешкав в Криворівні, мав концерти в Вижниці та Чернівцях (грав на скрипці і бандурі, дружина на фортепіано). Не збереглося ніяких письмових свідчень про цю зустріч. Хоча Христя Алчевська з оказією повинна була б привезти листи від Миколи Сумцова, з яким Хоткевич домовлявся про організацію виступів сліпих бандуристів в Галичині. Відомо тільки, що 22 серпня вони ще не зустрілися. В листі Ольги Кобилянської від цієї дати зазначено Хоткевичеву адресу.

"...як матуся Ваша почуває себе в горах? Недавно, себто в неділю, давав д.Хоткевич концерт в однім більшім селі на Буковині. Мені все здається, що він, може, і до Вас, до Яремча, заїде, скоро лише був знав, що ви там находитесь. Його адреса: село Криворівня. Пошта Ясенів Гірний ".

Мабуть, таки вони зустрілись. Бо ж звідки тоді в харківській книгозбірні з'явився примірник "Лихоліття" з дарчим написом від автора та датою: 30 вересня 1906 року? В цей екземпляр рукою Хоткевича дописані репліки, що їх випустив цензор. Хоткевичів доробок цього часу був крім "Лихоліття", ще декілька драматичних переробок, драматичні малюнки "На залізниці", "Вони", драми з гуцульського життя, повість про відступництво – " Авірон" та спогади про Опанаса Матюшенка.

1907 рік знову зведе Гната Хоткевича та Христю Алчевську. Цього року вона видала свою першу книжку "Туга за сонцем". І Хоткевич в своїй Галичині-далечині вмістить в "ЛНВ" дуже цікаву критичну студію про її твір, про що Ольга Кобилянська і сповістить Христю в своєму листі від 30 липня.

В 1912 році Гнат Хоткевич повернувся до Києва та Харкова. Героя 1905 року чекало ув'язнення. Вийшовши з тюрми, Хоткевич знов заходився втілювати свою мрію – показати в Росії свій гуцульський театр, зробити низку етнографічних концертів. Це таке видовище, якого ані в Санкт-Петербурзі, ані в Харкові ніхто ніколи не бачив. 20 березня 1914 року в газеті "Южный край" М. Сумцов і Х.Д. Алчевська вмістили статтю про концерти гуцульського ансамблю Гната Хоткевича в громадськиій книгозбірні. *"...Відспівано було чотири колядки прекрасного внутрішнього змісту... ось де таємниче зерно народного духу..."* В листопаді того ж року Іван Алчевський, який повернувся з-за кордону після початку Першої світової війни, провів в Харкові цілу низку триумфальних спектаклів. *"...Рівний, звучний, сильний, справжній геройчний тенор..."*, – писала харківська газета "Утро". Напевно, друзі зустрічалися в ті дні, і Іван розповідав про свої гастролі в Ковент Гарден, у Франції, у Великому театрі, про петербурзьке українське товариство "Кобзар", яке очолював. Мабуть, за допомогою цього товариства, Хоткевич возив своїх гуцулів до Санкт-Петербургу, де вони зробили велике враження на вибагливу петербурзьку публіку.

Іван Алчевський помер в Баку в 1917 році і був перевезений та похований на міському кладовищі. Із смертю його Христина Данилівна залишилася без засобів де існування. Пореволюційні роки принесли в місто голод і смерть. Всі Алчевські працювали, заробляли на життя – педагогічною та адвокатською роботою. Христина Данилівна хворіла, і через нестачу їжі і тепла так само, як і більшість харків'ян. Померла вона в 1920 році. Того

ж року загинув в Криму Дмитро Алчевський.

1922 рік. В квітні відбувся вечір пам'яті Івана Алчевського. Його організувала група молодих аматорів "Молода філармонія" (І. Дунаєвський, П. Луценко, Н. Ландесман, І. Шиллінгер – викладачі консерваторії). В вечорі взяли участь Христя і Дмитро, який в той час працював адвокатом. Можливо, на ньому був присутній і Гнат Хоткевич. Саме цей рік був його творчим злетом: він організував художньо-вокальний квартет, вів самодіяльні хори, викладав в консерваторії (клас бандури), надрукував більшість своїх пісень і романсів, які виконувалися в перших програмах харківського радіо, працював над музикою для театрів, бачив постановки своїх п'єс, вийшли перші томи зібрання його творів, був куплений будинок в Високому.

Це були його лебедині пісні. Бо вже 1930 рік приніс справу СВУ. Судили академіків, вчених. На лаві суду опинився колишній опонент Хоткевича С. Єфремов, подруга Христі Алчевської Л. Старицька-Черняхівська. Хоткевича і Алчевську теж викликали. Відпустили, бо не тягли вони на взірець "ворогів народу". 20 квітня 1930 року газети повідомили, що суд завершився вироком: четверо засуджено до 10 років таборів (тепер ми знаємо, що це був смертний вирок, інші – до ув'язнення від 2 до 8 років, або висланная за межі України). Л. Старицька-Черняхівська у вірші, який написала в камері Харківської тюрми, згадала про букетик конвалій, який їй передали з волі. "Душа – се конвалія ніжна..." Чи не Христин то був знак – вірності і дружби?

Христя померла невдовзі, вже 27 листопада 1931 року, її подруга Людя (Старицька-Черняхівська) – переживши роки тюрми і новий арешт, – в 1941 році, в вагоні із іншими діячами-українцями, яких вивозили з Харкова перед німецьким наступом.

Неблагонадійний Хоткевич був звільнений з усіх посад, лишився без роботи, без засобів для життя і утримання великої родини. Через сім років його спіткала доля багатьох діячів його кола. Хоткевич був страчений 8 жовтня 1938 року.

Доля порівняла їх навіть в смерті. Десь під Комсомольським парком розтрощений сімейний склеп родини Алчевських. Пам'ятники і могили перенесені на 13-те кладовище, але це вже тільки каміння... Могилу Гната Хоткевича знайдено завдяки пошукам польських поховань в Харкові. Проростає він до нас деревом чи квіткою в Лісопарку. Та лишилися Хоткевичеві пісні, книги, Христині вірші...

"Душа – се конвалія ніжна...". То нехай їхні душі в нашій пам'яті будуть поруч, як поруч були ці дивні люди – Хоткевич і Алчевські...

Гончаренко Т.Г. (м. Харків)

НЕВЕСЕЛА ІСТОРІЯ ТЕАТРУ "ВЕСЕЛИЙ ПРОЛЕТАР"

Театральний сезон 1926-1927 року. Наприкінці березня в Харкові було створено новий творчий колектив – театр малих форм під назвою "Веселий Пролетар". Цей колектив утворила ВУРПС (Всеукраїнська Рада профспілок), на кошти якої він перший час існував.

Театр мав стати центральною методичною майстернею для самодіяльного театрального руху у робітничих клубах столиці та на периферії. Театр було орієнтовано на обслуговування профспілкового глядача та розраховано на умови клубної сцени. На новий театр лягло завдання своєю роботою бути зразком численним робітничим драмгурткам, що виникали при кожному клубі.

Оскільки найціннішими, найважливішими в роботі клубного робітничого театру того часу були так звані "малі форми", то "Веселий Пролетар" мусив головну увагу зосередити саме на "малих формах". Новий театр було відкрито під керівництвом об'єднаного режштабу театру "Березіль", мистецьким керівником театру був призначений режисер "Березоля" Януарій Дем'янович Бортник.

Театр малих форм, театр сатири не мав на Україні жодних традицій, він народжувався на соціальне замовлення внаслідок підвищення культурних вимог робітничого глядача. Тому йому довелося розпочинати все спочатку – від драматургії до виховання відповідного типу актора і на перших порах зустрітися з великими труднощами. Поставивши гасло "Новий театр з нових людей", театр за обмежений час здобув великих успіхів у справі виховання молодого актора. З самого початку своєї діяльності театр за вихідний пункт мав досягнення й позиції революційного театру з усім тим, що характерне для цього театру, насамперед – культура жесту, підкреслена чіткість зовнішнього малюнку ролі, настановлення на майстерність і розрахованість праці актора та її технічну чистоту. Як писала преса, "театр може пишатися рядом талановитих акторів, що почали свою роботу з цього театру". Треба зазначити, що до нового театру увійшла частина творчої молоді, яка оволоділа азами акторського мистецтва "за Курбасом" ще у Білоцерківській студії "Кийдрамте". Це актори і режисери Ханан Шмаїн, Клавдія Грай, Іван Маківський, Григорій Лойко, Лідія Романенко та студійці "Березоля". І керівник, і колектив акторів розподіляли погляд свого вчителя Л.Курбаса на сучасний український театр.

Найгірше стояла справа з репертуаром, адже театр повинен був сам створити і новий естрадний український репертуар. Театр узявся розробляти теми повсякденного робітничого життя, беручи їх безпосередньо з підприємств міста і малюючи їхні досягнення та хиби. Через це тематика вистав театру була вельми широка.

З самого початку тут склалась творча атмосфера, самостійні пошуки керівником театру тільки заохочувалися. Весь колектив приймав участь у пошуку й обробці літературного матеріалу для інсценізацій, багато номерів готували самостійно, допомогали режисеру в постановці та художньоі оформленні вистав (І.Маківський був ще й режлаборантом, В.Грипак – художником). Мабуть, тому театр і спромігся за короткий час підготувати необхідний репертуар для перших гастролей. На жаль, театр було засновано як театр мандрівний, а не стаціонарний. Тому він не мав свого постійного приміщення, репетиції проходили у Польському клубі, Клубі Спілки печатників, а вистави влаштовувались у клубах різних профспілок Харкова.

Перші ж кроки театру пішли під знаком відшукування, поширення та загострення сценічного подання цих "малих форм". Були зроблені цікаві спроби в розробці та сценічному оформленні п'єс-мініатюр, відсутніх у старому українському театрі, та естрадних танцювальних, співочих і оповідальних речей. Результати його творчих пошуків стали першими зразками нової української радянської естради. У цьому була безперечна заслуга театру. Перші ж вистави театру-ревю "Ристю та чвалом", "Колотнеча", показана на відкритті нового театрального сезону 1927 року, – довели, що у цьому напрямі перед театром відкрито і багаті можливості, і вдячний грунт, маючи на увазі попит з боку глядача.

В перший сезон свого існування театр головну увагу приділив сатиричним формам. За короткий час молодий колектив, мобільний, веселий, із дотепним і зрозумілим глядачу репертуаром, стає бажаним гостем робітничих осередків Харкова, доводить свою потрібність робітничому глядачу і стає театром центрального порядку.

Перший сезон театр закінчив гастролями по робітничих районах України – Криворіжжю, Донбасу, Дніпропетровщині, давши за цей час 70 вистав, які відвідали понад 65 тисяч глядачів. Ця гастрольна подорож викликала велику зацікавленість українським театром з боку шахтарів і жваву дискусію серед місцевих керівників профспілок про те, яким повинен бути робітничий театр взагалі, і український зокрема. Але досвід гастролей показав і те, що тематика вистав, обмежена тільки сатиричними формами, була доцільна та потрібна в місті, що мало театри різних типів. Робітничого глядача у провінції, де не було на той час постійних театрів, ця

обмеженість не зовсім задовольняла. Цей глядач бажав би отримати найрозмаїтіший комплекс вражень, бачити і комедії, і сатиру, і драму.

Театр, набувши цей досвід, зробив відповідні корективи на наступний сезон 1927-1928 року. Спираючись і далі на принципи театру малих форм, він будує репертуар за типом вечорових програм, в які входять різні за жанром і змістом сценічні твори з широкою амплітудою – від трагічного нарису до анекдоту. Широко використовуючи музику, хореографію та всі можливі в синтетичному театрі форми – драматичні, ліричні, комічні, – театр тим самим розвиває та збагачує майстерність акторів і засоби художнього виявлення.

Свій другий сезон театр починає урочистим Жовтневим оглядом "Землетрус" у постановці Я.Бортника, І.Маківського і Х.Шмаїна. Були також поставлені "Пригоди", "Туди й Назад", "Пошилися в дурні". Театр постійно підвищує свій художній рівень, запрошує до співпраці Леся Курбаса та інших митців. Влітку театр гастролює у Миколаєві, де виступає у цехах і червоних кутках підприємств міста.

Починаючи з 1927 року на перший план виходить теза культурної революції і все, що за цим стає, – пролетаріат як керівник культурного будівництва, а на Україні пролетарська соціалістична культура повинна була відбуватися в українських формах (що потім послужило обвинуваченням багатьох митців у буржуазному націоналізмі). До 1929 року ще існувала так звана " робітнича смуга ". За її межами в театрах центру міста майже не було робітничого глядача. Завдання зробити пролетаріат керівною силою культурного розвитку було покладено на профспілки. Одним з кроків виконання цього завдання партії стало те, що профспілки почали закупати вистави в театрах. Це привело до того, що неорганізованому глядачеві вже важко було потрапити в "Березіль" і подивитися бажану виставу, а робітничий глядач у такий спосіб став переважним відвідувачем театру. Було висунуте гасло: *"...оскільки ми, профспілковий споживач, остільки нам час етапи і замовцем"*. Творчі проблеми свого театру вирішували вже не митці, а художня рада у складі робітників харківських підприємств. У кожний театр були призначені ще й комісари. І в тих же постановах робітничий клас призивався до навчання, бо панувала суцільна безграмотність. Так, коли Харківська державна опера збиралася на гастролі до шахтарів Донбасу, місцеві керівники культури не розуміли, навіщо театру потрібно везти з собою ще й оркестр, адже він тільки заважає слухати співи. Іншою формою просвіти і розвитку пролетарія мали стати гуртки по профспілкових клубах, зокрема театральні.

У червні 1928 року виходить "Звернення ЦК ВКП(б) до робітників, селян та трудової інтелігенції про розгортання критики та самокритики". Цей документ поклав початок утворенню добровільних бригад робітничої критики. Мабуть, це також сприяло тому, що почалися постійні нападки в пресі на "Березіль", і Л.Курбаса особисто. Термінологія звинувачень дійшла до наших часів: "незрозумілі витівки", "естетство", "штукарство", "непотрібна п'єса", та таке інше. Треба було ставити те, що відповідало політиці влади та було доступно робочому глядачеві, і ставити це спрощеними засобами. Дійшло до того, що на нараді в Києві, присвяченій театральній справі, стверджувалось майбутнє українського театру як театру непрофесійного, робітничо -селянського.

На підприємствах Харкова та інших великих міст почали створюватися Темафори (театри малих форм). Постановою Всесоюзної наради ВЦРПС (1929) була накреслена програма крутого піднесення політичної спрямованості роботи клубів, рішучого повороту обличчям до виробництва всіх засобів ідейно-художньої та виховної роботи, посиленню агітації за виконання плану п'ятирічки. При постійному керівництві з боку заводських партійних організацій цей рух мав стати значним чинником у культурно-політичному житті. А до художнього керівництва театрами залучались Л.Курбас та його учні.

Наприкінці театрального сезону 1927-1928 р. в мистецькому житті Харкова відбувається важлива подія. Це "1 Всеукраїнська нарада в справі театральноі роботи при ВУРПС". На цій нараді дуже схвально оцінюється творчий внесок театру "Веселий Пролетар" і його керівника в справу культурної революції, відмічається, що, окрім вистав, колектив провадить велику виховну роботу, дає консультації та методичні розробки, його репертуар публікує журнал "Культпрацівник". Профспілкам дається порада провадити серед робітників навколо театру роз'яснювальну і пропагандистську работу, бо глядачі, які звикли до старого побутового театру, не розуміють українського театру без гопака, співів та шароварів. *"... Отже, коли "Веселий Пролетар" з "Шпаною" об'їхав Донбас, він пробив велику культурну роботу, він до питання мистецтва привернув увагу, він зворушив думки" (З виступу М.Рабічева).*

У тому ж 1928 році у харківській пресі підводяться підсумки роботи театру. Відзначається, що за короткий час свого існування колектив здобув велику популярність, виступаючи по клубах Харкова і в індустріальних районах України. Під час своїх гастрольних подорожей театр також дає методичну допомогу клубним драмгурткам. У Харкові він виступає не лише у клубах, а й на заводах, на левадах, на майданах під час демонстрацій, першим починає обслуговувати обідні перерви на підприємствах. Тематика вистав "Веселого Пролетаря" вельми широка: огляд недоліків клубної роботи, боротьба з бюрократизмом, участь жінки в будівництві, Жовтень, нове село, побут молоді, чистка, хлібозаготівля, українізація тощо, – все це подається у виставах гостро, цікаво. Театр активно бореться з естрадною та оперетochною халтурою, що панує на периферії, має підтримку суспільства і культурних закладів. У Харкові як

філію було створено театр "Жива книга". Завдяки театру, на Україні широко розгортається робота колективів малих форм. За зразком "Веселого Пролетаря" з'являються театри у Києві, Одесі, Полтаві, Дніпропетровську, Запоріжжі та інших містах, що свідчить і про потребу розвивати цей жанр. Тому висловлюються пропозиції щодо перетворення театру з мандрівного на стаціонарний та започаткування планової побудови українського театру малих форм.

Улітку 1930 року театр гастролює на Дніпропетровщині, обслуговує копальні Криворіжжя, коли по рішенню Наркомпросу його разом з Харківським Червонозаводським театром посилають брати участь у І Всесоюзній Олімпіаді мистецтв народів СРСР у Москві. Театр показує вистави за твором О.Безименського "Постріл" (в якій використано прийоми живої газети) та "Спокійно, знімаю" (монтаж кращих номерів усіх програм, поставлений за принципом фоторепортажу). У рішенні жюрі Олімпіади було сказано, що театр потрібний, веде складну та цікаву роботу, відповідає завданням радянського театру сатири, має великі досягнення. Вистави театру загалом одержали схвальні відгуки на сторінках московської як щоденної, так і періодичної преси.

На початку нового сезону 1930-1931 року театр залишається без свого керівника (Я.Бортник стає головним режисером Харківської Державної музкомедії). Замість нього з музкомедії переводять Б.Балабана, а мистецьким керівником призначають Л.Курбаса. Фактично "Веселий Пролетар" стає філією театру "Березіль". Збільшується акторський склад, перебудовано оркестр з малого симфонічного складу на джаз, утворено репертуарну комісію та літературну майстерню, бо так званого малого репертуару ніхто, як сам театр, не міг створити, а усі спроби замовлення письменникам-гумористам нічого не дали. Колектив власними силами інсценізує сатиричні твори О.Вишні, П.Капельгородського, Ю.Вухналя, А.Ко та ін. Театр і надалі залишається українським естрадним театром малих форм. На режлабораторію "Березоля" покладається завдання протягом 2-3 років створити в Харкові *зразковий театр малих форм*, тому проводиться інтенсивна учбова робота з акторами. Л.Курбас ставить "Комуну в степах", готуються "Кадри" й "Політичне ревю". І майже весь час "Веселий Пролетар" перебуває на гастролях. Так, у січні 1931 його відправляють на гастролі в Донбас. Незважаючи на завірюхи й снігові бурани, колектив мандрує від копальні до копальні залізницею та саньми. Завдяки тому, що театр має змогу виступати на найменших театральних майданчиках, йому доводиться бувати у таких місцях, де театральної вистави не бачили по півроку.

Творче життя театру закінчилось, коли цього ніхто не чекав. 23 квітня 1932 року виходить Постанова ЦК ВКП (б) "Про перебудову літературно-художніх організацій". На підставі цього рішення наприкінці сезону театр було розформовано, хоча театри малих форм в інших містах країни, театри, що виникли на зразок "Веселого Пролетаря", використовуючи його репертуар, продовжували з успіхом працювати.

ВИСТАВИ ТЕАТРУ "ВЕСЕЛИЙ ПРОЛЕТАР"

Сезон 1926-1927р.

"Ристю та чвалом", "Колотнеча", "Шпана", "Клубний огляд"

Сезон 1927-1928р.

"Землетрус", "Пригоди"("Вечір українських дрібно-образів"), "Туди й Назад"("Від Заблудівки до Амстердаму"), "Пошилися в дурні", "Ярмарок", "Ристю та чвалом"

Сезон 1928-1929 р.

"Дозвольте вас угробити", "Постріл", "Дорога вогню", "Ристю та чвалом"

Сезон 1929-1930р.

"Жовтневий огляд", "Квадратура кола", "Спокійно, знімаю", "Курортний екстаз", "Ристю та чвалом"

Сезон 1930-1931р.

"Комуна в степах", "Колючий вінегрет", "Кадри"?, "Огляд", "Політичне ревю"

Божко В. (м. Харків)

ХУДОЖНИК МАРИЯ СИНЯКОВА

Речь в этом очерке пойдёт о профессиональном художнике-графике, книжном иллюстраторе, представительнице русского и украинского авангарда, о котором сейчас так много говорят – Марии Михайловне Синяковой-Уречиной (1898-1984) – одной из пяти сестёр Синяковых, которые, по утверждению Виктора Перцова "все, как на подбор, были красивы и оригинальны". Судя но адресной книге "Весь Харьков", они жили на улице Свердлова (ныне Полтавский шлях), до 1926 года в доме – ЖЦ, а после 1926 года в доме №21. А в Красной Поляне, недалеко от Харькова, был загородный дом большой семьи Синяковых, в котором перебывал весь бомонд русского футуризма: Велимир Хлебников, Николай Асеев, Давид Бурлюк, Алексей Кручёных, Михаил Матюшин, Борис Пастернак, Владимир Маяковский, Дмитрий Петровский, Сергей Бобров, харьковские поэты и художники – Григорий Петников, Божидар, Василий Ермилов, Борис Косарев, Евгений Агафонов. Как писал киевский искусствовед Зиновий Фогель, "в харьковском доме и на даче у Синяковых собиралась интеллигентная молодёжь, проводившая, время в весёлых, а часто и весьма запальчивых спорах, главным образом об искусстве".

С детства Мария мечтала стать художницей. Она посещала одну из харьковских художественных студий – "Голубую лилию", которой руководил Евгений Агафонов. В наши дни произошло возвращение "Голубой лилии". В Харьковском художественном музее экспонируется выставка художников этой студии. Представлена и одна работа Марии Синшовой-Уречиной – линогравюра "Первая империалистическая война", датируемая 1914 годом. Работа явно ученическая, её тема – протест против насилия над человеком, каким несомненно является империалистическая война.

Исчерпав возможности дальнейшей учёбы в Харькове, Синякова с двумя сестрами в 1913 году уезжает в Москву, где знакомится с Маяковским и его окружением и связывает свою судьбу с футуризмом.

В 1914 году из-за начавшейся первой мировой войны сестры Синяковы вернулись в Харьков. Во время, белогвардейской оккупации у них в Красной Поляне прятались многие поэты ж художники.

В Харькове Мария Синякова вступила в содружество поэтов и художников левого направления "Лирень". Руководил этой группой ж одноимённым издательством поэт Григорий Петников. Объединение просуществовало до начала 20-х годов. Так что первый, ранний период её творчества прошёл в Харькове. Ещё в 1913 году она стала участницей футуристического сборника "Рыкающий Парнас". Там были её рисунки. Найти этот сборник чрезвычайно трудно. Он был конфискован и сожжён царской цензурой. Случайно уцелело лишь несколько экземпляров.

Из произведений раннего периода до нас дошли два рисунка, которые, находятся в собрании литературоведа А.Е.Парниса. Один рисунок носит название "Война", второй названия не имеет. Парнис датирует их 1915 и 1916 годом соответственно, но не настаивает на этих датах. Видимо, оба рисунка навеяны творчеством Велимира Хлебникова, поэтому Парнис включил их в избранное поэта, вышедшее в 1986 году в издательстве "Советский писатель" под названием "Творения".

В 1996 году в Киеве в издательстве "Мистецтво" вышел альбом "Украинский авангард. 1910-1930", в который вошли семь произведений Марии Синяковой раннего периода, в том числе "Война I" и "Война II" – ещё два варианта этой темы, совершенно разные и неповторимые. Датируются они 1910-ми годами.

Из других ранних произведений Синяковой, помещённых в альбоме, следует назвать "Дерево жизни (Пан и няня)", датируемое 1914 годом. Варшавский журнал "Ты и я" в 1972 году опубликовал очерк "У Марии Синяковой". Вот что она рассказала журналисту:

"Никто не учил меня рисовать. Это пришло само собой. Родилась ж провела молодость среди буйной природы не тронутой искажениями города. Ароматная зелень лугов, поля, лес, речка в тумане, голубое небо – вот моя школа живописи. Сколько себя помню, рисовала к писала. С натуры. Писала молодых ребят и взрослых мужчин, девушек с лицами мадонн, женщин. Обнажённых. В купальне, в лучах солнца, в тени раскидистых деревьев. Среди животных – коз и баранов. Кто только не позировал мне! Наше жилище постоянно посещали писатели и поэты. Хлебников, Пастернак, Асеев, Каменский. Все они были молодые, привлекательные. Хлебников сначала артачился, говорил, что он не эфеб, но и он уступил. Сестры также были моими моделями. Красную Поляну вспоминаю, как наипрекраснейшее время в моей жизни".

В этот же период Синякова оформила первую книгу. Это было литографированное издание – книга стихов Николая Асеева "Зор" (1914). Эта книга считается столь оригинальной, что была факсимильно воспроизведена в 1990 году в "Избранном" Асеева. Книга была посвящена будущей жене поэта, сестре, художницы – Оксане Синяковой. Эту книгу Асеев посылал Александру Блоку, но тот никак на неё не откликнулся.

В 1915 году для издательства "Лирень" художница сделала оригинальную обложку для совместного сборника стихов Асеева и Петникова

"Литорей" и оформила книгу стихов Бориса Кушнера "Тавро вздохов", сделав к ней заставки и марку. Книга вышла в Москве в издательстве "Авентюра".

В 1916 году Мария Синякова оформила две книги: книгу стихов Асеева "Ой конин дан окейн!", что в переводе с цыганского означает "Люблю твой глаза!" и книгу Божидара "Бубен". За псевдонимом "Божидар" стоял харьковский поэт и теоретик стиха Богдан Петрович Гордеев, родившийся в 1894 году и ушедший из жизни в двадцатилетнем возрасте. Это было 2-е дополненное издание книги со вступительной статьёй Николая Асеева.

В альбоме "Украинский авангард. 1910-1930" опубликованы три её живописные работы датируемые 1916-м годом: "Ева", "Изгнание из рая" и "Бомба". Последней картиной художница выразила протест против мировой бойни, другие две созданы на библейскую теплу, но имеют современное оформление и звучание. Например, прародительницу Еву мы видим в окружении вывесок провинциальных российских парикмахерских и лавок.

В том же году в Харькове отдельным изданием в виде свитка вышел в свет литературный манифест футуристов "Труба марсиан", как пишут энциклопедии, "своеобразно отразивший сочувствие грядущей революции". Автором этого "коллективного" манифеста был Велимир Хлебников. Из солидарности его подписали единомышленники: Мария Синякова, Божидар, Григорий Петников, Николай Асеев. Подпись Божидара. была условной, так как он умер ещё в 1914 году.

Конечно же Хлебников предложил Марии Синяковой войти в Правительство Земного Шара ж, надо думать, она приняла предложение, поскольку её подпись появилась и под "Воззванием Председателей Земного Шара"), ("Только мы, свернув три года войны...), (В один завиток грозной трубы..."), написанными Хлебниковым при участии Петникова в Харькове 21 апреля 1917 года. Это тоже была своеобразная декларация, футуристов, протест против войны и капитализма.

Виктор Перцов писал: "Хлебников был влюблён в сестёр Синяковых, в каждый данный момент в другую". Значит не миновала сия чаша и Марию. Хлебников посвятил ей стихотворение "Сегодня строгою боярыней Бориса Годунова..." (1916) и создал её образ в поэме "Три сестры" (1920).

В 1918 году Синякова сделала одну иллюстрацию к книге стихов Григория Петникова "Поросль солнца", в 1919 году этот рисунок был повторно опубликован в футуристическом "Сборнике нового искусства".

Второй этап её творчества приходится на 20-е годы. Она уже обосновалась в Москве, но не теряет связь с Украиной. Как писал Фогель, "Синякова стала талантливым, своеобразным мастером графики, её творчество стало предметом восхищения для сдержанного ж строгого в оценках Ермилова, он даже называл себя её учеником". Есть сведения, что в эти годы она была участницей выставок "Союза молодёжи", в который входила группа художников-бойчукистов: Сагайдачный, Бодуэн де Куртенэ, Леваковская. Они были узниками парижской студии Михаила Бойчука, исповедовали византизм, защищаясь от индивидуализма и богемных настроений, которыми увлекалась художественная молодёжь того времени. В выставках Синякова участвовала вместе с российскими и украинскими неопримитивистами – Гончаровой, Ларионовым, Бурлюком, Малевичем, Экстер.

Ещё до первой мировой войны Синякова путешествовала по Германии и Средней Азии, ознакомилась с новой французской живописью, которая её поразила, как писал искусствовед Дмитрий Горбачёв, она поняла, "что цвет в живописи – это поэзия художника". Позже принимала участие в международных художественных выставках в Лейпциге, Кёльне, Париже.

Отдав дань неопривитивизму, Мария Синякова в 20-е годы создала серию шаржированных портретов известных в то время, да и в наши дни, поэтов и писателей. Кроме Маяковского и всех футуристов в серию вошли портреты Валерия Брюсова, Анны Ахматовой, Сергея Есенина, Игоря Северянина, Андрея Белого, Ильи Сельвинского и других. На первый взгляд, они грубовато просты, но большинство из них дают глубокие характеристики портретируемых. Асееву настолько нравились шаржи Синяковой, что публикуя свою статью "О детской фильме" в журнале "Советский экран", в 1926 году, он вместо своего обычного портрета поместил шаржированный портрет её работы.

Эти портреты демонстрировались на "Выставке революционной литературы", устроенной Российской Академией художественных наук к 20-летню революции 1905 года. Выставка открылась 25 января 1925 года. Журнал "Прожектор" опубликовал фоторепортаж с выставки и в поле зрения объектива попали портреты Марии Синяковой.

В середине 20-х годов она создала ещё одну серию портретов, на этот раз, актёров Театра Революции. Этими портретами была проиллюстрирована статья Иогана Матейко в журнале "Новый зритель" за 1926 год, приуроченная к открытию театра. Серия насчитывает 17 портретов, выполненных в стиле мягкого шаржа. В число портретируемых попал, и венгерский писатель Мате Залка, входивший в труппу театра.

В 20-е года Синяковой была написана картина "Семья", вошедшая в альбом "Украинский авангард. 1920-1930".

В эти же годы художница работает над иллюстрациями к "Уголовному роману" Алексея Круче них "Разбойник Ванька-Каин и Сонька-маникюрщица". Шесть листов иллюстраций сделала она к этому произведению. Искусствовед Л.Алексеева находит, что они прекрасны, сделаны "мастерски, с великолепным чувством юмора", называет их "примитивно-пародийными". С этим нельзя, не согласиться. Ведь и сам "роман" Кручёных произведение пародийное. Своими довольно простыми композициями эти иллюстрации

напоминают русские лубочные картинки, как и сам "роман" напоминает русский литературный лубок.

"Роман" Кручёных с иллюстрациями Синяковой был издан в 1925 году. А в 1927 году эти рисунки вышли вторым изданием в книге Кручёных "Четыре фонетических романа".

В конце 1920-х – начале 1930-х годов Мария Синякова оформила ж проиллюстрировала целую серию детских книг. В различных библиографических справочниках я насчитал 14 таких книг, вышедших за период с 1927 по 1932 год. Их общий тираж составляет 645 тысяч экземпляров, несмотря на большие тиражи, детских книг с иллюстрациями Синяковой в наших библиотеках найти не удалось.

И всё-таки периодом наибольшего расцвета мастерства Синяковой следует считать вторую половину 1930-х годов. В 1935 году вышла книга стихов Асеева "Песенник". Художница сделала для неё обложку и суперобложку. В 1937 году с четырьмя листами прекрасных иллюстраций Синяковой вышла поэма Маяковского "Облако в штанах". А самым главным её произведением являются иллюстрации к поэме Асеева "Маяковский начинается". Художница сделала для неё 16 листов иллюстраций. Вслед за Асеевым Синякова создает образ главного героя поэма – Владимира Маяковского и его соратников – Давида Бурлюка, Бориса Пастернака, Велимира Хлебникова и самого Николая Асеева. Она создала замечательные пейзажи Москвы и Петербурга.

Известный советский критик Станислав Лесневский писал об этой книге: "Однажды я увидел замечательную книгу: то была поэма Николай Асеева "Маяковский начинается". Поэма дышала ещё не остывшей болью расставания с Маяковским. Мне довелось прочесть её в редком теперь издании с иллюстрациями Синяковой. Крупный формат, большие глазастые рисунки, и стихи тоже какие-то крупные, весомые, призамедлившие скорость, чтобы поведать о молодости".

Мария Синякова-Уречина. *Из иллюстраций к поэме Николая Асеева "Маяковский начинается" (М., 1940). Владимир Маяковский*

Сестры Синяковы – Ксения, Мария и Вера показывали эти иллюстраии Борису Пастернаку и он сказал: "Да, иллюстрации очень хороши!" И это был не жест вежливости, а истинная правда. Мария Синякова с блеском переплавила поэтические строки Асеева в зримые образы. Прекрасен Маяковский на 2-м листе, только что вышедший из тюрьмы, одинокий, ранимый и беззащитный, вызывающий искреннее сочувствие у читателя. А на 9-м листе Маяковский только что возвратившийся из Петрограда, шикарно одетый по последней моде со Сретенки, в цилиндре, с тростью, с толстой сигарой во рту, благополучный по мещанским меркам, но уже не вызывающий сочувствие "читателя, а скорее сожаление. Маяковский непрерывно меняется, эволюционирует и, наконец, становится тем Маяковским, которого мы знаем.

Очень хорош портрет Пастернака, но особенно прекрасен Хлебников на 13-м листе. Он изображён в естественной среде, как бы слившимся с природой. Его окружают растения, животные, птицы. Портрет дан в профиль. Вид у Велимира торжественный. Кажется, что он молится в храме природы. Так оно и было. Ведь он был "посол садов, озёр, полей".

Борис Пастернак

Велимир Хлебников

Несомненно, это один из лучших портретов Хлебникова. Не зря он вошёл в лучшее издание произведений Хлебникова за последние годы – "Творения" (1986).

В эти же годы Синякова создала два портрета поэта Григория Петникова. Она знала его ещё по Харькову. Портреты выполнены в технике офорта. Несмотря на лаконизм средств, они хорошо передают характер поэта. Один портрет не датирован, лишь подписан инициалами "М.С.", второй датирован 1940 годом. Портреты понравились Петникову. Один из них он поместил в своей "Заветной книге" ("Крымиздат", 1961), второй в книге "Лирика" ("Крым", 1969).

Критик и литературовед Дмитрий Молдавский писал, что в квартире Асеева "есть несколько картин Марии Синяковой – сестры Ксении Михайловны – своеобразной художницы". Но что это за картины, где находятся сейчас, сведений нет.

На этом творческая биография Марии Синяковой прерывается на длительное время. Она исчезает из поля зрения современников, казалось, что она исчезла из жизни. Она была лишена возможности участвовать в выставках, иллюстрировать книги. Как пишет Л.Алексеева, "ей приходилось раскрашивать игрушки, работать на полиграфической фабрике, делать плакаты для нового университета, рисовать лекарственные растения к медицинскому атласу – всё это со скрупулёзной тщательностью перечислено художницей в листке по учёту кадров в графе "Творческая и общественная деятельность", когда в 1956-1958 годах решался вопрос о восстановлении её членства в МОСХе, из которого она была исключена в 1952-м".

После восстановления её членства в МОСХе она получила возможность устраивать персональные выставки. В сентябре 1969 года такая выставка была организована в Киеве в Союзе писателей Украины. Её фамилия появилась в "Справочнике членов Союза художников СССР". Я встречал её в справочниках, вышедших в 1968, 1979 и 1982 годах. Умерла Мария Михайловна в 1984 году.

Брайченко О.Д. (м. Кіровоград)

СИНЬОВОДСЬКА ПРОБЛЕМА: ПЕРСПЕКТИВИ КОМПЛЕКСНИХ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Синьоводська проблема тривалий час не розглядалася з достатньою вичерпністю. Лаконізм літописних свідчень наклав відбиток на праці дослідників – у переважній більшості випадків зустрічаємо констатацію факту про битву та перехід українських земель під владу Великого князівства Литовського. В узагальнюючих працях з історії України, навіть при досить розлогому викладі, цій події здебільшого присвячено лише кілька рядків без детального аналізу причин, які їй передували, побіжно перераховувалися і її наслідки. Причини цього зрозумілі: історіографія титульної нації полишала незначний простір для трактування подій та явищ регіональної історії, особливо коли вони не узгоджувалися з офіційними тезами про Куликовську битву як знаменну віху у визволенні Русі від татаро-монгольського іга, або тезою польської історіографії про завоювання Казимиром III ординського Поділля.

З часу введення до наукового обігу значної кількості джерел у середині-другій половині XIX ст. започатковується виокремлення сюжету про синьоводську битву, хоч визначальні положення щодо дати і місця події часто наводилися різні. В.Антонович у "Нарисі історії Великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгерда", посилаючись на літописи: Густинський, Никонівський, хроніки Биховця й М.Стрийковського, датував перемогу над татарськими князями Кутлубугою, Хаджибеєм та Дмитреєм 1362 роком і зазначив, що сталося це на берегах р. Сині Води (Синюхи) на кордоні Київської і Херсонської губерній[1]. Його опонент М. Дашкевич у рецензії на "Нарис", опираючись на свідчення Яна Длугоша, приписував розгром трьох татарських орд великому литовському князеві Вітовту й датував його останнім десятиліттям XIV ст[2]. Не досить критичний аналіз джерел призводив і до датування битви 1351 роком, як у хроніці Биховця чи 1331 роком, як у М.Стрийковського. Зокрема, Л.Похилевич вказував 1331 рік у своїх нарисах поселень Київської губернії, цитуючи відомий опис битви[3]. Так і в "Історії міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область" роком заснування Торговиці названо 1331 рік[4].

Щодо місця битви із власною гіпортезою виступив М.Грушевський, який в "Історії України–Руси", констатуючи, що під "Синьою Водою звичайно уважають теперішню Синюху, лівий притік Богу", підкреслив, що в польських люстраціях XVI ст. згадується Сниводь "при шляху Татарськім" на межі Київщини, Волині і Поділля і що, на його думку, є більш правильнішим вважати, що битва була на Сниводі[5]. Однак, у висновку до сюжету М.Грушевський зазначив: "Кінець кінцем мусимо задовольнитися тим виводом, що в 1363 р. Ольгерд увійшов у конфлікт із татарами, ходив походом у полудневу Київщину й погромив там татар і що у зв'язку з сим, по всякій правдоподібності, стояла формальна окупація Київщини й Поділля"[6]. Тож виникає питання, чи вважав сам історик свою гіпотезу остаточною, чи можливо він розташовував Сниводь у "полудневій Київщині".

Навколо названих дат і місця події і точилася наукова полеміка, як в Україні, так і між зарубіжними вченими. Протягом останнього десятиліття, у вітчизняній історичній науці утвердилася думка щодо датування битви 1362 роком, за датою наведеною у Густинському літописі, Никонівському зводі та Рогожському літописці, а її місцем називають нинішню р.Синюху.

Водночас зауваження висловлене М.Грушевським щодо Сниводі, як місця битви дало поштовх до появи цілої низки краєзнавчих нарисів як в "Історії міст і сіл Української РСР," так і в публікаціях, котрі з'явилися в періодичній пресі із здобуттям Україною незалежності[7]. У них відчувається прагнення піднести роль та значення битви, поставити її на рівень, якого вона, безсумнівно, заслуговує, але, на жаль, здійснюється це без врахування певної специфіки проблеми, необхідного у такому разі грунтовного аналізу джерел та історіографії. Нерідко висловлюються закиди на адресу вчених з приводу недостатньої уваги до мало розробленої проблеми, судження щодо локалізації місця битви, пропозиції про подальші дослідження та доцільність увічнення її у пам'ятних знаках. Такі публікації привертають увагу громадськості до історичного минулого, сприяють вихованню поваги до героїчних сторінок у діяннях попередніх поколінь. Вони про те не можуть, звичайно, замінити конкретних досліджень і узагальнюючих праць із синьоводської проблематики.

Різнобічна і системна робота спрямована на розширення кола джерел пов'язаних із Синьоводською битвою розпочалася з відкриттям наукового центру дослідження історії Центральної України Інституту історії України НАН України, метою створення якого, як і інших подібних осередків було поглиблене вивчення регіональних аспектів вітчизняної історії. Вчені, об'єднані прагненням досліджувати минуле Центральної України, поставили перед собою завдання детально проаналізувати і зазначену проблему. Навесні та влітку 1997 року були здійснені перші комплексні експедиції до с. Торговиці, які з того часу проводяться щорічно. У їх складі протягом

останніх років працювали викладачі Кіровоградського педагогічного університету імені Володимира Винниченка, співробітники обласного краєзнавчого музею, місцеві вчителі-краєзнавці: історики (О.Брайченко, О.Демешко, М.Шраменко), археологи (Н.Бокій, І.Козир, М.Тупчієнко), фольклористи (Л.Куценко, О.Попов), етнографи (Ж.Костяна, В.Хоружий), студенти. Учасники експедицій знайомилися з експозиціями та фондами музеїв, вивчали фольклор с.Торговиці та навколишніх населених пунктів: смт.Новоархангельська, сіл Кам'янечого, Калниболіт, Підвисокого, Чеснополя, Ямполя, здійснювали археологічні розкопки. В Кіровограді-Торговиці з проблем українського середньовіччя відбулися дві наукові конференції, у яких взяли участь науковці Києва, Вільнюса, Умані, Черкас, краєзнавці Новоархангельська, Лисянки.

Попередні результати досліджень можна об'єднати за кількома напрямками. Це доцільно зробити тому, що під таким кутом зору проблема не розглядалася і окремі дослідження здійснювалися розрізнено.

Усна народна творчість. Враховуючи, що визначні події доби середньовіччя знаходили відображення в усній народній творчості, ретельно аналізувався фольклор у двох площинах: ретельно було переглянуто опубліковані збірки, а в ході фольклорних експедицій особливої ваги надавали свідченням, які мали хоча б дотичне відношення до битви.

В опублікованих збірниках пісень, присвячених битві, виявити не вдалося. У записах весільних обрядів занотовано кілька варіантів пісні, яку виконували дружки, коли молодий заходив до хати:

Не наступай, Литва,
Буде з нами битва,
Будемо воювати,
Сестру не давати[8].

Настороженість виявляється у застереженні не наступати і в прямій погрозі "буде битва", але подальший розвиток весільних подій передбачає згодом подальший шлюб, що є своєрідним перенесенням українсько-литовських взаємин на родинно-побутовий ґрунт. Варіанти зазначеної пісні були записані на Поліссі, Полтавщині, в Центральній Україні.

При опитуванні місцевих жителів з'ясовувалося, що відомо їм про битву, чи відомі їм топоніми, пісні, перекази, легенди, пов'язані з нею. При цьому враховувалося, що в Торговиці та Новоархангельську інформація про битву є досить поширеною, оскільки постійно підживлюється знахідками джучидських монет, характерної східної кераміки, тож практично неможливо з'ясувати – джерелами її слугує народна традиція чи добре відомі витяги з праць В.Антоновича, Л.Похилевича, публікації краєзнавчих розвідок. Серед легенд та переказів найбільш яскравим виявився текст записаний І. Безвершенком у с.Чеснополі Тальнівського р-ну на Черкащині:

"Давно це було. Більше сотні літ стогнав цей край під татаро-монгольським ігом. Брав татарин дань хлібом, медом, шкурами, а особливо гірка була данина кров'ю: забирали дітей, див і хлопців. Остогидло козаку платити щорічно таку постилу дань, ще з зими почав готувати щит, шаблюку, лук і стріли. Купив у купця-зброяра ще й меча та піку... Тренував коня. Як прийшла весна, то тільки появиться десь татарський хан, то князь налетить зненацька, поб'є і прожене або в Дике поле, або аж за Дніпро. І так ганяв його всю весну і літо. Прийшла осінь. Зовсім розгнівався татарський хан. Взяв з собою ще двох ханів і напали на козака. Тиснуть всі троє на козака. Важко козаку відбиватися і не має куди відступати: позаду річка Синюха, а на тому березі неприступна скала.

– Сусіде, поляче! Допоможи! – не чути, мовчить, не хоче гнівити ханів, та й радий, як уб'ють татарські хани козака, то поляку залишиться земля.

– Брате московитяне! Підсоб! – Мовчить москаль, боїться татарів.

Тоді згадав козак, що біля холодного моря живе Литвин, який тільки те й робить, що відганяє від домівки німецьких рицарів.

– Литвине! Хоч тобі й важко, але трішки підсоби мені.

Загуділа земля, засвистіло в небі. На огненнім коні прилетів Литвин-воїн і прямо впав на трьох ханів. Забив їх глибоко в землю і сам загруз разом з конем.

Стоїть! Стоїть зимою і літом, стоїть роками, стоїть віками не випускає з-під землі татарських ханів, щоб не брали вони данини, не сіяли тугу на нашій землі.

Стоїть, почорнів, а як насувається яка біда, то гримить, гуркоче, блискає, мовби каже: "Люди, будьте на сторожі!"[9].

Легенда пояснювала походження трьох каменів, в обрисах яких вгадувалися: вросла по пояс у землю постать, а обіруч щит та меч.

В. Мицика записав переказ, який побутував у с.Чеснополі про те, що на Чесному полі під селом відбулася битва з татарами[10].

Підсумовуючи дослідження переказів та легенд мусимо констатувати, що в них зазначаються кілька місць битви, а не локалізується одне і яке б підтверджувалося комплексом знахідок, притаманних значним битвам.

Кількарічні пошуки фольклорними експедиціями пісень, у яких містилися б згадки про Синьоводську битву чи принаймні про литовський період української історії очікуваних результатів не дали. Винятком є запис, здійснений Ольгою Амбразяк 1992 року в с.Олександро-Мар'ївці Петрівського р-ну Кіровоградської обл. від Єрофія Криворучка, 1906 року народження:

Розгулялись сині води,
Ніде правди діти,
Іде литвин до водиці
Турка голубити.
Голубити, ласкати,
Домой проводжати (двічі)
Ще й в путь наставляти,

А нас обіймати,
Нову жизнь закликати[11].

Однак щодо цієї пісні слушним є припущення про те, що у пісні йдеться про переселення литвинів на Подніпров'я у XVIII ст. Цим же часом датується і топонім с.Сурсько-Литовське на Дніпропетровщині[12]. Що ж до виразу "сині води", то у даному випадку це найімовірніше художній образ річки, а ніж назва Синюхи.

Відсутність у народнопісенній творчості свідчень про битву литовсько-українських військ з татарськими ордами пояснюється тим, що на той час (друга половина X1V ст.) в середовищі народу як творця і носія фольклору ще не визріли необхідні засади консолідації для протистояння ординцям, відображення яких і повинно було б стати канвою твору.. Не готовою була й еліта як світська, так і духовна очолити цю боротьбу, а зрештою, відобразити її в історичних та епічних творах. Відображення конкретних історичних подій в історичних піснях в Україні – явище XVI і наступних століть.

На відміну від поразки сербів та босняків у битві на Косовому полі 15 червня 1389 року, яка дала поштовх до творення пісенного циклу[13], перемога на Синіх водах та ще й під проводом іноземного полководця не настільки вразила сучасників. Так і дослідники Куликовської битви констатують, що їм невідомі зразки фольклору, безпосередньо присвячені битві, а відомі лише поодинокі згадки Куликового поля та хана Мамая, і зазначають, що епос, притаманний тій добі, більше тяжів до узагальнених образів, у котрих висловлювалися віковічні прагнення й очікування народу[14].

Топоніми. Детальний аналіз, здійснений В.Лучиком, засвідчив відсутність у регіоні р.Синюхи гідронімів, які відображали б литовські впливи[15], попри висловлене свого часу судження О.Стрижака, котрий певною мірою пов'язував назву р.Литвинки (притоки Гірського Тікича) з битвою[16]. Найближчі топоніми, тією чи іншою мірою пов'язані з Литвою, литовцями, віддалені від Торговиці на десятки, а то й сотні кілометрів – с.Литвинівка Жашківського району, с.Литвинець Канівського району Черкаської, с.Вітовтів Брід Миколаївської та згадуваний топонім Дніпропетровської області, не дозволяють говорити про відображення згадок про битву в топонімах, які б увічнили перемогу литовсько-українського війська над татарськими ордами.

Причини цього явища пояснюються тим, що очолюваний Ольгердом похід для місцевого населення все ж був короткочасним, хоча і супроводжувався вигнання татарських орд, руйнуваннями та певним протистоянням власне українського населення. Без сумніву хани – отчичі й дідичі Подільської землі спонукали до боротьби на своїй стороні частину підвладного населення. Жителів Черкас, Звенигорода залучив на свій бік Ольгерд. Але короткочасні події – битви, зокрема, Синьоводська, прибирають місцеві назви полів, урочищ, а не сприяють їх зміні на інші, які б відобразили сутність подій, що там відбувалися.

Археологічні матеріали. Обираючи місця пробних шурфів під час перших розкопок археологи опиралися на свідчення місцевих жителів про знахідки монет, кераміки тощо, прагнучи започаткувати дослідження "руїн, підземель, гротів, мармурових плит і залишків могутніх стін", згадуваних Михалоном Литвином[17]. В результаті археологічних розкопок поселення та поховального комплексу XIV ст. накопичено антропологічний, нумізматичний матеріал, було обстежено залишки будівель XIV ст.[18] Підсумовуючи результати археологічних досліджень, слід зазначити, що досліджено тільки околицю поселення, як під Китай-горою, де знайдено залишки садиби XIV ст.: печі-тандири, керамічну трубу як частину мережі, уламки керамічного посуду, так і на березі Синюхи, де протягом 2001-2002 року здійснювалися розкопки підмурівку ще одного приміщення. Закладені розкопи на Китай-горі, як можливому місці поселення, не виправдали сподівань.

Археологічні розкопки дали унікальну знахідку монет, завдяки яким вдалося уточнити датування як поселення, так і поховання. Антропологічний матеріал, вивчення якого розпочато Л.Литвиновою, дасть змогу відповісти на питання, хто ж проживав у поселенні, чи принаймні кого (місцевий люд, невільників) ховали на північно-східній околиці, адже поселення, в якому мешкали носії різних вірувань, можливо мало й інші місця поховань цього періоду.

Розташування городища, з якого розпочиналася Торговиця, не було випадковим: високий, крутий берег Синюхи розглядався як природна перешкода, що дозволяло більше зміцнювати поселення з північного заходу – від поля. У місці злиття Гірський, Гнилий Тікич та Вись утворюють повноводу річку, по якій можна було досягнути Південного Бугу та Чорного моря, водночас зручні броди не робили її перешкодою і для сухопутного шляху. Без сумніву, це зручне місце неодноразово ставало місцем поселень, але відчутною була небезпека покордоння з войовничими племенами степу, які не дозволяли йому міцніти. Значного ж розквіту воно сягнуло в XIV ст., коли татари обрали його місцем управління значної округи. Взаємне прагнення українського населення господарювати на місцевих землях та татар розвинути необхідні для них ремесла, зміцнити укріплення, сприяти торгівлі і дозволили виникнути в центральноукраїнському степу місту, яке Михалон Литвин називав Троєю.

Досліджуючи історичну географію XIII – XIV ст В.Л.Єгоров виділяв шість етапів містобудування в Золотій Орді. Це період відбудови й використання старих міст, які існували до приходу монголів у 40-х роках XIII ст.; початок містобудування в степах під час правління Бату в першій половині 50-х років XIII ст.; підйом

містобудування при Берке – з середини 50-х до середини 60-х років XIII ст.; період уповільненого росту міст – з 70-х років XIIIст. до початку другого десятиліття XIV ст.; розквіт містобудування за Узбека і Джанібека – з другого десятиліття до 60-х років XIV ст. /Тут і нижче підкреслено автором статті. – О.Б./ та затухання і занепад містобудування – з 60-х років XIV ст. до 1395 р.[19]

Нумізматичний матеріал дозволяє говорити про Торговицю як про золотоординський центр саме в рамках п'ятого етапу. Принаймні найчисленніший скарб 1894 р. не залишає з приводу цього найменших сумнівів[20].

Токта /Гійас ад-дін Токту/	1290 – 1312	10
Узбек /Гійас ад-дін Мумаммад Озбег/	1312 – 1342	22
Джанібек /Джані-бег/	1342 – 1357	78
Бердібек /Мухаммад Берді-бег/	1357 – 1359	25
Кульна	1359 – 1360	1
Навруз /Ноуруз-бег Мухаммад/	1360 – 1361	6
Празькі гроші		6
Вацлав II 1278 – 1305;		
Іоанн I 1310 – 1346;		
Карл I 1346 – 1378/		

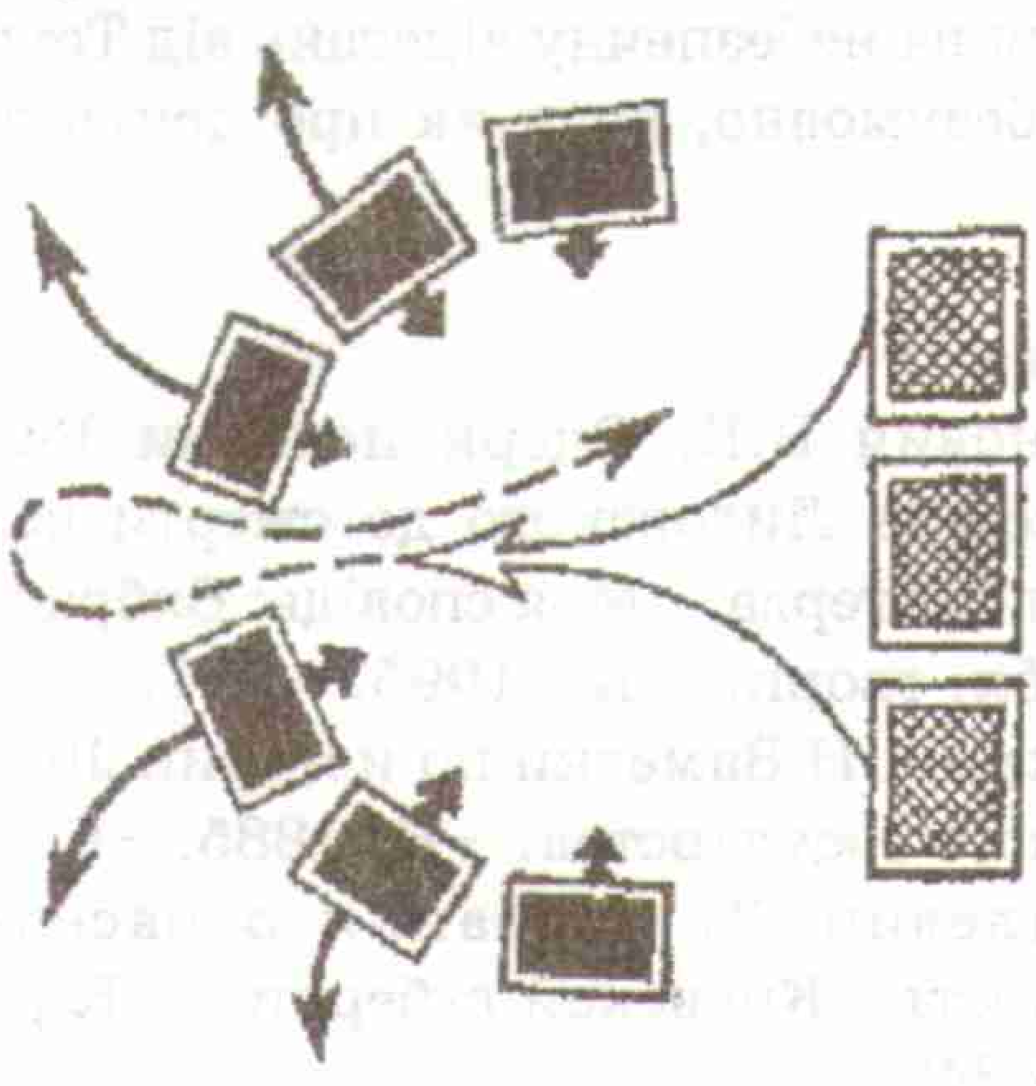
Цим же періодом датуються і монети, знайдені під час археологічних розкопок та атрибутовані Г.Козубовським. До речі, їх вигляд дозволяє фахівцям висловити припущення про те, що, ймовірно, вони карбувалися в Торговиці. На жаль, втрачено скарб монет, вимитих паводком 1980 р. Наступні знахідки нумізматичного матеріалу дозволять ставити питання про обсяги місцевої торгівлі, роль міста в торговельних зв'язках.

У південно-східній частині Торговиці багато разів траплялися, особливо під час танення снігу, дощів, будівельних робіт, провали грунту, в результаті яких відкривалися підземні ходи. Місцеве населення пов'язує їх здебільшого з гайдамацьким рухом. Враховуючи свідчення М.Литвина, підземелля слід датувати більш раннім періодом, ймовірно що у них під час зупинки між переходами ординці тримали невільників, використовували їх і як господарчі сховища. За свідченнями жителів Торговиці, відомі їм, викопані в глиняному грунті, підземелля мали висоту від 1,5 до 3 м, а ширину від 1 до 2 м. Подібні підземні ходи, знані як катакомби, відомі і в інших населених пунктах краю, зокрема у Голованівську[21]. Подальші археологічні дослідження дозволять простежити топографію поселення та мережу підземель.

Картографічні матеріали про Торговицю, хоча й містяться у джерелах польських, російських, турецьких, інших країн, усе ж є нечисленними, позначення ж самої битви взагалі є досить умовним. Т.Люта, описуючи мапу Сарматії польського картографа Бернарда Ваповського /видання 1526 року/, зазначає, що на ній у перше було позначено історико-етнографічну зону України – Поділля (Podolia) й подано герб цієї землі – щит із зображенням сонця. "У межах Поділля зображено битву великого князя Ольгерда з татарами на Синій Воді. Місцеперебуванням татар Б.Ваповський визначив територію Лівобережної України, підписавши її й намалювавши там татарських воїнів – вершників, які, стріляючи з луків, скачуть на захід, у напрямку до Дніпра. Табір Ольгерда розміщений на південь від Чорного лісу й має вигляд укріпленого гарматами наметового містечка з великим князівським шатром посередині"[22]. Я.Дашкевич не відкидав подібного твердження, хоч і зазначав, що довести його важко, оскільки Б.Ваповський в анотації згадував не Ольгерда, а Вітовта[23].

Незважаючи на певну умовність описів Правобережної та Центральної України й картографічного матеріалу, порівняльний аналіз їх у сукупності однозначно свідчить про те, що на картах середньовічних та нового часу терміном Sini wodu позначалася нинішня річка Синюха, а не якась інша річка. Як підтвердження, доречно процитувати лист середини XVI ст. кримського хана до короля Сигізмунда-Августа, у якому він зазначає: "которые врочища есть по Богу по реце и по Синей Воде...", і що тут свого часу "Саинцара (Батия), Езюбека, Чаанъбек цара кочовища были" і татари "и до сих часов у тых кишенях есть похованы и тепер тые кешени стоят"[24].

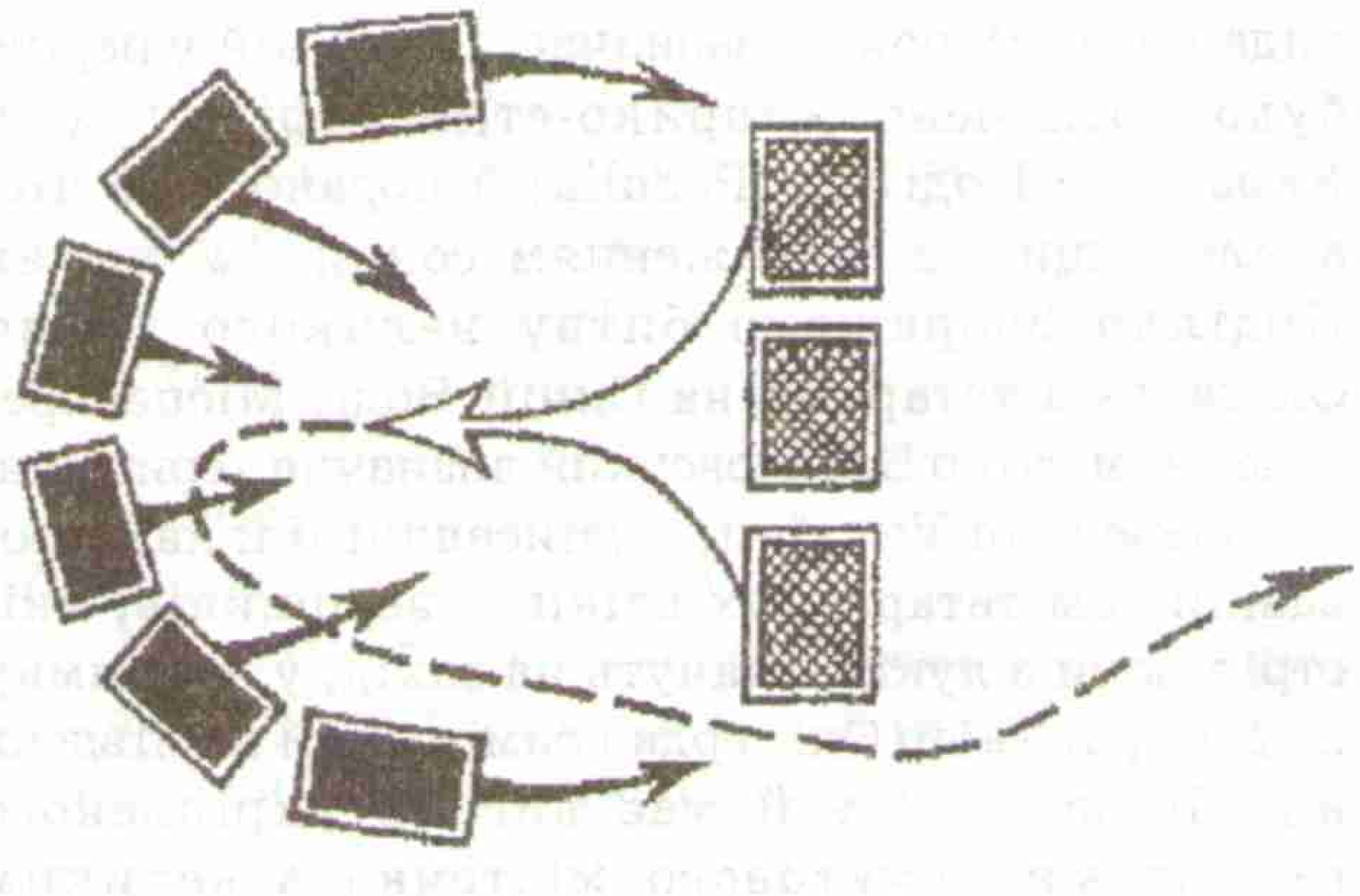
Військовий аспект битви. Певної уваги потребує аналіз перебігу битви. Зауваження щодо опису битви, наведеного М.Стрийковським як у його прихильників, так і у критиків, грунтуються на одних і тих джерелах і не дозволяють, на наш погляд, а ні щось напевно стверджувати, а ні аргументовано відкидати. Залишається констатувати, що такий опис існує і зазначені в ньому дії військ Ольгерда й татарських ханів відповідають рівню военного мистецтва тієї доби.

Перший етап битви.

Протистояння поділеної на три відділи орди і розташованих півколом, поділених на шість загонів військ Ольгерда.

Невдала спроба ординців знищити загони у центрі, військо розступалося і пропускало кінноту, обстрілюючи її з боків.

Другий етап битви.

Війська Ольгерда переходять у наступ, прагнуть оточити ординців і знищити. Ординці не витримують натиску і відступають.

Битва завершилася переслідуванням військами Ольгерда залишків орди.

Згадаймо характеристику Ольгерда: "Усіх братів своїх Ольгерд перевершив владою і саном, оскільки меду, ні вина, ні пива, ні квасу кислого не пив, велику витримку мав і від того великого разуму набув і глибину думок. Од того і багато замислів мав. І такою підступністю багато країн і земель повоював і багато міст і князівств приєднав до себе і утвердив собі владу велику. Тим і примножувалося князювання його"[25]. Московський літописець, у котрого не було ніяких підстав прихильно ставитися до литовського князя, який неодноразово здійснював походи на Московську державу, змушений був все таки визнавати його непересічні здібності, які повною мірою виявлялися і під час його військових виправ, а особливо під час битв, які вимагають від кожного воєначальника концентрації і ретельності у втіленні задуму перемогти противника. Але, на нашу думку, місце битви все ж визначили татарські воєначальники. Похід значного війська не міг залишитися непоміченим для них і після Звенигорода, коли Ольгерд наблизився на небезпечну відстань від Торговиці, про яку, безумовно, знав як про центр округи, татари й вирішили дати бій на добре знайомій місцевості, прагнучи використати всі її особливості на свою користь. І це цілком логічно, бо Ольгерд організовуючи похід проти татар, не міг не прагнути зруйнувати значний адміністративний осередок, а татари намагалися його захистити. Розташування військ перед битвою диктувалося як рівнем тогочасного воєнного мистецтва, досвідом воєначальників, так і умовами місцевості. Зосередження ординців для удару в центр військ Ольгерда, як і розташування полків півколом з подальшим прагненням охопити війська противника, оточити й розгромити, не є унікальним і неодноразово використовувалося і раніше. Місцевість, на якій відбувалася битва, повинна була бути зручною для діяльності і великого кінного війська із достатньо рівними полями для перегрупування та можливостями для відходу та оборони. Лише нищівний удар військ Ольгерда відкинув ординців до ріки і не дозволив скористатися зручними, але не досить широкими бродами. Зазначеними міркуваннями ми послуговувалися, прагнучи відшукати місце битви, на них спиратимемося і надалі, оскільки ймовірні місця битви біля сіл Чеснополя, Торговиці, при впадінні р.Кагарлик в Синюху попередніми розвідками підтвердження не знаходять. Тобто, ці гіпотези відкидати немає сенсу, кожна з них, а особливо Торговицька, вимагають додаткового вивчення. Одним із результативних напрямків дослідження є пошук та вивчення зразків зброї, обладунку, притаманних литовському війську як унікальних для даного регіону, але котрі були тут знайдені.

Підсумовуючи результати кількарічних експедицій, слід зазначити, що від вивчення Синьоводської проблеми, науковці центру дослідження історії Центральної України вийшли на багатопланове дослідження поселення та поховального комплексу Торговиці. За здавалося б звуженням теми проглядає значно ширший спектр проблем, повязаних з розширенням кола джерел, які досі були недоступні.

Примітки

1. Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда// Моя сповідь: Вибрані істор. та публ. твори. – К., 1995. – С.737 – 738.
2. Дашкевич Н Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К.,1885. – С.74 – 89.
3. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.– К., 1864.– С.348-349.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К., 1972.
5. Грушевський М.С. Історія України – Руси. – Т.IV. – К. – Львів, 1907 /перевид.: К., 1993 – С.82
6. Там же.
7. Годзик А. Де українське Куликове поле?// Літературна Україна. – 1991. – №52. – С.8; Його ж. Від іга до іга, або за вісімнадцять літ до Куликовської битви//Київ. – 1996. – №1 – 2. – С.136-139; Ткачук П. Снивода річка історична//Освіта. – 1994. – 9 лютого; Дорош Н. Без президентського указу до національної свідомості – зась?//Освіта. – 1997. – 31 грудня.
8. Весільні пісні у двох книгах. Кн. І. – С. 451 – 453, 809; Кн. ІІ. – С. 337, 622.
9. Архів автора.
10. Мицик В. Битва на Чесному полі//Колос/Тальне/. – 1993. – 25 грудня.
11. Архів автора.
12. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К., 1969. – С.260.
13. Гуць М.В.Визвольні ідеї в сербохорватському народному епосі//Визвольний рух слов'ян у

народній пісенній творчості (XVII – XIX ст.).– К.,1971. – С.61.
14. Пушкарев Л.Н. К вопросу об отражении Куликовской битвы в русском фольклоре// Куликовская битва. Сб. ст. – М.,1980. – С.268.
15. Лучик В.В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя – Кіровоград, 1999 – 104 с.
16. Стрижак О.С. Про що розповідають географічні назви/Сліди народів на карті УРСР/. – К.,1967. – С.99.
17. Литвин М.О нравах татар, литовцев и московитян. – М., 1994. – С.99.
18. Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам"ятка біля с.Торговиці на Кіровоградщині//Археологічні дослідження – 2001.– К., 2002. – С.90-93.
19. Егоров В.Л.Историческая география Золотой Орды. – М.,1985. – С.78.
20. Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет //Нумизматика и эпиграфика. – М.,1960. – Т.1. – С.90 – 97.
21. Піддубний С. Голованівський район. Енциклопедія. Голованівськ, 1999. – С.5.
22. Люта Т. Україна на старожитніх мапах// Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – №2. – С.54. Див.також: Дашкевич Я. Україна на картах XIV – XVI ст.: Стан і проблема досліджень//Історико–географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К.,1988. – С.94 – 100.
23. Дашкевич Я. Східне Поділля на картах XVI ст.//Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. праць. К.,1992. – С.13-21.
24. Цит. за: Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле//Куликовская битва. Сб. ст. – М.,1980. – С.150.
25. Московский летописный свод конца XV века: Полн. собр. рус. летописей. – Т.25. – М., – Л.,1949. – С.173.

народній пісенній творчості (XVII – XIX ст.).– К.,1971. – С.61.
14. Пушкарев Л.Н. К вопросу об отражении Куликовской битвы в русском фольклоре// Куликовская битва. Сб. ст. – М.,1980. – С.268.
15. Лучик В.В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя – Кіровоград, 1999 – 104 с.
16. Стрижак О.С. Про що розповідають географічні назви/Сліди народів на карті УРСР/. – К.,1967. – С.99.
17. Литвин М.О нравах татар, литовцев и московитян. – М., 1994. – С.99.
18. Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам"ятка біля с.Торговиці на Кіровоградщині//Археологічні дослідження – 2001.– К., 2002. – С.90-93.
19. Егоров В.Л.Историческая география Золотой Орды. – М.,1985. – С.78.
20. Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет //Нумизматика и эпиграфика. – М.,1960. – Т.1. – С.90 – 97.
21. Піддубний С. Голованівський район. Енциклопедія. Голованівськ, 1999. – С.5.
22. Люта Т. Україна на старожитніх мапах// Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – №2. – С.54. Див.також: Дашкевич Я. Україна на картах XIV – XVI ст.: Стан і проблема досліджень//Історико–географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К.,1988. – С.94 – 100.
23. Дашкевич Я. Східне Поділля на картах XVI ст.//Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. праць. К.,1992. – С.13-21.
24. Цит. за: Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле//Куликовская битва. Сб. ст. – М.,1980. – С.150.
25. Московский летописный свод конца XV века: Полн. собр. рус. летописей. – Т.25. – М., – Л.,1949. – С.173.

X

КРАЄЗНАВЧЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

Баженов Л., Філінюк А. (м. Кам'янець-Подільський)

НОТАТКИ З II МІЖНАРОДНОГО НАУКОВОГО КОНГРЕСУ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ „УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ"

17-18 вересня 2003 року в Кам'янець-Подільському державному університеті відбувся II-й Міжнародний Науковий Конгрес українських істориків (І-й такий Конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття" проходив 16-18 травня 2000 року в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича). Його головними організаторами виступили Міністерство освіти і науки України, Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України, Українське Історичне Товариство (*США, Україна, Канада, Європа*), Наукова Рада Світового Конгресу Українців, Хмельницькі облдержадміністрація і обласна рада, Чернівецький національний та Кам'янець-Подільський державний університети. Крім того, в міжнародному оргкомітеті, до складу якого ввійшло 49 осіб, робочому оргкомітеті та в програмному комітеті Конгресу були представлені Управління гуманітарної політики Адміністрації Президента України, Департамент науково-технічного розвитку МОН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України (*Київ, Львів*), Інститут археології НАН України, національні й державні університети України, секція історії УВАН, Канадський Інститут Українознавчих Студій Альбертського університету, Варшавський університет, Інститут Академії Педагогічної Комісії освіти народової (*Республіка Польща*), Міжнародна Асоціація Україністів (*Європа, Україна*), НТШ (*США, Європа, Україна*), редакція журналу „Український історик" (*США, Європа, Україна*), Всеукраїнська спілка краєзнавців й інші вузи, наукові установи, товариства України та зарубіжжя. Співголовами Конгресу працювали: ***Олександр Завальнюк*** – ректор Кам'янець-Подільського держуніверситету; ***Любомир Винар*** – президент Українського Історичного Товариства, голова Наукової Ради Світового Конгресу Українців, редактор журналу „Український історик", голова Історичної Секції УВАН; ***Валерій Смолій*** – директор Інституту історії України НАН України, президент Української академії історичних наук; ***Володимир Литвин*** – академік НАН України; ***Дмитро Табачник*** – віце-прем'єр-міністр України; ***Василь Кремінь*** – міністр освіти і науки України, академік НАН України; ***Микола Ткач*** – ректор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

В роботі Конгресу взяло участь майже 500 учених, науковців, громадсько-політичних діячів з 48 міст України, з США, Канади, Великобританії, Франції, Німеччини, Австрії, Республіки Польща, Словацької Республіки, Російської Федерації, Казахстану, Румунії, Молдови та інших країн (82 відсотки від усіх заявлених у науковій програмі Конгресу). З-поміж учасників Конгресу було 16 академіків НАН України та галузевих академій наук, понад 100 докторів наук, професорів, більше 200 кандидатів наук, доцентів, 120 аспірантів, пошукувачів та численна когорта гостей. Широко на Конгресі представлена наукова молодь (більше 150 осіб). Учасники форуму представляли усі наукові центри та наукові школи України.

На першому урочистому пленарному засіданні були виголошені привітання до учасників Конгресу Президента України ***Леоніда Кучми*** та Голови Верховної Ради України ***Володимира Литвина***. З привітальними промовами виступили голова Хмельницької облдержадміністрації ***Віктор Лундишев***, міський голова м. Кам'янця-Подільського ***Олександр Мазурчак***, президент Українського Історичного Товариства, голова Наукової Ради Світового Конгресу українців ***Любомир Винар***, останній президент УНР в екзилі (*м. Київ*) ***Микола Плав'юк***, голова НТШ у Словацькій Республіці ***Микола Мушинка***, голова Секції античної історії УВАН (*м. Нью-Йорк, США*) ***Олександер Домбровський*** та інші. На адресу Конгресу надійшли вітальні телеграми від голови НТШ в Україні ***Олега Романіва***, голови управи НТШ в Європі ***Аркадія Жуковського***, голови управи НТШ в Америці ***Лариси Онишкевич***, від управи НТШ в Австралії, Спілки Українських письменників Німеччини, редакції журналу „Соборність" та інших установ, окремих відомих учених України і зарубіжжя.

На другому робочому пленарному засіданні 17 вересня були виголошені наукові доповіді, які визначили основні напрями як роботи форуму, так і окреслили методологічні проблеми, новаційні і перспективні підходи до розвитку української історичної науки. З-поміж заслуханих привернули увагу доповіді академіка НАН України ***Валерія Смолія*** (*м. Київ*) „Методологічні аспекти дослідження визвольної і соціальної боротьби в Україні у період пізнього середньовіччя і раннього модерного часу", професора, академіка УАІН ***Валерія Степанкова*** (*м. Кам'янець-Подільський*) „Чи було для козацтва „своїм" польське жовнірство й „чужим" українське поспільство у визвольних змаганнях XVII ст. (кілька зауваг до концепції „побратимства" професійних вояків)", заступника директора Інституту історії України НАН України, професора ***Станіслава Кульчицького*** (*м.Київ*) „Російська революція 1917 року: новий погляд", Голови Всеукраїнської спілки краєзнавців, акаде-

міка НАН України, Героя України ***Петра Тронька*** (*м. Київ*) „Поступ історичного краєзнавства України на початку XXI ст.: проблеми і перспективи", професора ***Олександра Завальнюка*** (*м. Кам'янець-Подільський*) „Професорська корпорація Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920)", професора ***Любомира Винара*** (*м. Кент, США*) „Український історик": вчора, сьогодні, завтра" тощо.

Дискусії, розгляд актуальних проблем усіх періодів історії України від доби первісного суспільства до порогу XXI ст., аспекти методології, теорії, методики, історіографії та джерелознавства національної історичної науки в Україні та української діаспори продовжилися в доповідях і повідомленнях учасників Конгресу під час роботи 35 наукових секцій та підсекцій. Зокрема, викликали значний науковий інтерес заслухані доповіді на секції *„Актуальні проблеми джерелознавства України"* відомих учених ***Геннадія Борака*** (*м. Київ*) „Архіви України на зламі століть: здобутки та проблеми", ***Олексія Путро*** (м. Київ) „Український державний архів другої половини XVII-XVIII ст.", ***Віктора Войналовича*** (*м. Київ*) „Матеріали фондів архівних установ як джерело до вивчення державної політики щодо релігії і церкви в Україні (друга половина 40-х – перша половина 60-х рр. XX ст.)", ***Юрія Святця*** (*м. Дніпропетровськ*) „Історичне джерело як „чорна скринька" та ін.

На секції *„Персоналії в історіографії"* привернули увагу доповіді ***Миколи Мушинки*** (*м. Пряшів, Словацька Республіка*) „Степан Пап і його тритомна „Історія Закарпаття", ***Сергія Копилова*** (*м. Кам'янець-Подільський*) „М. Флоринський – дослідник історії слов'янських народів", ***Олександра Боня*** (*м. Київ*) „Біографічні дослідження в науковому доробку академіка Олекси Новицького", ***Бориса Кушніра*** (*м. Кам'янець-Подільський*) „Народне мистецтво у дослідженнях Дмитра Пожоджука", ***Стефанії Баженової*** (*м. Кам'янець-Подільський*) „Й. Ролле – представник української школи в польській літературі другої половини XIX ст.", ***Юрія Телячого і Григорія Куриленка*** (*м. Хмельницький*) „Стан дослідження культурно-освітньої діяльності П.І. Холодного в українській історіографії" тощо.

На Конгресі достатня увага приділялась вивченню творчості Михайла Грушевського та її впливу на сучасний розвиток української історичної науки. Зокрема, на секції *„Грушевськознавство"* були зачитані доповіді ***Олександером Домбровським*** (*м. Нью-Йорк, США*) „Українське Історичне Товариство – морально-політичний продовжувач історичної школи М. Грушевського", ***Василем Педичем*** (*м.Івано-Франківськ*) „Наукова школа як об'єкт історіографічного вивчення (на прикладі історичної школи М. Грушевського у Львові)", ***Павлом Усенком*** (*м. Київ*) „Нові та старі міфи в сучасній грушевськіані", ***Віталієм Тельваком і Вікторією Тельвак*** (*м. Дрогобич*) „Теоретичне грушевськознавство: здобутки та перспективи пошуку" та ін.

В центрі уваги секції *„Сучасна українська історіографія"* стали доповіді ***Юрія Макара*** (*м. Чернівці*) „Доля української суспільствознавчої науки у XX ст.", ***Віталія Стецкевича*** (*м. Кривий Ріг*) „Сучасна українська історіографія Другої світової війни 1939-1945 рр. (деякі ознаки поступу й оновлення)", ***Олени Бойко*** (*м. Київ*) „Українська революція у науково-довідкових виданнях пострадянської України", ***Ігоря Ніколаєва*** (*м.Миколаїв*) „Історіографія проблеми репресій проти військовослужбовців та працівників правоохоронних органів у 20-50-ті рр. XX ст.", ***Степана Дровозюка*** (*м. Вінниця*) „Українська народна культура в умовах духовної експансії більшовизму у 20-х – 30-х рр. XX ст. (Історіографія проблеми)" і ін.

Під час роботи секцій *„Історіографія середньовічної, нової й новітньої історії України та проблеми української історії в зарубіжній історіографії"* нові підходи до історіографічного осмислення досліджуваних проблем знайшли відображення у доповідях ***Миколи Близняка*** (*м. Острог*) „До питання про українську історіографію XVIII ст. у дослідженнях В.А. Дядиченка", ***Наталії Юсової*** (*м. Київ*) „Метаморфоза українсько-російської історіографії в оцінці події приєднання України до Росії (від „абсолютного зла" до „цілковитого блага")", ***Олексія Струкевича*** (*м. Вінниця*) „Політична суб'єктивність України-Гетьманщини у сприйнятті її політичної еліти", ***Оксани Вітонів*** (*м. Донецьк*) „Сільська община у працях львівської школи аграрної історії", ***Алли Атаманенко*** (*м. Острог*) „Роль „Українського історика" в розвитку української історіографії: до 40-річчя журналу", ***Ігоря Гірича*** (*м. Київ*) „Михайло Брайчевський і УІГ" та ін.

На секції *„Проблеми методології і методів історичних дослідів"* у доповідях розглядалися такі напрями як методологічні новації в сучасній українській історіографії на тлі світової історичної науки (***Леонід Зашкільняк, м. Львів***), етнорозвиток українців: нові підходи та оцінки археолого-етнологічних матеріалів (***Георгій Кожолянко, м. Чернівці***), сучасні проблеми розробки наукової біографії (***Володимир Ляхоцький, м. Київ***), сучасні проблеми підручника і викладання історії в середній школі (***Нестор Гупан, м. Київ***), перспективні психологічні методики оцінки ролі особистостей в історії: Богдан Хмельницький та Іван Мазепа на зламі історичних подій (***Наталія Соловей, м. Дніпропетровськ***) й ін.

В полі зору роботи секцій *„Археологія, давня і середньовічна історія України"* знаходилися актуальні проблеми виголошені в доповідях ***Іона Винокура*** (*м. Кам'янець-Подільський*) „Слов'яни Південно-Східної Європи у І тис. н.е.", ***Віталія Нагірного*** (*м. Івано-Франківськ*) „З історії взаємин Галицько-Волинського князівства і Візантійської імперії (кінець XII – початок XIII ст.)", ***Ігоря Возного*** (*м. Чернівці*) „Економічний розвиток та побут давньоруського села Пруто-Дністровського

межиріччя у XII – першій половині XIII ст.", ***Андрія Петрика*** (*м. Дрогобич*) „До питання становлення та розвитку боярських родів Галицько-Волинської держави", ***Василя Якубовського*** (*м. Кам'янець-Подільський*) „Середньовічний Болохів в історії України" та ін.

Не менш цікавими й дискусійними стали заслухані доповіді на секції „*Нової історії України*" ***Олекси Журка*** (*м. Хмельницький*) „Костянтин Острозький і утвердження української федерації в Речі Посполитій", ***Віталія Масненка*** (*м. Черкаси*) „Переяславсько-московська угода 1654 р. у сучасній українській історіографії та суспільно-політичній думці", ***Володимира Романцова*** (*м. Маріуполь*) „Проблеми виникнення та становлення Гетьманщини у дослідженнях М. Грушевського", ***Андрія Криськова*** (*м. Тернопіль*) „Землевлаштування „вільних людей" Правобережної України (друга половина XIX ст.)", ***Тетяни Ігнатьєвої*** (*м. Кам'янець-Подільський*) „Діяльність місцевих органів влади й управління у Правобережній Україні щодо залучення регіону в зовнішньоторгівельні зв'язки наприкінці XVIII – в перші половині XIX ст.", ***Юрія Хоптяра*** (*м. Кам'янець-Подільський*) „Адміністративна система та поліцейсько-жандармські установи Російської імперії в Україні у другій половині XIX ст.", ***Леоніда Раковського*** (*м. Чернігів*) „До питання про формування технічних спеціалістів в Україні у XIX ст. (за матеріалами цукрової промисловості)", ***Олександра Добржанського*** (*м. Чернівці*) „Українське народовство на західноукраїнських землях в другій половині XIX ст.: причини виникнення та внесок у розвиток українського національного руху", ***Івана Крупського*** (*м. Львів*) „Українська преса Галичини в роки Австро-Угорської імперії: народження, проблематика, роль у національному відродженні", ***Людмили Петришиної*** (*м. Одеса*) „Жінка в національно-визвольному русі XIX – початку XX ст.", ***Олександра Федькова*** (*м. Кам'янець-Подільський*) „Політичні партії і селянство у 1905-1907 рр.", ***Сергія Сусорова*** (*м. Херсон*) „Українські соціалісти-революціонери в 1907-1917 рр.", ***Віталія Нечитайла*** (*м. Кам'янець-Подільський*) „Господарства фермерського типу в Україні у період модернізації сільського господарства (1906-1916 рр.)", ***Ольги Оніщенко*** (*м. Полтава*) „Деякі аспекти виробництва і збуту сільськогосподарської продукції в Україні другої половини XIX – початку XX ст.", ***Любові Жванко*** (*м. Харків*) „Україна і біженці Першої світової війни" тощо.

Досить численна група учасників Конгресу об'єдналась у секції „*Процеси державотворення в Україні у роки революції 1917-1921 рр.*". В ній привернули увагу доповіді ***Олександра Рубльова*** (*м. Київ*) „Від підданих Австрії до громадян України: галицька українська інтелігенція та Українська революція 1917-1921 рр.", ***Владислава Верстюка та Олени Михайлової*** (*м. Київ*) „Українсько-польський переговорний процес (березень-квітень 1920 р.)", ***Миколи Лазаровича*** (*м. Тернопіль*) „Українські Січові Стрільці у Наддніпрянщині", ***Валентини Парандій*** (*м. Хмельницький*) „Загальні тенденції внутрішньої політики УНР", ***Миколи Боровика*** (*м. Київ*) „Анархізм в Україні 1917-1920 рр.: закономірність та випадковість?", ***Дмитра Розовика*** (*м. Київ*) „Освітня політика урядів України щодо національних меншин в роки національно-демократичної революції 1917-1920 рр.), ***Олександра Комарніцького*** (*м. Кам'янець-Подільський*) „Містечка Правобережної України в добу Центральної Ради: національний аспект", ***Бориса Ачкінazі*** (*м. Кіровоград*) „Французький політикум і визвольні змагання українців 1919-1920 рр.", ***Юрія Довгана*** (*м. Івано-Франківськ*) „Участь Великобританії у вирішенні польсько-українського конфлікту в Галичині в 1918-1919 рр." й ін.

На засіданнях секцій „*Утворення тоталітарного режиму в Україні та його репресивна політика 20-30-х рр. XX ст.*" було заслухано 15 доповідей. З-поміж них викликали зацікавлення в присутніх доповіді ***Миколи Дорошка*** (*м. Київ*) „Репресії та чистки як основні форми ротації керівної верхівки УСРР у 1920-1930-ті рр. XX ст.", ***Людмили Бабенко*** (*м. Полтава*) „Органи ВУЧК, ДПУ, НКВС у боротьбі з Церквою (20-30 рр. XX ст.)", ***Анатолія Бахтіна*** (*м. Миколаїв*) „Тоталітарний режим у боротьбі проти селян Півдня України в період здійснення насильницької колективізації сільського господарства", ***Романа Подкура*** (*м. Київ*) „Органи державної безпеки в структурі партійно-державного керівництва України в 20-40-х рр. XX ст.", ***Віктора Очеретянка*** (*м. Київ*) „Жорстка політична цензура як один із засобів контролю над історичною наукою в 20-30-х рр. XX ст.", ***Лариси Турчиної*** (*м. Запоріжжя*) „Адміністративно-територіальна реформа в Україні на початку 1930-х рр.: запровадження двоступеневої системи" та ін.

Програмний комітет Конгресу виокремив спеціальну секцію „*Західноукраїнські землі між світовими війнами (1919-1939 рр.)*". Тут були заслухані й обговорені доповіді ***Параскевії Дутчак*** (*м. Чернівці*) „Внесок жіночих організацій у розвиток вищої освіти в Західній Україні у 20-30-х рр. XX ст.", ***Романа Матейка*** (*м. Тернопіль*) „Феномен західноукраїнської кооперації: виникнення, організаційне становлення, господарські успіхи (1904-1939 рр.)", ***Олександра Седляра*** (*м. Львів*) „Громадська діяльність Андрія Чайковського" і ін.

Досить представницькою були секції, присвячені актуальним проблемам історії України під час Другої світової війни. Зокрема, на їх засіданнях ***Галина Стародубець*** (*м. Тернопіль*), ***Василь Яблонський*** (*м. Київ*), ***Юрій Романишин*** (*м. Львів*), ***Василь Щетніков*** (*м. Одеса*) виголосили доповіді про різні аспекти формування та діяльності ОУН-УПА на західноукраїнських землях у роки війни, ***Ігор Мазило, Анатолій Ткаченко*** (*м. Вінниця*), ***Юрій Олійник*** (*м. Хмельницький*) – про партизанську боротьбу в Україні у 1941-1944 рр., ***Оксана Жук*** (*м. Луцьк*), ***Галина Корогод*** (*м. Суми*), ***Наталія Глушенок***

(*м. Київ*) – про гітлерівський окупаційний режим та його репресії проти євреїв у різних регіонах України, ***Федір Кокошко*** (*м. Миколаїв*) – про пропагандистську боротьбу за народні маси в період війни, тощо.

Досить різноманітною була тематика доповідей секції *„Проблеми історії України в умовах кризи тоталітарної системи"*. Зокрема, ***Володимир Баран*** (*м. Луцьк*) проаналізував у виступі суспільні процеси в Україні у 1945-1953 рр., ***Тамара Марусик, Світлана Герегова*** (*м. Чернівці*) – репресивні заходи радянських спецслужб щодо західноукраїнської інтелігенції в другій половині 1940-х – 50-ті рр., ***Іван Рибак*** (*м. Кам'янець-Подільський*) – зміни, труднощі, проблеми соціально-побутового розвитку українського села радянської доби, ***Ярослав Дзісяк*** (*м. Тернопіль*) – наростання економічної кризи в народногосподарському комплексі України наприкінці 1980-х рр., ***Євген Скляренко, Олег Бажан*** (*м. Київ*), ***Леонід Місінкевич*** (*м. Хмельницький*) – основні аспекти процесу реабілітації репресованих громадян України кінця 30-х рр. XX ст. – початку XXI ст. та шляхи увічнення їх пам'яті.

На секції *„Україна в період розбудови незалежної держави (90-ті рр. XX – початок XXI ст."* були заслухані теоретичні доповіді ***Володимира Фісанова*** (*м. Чернівці*) „Особливості формування громадянського суспільства: західний досвід та українські реалії", ***Людмили Білецької*** (*м. Тернопіль*) „Про пошук нової парадигми соціально-економічного розвитку світових і українського суспільств", ***Лариси Буряк*** (*м. Київ*) „Пошук національної ідентичності: аналіз засобів масової інформації", ***Дмитра Мельникова*** (*м. Вінниця*) „Молодь України у 90-х рр. XX ст.: надії і розчарування" та ін.

Крім того, під час Конгресу працювали секції: „Проблеми історії української культури і освіти XIX – початку XXI ст.", „Релігійне життя: історія і сучасність", „Проблеми геральдики, генеалогії, сфрагістики та фалеристики України", „Україна і світ у другій половині XX – початку XXI ст.", „Політологічна, соціологічна і політична думка України" та ін.

Вагоме місце в науковій програмі Конгресу було відведено розгляду стану і розвитку історичного краєзнавства та регіональним дослідженням історії України (102 доповіді й повідомлення, які складали чверть усієї тематики). Краєзнавча тематика була зосереджена в доповідях спеціальної секції „Проблеми регіональної історії України" та представлена практично у всіх секціях форуму. Теоретичні аспекти історичного краєзнавства та регіоналістики були представлені в доповідях уже згадуваного ***Петра Тронька*** (*м.Київ*) „Поступ історичного краєзнавства України на початку XXI ст.", ***Юрія Данилюка*** (*м. Київ*) „Золотий вік" краєзнавства в 2003 р.: міф і реальність" / виголошена на секції *„Сучасна українська історіографія"*/, ***Андрія Непомнящого*** (*м. Сімферополь*) "З історії розвитку регіонознавчої історіографії Криму" /секція *„Персоналії в історіографії"*/, ***Віктора Савчука*** (*м.Кам'янець-Подільський*) „Українське краєзнавство 20-30-х рр. XX ст.: парадигми розвитку" /секція *„Проблеми регіональної історії України"*/, ***Руслани Маньковської*** (*м. Київ*) „Українське музейництво в XX ст.: уроки минулого, перспективи сьогодення" /секція *„Проблеми історії української культури і освіти XIX – початку XXI ст.*/ й ін.

На секціях Конгресу розглядалися конкретні дослідження, які стосувалися історії всіх історико-етнографічних регіонів і земель України, в тому числі минувшина Поділля була представлена в 32 доповідях, Волині – 18, Буковини – 8, Півдня України – 11, Галичини – 14, Кримської автономії – 4 тощо. Учасників форуму привернули увагу присутністю нових матеріалів і суджень з історії окремих регіонів України, зокрема, доповіді ***Анатолія Гуцала*** (*м. Кам'янець-Подільський*) „Середнє Подністров'я у передскіфський період", ***Нестора Барана*** (*м. Москва*) „Матеріальна та духовна культура населення м. Львова за даними археології" /секція *„Археологія, давня і середньовічна історія України"*/, ***Віктора Атаманенка*** (*м. Осторг*) „Джерела вивчення магнатських господарств Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст." /секція *„Актуальні проблеми джерелознавства"*/, ***Миколи Петрова*** (*м.Кам'янець-Подільський*) „Кам'янець-Подільський XV – XVIII ст. – важливий осередок міжнародної торгівлі на шляхах до країн Сходу" /секція *„Україна раннього нового часу"*/, ***Андрія Задорожнюка*** (*м.Кам'янець-Подільський*) „Подільське ремесло кінця XVIII – першої половини XIX ст. в науковому доробку П.В. Клименка" /секція *„Персоналії в історіографії"*, ***Олени Стрішенець*** (*м. Тернопіль*) „Деякі питання історіографії промислів Волині другої половини XV – першої половини XVIII ст." /секція *„Проблеми ментальності і духовного життя населення України"*/, ***Василя Ботушанського і Галини Чайки*** (*м.Чернівці*) „Європейські заробітчани на Буковині (60-ті рр. XIX – початок XX ст.", ***Ольги Волос*** (*м. Миколаїв*) „Дослідницька діяльність земських установ Херсонщини кінця XIX – початку XX ст." /секція *„Соціально-економічне і політичне становище України у XIX ст."*/, ***Олексія Кошеля*** (*м. Київ*) „Православне духовенство в краєзнавчому русі Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст." /секція *„Проблеми національного відродження України XIX – початку XX ст."*/, ***Сергія Калитка*** (*м. Вінниця*) „Голодомор 1932-1933 рр. на Східному Поділлі в історико-краєзнавчих дослідженнях" /секція *„Сучасна українська історіографія"*/, ***Ярослави Мартинюк*** (*м.Луцьк*) „Міське і територіальне самоврядування на Волині (1919-1939 рр.)" /секція *„Західноукраїнські землі між світовими війнами"*/, ***Валентини Вісин*** (*м. Луцьк*)

„Тоталітарний режим на Волині у 1939-1941 рр.", ***Анжели Ібрагімової*** (*м. Одеса*) „Винищування меншовицької і есерівської опозиції в Одесі у 1921-1925 рр." /секція „***Утвердження тоталітарного режиму в Україні***"/ тощо.

У рамках Конгресу під головуванням ***Любомира Винара*** відбулися „круглі столи" на теми: „Розвиток української історичної науки в діаспорі і зв'язки з Україною" та „40-річчя Українського Генеалогічного і Геральдичного товариства: здобутки і перспективи розвитку". Також між перервами пленарних і секційних засідань учасники форуму були присутні на святковому відкритті 17 вересня меморіальної дошки, присвяченої першому ректорові Кам'янець-Подільського державного українського університету, видатному державному діячеві Української революції, вченому, митрополиту УАПЦ ***Іванові Огієнку***, мали змогу ознайомитися з навчальною базою, лабораторіями, експозицією музею, книжковою виставкою Кам'янець-Подільського університету, бути присутніми на презентації видань Українського Історичного Товариства, тритомника ***С. Папа*** „Історія Закарпаття", монографій і книг співголови Конгресу ***Любомира Винара***, українського письменника і краєзнавця ***Євгена Паранюка*** (*м. Нью-Йорк, США*) й інших українських і зарубіжних авторів, отримали в подарунок щойно видані книгу Олександра Завальнюка і Олександра Комарніцького „Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: історичні нариси історії" та науковий збірник „Освіта, наука і культура на Поділлі" (т.3) і були задіяні в екскурсійних програмах по пам'ятках історії та культури древнього міста над Смотричем і подільського краю, в огляді виступів художніх колективів університету.

На заключному пленарному засіданні, яке відбулося в другій половині дня 18 вересня, були підведені підсумки роботи Конгресу, ухвалена постанова „Про стан і перспективи розвитку української історичної науки", прийнято звернення до владних структур України про присвоєння Кам'янець-Подільському державному університету статусу національного, як одному з вузів, що постав в роки Української революції, який 22 жовтня 2003 року урочисто відзначатиме своє 85-річчя, а також вирішено видати матеріали Конгресу. Окремі учасники Конгресу (***Любомир Винар, Євген Паранюк, Микола Мушинка*** й інші) удостоєні нагород Кам'янець-Подільського університету за активне сприяння в його розбудові на сучасному етапі. Наступний ІІІ-й Міжнародний Конгрес українських істориків відбудеться через два роки у Волинському державному університеті імені Лесі Українки (*м.Луцьк*).

Баженова С.Е. (м. Кам'янець-Подільський)

РИБАК І.В. ХМЕЛЬНИЧЧИНА ВІД НАЙДАВНІШОГО ЧАСУ ДО СЬОГОДЕННЯ. – Кам'янець-Подільський. – Абетка НОВА. – 2002 – 154 с.

Рецензований навчальний посібник, автором якого є член – кореспондент Української Академії історичних наук, професор, старший науковий співробітник Центру дослідження історії Поділля Хмельницького інституту післядипломної освіти при Кам'янець-Подільському державному університеті Іван Васильович Рибак, розрахований на студентів вузів, учнів шкіл, ліцеїв, гімназій Подільської області, а також всіх, хто цікавиться історією Подільського краю.

В посібнику відповідно до навчальних програм висвітлено 14 тем – від найдавніших часів до сьогодення. У кожній темі простежується наступність і поступовість, історична послідовність суспільно-економічного розвитку Хмельниччини. Наприкінці кожної теми автор додає рубрику: „Документи свідчать", а також контрольні запитання та завдання, які ставлять за мету закріплення вивченого учнями та студентами матеріалу.

При підготовці книги використано та узагальнено найновіші дослідження в галузі історичного краєзнавства. Вперше у навчальному посібнику використано матеріали з історії етнічних меншин, що проживали на Поділлі у XIX ст.: поляків, євреїв та інших, висвітлена їх роль в суспільно-економічному розвитку краю, проаналізовано стан культури й освіти.

Слід зазначити, що найбільш ґрунтовно викладено комплекс питань, що стосуються аграрної історії краю XX століття, що засвідчує автора, як знаного фахівця даної галузі історії України.

Чи не вперше в посібнику такого типу досить значна увага приділена антибільшовицькому повстанському селянському руху в регіоні 1921-1922 рр. Надзвичайно вдалими, на нашу думку, є матеріали про антиколгоспні виступи під час суцільної колективізації села, голодомор 1932-33 рр. на Поділлі. Цікавими є фактами про сталінські масові репресії викладені у посібнику.

З новаторських позицій та із залученням раніше маловідомого краєзнавчого матеріалу розкриті навчальні теми посібника „В часи повоєнного лихоліття", „З руїн та попелу" і „В роки застою, перебудови, незалежності".

Новизною, на наш погляд, є тема „В добу незалежності (1991-2002 рр.), в якій змістовно охарактеризовано розвиток духовності, освіти, культури в Хмельницьких областях.

Для більш глибшого сприйняття учнями фактичного матеріалу в книзі вміщено біографічний покажчик визначних діячів історії та культури краю, довідник про адміністративний устрій та хронологічна таблиця.

Отже, виданий навчальний посібник є незаперечним свідченням того, що автор опрацював і в науково - обґрунтованому стилі створив даний навчальний посібник. Він сприятиме вивченню учнівською та студентською молоддю історії рідного краю, виховуватиме патріотизм і любов до України.

На жаль, книжка вийшла невеликим накладом, що не можна задовольнити широке коло учнів та студентів Хмельниччини. Сподіваємось на більш масовий наклад.

Безперечно, рецензований навчальний посібник є помітною подією в подільському краєзнавстві, сприятиме більш глибокому та об'єктивному висвітленню історії Хмельниччини – складової частини України і є логічним продовженням попередніх посібників І.В. Рибака „Історія рідного краю XX ст." (1997 р.) і „Хмельниччина в шкільному курсі історії" (2001).

XI

ПАМ'ЯТІ КРАЄЗНАВЦЯ

Винокур І. С. (м. Кам'янекць-Подільський)

АРХЕОЛОГ І КРАЄЗНАВЕЦЬ Б. О. ТИМОЩУК

У березні 2003 року не стало науковця, краєзнавця Б.О. Тимощука. Шлях в науку для Бориса Онисимовича Тимощука був складним і нелегким.[1] Народився він 7 квітня 1919 року в с. Лука Троянівського (нині Житомирського) району Житомирської області. В родині сільських трударів він з дитинства привчився до праці. У 1932 році, закінчивши семирічну школу, Борис Тимощук вступив на факультет робітничо-селянської молоді Житомирського педінституту. Далі продовжив навчання на історичному факультеті цього ж вузу. Після закінчення 3-го курсу, у 1937 році юнака направили учителювати в Одеську область. У 1939 році Б.О.Тимощук заочно закінчив Одеський педінститут. А восени його призвали в армію. У Кронштадті він пройшов школу молодшого комскладу морських десантників. Взимку 1940 р. деякий час перебував у зоні бойових дій під час радянсько-фінляндської війни. А у травні того ж року морських піхотинців, в тому числі і Б. О. Тимощука, відправили до Пінська у Білорусію, де зарахували до складу Пінської військової флотилії. Там і застав Бориса Онисимовича початок Великої Вітчизняної війни. Флотилія з боями відходила по р. Прип'яті до Дніпра. У Києві десантників зняли з кораблів і направили захищати шосе на Васильків.

Під Києвом Б. О. Тимощук потрапив в полон до німців, з якого йому вдалося втекти до рідного села. Але невдовзі у с. Лука місцеві поліцаї видали Б. О. Тимощука гестапівцям, які кинули його до Житомирської а потім – Бердичівської тюрми. У 1943 р. Борис Онисимович переводиться гестапівцями у табір смерті Майданек, а на початку 1944 року – до табору Флосенбург у Баварії, де в квітні 1945 року в'язнів, в тому числі і Б. О. Тимощука, визволили танкісти американської армії. Далі, після проходження спеціальної "фільтраційної" комісії, Б.О. Тимощук ще рік служив у радянській армії.

Лише навесні 1946 року Борис Онисимович повернувся до рідного дому. Він влаштувався землекопом на роботу в археологічну експедицію, яка досліджувала давньоруське Райковецьке городище у Бердичівському районі Житомирської області. Там він пройшов першу "школу" польової археології під керівництвом В. К. Гончарова, В.Й. Довженка, Д. Т. Березовця і М. Ю. Брайчевського.

У 1947 році Борис Онисимович був призначений на посаду наукового співробітника Чернівецького обласного історико-краєзнавчого музею. Саме з цього часу він і розпочав систематичні археологічні розвідки і розкопки на території Північної Буковини. Слід зазначити, що землі вказаного регіону археологічно були майже не вивчені. Археологи часів Австрійської імперії та Румунії лише епізодично проводили розвідкові роботи у регіоні нинішньої Чернівецької області. Тому уже з перших самостійних розвідкових робіт Борис Онисимович започаткував відповідну систему. Проводячи розвідки у Попрутті та у Середньому Подністров'ї, він створює спеціальну картотеку, в якій у хронологічній послідовності фіксує всі відкриті археологічні пам'ятки від палеоліту і до середньовіччя.

Я познайомився з Борисом Онисимовичем Тимощуком у 1948 році, коли навчався на І курсі історичного факультету Чернівецького державного університету. У тому ж році студент 5-го курсу істфаку, а тепер – відомий археолог професор Д.Я. Телегін – запросив мене до участі в археологічній експедиції, яка під керівництвом Б.О. Тимощука проводила розвідкові розкопки у літописному м. Василеві (нині с. Василів Заставнівського району Чернівецької області). У цій експедиції були наукові працівники Чернівецького краєзнавчого музею, а також студенти-історики. Борис Онисимович був не тільки начальником експедиції, а – її душею. Навколо нього гуртувалась молодь, яка розуміла наукові інтереси енергійного і дуже доброзичливого до людей науковця.

Борис Онисимович навчив мене і інших аматорів археології методиці пошуку археологічних пам'яток. При цьому він графічно відтворив на папері схему утворення річкових терас у зв'язку з розміщенням на них пам'яток різних історичних періодів і археологічних культур. Він навчив нас "читати" землю при постановці шурфів і на стаціонарних розкопах. А найголовніше полягало у тому, що ентузіазм археолога-дослідника наче передавався і поширювався серед студентів-археологів-початківців.

Уже на початку 50-х років з'явилися перші наукові публікації Б.О. Тимощука. Вони були присвячені археологічним розвідкам в басейні р. Прут та археологічним пам'яткам літописного Василева.[2] У цей же час дослідник зосереджує свої наукові інтереси на вивченні старожитностей давніх східних слов'ян і Київської Русі. У 1953-1954 рр. він публікує матеріали про розкопки підкарпатських курганів поблизу райцентру Глибоке[3], а також про слов'янські поселення IX-X ст.[4] Зазначу, що дослідницька діяльність в умовах музею фінансувалась вкрай недостатньо.

Але попри всі труднощі перемагав потяг до нових відкриттів, любов до Буковинського краю, що його за багато років пішки сходив археолог-краєзнавець. Разом з ним у розвідках і розкопках брали участь і студенти-краєзнавці.

Б.О. Тимощук практично без солідної фінансової підтримки з боку Чернівецького обласного історико-краєзнавчого музею организував, починаючи з 1952 р., систематичні дослідження Ленківецького давньоруського городища XII-XIII ст. Я брав участь у цих розвідкових розкопках 1952-1953 рр. Після занять в університеті разом з місцевими школярами ми працювали на території основної, внутрішньої площадки городища, вздовж валу. Були тоді й окремі скептики в музеї, які вважали, що Ленківецьке городище не давньоруське, а значно – пізніше за часом свого функціонування. Але керамічний матеріал, інші побутові речі, відкриті під час розкопок підтвердили, що городище відноситься до XII-XIII ст. Пізніше, у 60-х роках, до участі у дослідженнях цієї унікальної пам'ятки Б. О. Тимощук запросив і відомого російського археолога з Ленінграда П.О. Раппопорта. В результаті проведених досліджень повністю підтвердилась версія про існування давньоруського міста у домонгольський період під Чернівцями. Наприкінці 50-х років Б.О. Тимощук організував стаціонарні розкопки на місці літописного Василева над Дністром. Це була його давня мрія – продовжити дослідження і віднайти основні осередки давньоруського міста. У розкопках 1959-1961 рр. я брав участь, керуючи групами студентів-практикантів історичного факультету Чернівецького держуніверситету. Дослідження привели до сенсаційних результатів. Було відкрито фундаменти давньоруського білокам'яного храму XII ст., а також кам'яні саркофаги з похованнями у притворі, що належали представникам феодальної давньоруської знаті. Серед них був і саркофаг, на зовнішній верхній плиті якого виявлені вирізьблені геометричні фігури. Це, так званий, "вавилон" і давньоруські князівські герби. Борис Онисимович вважає, що у саркофазі був похований архітектор, який керував будівництвом Василівського храму у XII ст. У дослідженнях Василівського храму взяв участь і відомий київський архітектор Г.Н. Логвин. Спільними зусиллями за матеріалами обміру фундаменту вдалося здійснити реконструкцію видатної давньоруської споруди.[5]

У 60-х роках під керівництвом Б.О. Тимощука були проведені стаціонарні розкопки на території пізньосередньовічної Хотинської фортеці.

Результатом цих досліджень стало відкриття найдавнішого фортифікаційного ядра, кам'яного муру датованого другою половиною XIII ст.[6]

Нагромаджені протягом 50-60-х років археологічні матеріали стали основою кандидатської дисертації, яку Б. О. Тимощук успішно захистив у 1967 р. на Вченій Раді Інституту історії АН УРСР. Тема дисертаційного дослідження "Північна Буковина IX-XIV ст. за археологічними даними". Я був присутній на цьому засіданні. Офіційними опонентами виступили відомі вчені-професори М. Ю. Брайчевський і П. О. Раппопорт. Вони дали надзвичайно високу оцінку праці Б.О. Тимощука, яка вводила в науковий обіг велику кількість раніше невідомих археологічних пам'яток і засвідчила історичні корені східнослов'янського (давньоруського) населення Північної Буковини.

У 1969 році вийшла друком книга Б.О. Тимощука "Північна Буковина – земля слов'янська"[7]. У цій праці дослідник простежив складний шлях розвитку матеріальної і духовної культури населення регіону від найдавніших часів і до середньовіччя. Особливо цікаві такі розділи книги: "Найдавніше населення Північної Буковини", "Слов'яни Північної Буковини", "Північна Буковина в складі давньої Русі". Важливо, що у другій частині книги подано короткі описи слов'янських археологічних пам'яток Північної Буковини. Ця частина праці і сьогодні є важливим джерелом для археологів і істориків.

У 1975 році побачила світ нова праця науковця, присвячена слов'янським "градам" Північної Буковини.[8] У цій книзі систематизовані нові археологічні матеріали стосовно городищ у Грозинцях, Ломачинцях, Добринівцях і Ревному. Борис Онисимович довів, що слов'янські "гради" з'явились на території краю переважно у VIII-IX ст. Серед них є і більш рання фортеця VI-VIIст. Горечa, що у південно-східній частині міста Чернівців.

Важливим етапом досліджень історії Північної Буковини стала підготовлена і видана Б.О. Тимощуком у 1976 році монографія, у якій подано періодизацію і хронологію слов'янських старожитностей, загальну характеристику слов'янської археологічної культури Середнього Подністров'я і Буковинського Прикарпаття та соціально-економічний розвиток і політичне становище населення Північної Буковини в V-IX ст.[9]

У 1977 році побачила світ книга про давніх слов'ян на Дністрі, яку Борис Онисимович підготував у співавторстві зі мною.[10] В ній подані матеріали археологічних досліджень пам'яток від рубежу нової ери і до середньовіччя.

Давньоруському Подністров'ю присвячена книжка Б.О. Тимощука, написана у співавторстві з І.П. Русановою.[11] У цій праці йдеться про склавинів і антів, тиверців, уличів, які становили основу слов'янських племен регіону. Показано також князівські фортеці та ранньоміські центри, що увійшли до складу Київської Русі. Заключна частина книги вміщує матеріали про Галицьку Русь та Берладське князівство.

Вершиною наукової творчості Б.О. Тимощука стосовно вивчення і узагальнення матеріалів історії Буковини часів давньої Русі стала його спеціальна фундаментальна монографія.[12] У цій книзі подані: археологічна класифікація давньоруських пам'яток регіону, князівські (державні) фортеці, феодальні (приватно-власницькі) замки і давньоруські міста. Праця завершується розділом, у якому описані відомості про досліджені городища і найважливіші селища Буковини IX-XIV ст.

Проблемі розселення східних слов'ян V-III ст. присвячена праця, яка опублікована Б.О. Тимощуком спільно з І.П. Русановою у 1981 р.[13] Книга переконливо показує генетичні зв'язки східнослов'янського населення культури карпатських курганів III-V ст. і ранньосередньовічних слов'ян VI-VIII ст. нової ери.

У 1983 році Борис Онисимович Тимощук блискуче захистив свою докторську дисертацію на засіданні спеціалізованої Вченої Ради Інституту археології АН СРСР у Москві. Темою дослідження був "Общинний устрій східних слов'ян VI-X ст. (за археологічними даними Північної Буковини)"[14]. Офіційними опонентами виступили відомі археологи – професори Д.А. Авдусін, В.Д. Баран і В.В. Сєдов. У 1990 р. дисертаційна праця була опублікована у вигляді монографії.[15]

В 1993 р. вийшла монографічна праця, написана Б. О. Тимощуком разом з І. П. Русановою.[16] У книзі систематизовані матеріали язичницьких святилищ стародавніх слов'ян. Це дослідження надзвичайно цікаве для істориків духовної культури. Одне з чільних місць у ньому відведено багаторічним дослідженням унікального Збруцького язичницького центру X-XIII ст.

Важливою монографією, у якій синтезовано величезні пласти історії слов'ян є книга Б.О. Тимощука, що опублікована у 1995 р.[17] В ній учений проявив весь свій талант інтерпретатора археологічних і писемних історичних джерел. У книзі розкриті конкретні шляхи соціально-економічного та політичного розвитку східнослов'янського суспільства від VI до XIII ст. Ця фундаментальна монографічна праця Б.О. Тимощука була відзначена спеціальною премією Президії Російської Академії наук.

Навіть короткий огляд досліджень Б.О. Тимощука показує який вагомий внесок зробив він у вивчення слов'яно-руської археології Буковини. Але цим не обмежується значення його наукової і краєзнавчої діяльності. Розпочавши наприкінці 40-х років роботу у Чернівецькому історико-краєзнавчому музеї, він продовжив її у 60-70-х роках працю у Чернівецькому державному університеті, у відділі історії Північної Буковини та конкретних соціальних досліджень Інституту історії АН УРСР, а з початку 80-х років – у Інституті археології АН СРСР. Таким чином, археологічні матеріали Буковини та їх узагальнення, здійснені впродовж багатьох років Б.О. Тимощуком, стали надбанням європейської історико-археологічної науки.

На жаль, в останні роки Борис Онисимович хворіє, в знаки далися наслідки важких випробувань воєнних років. Але, не дивлячись на це, він підготував і видав у 1999 р. нову цікаву монографію, присвячену східним слов'янам VII-X ст.[18] Книга вміщує матеріали про первісні княжіння VIII-IX ст., про виникнення держави у східних слов'ян та про їх світогляд, а також про полюддя у Київській Русі. Таким чином, Наукова діяльність Бориса Онисимовича Тимощука сприяє вирішенню багатьох актуальних проблем слов'яно-руської археології. Разом з цим він чудовий краєзнавець-популяризатор історико-археологічних досліджень. Наукова археологічна школа відомого вченого продовжує відкривати і досліджувати старожитності східних слов'ян і Київської Русі не тільки на території Північної Буковини, а й у інших регіонах України. Серед учнів Бориса Онисимовича доктори і кандидати історичних наук, які гідно, разом з Вчителем, продовжують шукати незвідане й узагальнюють матеріали давньої та середньовічної історії східних слов'ян.

Нехай світла пам'ять про подвижника науки і краєзнавця залишиться у наших серцях.

Примітки:

1. Особистість і наукова діяльність Б.О. Тимощука вже привернула до себе увагу. Див. Наприклад: Толочко П.П. Рец. На кн..: Тимощук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород, 1969//УІЖ. – 1970. – № 7. – С. 148; Винокур И. С. Путь в науку// ИССР. – 1969. – № 4. – С. 174-176; Масан О. Б.О. Тимощук – визначний дослідник археологічних пам'яток Буковини// З історичного минулого Буковини: Зб. наук. статей. – Чернівці, 1996. – С. 237-246; Масан О., Чеховський І. Чернівці: 1408-1998. – Нариси з історії міста. – Чернівці, 1998. – С. 141-144; Борис Онисимович Тимощук. Бібліографічний показчик (До 80-річчя від дня народження). – Упорядники – Ю. В. Мисько, О. М. Масан. Вступна стаття О. М. Масан. – Чернівці, 1999. – 38 с. Пропонувана стаття має своїм завданням ознайомити громадськість України з неординарною особистістю Б. О. Тимощука, з його археологічною і краєзнавчою діяльністю.
2. Тимощук Б. О. Археологічні пам'ятки с. Василева Чернівецької обл.// Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – т. 3. – С. 395-400; Його ж. Розвідка в басейні р. Пруту// Там само. – С. 409-416; Його ж. Розвідки Чернівецького історико – краєзнавчого музею в 1947 р.//Археологічні пам'ятки УРСР. – К. – 1953. – т. 4. – С. 177-178.
3. Тимощук Б. А. Подкарпатские курганы II-У вв. н. э.// Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1953. – Вып. 52. – С. 54-59.
4. Тимощук Б. А. Славянские поселения IX-X вв. на территории Северной Буковины// Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1954. – Вып. 53. – С. 86-90.
5. Логвин Г. Н., Тимощук Б. А. Раскопки древнерусского храма в селе Василеве// Строительство и архитектура. – К., 1960. – № 8. – С. 26-27; Вони ж. Белокаменный храм XII в Василеве// Памятники культуры СССР: Исследования и реставрация. – М., 1961. – Вып. 3. – С. 37-50.

6. Тимощук Б. О. З минулого Хотинської фортеці// Український історичний журнал. – 1963. – № 3. – С. 103-105.
7. Тимощук Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород, 1969. – 192 с.
8. Тимощук Б. О. Слов'янські гради Північної Буковини. – Ужгород, 1975. – 112 с.
9. Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. – Київ, 1976. – 178 с.
10. Винокур І. С., Тимощук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород, 1977. – 112 с.
11. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Древнерусское Поднестровье. – Ужгород, 1981. – 140 с.
12. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина. – Київ, 1982. – 206 с.
13. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Кодын – славянские поселения V-VIII вв. на р. Прут. – Москва, 1984. – 87 с.
14. Тимощук Б. А. Общинный строй восточных славян VI-X вв. (по археологическим данным северной Буковины): Автореф. дис. доктора исторических наук. – Москва, 1983.
15. Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI-X вв. н. э. – Москва, 1990. – 187 с.
16. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян. – Москва, 1993.
17. Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. – Москва, 1995.
18. Тимощук Б. О. Східні слов'яни VII-X ст. Полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999. – 175 с.

Всеукраїнська спілка краєзнавців
РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ «КРАЄЗНАВСТВО»

Поштова адреса:

01001, Київ,1,

вул. Грушевського, 4,

тел.: 228-53-05,

229-13-88

Редколегія журналу висловлює вдячність за допомогу при підготовці номеру професору Кам'янець-Подільського державного університету Рибаку Івану Васильовичу та завідувачу кафедри іноземних мов цього ж університету кандидату філологічних наук Уманець Антоніні Володимирівні.

Здано в набір 10.09.03. Підписано до друку 20.10.03. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум.друк. арк. 22,78.
Обл. друк. арк. 20,12. Гарнітура Шкільна. Тираж 500. Зам. З-31.

Друк видавничо-поліграфічної фірми «Абетка»,
32300, Кам'янець-Подільський, вул. Князів Коріатовичів, 9; а/с 83;
тел. (03849) 2-73-84; e-mail: abetka@kp.km.ua.
Свідоцтво від 19.06.01 серія ДК №495